[illegible] संस्कृत पाठशाला।
[illegible]

वैयाकरणभूषणसारः

~~130~~

~~1477~~

हा
वत
काख
भैरु
Vid

..SHI-SANSKRIT-SERIES;

..ARIDAS SANSKRIT GRANTHAMÂLÂ.)

23

Vyakarana Section No 3.

..AIYAKARANA-BHUSHANASARA

BY

..AHAMAHOPADHYAYA KAUNDA BHATTA

..ith a Commentary called "Bhushana Sara Darpana"

BY

PANDIT HARI BALLABHA.

EDITED BY

PANDIT ANANTA SASTRI PHADKE.

BENARES

Printed-Published and sold by

J..I KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, Gopal Mandir Lane.

1924.

NOTICE.

All kinds of Sanskrit works of Blasha-Bhashya Grantha are available in our stock. and every kinds of English-Sanskrit & Hind printing and Binding works are executed.

PLEASE TRY ONCE.

CATALOGUE FREE ON APPLICATION

Jaikrishna Das Hari Das Gupta,

THE CHOWKHAMBA-
SANSKRIT SERIES OFFICE,
VIDYA VILAS PRESS,
GOPAL MANDIR LANE,
Benares City.

किञ्चित्प्रास्ताविकम्।

विदितमेव समेषां विदुषां यद् भूषणं हि भूष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या स्ववृत्तिशोभाजनकं स्ववृत्तिशोभावर्धकं वा। तत्र पार्थिवमौक्तिकादिभूषणापेक्षया "वाण्येका समलङ्करोति पुरुषम्" इति न्यायेन ज्ञानोत्पादकग्रन्थरूपभूषणानामेव मुख्यत्वम्। तेषु चेश्वरनिश्वसितत्वेनापौरुषेयत्वेन च वेदानामेव प्राधान्यम्। आमनन्ति च पाश्चात्याः पौर्वात्यास्सर्वेऽपि "न वेदेभ्योऽपि प्राचीनग्रन्थो ज्ञानोत्पादकश्चोपलभ्यत" इति। तत्रापि केवलवेदापेक्षया साङ्गवेदाध्ययनस्य साङ्गवेदज्ञानस्यैव च मुख्यत्वम्। श्रुतं हि "ब्राम्हणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति। तत्र वेदाङ्गेषु शरीरावयवेषु मुखस्येव व्याकरणस्यैव मुख्यत्वम् मुखस्थानीयत्वात्। उक्तं हि "निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्" इति। तत्रापि पाणिनीयव्याकरणस्यैव भूषणरूपवेदानामङ्गत्वम् सकलवेदसाधारणत्वात्, वैदिकशब्दसाधुत्वबोधकत्वाच्च। पाणिनीयव्याकरणेऽपि भौतिकाकाशगुणशब्दसाधुत्वबोधकग्रन्थापेक्षयाऽऽत्मनिष्ठज्ञानरूपगुणोत्पादकत्वेन ज्ञानजनकग्रन्थानां भूषणादिकानामेव प्राधान्यम्, प्रत्यासन्नत्वात्। बृहद्वैयाकरणभूषण–भूषणसारग्रन्थयोर्मध्ये लघुभूषणसारस्यैव प्राधान्यम्। अल्पाक्षरयुक्तत्वेऽपि सकलार्थसंग्राहकत्वात्। अपेक्षणीयं हि पुरुषाणामवश्यं तद् भवति, यत् सकलार्थप्रतिपादकत्वेऽपि सूत्रवल्लाघवयुक्तं भवति। अत एवास्यैव भूषणसारस्य सर्वत्र पठनपाठनादिप्रचारो राजकीयपरीक्षाग्रन्थेषु निवेशनं च दरीदृश्यते।

सोयं भूषणसारो वाङ्मयेषु भूषणानामपि भूषणभूतोऽनेकवारं सर्वत्राङ्कितोऽपि पुनश्च साकं दर्पणेन मुद्रयते। अस्योपरि बह्व्यष्टीका वर्तन्त इति श्रूयते। तत्र मया टीकाचतुष्टयं व्यलोकि। एका काशिकाख्या। अपरा धात्वर्थनिर्णयान्ता नामरहिता। "परीक्षा"नाम्नी श्रीभैरवमिश्रकृतान्या। परा दर्पणाख्या उत्प्रभातीयोपनामकहरिवल्लभविरचिता। तासु दर्पणस्यैव स्वीकारे मुख्यं कारणं, अत्र यथा व्याकरणमतं

प्रथमतः साङ्गोपाङ्गं प्रदर्श्य पश्चाद् न्यायमतमपि सम्यक्तया सुपुष्टं प्रदर्शितं तथाऽन्यत्र नोपलभ्यते । अस्याध्ययनेन साकं व्याकरेण सम्यग् न्यायदर्शनस्यापि बोधो भवेत् । स एव च सर्वशास्त्रोपकारी । उक्तं हि "काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्" इति । अत्र काणादपदं न्यायशास्त्रस्याप्युपलक्षणम् ।

अस्य कर्तुः कौण्डभट्टविषये इतिवृत्तं, अयं काशीनिवासी सारस्वत ब्राम्हणः प्रसिद्धवैयाकरणमहामहोपाध्यायभट्टोजिदीक्षितसहोदरस्य श्रीरङ्गोजिभट्टस्य पुत्र इत्यपेक्षया नाधिकं किमपि विश्वासार्हं ज्ञातं । एतदपि "पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधम् । "भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये" इति एतदीयवाक्यात् । टीकाकारविषये तु नाम्नः पेक्षया न किमपि विश्वासार्हम् ।

अस्तु, दर्पणसहितस्यास्य भूषणस्य संशोधने गुरूणां श्री ६ महामहोपाध्यायपर्वतीयनित्यानन्दपन्तानामाज्ञामवाप्य श्री जयकृष्णदास गुप्तमहोदयानां प्रेरणया प्रवृत्तोऽहं द्वित्राणि प्राचीनहस्तलिखितानि मुद्रितानि च पुस्तकानि गृहीत्वा यथाशक्त्या गुरूणां कृपया श्रीकाशीपुराधीशत्रिपुरारिकृपया चेमं ग्रन्थं समशोधयम् । क्वचिन्मूललापनाय ग्रन्थान्तरीयाः कल्पिताश्च टिपणीरप्यकारयम् । पूर्वमुद्रितपुस्तकापेक्षयाऽत्र बहुषु स्थलेषु त्रुटितग्रन्थपूरणम् शुद्धपाठयोजनं चाकारयम् ।

अस्तु, अस्मिन् संशोधने मम दृष्टिदोषतो मुद्राक्षरयोजकप्रमादतो वा जातानि स्खलितानि संशोध्यात्रत्यान् गुणान् दोषानपास्य हंसक्षीरन्यायेन स्वीकुर्वन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसो दयालवोऽनुगृह्णन्तु च मामिति प्रार्थयति—

विदुषामनुचरोऽनंतशास्त्री फडके

अथ भट्टोजिदीक्षितरचितभूषणोद्धृतवैयाकरणसिद्धान्तकारिकाद्यचरणानामकरादिवर्णानुक्रमसूचिका ।

इति वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाद्यचरणानामकारादिवर्णानुक्रमसूचिका।

अथ वैयाकरणभूषणसारस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

इति वैयाकरणभूषणसारस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

विशेष-सूचना ।

हमारे यहां हर तरह की संस्कृत पुस्तकें मै भाषा टीका के हरवक्त तैय्यार रहती हैं इसके अलावे हर तरह की छपाई तथा जिल्द के बंधाई का कार्य भी होता है।

श्रीगणेशाय नमः ।

दर्पणाख्यव्याख्यासहितः

वैयाकरणभूषणसारः ।

रमाप्रेमाऽऽमज्जज्जगदवनदक्षं मधुहृत-
श्रुतिस्तोमाहृत्या परिजानितवेदाननमुदम् ।
अखण्डानन्दाढ्यं निखिलजनहृत्कञ्जनिलयं
हयग्रीवं वन्दे प्रकृतकृतिविघ्नक्षतिकृते ॥ १ ॥

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् ॥

सत्येकस्मिन्नपि बाधके समवहितसाधकसहस्रादपि कार्योत्पत्ते-रदर्शनादपेक्षितप्रारिप्सितप्रत्यूहापोहायानुष्ठितं भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति *श्रीलक्ष्मीरमणमिति* । अधिकरणव्युत्पन्नल्युडन्तरमणशब्देन कर्तृषष्ठ्यन्तलक्ष्मीपदस्य समासः । तेन च श्रीसहितशब्दस्य मध्यमपदलोपी समासः । शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वात् । तदुपादानञ्च सशक्तिकस्यैव भगवतो जगन्निर्माणकारणत्वमिति ध्वनयितुम् । *नौमीति* । "णु स्तुतौ" इति धातोरस्मच्छब्दाप्रयोगेऽपि गम्यमानतदर्थसामानाधिकरण्यस्य लकारार्थकर्त्तरि सत्त्वाद् वर्त्तमानक्रियाद्योतकलडुत्तमपुरुषः। अस्मद्युत्तमः (पा०सू० १-४-१०७) इत्यत्र पूर्व्वसूत्रात् स्थानिनीत्यस्यानुवृत्तेः । स्तुतिश्चोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारः । स एव च प्रकृतधात्वर्थः । बोधरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वाल्लक्ष्मीरमणस्य कर्मता । एवञ्च वैयाकरणमते प्रकृते श्रीसहितलक्ष्मीरमणाश्रयकोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो मदभिन्नाश्रयको वर्त्तमानशब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वाक्यार्थः । नन्वेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकत्वेन शिवस्याभ्यर्हिततरत्वात्तत्स्तुत्यात्मकमङ्गलमपि कुतो नाचरितमत आह-*गौरीरमणरूपिणमिति* । स्वरूपपररूपपदेन गौरीरमणपदस्य षष्ठीसमासस्ततोऽदन्तत्वनिबन्धनो मत्वर्थीय इनिः।गौरीरमणो रूपं स्वरूपं यस्येति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणोक्तार्थलाभेऽपि लाघवमूलक-'न कर्मधा-

स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद् विवर्त्तते ॥ १ ॥

स्याद्'(१)इतिन्यायस्य "प्रययस्थात्" (पा० सू० ७-३-४४) इति सूत्रे "असुब्वतः" इति प्रयोगमुदाहरता भाष्यकृताऽनाहतत्वान्न मत्वर्थीयानुपपत्तिः। दृश्यते चेदृशस्थले प्रयोगद्वैविध्यम्—

शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे।

इत्यादि। तथाच तदभिन्नमित्यर्थः। प्रमाणं चात्रोक्तपुराणवाक्यमेव। एवञ्च कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगदवनादिकार्यवैचित्र्योपपत्तये तत्तद्गुणप्रधानमूर्त्तिपरिग्रहो भगवतो न पारमार्थिको भेद इति स्तुतिकर्मता शिवस्य नानुपपन्नेति भावः। उत्कृष्टगुणवत्त्वमेवाविष्करोति *यत इति*। वेदान्तिमते मायाशबलस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वात् "जनिकर्त्तुः" (पा० सू० १-४-३०) इत्युपादानहेतावपादानसंज्ञानिबन्धना पञ्चमी। 'गुण' इत्युक्तेः "विभाषा" (पा० सू० २-३-२५) इत्यस्य न प्रसक्तिः। तथाच यस्मादुपादानहेतोरित्यर्थः। सर्वं जगत् स्फोटरूपं विवर्त्तत इति योजना। स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटो नामाद्यात्मकः शब्दः। बाहुलकादपादाने घञ्। रूप्यते निरूप्यते इति रूपमर्थः। तयोः समाहारद्वन्द्वे नपुंसकैकवचनान्तम्। वाच्यवाचकस्वरूपमिति तदर्थः। "नामरूपे व्याकरवाणि" (छान्दोग्ये ६।३।२) इति श्रुतेः *एतत्*। अत्यन्तसान्निध्येन बुद्ध्या विषयीक्रियमाणम् *विवर्त्तते*। उत्पद्यत इत्यर्थः। धातोरुपसृष्टत्वात्। ननु नामरूपात्मकस्य, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छान्दोग्ये ६।२।१) इति श्रुत्या सनातनत्वबोधनात् कथमुत्पत्तिशालित्वमत आह *जगदिति*। "वर्तमाने पृषत्" (उणादिसू० पा० २ सू० २५०) इति निपातनात्साधु। तथाच गच्छति तिरोधत्त इति व्युत्पत्त्या तिरोधान उक्ते यत्तिरोधत्ते तदाविर्भवतीति नियमेनाविर्भावस्य लाभात्स एवात्रोपसृष्टार्थः। एवञ्च सत्त्वेनैतस्य सनातनत्वेऽपि नामत्वादिनाविर्भावाद्यभ्युपगमान्नोक्तश्रुतिविरोधो नापि "तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूतः" (तैत्तिरीयके २।१)

---

(१) न कर्म्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुब्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इति न्यायस्वरूपम्। अत्र कर्म्मधारयपदं बहुब्रीहीतरसमासपरमिति मथुरानाथतर्कवागीशकृतपञ्चलक्षणीव्याख्यायां स्पष्टम्।

इत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्विरोधः(१)। यत्किञ्चिन्नामरूपात्मकस्यान्यतोऽपि सम्भवादाह *सर्वमिति* । यावदर्थकम् । उत्पत्तिरुपलक्षणमवनादेः। तेन जगत्कर्तृत्वादिरूपोत्कृष्टधर्मस्य स्तुत्यतावच्छेदकस्य लाभः। अत्र च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" (तैत्तिरीयके ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणम्।

मतान्तरे(२)यत इति पञ्चमी निमित्तहेतुतायाम् । व्युपसृष्टवृतुधातोराद्यक्षणसम्बन्ध(३)रूपोत्पत्तिरर्थः । ननु सर्वान्तर्गतवियदाद्यात्मकपदार्थस्यानादितया कथमुत्पत्तिमत्त्वमत आह *जगदिति* । स्थावरजङ्गमात्मकमित्यर्थः । तथाच गच्छति नश्यतीति व्युत्पत्त्या विनाशित्वे बोधिते विनाशिभावस्य जन्यत्वनियमेन तस्योत्पत्तिर्न विरुद्धेति भावः । एतत्कल्पे स्फोटपदं शास्त्रानुमानप्रतीतपरम् । तादृशं रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विशेषणं बोध्यम । शेषं पूर्ववत् । यद्वा स्तुत्यतावच्छेदकरूपं प्रदर्शयितुं विशिनष्टि *स्फोटरूपमिति* । वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थः। तदुपपादयन्नेव स्तुत्यतावच्छेदकान्तरमपि दर्शयति *यत इति* । यस्मादुपादानादिति सार्वविभक्तिकतसिना यस्मिन्नधिष्ठाने(४)इति वाऽर्थः । विवर्त्तश्चातात्त्विकोऽन्यथाभावः। अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत्। जगच्छब्दश्च रूढ्या नामरूपपरः । तथाच यस्मिन्नधिष्ठाने एतत्सर्वं जगद् भूतेन्द्रियादि तत्तद्रूपेण प्रतिभातीत्यर्थः। "नेह नानाऽस्ति" (काठके २।४।११) इति श्रुत्या बोधितबाधस्यापि जगतः प्रतिभासे अधिष्ठानसत्ताया एव नियामकत्वात् समस्तार्थप्रकाशकत्वोपपत्तिरप्रच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्त्तनादविकारित्वरूपोत्कृष्टधर्मावगतिश्च । अत्र च "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" (काठके २।५।१५,

---

(१) श्रुतिविरोध इत्यर्थः । उद्धृतश्रुतौ 'तस्मादेतस्माद्वा' इत्यत्र 'तस्माद्वा एतस्माद्' इत्येव पाठ उपनिषत्पुस्तकेषु दृश्यते ।

(२) न्यायसिद्धान्ते इति भावः । तन्मते समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन कारणत्रयस्य स्वीकारात् परमेश्वरस्य जगतो निमित्तकारणत्वं परमाण्वादेः समवायिकारणत्वं संयोगादेश्चासमवायिकारणत्वमित्यभ्युपगमात् ।

(३) आद्यक्षणसम्बन्धश्च स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः, तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समयसम्बन्धो वा ।

(४) अधिष्ठानं नाम आरोपाधिकरणम् ।

अशेषफलदातारं(१) भवाब्धितरणे तरिम् ।

मुण्डके २।२।१०) इत्याद्याः कूटस्थस्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेनानुसन्धेया इति भावः। अत्र भगवद्विषयकरतिभावस्य हेत्वलङ्कारो(२)ऽङ्गम् ॥ १ ॥

जगदुपादानत्वेन स्तुत्वा अपवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छास्त्र-व्याख्यातृशेषभूषणत्वेन च स्तुवञ्छेषोक्तसमस्तसिद्धान्तप्रतिपत्तये प्रार्थयते *अशेषेति*। फलं प्रवृत्त्युद्देश्यम्। स्वर्गादियत्किञ्चित्फल-दातृत्वस्य देवतान्तरसाधारण्यादाह *अशेषेति*। तथाचापवर्गरू-पफलस्याप्यशेषपदेन कुक्षीकृतत्वात् तद्दातृत्वस्यानन्यसाधारण्यात् प्रार्थ्यतावच्छेदकधर्मलाभः। तदेव विशदयति *भवाब्धीति*। भव एवाब्धिरिति रूपकम्(३)अब्धीयग्राहादिसदृशकामलोभाद्याक्रा-न्तत्वाद् दुरवगाहत्वेन भवे तदारोपः। तेन च भवस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते। तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः *तरिम्*। साधनम्। यद्यपि तरन्त्यनया इति व्युत्पत्त्या तरणसाधनं तरिपदार्थ-स्तथाऽपि तद्घटकीभूततरणस्य सन्निहितपदेनैव लाभाद् द्विरुक्तिर्मा भूदिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यातम्। मुक्तिसाधनज्ञानविषयमि-ति यावत्। मुक्तिश्च वेदान्तिमतेऽज्ञाननिवृत्तिसमकाला स्वरूपप्राप्तिः। नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणानतिरिक्तायाः स्वरूपस्यापि च सिद्धत्वा-त्तद्रूपायास्तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति चेत्। न। परेषां प्रागभावस्येव सिद्धाया एवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्याः साध्य-तायाः सम्भवात्। अधिकमन्यतोऽवधेयम्।

नैयायिकास्तु—आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः। ध्वंसे आत्यन्ति-कत्वञ्च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम्। अत्रैव तत्त्वज्ञान-स्योपयोगः। विशेष्यांशस्य स्वासाधारणसामग्र्या एव सम्भवा-न्नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा स इत्याहुः।

---

(१) 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १ । ४ । ३०) 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (पा० सू० १ । ४। ५५) इति निर्देशाभ्यां 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (पा० सू० २ । २ । १५) इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञाप-नाद् अशेषफलदातारमित्यत्र कारकषष्ठ्या समासः साधुः ।

(२) अभेदेनाऽभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह (साहित्यदर्पणे १० प० ६४ का०) इति तल्लक्षणम्।

(३) रूपकं रूपितारोपो विषये निरपह्नवे (साहित्यदर्पणे १० प० २८ का०) इति रूपक-लक्षणम्।

शेषाऽशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम् ॥ २ ॥
पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधं
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुम्भाववाग्देवताम् ।

शेषाशेषेति कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुषः । तस्य च लाभपदेन समासो लाभायेदामिति विग्रहे चतुर्थ्यन्तलाभपदस्यार्थपदेन सः । शेषः पतञ्जलिः, शेषांशत्वात्तस्य । तथाच शेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धान्तज्ञानायेत्यर्थः । *शेषभूषणमिति* । शेषोऽनन्तः, स भूषणं यस्येत्यर्थः । यतोऽस्य भूषणं शेषोऽतोऽस्य शेषोक्तसिद्धान्तलब्ध्यै प्रार्थनमिति साभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकराङ्कुराऽलङ्कारो(१)ऽत्र भगवद्विषयकरत्यङ्गम् ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तय इतरग्रन्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कर्षं प्रदर्शयन्नेव दर्शनीयविषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणां मध्येऽवश्यप्रदर्शनीयविषयं दर्शयति *पाणिन्यादीति* । पुम्भाववाग्देवतामिति पितुर्विशेषणम् । पुंसो भावो यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिपूर्वपदकः कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अथवा पुम्भावशब्दोऽर्शआद्यजन्तः । तथाचाऽऽविष्कृतपुंविग्रहां सरस्वतीमित्यर्थः । *द्वैतध्वान्तेति* द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितः ज्ञातः विरुद्धोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयो धर्मीति यावत् । यद्वा द्वयोर्भावो द्विता । स्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन विरुद्धनानाधर्मांशे धर्मिणोऽपि भावत्वसम्भवाद् द्वितापदार्थोऽपि धर्म्येव । तत्र भवं द्वैतं संशयात्मकज्ञानम् । अथवा, द्वयोरनेकस्य भावो द्विता नानात्वं, तत्सम्बन्धिज्ञानं द्वैतम्, परमार्थदशायामद्वितीयस्यैव ब्रह्मणोऽङ्गीकारेण श्रुतिबाधितनानात्वावगाह्यन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपमविद्यापरपर्यायं मिथ्याज्ञानम् । तदेव ध्वान्तं तमः, तस्याऽऽच्छादकत्वात्तन्निवारणमेकं मुख्यं फलं यस्यास्तामित्यर्थः । अनधिकारिणां स्वाश्रितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वेनाधिकारिणां सन्मात्रावलम्बनज्ञानप्रदत्वेन पुम्भाववाग्देवतायास्तन्निवर्तकत्वमिति

---

(१) अस्यालङ्कारस्य लक्षणं साहित्यदर्पणे नास्ति, कुवलयानन्दकारिकायां तु दृश्यते:—

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः ।
चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ ६२ ॥

अत्र परिकराङ्कुरोऽलङ्कारो नतु परिकर इति न विस्मर्त्तव्यम् ।

दुण्ढिं गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये ॥ ३ ॥
प्रारिप्सितप्रतिबन्धकोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

भावः। *दुण्ढिं* गणपतिम्। प्रणम्येत्यनुषज्यते।*सिद्धान्तानिति* भाष्यकारादिनिर्णीतार्थाः सिद्धान्तास्तानित्यर्थः। *उपपत्तिभिः* साधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः।*दूषये* उपपत्तिभिरेव बाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिरित्यर्थः।

एतेनान्यग्रन्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कृष्टत्वं ध्वनितम्। तथाच वैयाकरणसिद्धान्तोऽत्र विषयः प्रदर्शितस्तेनैव तज्ज्ञानं प्रयोजनं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः सिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति त्रयोऽन्येऽपि दर्शितप्राया इति भावः॥ ३ ॥

ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्य च प्रयोजनमाह *प्रारिप्सितेत्यादिना*। समाप्तये इति विहाय 'प्रतिबन्धकोपशमनाय' इत्युक्त्या अलौकिकाऽविगीताशिष्टाचारानुमितफलमङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम्, जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मङ्गलाननुष्ठानान्मङ्गलसमाप्त्योः शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासम्भवात्, किन्तु कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतया दुरितरूपप्रतिबन्धकनिरासे एव मङ्गलस्योपयोगो न तु समाप्तावपि, विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धत्वात्, समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्ततत्कारणकलापादिति सूच्यते। *फणिस्मरणेति*। फणी शेषः। शेषाख्यं धाम मामकम्" इति भगवदुक्तेस्तत्स्मरणस्य विघ्ननिवारकत्वात्। मङ्गलस्य नतिस्तुत्यादिभेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम्। *प्रतिजानीत(१) इति* प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानं बोध्यम्।

---

(१) स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारः प्रतिज्ञा। स च व्यापार इदमिदानीं मया कर्त्तव्यमित्यादिशब्दप्रयोगरूपः।

फणिभाषितभाष्याऽब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ॥
तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥

उद्धृत इति । अत्र 'अस्माभिः' इति शेषः । भाष्याऽब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय । अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ(१) पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः । तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोऽप्यधिकजिज्ञासुभिःशब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् ॥१ ॥

अथ धात्वर्थनिर्णयः ।

प्रतिज्ञातमाह—

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ॥

उद्धरणकर्त्राकाङ्क्षायामाह * अस्माभिरिति * मूले *कथ्यते इति* हर्यादिनिबद्धकारिकाभिरिति शेषः ॥ १ ॥

तत्रस्फोटस्यार्थबोधजनकत्वात् तेनैवाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तेश्च वाक्यस्फोटस्य 'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे' इत्यादिना सिद्धान्तयिष्यमाणत्वेऽपि प्रतिवाक्यं सङ्केतग्रहासम्भवात तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनासुकरत्वाच्च तत्र कल्पनया पदानि विभज्य तेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययभागाँस्तथैव प्रविभज्य कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसङ्केतबोधनद्वारा साधुत्वान्वाख्यायके महर्षिप्रणीते शास्त्रे प्रक्रियानिर्वाहाय पदवर्णस्फोटावपि सम्मताविति दर्शयँस्तिङन्तार्थप्रधाने सुप्तिङ्चयादिरूपे वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्यात्तमेवादौ निरुपयितुमाह मूले*फलव्यापारयोरिति*। तत्र धातुरित्यस्य 'स्मृताः' इति न विशेषणम् , विभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात् । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्ध-

---

(१) आधुनिकोत्प्रेक्षितः शब्दकौस्तुभस्तस्य सारः श्रेष्ठांशः 'सारो बले स्थिरांशे च इत्यमरः। तस्य भावः सारत्वं तदापत्तावित्यर्थः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥

धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥

फलं विक्लित्त्यादि ॥

संख्याया अविवक्षायां विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्व-नियमात्। अत एव नीलो घटा इत्यादेर्न साधुत्वम्। तद्विवक्षायां तु 'वेदाः प्रमाणं' 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः'(१)(न्यायसूत्रे-२।२।१८) इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि। न च प्रकृते तद्विवक्षायां बीजमस्तीत्यतो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति भूषणसारे *धातुरित्यत्रेति*।

ननु यदुद्देशेन श्रुतेर्लोकतो वा प्रवृत्तिरवगता तत्त्वं फलत्वम्। अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वमिति यावत्। तदुक्तं हरिणा—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥ इति।

"स्वरितञितः" (पा० सू० १।३।७२) इति सूत्रेऽपि फल-पदस्य प्रवृत्त्युद्देश्यमुख्यफले एव प्रसिद्धेः। 'तथाच तादृशफलस्य धातुवाच्यत्वे विक्लित्त्यनुकूलव्यापारदशायां तण्डुलस्य धात्व-र्थतादृशफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वानुपपत्तिस्तज्जन्यतादृशफला-श्रयस्य(२) तदापत्तिश्चेत्यत आह-* फलं विक्लित्त्यादीति*। अयमा-शयः-फलपदस्य लोके रूढ्या तादृशार्थोपस्थापकत्वेऽप्यत्र पारिभा-षिकार्थपरतैव। अन्यथा सकर्मकत्वादिव्यवहारो दुरुपपादः स्यादिति। तत्त्वं(३)च तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वं(४)

---

(१) व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इत्याधुनिकः पाठः। परन्तु सर्वत्र व्युत्पत्तिवादादिप्राचीन-ग्रन्थेषु टीकाधृत एव पाठो दृश्यते।

(२) विक्लित्त्यनुकूलव्यापारजन्यप्रवृत्त्युद्देश्यमुख्यफलाश्रयस्येत्यर्थः।

(३) पारिभाषिकफलत्वमित्यर्थः।

(४) तद्धातुजन्येत्यादि। तद्धातुनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वमित्यर्थः।

तद्धात्वर्थत्वं(१) वा। जन्यत्वं च जन्यत्व(२) प्रकारकप्रतीतिविषयत्वम्। तेन सत्तादौ नाप्रसङ्गः। गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभागादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यं, तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिरासाय च सत्यन्तम्। तच्च विक्लित्त्यादीनामक्षतम्। तस्यापि प्रकृतपच्यादिशक्यता तत्तद्रूपेणैव, तथाबोधस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात्। धातुत्वादिकमजानतोऽपि तद्बोधाच्चेति भावः।

परे तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम्। जन्यता चाऽऽरोपिताऽनारोपिता वेत्यन्यदेतत्। विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्यर्थे विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम्। कर्माख्याते फलस्य विशेष्यतयैव भानात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति वदन्ति। तच्चिन्त्यम् अनुगतफलत्वानिरुक्तेः। विभाग-

---

(१) इदं फललक्षणं मीमांसकमते। तन्मते व्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वेन धातुवाच्यत्वाभावात् फलस्यैव धात्वर्थत्वात्तद्धातुनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितीयविशेष्यत्वरूपस्य तद्धात्वर्थत्वस्य फललक्षणत्वं सम्भवति। वैयाकरणमते तु व्यापारस्यापि धात्वर्थत्वेन तत्रातिव्याप्तिभिया तद्धात्वर्थत्वमात्रस्य फललक्षणत्वमसम्भवदुक्तिकम्। किन्तु, तन्मतानुसारेण प्रथमं लक्षणम्। तथाच तच्छब्दार्थस्याननुगतत्वाद्व्याकरणमते धातुविशिष्टत्वं फलत्वमिति परिष्करणीयम्। स्वनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितीयविषयनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताविशिष्टत्व–स्वनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितीयविषयत्वैतदुभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं वाच्यम्।

वैशिष्ट्ये वैशिष्ट्यं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकप्रतीतिनिरूपित विशेष्यतासम्बन्धेन वाच्यम्। तेन सत्तादीनामात्मधारणरूपत्वेन भवतीत्यादौ सूक्ष्मदृष्ट्याऽपि व्यापारस्य प्रतीत्यभावेन तज्जन्यत्वस्य सत्तादौ सुतरामभावेन तत्राव्याप्तिप्रसङ्गो निरस्तः। भवतीत्यादौ व्यापारमारोप्य आरोपिततज्जन्यत्वमादाय सत्तादावपि लक्षणसमन्वयसम्भवात्। अतएव दर्पणे 'तेन सत्तादौ नाप्रसङ्ग' इत्यग्रिमोक्तिः संगच्छते।

(२) अत्र जन्यत्वपदेन तद्धात्वर्थजन्यत्वं ग्राह्यम्।

व्यापारस्तु भावनाऽभिधा साध्यत्वेनाऽभिधीयमाना क्रिया।

जन्यसंयोगे निरवयवत्वात्प्रत्यक्षत्वात् पतत्यर्थत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतया व्यावर्त्याऽप्रसिद्धेश्चेत्यधिकमग्रे वक्ष्यते।

ननु व्यापारत्वं न फलप्रयोजकक्रियात्वम्। आत्माश्रयात्। क्रियात्वस्यैव हि तत्त्वाद्, दण्डादिव्यापारस्यापि धात्वर्थत्वापत्तेश्च। नचेष्टापत्तिः। धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृताया वक्ष्यमाणतया तदाश्रयस्य दण्डादेः कर्त्तुराख्यातेनाभिधानात् 'दण्डेन देवदत्तः पचति' इत्यादौ दण्डादिपदोत्तरं तृतीयाऽनापत्तेः प्रथमापत्तेश्च। कर्तृकरणसंज्ञयोराकडारीयतया संज्ञाद्वयसमावेशासम्भवेनाभिमतकरणसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया बाधात्। किञ्च, प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वं, तदा 'पचति' इत्यादौ कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थत्वानापत्तिः, तस्य करणव्यापारद्वारैव फलजनकत्वात्। यदि जनकाजनकसाधारणं तदा तण्डुलक्रयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात् तद्दशायामपि देवदत्तादौ 'पचति' इतिप्रयोगापत्तिः। तण्डुलादिक्रयणादिव्यावृत्तस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च। अत एव न तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपं (१)तन्त्रान्तरप्रसिद्धं तत्। तदवच्छिन्नस्य धातुवाच्यत्वे साक्षाद्विक्लित्तिजनकान्तिमाग्निसंयोगदशायामेव 'पचति' इति प्रयोगः स्यान्नत्वधिश्रयणादिदशायामपि। तेषामन्तिमाग्निसंयोगेनान्यथासिद्धतया विक्लित्त्यजनकत्वात् इत्यत आह-*व्यापारस्त्विति। साध्यत्वेनेति विशेषणे तृतीया। तथाच पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाऽभिधानविषयत्वं व्यापारत्वमित्यर्थः। अभिधानस्य प्रकारतावत्त्वं(२) विषतानिरूपकत्वं चौपचारिकम्। तादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत्। 'घटं करोति' इत्यादौ-कृञ्समभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरतिप्रसङ्गभङ्गाय

---

(१) तन्त्रान्तरप्रसिद्धं न्यायशास्त्रप्रसिद्धं, तत् व्यापारत्वमित्यर्थः।

(२) प्रकारतावत्त्वं=प्रकारतानिरूपकत्वं, विषयतानिरूपकत्वं=विशेष्यतानिरूपकत्वम्, औपचारिकं-याचितमण्डनन्यायेन आरोपितमिति भावः।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यऽभिधीयते ॥ इति ।

पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् । तदसमभिव्याहारे तेषां तत्त्वेना(१)प्रतीतेः । अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तक्रियाकलापस्य पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति तदवच्छिन्ने पच्यादिधातुवाच्यता नानुपपन्नेति भावः ॥ उक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति *उक्तञ्चेति। *यावदिति*। सर्वमित्यर्थः । सर्वपदार्थमेव विवृणोति सिद्धमित्यादि । सिद्धम् विद्यमानध्वंसप्रतियोगि 'अपाक्षीत्' इत्यादौ । असिद्धम् भूतभिन्नं वर्त्तमानं तादृशप्रागभावप्रतियोगि(२) च, 'पचति' 'पक्ष्यति' इत्यादौ। *साध्यत्वेन*। वक्ष्माणस्वरूपेण। *अभिधीयते* तत्प्रकारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः। क्वचिद्विवक्ष्यते इति पाठः। एतेन क्रियाशब्दस्य रूढिः प्रदर्शिता। यौगिकत्वमप्याह—*आश्रितेति* । आश्रितं क्रमरूपं यस्यास्तत्त्वात्(३)पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः । तदीयाऽवयवानामधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेःक्रियापदेन सा उच्यते । यत्र च न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रूढिरेवादरणीया, पौर्वापर्यारोपो वा। फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् । अत एव तन्मात्रवाचकस्य(४)

---

(१) साध्यत्वेनेत्यर्थः ।

(२) वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगीत्यर्थः ।

(३) यद्यप्यत्र 'आश्रितक्रमरूपात्वाद्' इत्येवं रूपं प्राप्नोति तथापि 'त्वे च' (पा० सू० ३।२।६४) इत्यनेन आपो वैकल्पिकह्रस्वत्वेन 'आश्रित क्रमरूपत्वाद्' इति रूपासिद्धिः ।

(४) भू सत्तायामित्यादेरित्यर्थः । तत्र आत्मधारणरूपा सत्तैव धातुवाच्या व्यापारस्तु सूक्ष्मदृष्ट्यापि न प्रतीयत इत्यारोपाश्रयणेनैव निर्वाहः कार्य्यः । इदं नव्यमते । मूलकारमते भूधात्वादौ निर्वाहप्रकारो भूषणसारे धात्वर्थनिर्णये १२ कारिकाव्याख्यायां वक्ष्यते ।

नच साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः। पचति, पाकः, करोति, कृतिः,इत्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात्। तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षा-

---

धातुत्वसिद्धिरिति भावः। *पाक इति*। यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्र, कथमन्यथा स्तोकं पाक इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मता, (१)तथाऽपि तत्र धातूपस्थाप्यभावस्य गुणतया प्रधानीभूतघञुपस्थाप्यस्य तस्य सिद्धतैवेत्याशयः। पर्यवसितार्थमाह *तथाचेति*। क्रियान्तरेति*। अयमाशयः यद्धर्मवत्ताज्ञानात् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञाने प्रकारतयावच्छेदकं यत्तत्सिद्धत्वम्। तद्भिन्नत्वं ज्ञाननिष्ठतादृशाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकं वा साध्यत्वम्। साध्यत्वज्ञानस्य तु नाकाङ्क्षाप्रतिबन्धकत्वम्। कल्पकाकारणाभावादेव तदनुत्पादात्। नच क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायादित्यादावाकाङ्क्षाभावेन क्रियान्तरान्वयो न स्यादिति वाच्यम्। तत्रापि चेत्पदसमवधानेनाकाङ्क्षोत्थापनात्। हिरुगादीनां क्रियार्थकत्वव्यवहारस्तु तदर्थस्य क्रियामात्रविशेषणत्वात्। अत एव न हिरुगाद्यर्थे कारकाणामन्वयः। तेषां क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वादिति।

वस्तुतस्तु, सिद्धत्वज्ञाने साध्यकाङ्क्षावत्(२)पच्याद्यर्थे साध्यतयावगते 'किमस्य साधनम्' इत्याकाङ्क्षोदयेन साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम्। अत एव 'एतदेवादाय' इत्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः, अन्यथा पचति भवतीत्यादौ पूर्वोक्तरूपाभावेन

(१) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमग्रे धात्वर्थनिर्णये १४ कारिकाव्याख्यायां दर्पणे स्फुटीभविष्यति।

(२) सिद्धत्वज्ञाने साध्याकाङ्क्षा तु 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इतिन्यायेन बोध्या। यद्वा पूर्वसिद्धस्य प्रायेण कारकत्वदर्शनात् 'सिद्धत्वज्ञाने' कारकत्वज्ञाने। 'साध्यकाङ्क्षावत्' क्रियाकाङ्क्षावदित्यर्थः।

नुत्थापकतावच्छेदकरूपं साध्यत्वम्। तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम्। एतदेवाऽऽदाय—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम्।

तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

उक्तञ्च हरिणा,

प्रयोगार्हेषु सिद्धः सन् मन्तव्योऽर्थो विशेषणैः।
प्राक् च साधनसम्बन्धात् क्रिया नैवोपजायते॥ इति॥

साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति इति "सुट्कात्" (पा० सू० ६।१।१२५) इति सूत्रस्थभाष्यमप्येतत्कल्पेऽनुगुणमित्यवधेयम्।

केचित्तु पचतीत्यनुगतव्यवहारादस्ति पचित्वादिकं जातिः। तथाच क्रमिकानेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रिया। साध्यत्वं च तस्या व्यक्तिद्वारकमेव। स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिः क्षणैरभिव्यक्तिः।

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम्।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यते॥

इति वाक्यपदीयं चाऽत्र कल्पे मानमित्याहुः।

साध्यत्वासत्त्वभूतपदयोः पर्यायतामाह *तद्रूपवत्त्वमिति*। *एतदेवेति*॥ निरुक्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः *असत्त्वभूत इति*। "भावप्रधानमाख्यातम्" (१) (निरुक्ते १ अ० १ ख०) इति-निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत्।

सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते।

इति अस्य पूर्वार्द्धम्। *भावश्चेति*। चोऽवधारणे। उक्तभाव एवेत्यर्थः। तेन सत्त्वभूतस्य तस्य व्यवच्छेदः॥ तिङ्पदैरिति बहुवचनस्वारस्येन तिङन्तपदैरित्यर्थः। *अभिधीयते*=बोध्यते इत्यर्थः। अभिधीयते इत्यस्य प्राधान्येनैवेति शेषः। तेन कृदन्तपदैरसत्त्वावस्थभावाऽभिधानेऽपि न क्षतिः। तिङ्पदैरिति भावा-

---

(१) "सत्त्वप्रधानानि नामानीति तदुत्तरं निरुक्तवाक्यम्। तदर्थ प्रतिपादकमेव 'सत्त्वस्वभावमापन्ना' इति वाक्यपदीयकारिकार्द्धमितिद्रष्टव्यम्।

अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वयत्नत्वादिनतद्रूपेण वाच्यः। पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। नच नानार्थतापत्तिः। तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः(१) शक्य-

ऽऽख्यातःभिप्रायेणेति कश्चित्।

अयं चेति। साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः। *वाच्य इति*। पचत्यादिशक्य इत्यर्थः। *अनुभवसिद्धत्वादिति*। अत एव व्यजनादिना वह्निप्रज्वलनदशायां फूत्कार एव गृहीतशक्तिकस्य न पचतीतिप्रयोगः। यागः, इच्छा, ज्ञानं वेति विप्रतिपत्तिस्तु(२)स्वीयबोधानुसारादेवेति भावः। *नच नानेति*। नानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वम् (३)। तच्च पच्यादावक्षतमिति भावः। फलांशमादाय तत्त्वं त्वाशङ्कितुरपीष्टमेवेति बोध्यम्। *बुद्धिविशेषादेरिति*। स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति शेषः। बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति यावत्। अयं भावः। तदादिभ्यश्चैत्रत्वादितत्तद्रूपेण बोधः सर्वानुभवसिद्धः। स च चैत्रत्वाद्यनुगमकधर्मं विनाऽनुपपन्न इति बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वं तदनुगमकधर्ममङ्गीकृत्य तदनुगतीकृततत्तदवच्छिन्ने-

(१) ननु बुद्धिविशेषाणां परस्परभिन्नत्वेन नानात्वात् तेषामनुगमकत्वमनुपपन्नमित्यत आह*आदेरिति*। आदिशब्देन बुद्धित्वं गृह्यते। तस्य जातित्वेनैकत्वात्तेनैव स्वाश्रयनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सर्वेषामनुगम इतिभावः।

(२) अस्य यजतीत्यादाविति शेषः।

(३) वाच्यत्वशक्तिमतानुसारेणेदं लक्षणम। वाच्यत्वशक्तिश्च आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपदनिष्ठजनकतानिरूपिजन्यतावद्बोधनिरूपितविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यत्वरूपा अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्यकारिका नैयायिकमते। लक्षणे आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नान्तं प्रकारतातायामन्वेति। बोधकतारूपा शक्तिः पदनिष्ठैव नतु अर्थनिष्ठा वाच्यत्वादिरूपा सा इति शक्तिनिर्णयप्रकरणे ३६ कारिकाव्याख्याने स्फुटीभविष्यति।

तावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात्। आख्याते क्रियैकत्वव्यवस्थापि अवच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव।

उक्तं च वाक्यपदीये—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्।

बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥ इति।

धात्वर्थं निरूप्य तिङर्थमाह—

आश्रये त्विति॥ फलाश्रये, व्यापाराश्रये चेत्यर्थः। फलाश्रयः कर्म्म, व्यापाराश्रयः कर्त्ता। तत्र फलव्यापारयो-

---

पुचैत्रादिषु तदादीनां शक्तिः। बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न चैत्रत्वादीनां तेन रूपेण शाब्दबोधे भानापत्तिः। अननुगतनानाधर्माऽवच्छिन्नशक्तिनिरूपकताऽवच्छेदकैकधर्मवत एव नानार्थत्वात् न तेषां तदपीति तदादिशक्तिनिरूपणे निर्णीतमन्यत्र, तद्वदिहाप्यवसेयमिति।

ननु पूर्वापरीभूतक्षणनश्वरक्रमिकव्यापाराणां मेलनाऽसम्भवात्तदात्मकक्रियाया अनैक्याद् 'एका च क्रिया' इति "प्रशंसायाम्" (पा० सू० ४।१।६६) इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरत आह *आख्याततेति*। निर्विभक्तिकः पाठः साधुः। आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः। सविभक्तिकपाठे सप्तमी वैषयिकाधारे अध्याहृतज्ञानक्रियामादायबोध्या। *बुद्धिविशेषैक्यमिति* संकलनरूपबुद्धिविशेषात्मकविच्छेदकैक्यमादायेत्यर्थः। तथाचावयवाऽऽश्रयं पौर्वापर्य्यं, समुदायाश्रयमेकत्वमादाय तत्सङ्गतिरिति भावः। तत्र मानमुपन्यस्यति *उक्तञ्चेति*॥ *गुणेति*॥ क्रमिकैतद्व्यापारसमूहं प्रति गुणभूतस्तत्तद्रूपेण भासमानैरवयवैरुपलक्षितः सङ्कलनात्मकैकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदोयस्यतद्रूपः समूह क्रियेति व्यवह्रियते इति कारिकार्थः। तत्र क्षणनश्वराणां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाऽभावाद्, बुद्ध्येत्युक्तम्। निरूप्येत्यस्य सङ्क्षेपेणेत्यादिः। प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्याऽवश्यवक्तव्यतयाऽवस-

धातुलभ्यत्वान्न तिङस्तदंशे शक्तिः। अन्यलभ्यत्वात्(१)। शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं तत्तच्छक्तिविशेषरूपमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते।

नन्वनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम्। प्रतीतेः—लक्षणया, आक्षे-

पसङ्गत्या तन्निरूपणमित्यभिप्रेत्याह *तिङर्थेदिति। अन्यलभ्यत्वादिति*। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः(२) इति न्यायादिति भावः। एतेन कृतिमतो, व्यापारवतो वा कर्तुः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति नैयायिकाद्युक्तं दूषणमस्मन्मताऽज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम्।

नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। तस्य च स्वरूपाऽभिन्नतया नानासम्बन्धाऽवच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमोऽत आह *शक्यतावच्छेदकं चेति। * वक्ष्यते इति*। अस्य द्वितीयार्थनिरूपणाऽवसर इतिशेषः। तथाच तत्राऽखण्डोपाधिरूपस्यानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तत्रनानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः।

मीमांसकादिमतं प्रबलप्रमाणेन निराकरिष्यन् कर्तृकर्मणो रुक्तं तिङर्थत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते *नन्विति*। ननु 'यद् यद्बोधकं तत्तदर्थकम्' इति नियमादाख्यातजन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेवं मानमत आह *प्रतीतेरिति*। सम्भवादित्यनेनान्विनम्। सम्भवहेतुमाह *लक्षणयेति*। नन्वाख्यातस्याऽऽश्रयलक्षकत्वे भावनाभानानुपपत्तिस्तदुपपत्तये तत्र तस्य शक्तिकल्पनेतु नाश्रये लक्षणासम्भवो, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रये लक्षणायां तु भावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिरत आह *आक्षेपादिति*। आक्षेपोऽनुपपत्तिस्तत इत्यर्थः। तथाहि, अन्विताभिधानवादिमते

---

(१) अन्यलभ्यत्वात् तिङन्यधातुलभ्यत्वादित्यर्थः।

(२) अनन्यलभ्य इति। शब्दार्थः अन्यप्रमाणलभ्योनभवति। अन्यप्रमाणलभ्ये विषये शब्दस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तमितिभावः।

र्, प्रथमान्तपदाद्वा सम्भवादिति चेत्।

अत्रोच्यते-"लः कर्म्मणि च भावे चाऽकर्म्मकेभ्यः" (पा० सू० ३।४।६९)इति सूत्रमेव मानम् (१)। अत्र हि चकारात्, "कर्त्तरि कृद्" इतिसूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकृष्यते। बोधकतारूपां

पदानां विशेषणत्वेनैवार्थोपस्थापकतयाऽऽख्यातार्थभावनाया विशेषणत्वाऽनुपपत्त्या भवति तस्य आश्रयाऽऽक्षेपकत्वम्। यद्वा अनुमानं सः। तत्प्रयोगश्च 'आख्यातपदबोध्याभावना किञ्चिदाश्रिता विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकत्वात् घटपदबोध्यघटत्ववत्' इति। समानसंवित्संवेद्यत्वं तु नाऽऽक्षेपः प्रमेयमित्याश्रयभाने भावनाया अभानाद् भावनापदजन्यभावनाबोधे आश्रयाऽभानाच्चेति।

ननु व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनाऽप्याश्रयबोधस्यानुभवसिद्धत्वान्नाक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः, कदाचित्कत्वात् तथाभानस्य। किञ्चोक्तरीत्या तद्भानसमर्थने आख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिः शक्तिग्रहे तस्या विशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वाद् घटत्ववत्, एतत्तत्वस्य विचाराऽसहत्वाच्चेत्यत आह *प्रथमान्तपदाद्वेति*। समभिव्याहृतप्रथमाऽन्तचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः(२)। एवञ्च नाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिराश्रये आख्यातशक्तिसाधिकेति भावः।

मानमिति। यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थं तत्राख्यातस्य शक्तिरावश्यकीत्येवोत्तरं वक्तुमुचितं तथापि धातोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयस्य आश्रयत्वेनापि लाभान्न सामान्यत आश्रये स्वाभिमताख्यातशक्तिः सिद्ध्यतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम्।

---

(१) मानमिति। अनुमापकमित्यर्थः। अनुमानप्रयोगश्च आख्यातं आश्रयशक्तं लःकर्मणीतिसूत्रगृहीतशक्तिकत्वात अणादितद्धितवत् इति। यद् यद्धर्मावच्छिन्नगृहीतशक्तिकपाणिनीयसूत्रकं भवति तत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्तंभवति इति सामान्यतो व्याप्तिदर्शनात्।

(२) चैत्रः पचतीत्यादिवाक्येषु इत्यादिः।

तिबादिशक्तिं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य, लकारश- कर्मणि कर्त्तरि चानेन विधीयन्ते। नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्म्मे करणादिबोधकताशक्तिमादाय शसादिविधानवत्। नच सूः कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे। तथाच, कर्त्तृत्वं-कृतिः कर्म-

---

ननु कर्तृपदाघटितमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे मानमित्याशङ्कां निरस्यति *अत्र हीति*। नन्वेतत्सूत्रं लकाराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकं नाख्यातस्येत्यत आह *बोधकतारूपामिति*। बोधजनकत्वरूपामित्यर्थः। इदं चादेशिष्वेव शक्तिरादेशानामादेशिस्मृतिद्वाराऽर्थोपस्थापकत्वमिति मतनिरासायोक्तम्। यथा चैतत् तथा वक्ष्यते। *विधीयन्ते इति*। तथाच वर्णस्फोटपक्षे श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकताया व्यवस्थापयिष्यमाणतया "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादिसूत्राणां तिबादिशक्तिग्रहे एव तात्पर्यावधारणेन सम्भवति तस्याऽख्यातशक्तिसाधकप्रमाणत्वमिति भावः। *नकारविसर्गादीति*। 'रामान्' 'रामैः' इत्यादावित्यर्थः। *कर्तृकर्मपदे इति*। अस्यानुवृत्तोपात्ते इत्यादिः। *कर्तृत्वकर्मत्वपरे इति*। आकृतिशक्तिवादमभिप्रेत्य(१) भावप्रधाननिर्देशाद्वेति भावः। *कर्तृत्वं कृतिरिति*। कृञो यत्नवाचकत्वेन तत्प्रकृतिककर्त्रर्थकतृजन्तकर्तृशब्दस्य कृत्याश्रयवाचकतया तदुत्तरभावप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतकृतिरूपधर्मबोधनादिति भावः॥ *कर्मत्वं च फलमिति*। कर्मशब्दस्य धात्वर्थफलाश्रये पारिभाषिकत्वादिति

---

(१) पदानां जातिर्वाच्या न तु व्यक्तिः लाघवात्। उक्तं च भट्टपादैः—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः।
आकृतेः प्रथमज्ञानात्तस्या एवाभिधेयता॥

इति। एतन्मतं विस्तरेण मूलेऽपि—"एकंद्विकम्" इत्यादिकारिकाव्याख्यानावसरे ग्रंथकारेणापि स्पष्टीकृतम्।

श्च फलमेवार्थोऽस्त्विति शङ्क्यम्। फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात् (१)।

अथ दर्शनान्तरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारविधिः स्यादिति चेत्, तर्हि कृतामपि कर्तृकर्मादिवाचित्वं न सिध्येत्। "कर्त्तरि कृद्" इति च, "लः कर्म्मणि" इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम्।

भावः। *शङ्क्यमिति*। तथाच तत्सूत्रबलान्न कर्तृकर्मणोराख्यातशक्तिः सिद्ध्यतीति भावः।

दर्शनान्तरीयेति। दर्शनं शास्त्रं न्यायादिः अन्यद्दर्शनं दर्शनाऽन्तरम्। तत्र भवा दर्शनान्तरीया। गहादित्वाच्छः। 'पचति' इत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात् फलं पच्याद्यर्थस्तिङ् तु व्यापारवचन इति मीमांसका मन्यन्ते। तन्मते व्यापारस्यान्यलभ्यत्वाभावात्तत्र लकारविधौ न किञ्चिद् बाधकम्। यद्यप्युक्तरीत्या व्यापारे शक्तिसिद्धावपि फलशक्तिबोधकं कर्मणीत्यनुपपन्नमेव, तथाप्यभिधानाऽनभिधानव्यवस्थार्थं तदप्यावश्यकमेव; द्विधा भानं तु कथञ्चित् परिहरणीयमिति भावः। *कृतामिति*॥ कृत्संज्ञकानां ण्वुल्तृजादीनामित्यर्थः। ननु "कर्त्तरि कृत्" (पा० सू० ३। ४। ६७) इत्येव तत्र शक्तिसाधकमत आह *कर्तरि कृदिति चेति*॥ तत्सूत्रादेव च कर्तरीति अत्रानुवर्त्तते। तथाच पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वमेव, अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरतैव (२)स्यात्। तदेवाह *तुल्ययोगक्षेममिति*। अलब्धलाभो योगो, लब्धरक्षणं क्षेमम्। एवञ्च "लः कर्मणि" इत्यस्यानन्यलब्धभावनाया आख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वोपगमे न्यायसाम्यात्, "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३। ४। ६७) इत्यस्यापि कृतां भावनार्थत्वप्रतिपादकत्वम्। तस्या आक्षेपादेव लाभान्न कृतां तच्छक्तिप्रतिपादकं तदिति यदि, तर्हि

(१) अनन्यलभ्योहि शब्दार्थ इतिन्यायादिति भावः।

(२) अर्थाधिकाराश्रयणादिति भावः।

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्वमस्तु, भावनाया एवाऽऽक्षेपेण कृदादिवत् प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं माऽस्तु । तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादितिचेन्न । घटमानयेत्यादावाक्षिप्तव्यक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः ।(पच..

"लः कर्मणि" (पा० सू० ३ । ४ । ६९) इत्यपि नाऽऽख्यातस्य भावनाशक्तिप्रतिपादकमिति समानमित्यर्थः ।

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्त्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्य शब्दाधिकाराऽश्रयणेन धर्मपरत्वसम्भवान्नोक्तदोषः । यदि च शब्दाधिकाराऽऽश्रयणं सत्येव गमके, प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणाभाव इति विभाव्यते तदाऽपि 'शक्तिः कारकं'(१) 'शक्तिमत्कारकम्'(२) इति पक्षद्वयस्याप्याकरसिद्धतया तद्विकल्पस्य तिङ्कृतोर्व्यवस्थितत्वाश्रयणादर्थाधिकाराश्रयणेऽप्यभिमतार्थलाभोऽक्षत एवेत्यत आह *अपि चेति* । तथाच विकल्पव्यवस्थाया एवाप्रामाणिकत्वेनैकार्थपरतैव न्याय्येति भावः । नन्वाख्यातस्य व्यापारावाचकत्वे कथं ततस्तद्बोधोऽत आह *भावनाया इति* । *कृदादिवदिति* । "तत्र तस्येव" (पा० सू० ५ । १ । ११६) इति वतिः । कृदादिस्थले इवेत्यर्थः । आदिपदात् कर्तृविहिततद्धित इत्यादेः परिग्रहः । तथाच यथा भवन्मते धातोर्व्यापारावाचकत्वेन कृदर्थकर्त्राक्षिप्तभावनाया बोधविषयत्वं तथाऽऽख्यातेऽपीति भावः । *तथा सतीति* । भावनाया अख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । *तस्या* । भावनायाः *प्राधान्यं* मुख्य(३)विशेष्यत्वम् । *घटमानयेति* । 'जातिः पदार्थः' ।

---

(१) सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये (पा० सू० २ । ३ । ७) इति सूत्रभाष्ये शक्तिः कारकमितिपक्षस्य दर्शनात् मूलेपि–'आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा' इतिकारिकाव्याख्यानावसरे ग्रन्थकृता प्रतिपादितम् ।

(२) शक्तिमत्कारकमिति पक्षस्तु 'स्वतन्त्रः कर्ता' (पा० सू० १ । ४ । ५४) इत्यादिषु स्पष्ट एव ।

(३) मुख्यत्वञ्च–प्रकारताऽसमानाधिकरणत्वं बोध्यम् ।

थादौ पाकं करोतीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेन्न ; पाकाऽनुकूलव्यापारवतः कर्त्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात् । नच कर्त्तुर्विवरणं तात्पर्याऽर्थविवरणं, पाकं करोतीत्यशब्दाऽर्थकर्मत्वविवरणवद्, इतरेतरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांऽशविवरणवद्वा, न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम् । भावनायामपि तुल्यत्वात् ।

इति मते जात्याक्षिप्तव्यक्तेर्यथा प्राधान्यं तथा कर्त्राक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत इत्यर्थः । शक्ति ग्राहकेषु(१) परिगणिताद्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याऽऽयास्यतीत्याशङ्कते *भावनाया इति* । *विवरणेति ॥ तत्समानाऽर्थकपदाऽन्तरेण तदर्थकथनस्य विवरणतया, प्रकृते पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवरणात्तस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारितया, न तेनाऽर्थनिर्णय इत्याह *पाकाऽनुकूलेति* ॥ पचतीत्यस्यैककर्त्तृका पचिक्रियेति कर्त्तुर्विवरणस्याऽपि दर्शननाऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिरुत कर्त्तरीत्यत्र विनिगमकाऽभावादितिभावः॥ *इतरेतरयोगद्वन्द्व इति ॥ समाहारद्वन्द्वे, उत्तरपदलक्ष्याऽर्थसमाहारस्य चशब्देन विवरणादुक्तमितरेतरेति। धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटकपदाऽशक्यसाहित्यस्य विग्रहवाक्यस्थचशब्देन विवरणवदित्यर्थः । इदं चाऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता । एवञ्च, घटेन जलमाहरेत्यत्र जलाऽऽहरणप्रयोजकतया छिद्रेतरत्ववत् प्रकृते द्वित्वाऽन्वयप्रयोजकतयाऽपदार्थसाहित्यस्याऽपि भानमित्यभ्युपेत्योक्तम । तत्र साहित्यस्य द्वित्वाऽऽव्यतिरिक्तस्याऽननुभवात्तस्य द्विवचनादिनैवोपस्थितेर्न तत्र समासघटकप्रत्येकपदवृत्तिः । तस्यैव चेन विवरणमिति मताऽन्तरन्तु वक्ष्यते ॥ *तुल्यत्वादिति* ॥ भावनापदेनाऽऽख्यातस्य विरणमप्युदार्थविवरणमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः। स्व-

---

(१) शक्तिग्राहकेष्विति—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यव्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्तिसान्निध्यत. सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इति-श्लोकोक्तशक्तिग्राहकेष्वित्यर्थः ।

किञ्च, 'पचति देवदत्तः' इत्यत्राऽभेदान्वयदर्शनात्तदनुरोधेन कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकम्(१) पक्ता देवदत्त इतिवत्। न चाभेदबोधे(२) समानविभक्तिकत्वं नियामकम्। तच्च अत्र नास्ति।

स्वबोधाऽनुसारिविवरणस्य नाऽर्थनिर्णायकत्वमित्यप्युभयोः समानमिति भावः।

नन्वाख्यातस्य कर्त्तृवाचित्वे तदाक्षिप्तभावनायाः प्राधान्याऽनुपपत्तिः। नचाकृतिवादे जात्याक्षिप्तव्यक्तिवत् प्राधान्यमुपपादितमेवेति वाच्यम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्, तथाहि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाऽऽक्षेप्तव्या, भावनाविरहिणः कर्त्तृत्वाऽसम्भवात्। ततश्च धर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधान्याऽसम्भवः कृतीव। जात्या तु परिच्छेद्यतयाऽवगतस्य द्रव्यस्य तथैवाऽऽक्षेपाद् भवति तस्य प्राधान्येन भानमिति प्राधान्याऽनुरोधाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणाऽन्तरमाह *किञ्चेति*। अभेदाऽन्वयदर्शनादिति*। देवदत्ताऽभिन्नैककर्त्तृको वर्त्तमानो व्यापार इत्याकारकबोधस्याऽऽकरसंमतत्वादित्यर्थः। *तदनुरोधेनेति*। अभेदाऽन्वयाऽनुरोधेनेत्यर्थः। *आवश्यकमिति*। अन्यथाऽनुभूयमानतादृशबोधाऽपलापाऽऽपत्तिरिति भावः। *नियामकमिति*। तद्विभक्त्यन्तनामार्थनिष्ठाऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य, नीलो घट इत्यादौ क्लृप्तत्वादित्यर्थः। *तच्चेति*। अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः। *अत्र*। देवदत्तः पचतीत्यादौ। ता-

---

(१) आवश्यकमिति। पदप्रतिपाद्यस्यार्थस्य पदबोध्यार्थे प्रकारतयाभानस्य सर्वत्रदर्शनात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकम्। अत एव पचतीतिशब्दजन्यबोधे सति कः कीदृश इति प्रश्नौ देवदत्तोघनश्याम इत्युत्तरञ्च संगच्छते इति दिक्।

(२) अभेदबोधे इति। अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबोधे इत्यर्थः।

स्तीति वाच्यम् । 'सोमेन यजेत' 'स्तोकं पचति' 'राजपुरुष' इत्यादावप्यभेदबोधाऽनापत्तेः । नच लक्षणया कर्तुरुक्तत्वात्

इदंनियमव्यतिरेकव्यभिचारस्थलानि दर्शयति । *सोमेनेत्यादिना*

नन्वत्र यागे सोमस्य करणत्वेनैवान्वयात् कथमुक्तनियमस्य व्यभिचार इति चेन्न । सोमस्य यागभावनायां(१) करणत्वेनाऽन्वये यागस्याऽपि तत्र करणत्वेनैवाऽन्वयात् 'सोमेन यागेनेष्टं भावयेद्' इत्युभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । सोमस्य यागवत फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिर्यागार्थत्वानुपपत्तिः, प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तयागस्य करणत्वेनैवान्वयादाकाङ्क्षानिवृत्तेर्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिश्च । 'सोमेन यागम्' इत्यन्वयाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य न यागार्थत्वानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात्, तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेन उपस्थितस्य साध्यत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेत्' इति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गो नेति मीमांसकसिद्धान्तः । तत्र चोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्वार इति भावः । *स्तोकं पचतीति* । अत्रापि धात्वर्थव्यापारजन्यफले विभिन्नविभक्तिकस्तोकपदार्थस्याभेदान्वयादित्यर्थः । ननु समानविभक्तिकत्वं नामाऽर्थयोरेवाऽभेदाऽन्वयबोधे प्रयोजकम् । अत एव व्युत्पत्तौ(२) द्विवचनस्यैवोल्लेखः । नामत्वं च वक्ष्यते । प्रकृते चाऽनुयोगिप्रतियोगिनोर्नामार्थत्वाभावान्नोक्तदोषोऽत आह *राजपुरुष इति* ।

यद्यपि "सोमेन यजेत" इत्यत्रेव 'देवदत्तः पचति' इत्यत्रापि समानविभक्तिकत्वस्याऽतन्त्रतयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधात् कर्तृवाचित्वं सिद्धमेव, तथाऽपि व्युत्पत्तेर्नामाऽर्थद्वयविषयकत्वेऽपि

---

(१) यागभावनायामिति यागकरणकस्वर्गरूपेष्टकफलभावनायामित्यर्थः ।

(२) व्युत्पत्तौ नामार्थयोरभेदान्वय इतिव्युत्पत्तौ इत्यर्थः ।

सामानाधिकरण्यम् । पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेः। एवं वैश्वदेवीत्यादितद्धितानामपि। "अनेकमन्यपदार्थे," "साऽस्य देवता",इत्यनुशासनेन, पिङ्गे अक्षिणी यस्याः,

---

व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्थलमुपात्तम्। नैयायिकमतेन चेदम्। तैः कर्मधारये षष्ठीतत्पुरुषे च पूर्वपदशक्यलक्ष्यान्यतरस्योत्तरपदार्थेऽभेदान्वयोपगमात्। स्वमते तु(१) जहत्स्वार्थवृत्त्यभ्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयोरन्वयस्यैवाऽभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसरादिति बोध्यम्। इदमुपलक्षणं षष्ठ्यर्थबहुव्रीहेरपि॥

अपरे तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामांशेऽसमस्तत्वस्यापि विशेषणात्तोक्तस्थले व्यभिचार इत्याहुः। अधिकमग्रे वक्ष्यते। *सामानाधिकरण्यमिति*। पदयोरेकार्थाऽभिधायित्वमित्यर्थः। *यौगिकानामिति* योगोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण प्रवृत्तानामित्यर्थः। *द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति*। धर्मिशक्तत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः। *एवमिति*। लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः। इत्थमेवेतिवार्थः। *वैश्वदेवीत्यादीति*। द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरित्यनुषज्यते। तथाच बलाबलाऽधिकरणोच्छेदाऽऽपत्तिरिति भावः।

तथाहि"तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्"इति श्रूयते। अत्रायं संशयः किमनया श्रुत्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते?अथवा तत्तद्गुणदेवताभिन्नं कर्मद्वयमिति। वाजेनान्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धाद्वाजिनो विश्वेदेवाः, ताननूद्य वाजिनगुणोविधीयते। तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्मेति पूर्वपक्षे, 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र तद्धितस्य देवतासंबन्ध्यर्थकतया(२)

---

(१)स्वमतेत्विति। वैयाकरणमते इत्यर्थः। एतच्च 'जहत्स्वार्था जहत्स्वार्थे इति कारिकाव्याख्यानावसरे मूल एव स्फुटीभविष्यति।

(२) देवतासम्बन्ध्यर्थकतयेति। देवताविशिष्टद्रव्यरूपसम्बन्ध्यर्थकतयेत्यर्थः। अर्थात्-तद्धितस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचकत्वम्। उक्तञ्च भट्टपादैः—

'आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैषतद्धितः' इति।

श्वे देवा देवता अस्या इति विग्रहदर्शनात् प्रधानषष्ठ्यर्थ एव
नुशासनलाभात् ।

द्धितः सम्बन्धो,'वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र तु वाक्येन सः । सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां स्वाभिन्नाऽर्थकपदस्यैवापेक्षणान्न श्रौतत्वबाधः सम्बन्धस्य । यत्र तु भिन्नाऽर्थकपदापेक्षा तत्रैव, वाक्यस्य विनियोजकत्वात् । एवञ्च, "वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा" इत्येतद्विहितवैश्वदेवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम् श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु कर्मान्तरविधिः । "वाजिभ्य" इति चापूर्वदेवताविधानमिति राद्धान्तः । यदि च तद्धितस्य देवतासम्बन्धे एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यत्वस्य साम्यादामिक्षाद्रव्येण देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपः । लक्षितद्रव्यमादाय देवतासम्बन्धे श्रौतत्वसम्बन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्पनमत्ययुक्तं स्यादिति ।

अनुशासनलाभादिति । उपलक्षणमिदं, युक्तेरपि । तथाहि घटपदाद् घटप्रकारकबोधवद्दण्ड्यादिपदाद्दण्डसम्बन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा । तत्राऽऽकृत्यधिकरणन्यायेन सम्बन्धमात्रं मतुबादिवाच्यं स्यात् । अत एव, 'देवदत्तस्य गोमत्त्वम्' इत्यत्र त्वप्रत्ययस्य सम्बन्धबोधकत्वं सङ्गच्छते । घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद्, विशेषस्य संसर्गस्य कथं ततो बोध इति तु नाऽऽशङ्कनीयम् । यतस्तस्य स्वाक्षिप्तव्यक्त्यंशे प्रकारतयैव भानात् । एवं मत्वर्थविहितबहुव्रीहेरप्येकं हायनमस्या इति विग्रहे, दैवतार्थकतद्धितस्यापि विश्वेदेवा देवता अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् तस्यैव वृत्तिवाच्यत्वनिर्णयः । उक्तञ्च—

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते ।
तस्याऽपि प्रत्ययार्थत्वात् सम्बन्धस्य प्रधानता ॥ इति ।

नच गोमानित्यादौ सम्बन्धिप्रतीत्यनुपपत्तिः । उभयाऽऽश्रितेन सम्बन्धेनाऽऽक्षेपात्तदुपपत्तेः । तव कर्तृवत् सम्बन्धवच्च । नचाऽ

तथाच, "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति"।

सत्त्वभूतसम्बन्धस्यैव विभक्त्यर्थतया तद्विहितमतुबादेस्तादृशस- म्बन्धबोधकत्वेन तत्र लिङ्गसंख्याऽनन्वयाऽऽपत्त्या सत्त्वभूतसम्ब- एवानुशासनाऽऽदरेण शक्तिरभ्युपेया। एवञ्च द्रव्यमेवार्थो ...वर्थी- यस्याऽस्तु, सम्बन्ध आक्षेपलभ्य एव किं न स्यात्। किञ्च. मतुबा- देः सम्बन्धसामान्यार्थकत्वे तस्य सम्बन्धादिपदपर्य्यायताऽऽपत्त्या सम्बन्धविशेषार्थकत्वमेवोररीकरणीयम्। तत्त्वं चाऽनुयोगिप्रतियो- गिविशेषनिरूप्यत्वम्। तथाचैकस्य निरूपकस्य प्रकृत्या लाभेऽप्य- नुयोगिरूपनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिकल्पनेत्यतीव गौरवमिति वा- च्यम्। मतुबादेर्ह्यऽसत्त्वभूतसम्बन्ध एव वाच्यः। अत एव सम्ब- न्धानामनेकत्वेऽलिङ्गकत्वेऽपि च दण्ड्यादिशब्दानामेकवचनान्तत्वं नानालिङ्गकत्वं च। सम्बन्धिनां तथात्व एव तादृशप्रयोगदर्शनात्। तथाच, मतुबर्थसम्बन्धेलिङ्गाद्यन्वयासम्भवात्तैरेवाऽऽक्षेपः सम्ब न्धिनः, आख्यातार्थसंख्ययेव कर्त्रादेः।

वस्तुतस्तु लिङ्गसंख्याऽनन्वयित्वरूपासत्त्वभूतत्वमपि षष्ठ्यर्था- दावर्थसिद्धम्। प्रत्ययार्थलिङ्गसख्यादेः प्रत्ययार्थ एवाऽन्वयायोगात् "प्रत्ययानाम्–" (१)इति व्युत्पत्तेश्च। तस्मान्नासत्त्वभूतसम्बन्धः षष्ठीवाच्यः।

यत्तु अनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थं द्रव्ये शक्तिकल्पने गौरवमि- ति। तदपि न। सम्बन्धप्रत्यक्षे हि यावदाश्रयभानापेक्षा, नशाब्दे, येन तच्छक्तिकल्पनागौरवं सम्भाव्येत। तस्मात् तत्र मतुबादेः श- क्तौ न किञ्चिद् बाधकमिति। प्रपञ्चितं चैतदधिकमन्यत्र।

एवञ्चैकहायन्यादिपदानां सम्बन्धवाचकतायामनुशासनस्य त- दुपष्टम्भकयुक्तीनां च सत्वात् तत्रैव शक्तिः सिद्धेत्र सम्बन्धिनो- त्यखण्डार्थः॥

*तथाचेति॥सामानाधिकरण्यस्य लक्षणयैवोपपादन इत्यर्थः॥*अ

---

(१) प्रत्ययानामिति। प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमि- तिहितस्याः स्वरूपम्।

क्ये द्रव्याऽनुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्य एवाऽन्वयप्रति-
पत्त्याऽरुणाधिकरणोच्छेदाऽऽपत्तिः। द्रव्यवाचकत्वसाधकमू-
क्तः सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्त-

रताधू
दोषणर
निरूपि

रुणाधिकरणेति*॥तथाहि-"अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणा-
ति" इति श्रूयते। तत्र किमरुणिमा वाक्यं भङ्क्त्वा प्रकरणे निवेशनीयः?
किंवा क्रीणातिना सम्बध्यते? इति संशये, क्रीणातिना सम्बध्यमान-
स्तद्योगात् क्रयणकरणं स्याद्, न चाऽमूर्त्तस्यतद्युक्तमिति नास्य
क्रयणसम्बन्ध इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः।

सिद्धान्तस्तु, सम्भवति सन्निहितपदार्थान्वये प्रकरणनिवेशानौ-
चित्यात्। पिङ्गाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनतया तस्मिन्नन्वयसौलभ्येन
(१)तद्द्वारा क्रीणात्यर्थेनाऽपि समन्वयलाभाद् वाक्यघटकत्वमेव
तस्येति। स चाऽनुपपन्नः पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानां पदानामुक्तयुक्त्या
सम्बन्धार्थकतया द्रव्यस्य तैरनुपादानात्।

किञ्च पूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः। पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दार्थसम्बन्ध-
स्याप्यमूर्त्तत्वात् क्रीणातिकरणत्वाऽसम्भवेन क्रीणातिकरणत्वस्यै-
तद्वाक्यादलाभादारुण्यस्येव वाक्यभेदशङ्कायां मूलशैथिल्याच्च।
बहुव्रीहेररुणपदस्य च लाक्षणिकद्रव्यविधायकताया अविशि-
ष्टत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायकत्वं, नारुणपदस्येत्यत्र विनि-
गमकाभावात्। अधिकमग्रे वक्ष्यते।

उक्तरीत्येति। सम्बन्धिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः। *प्रपञ्चितमि-

---

(१) अन्वयसौलभ्येनेति। तत्र अन्वयसौलभ्यत्वं च अन्वय-
योग्यत्वम्, अन्वयकरणसाफल्यंच। तथाहि—अरुणयेत्यत्र तृतीया-
श्रुत्याऽरुणिमगुणस्य क्रयंप्रति करणत्वं स्पष्टमवगम्यते नचामूर्त-
स्यतस्य क्रयंप्रति करणत्वंसम्भवति विनाद्रव्यपरिच्छेदात्, अतः पिं-
गाक्ष्यादिपदप्रतिपाद्यद्रव्यपरिच्छेदेन तद्द्रव्यद्वाराऽरुणिमगुणस्य क्रयं
प्रतिकरणत्वंसंभवति अरुणपरिच्छिन्नेन द्रव्येणक्रयंकुर्यादिति। ए-
वंचक्रयेऽन्वययोग्यत्वंसाक्षान्नास्ति, विनाद्रव्यपरिच्छेदादन्वयकरणे
चफलमपिनास्ति इतिदिक्।

रेण बृहद्वैयाकरणभूषणे ॥

तिङः इति । बोधकतारूपा शक्तिस्तिङ्क्ष्वेवेत्यभि
त्येदम् ।

ति*। प्रपञ्चस्तूक्तप्रायः। *भूषणे इति*। प्रकृतस्थले,समासशक्तिनिरूपणाऽवसरे चेत्यर्थः। 'पदाऽर्थं निरूप्य' इत्यनेन पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणे तयोः सङ्गतिः सूच्यते। तत्फलं तु पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यप्रतिपत्तिरेकप्रयोजनवती ज्ञानफलिका।

केचित्तु उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्कानिदानासङ्गतत्वज्ञाननिरासः प्रयोजनमित्याहुः।

सा चाऽनन्तर्य्याऽभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपा षड्विधा। तदुक्तम्—

सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा।
निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते॥ इति।

तत्र प्रकृतसिद्ध्यऽनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः। अनुकूलत्वं चात्र घटकत्वज्ञापकत्वादिरूपं यथायथं ग्राह्यम्। तत्रावच्छेदकांशः स्वरूपसन्, इतरांशश्च ज्ञात उपयोगी। एवमग्रेऽपि। स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रसङ्गः। हेतुता प्रसिद्धा। प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालविच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वमवसरः। निर्वाहकत्वम्, एककार्य्यजनकत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपम्। 'एककार्य्यत्वम्' एकस्य कार्यता सा च जन्यता, जन्यज्ञानविषयत्वरूपा चेति। उदाहरणानि कानिचित्त्वत्रैव वक्ष्यन्ते। अन्यानि तु स्वयमूह्यानि। आक्षेपोदाहरणादीनां तु तन्त्रान्तरे सङ्गतित्वेन प्रसिद्धानामेष्वेवान्तर्भाव इति न तेषामाधिक्यसम्भावना। प्रकृते च पदार्थतत्संसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसङ्गसङ्गतिः। तथाहि निरूपितेषु पदार्थेषु प्रायशोऽसंसृष्टपदार्थाऽभावेन तत्संसर्गस्य सामान्यरूपेण स्मरणम्। ततः सामान्यधर्मप्रकारज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाच्छिष्यस्य 'क एषां संसर्ग' इत्याकारा विशेषधर्मजिज्ञासा। ततस्तद्बोधनाय शिष्यस्य शब्दप्रयोगः। ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः। ततो जिज्ञा-

पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति–फले इत्यादि । लत्यादि फलं प्रति । तिङर्थः (१)कर्त्तृकर्मसंख्याकालाः । कर्त्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे । संख्या कर्त्तृप्रत्यये कर्मप्रत्यये कर्मणि । समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाचाऽऽख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति अख्यातजन्यकर्त्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः ।

त्साविषयज्ञाने इष्टसाधनताज्ञानात् कण्ठताल्वाद्यभिघातादिसम्पादनेन गुरोः शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिफलकं विशेषसंसर्गरूपवाक्यार्थाभिधानमिति । संसर्गगतसामान्यस्योपेक्षाऽनर्हतावच्छेदकत्वात्तद्वत्त्वस्य तत्र सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः । इत्थमन्यत्राऽपि लक्षणानि योज्यानि ॥

विशेषणे इति। अधाराऽऽधेयभावसम्बन्धेन प्रकारावित्यर्थः। सङ्ख्याया आख्याताऽर्थकर्तृकर्माऽन्वयित्वे प्रयोजकमाह *समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति*। एतेन समानाऽभिधानश्रुतेर्वाक्याऽपेक्षया बलवत्त्वात् (२)समानपदोपात्तान्वयित्वं विहाय; प्रथमाऽन्तार्थेऽन्वयोऽनुचित इति व्यज्यते । एकप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयत्वादिति तदर्थः । लडादीनां वाचकत्वकल्पे, आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्यकालेऽपिसत्वात्तत्रव्यभिचारवारणाय कर्तृकर्मविषयत्वेन तां विशिनष्टि *तथाचेति* । घट इत्यादावेकत्वादिसङ्ख्याप्रकारकबोधे व्यभिचारो माभूदिति कार्य्यतावच्छेदककोटौ आख्याताऽर्थेति । तदर्थकालप्रकारकबोधे तन्निरासाय सङ्ख्येति । स्वोक्तमाख्यातस्य कर्त्तृकर्मार्थकत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गान्न्यायमतं निरा-

---

(१) तिङर्थ–इति । तिङ्शक्यइत्यर्थ । तिङ्शक्यत्वेनानुगमादेकवचनम् ।

(२) बलवत्त्वादिति । बलवत्त्वबीजंच "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण' इत्यादिसूत्रप्रतिपाद्यार्थविप्रकर्षत्वम् । अत एव पूर्वतन्त्रज्ञैराख्याताभिहितसंख्यायाभावनांगत्वं 'ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र ऐन्द्रश्रुतेर्गार्हपत्योपस्थानांगत्वञ्चांगीकृतमिति ।

नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमा(१)न्तार्थ वाऽन्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्यो[पस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः। सोऽपि, चन्द्र इव [दृश्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ(२) चन्द्रक्त्वार्थयोर[प्रथ]मान्तार्थानन्वयादितराऽविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्।

करोति *नैयाकिकानामित्यादिना*। *अन्वयादिति*। एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्य न्याय्यत्वादितिभावः। आख्यातार्थकालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह-*सङ्ख्येति।

इतराविशेषणत्वेति । प्रथमान्तार्थेतरविशेषणत्वाघटित इत्यर्थः। तथाचेतरविशेषणताऽनापन्नार्थविषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः। एवञ्च, चन्द्र-भोजनादीनां प्रथमान्तार्थत्वेऽपि, इवार्थसादृश्यव्रजनादिविशेषणत्वान्न व्यभिचार इति भावः। *घटित इति*। तद्विषयकप्रतीत्यविषय इत्यर्थः। तदवच्छिन्नावच्छेदकताककारणताग्रहविषय इति यावत्। इतराविशेषणत्वं चेतरविशेषणत्वताद्रूप्याविषयत्वम्। नातश्चैत्र इव पचतीत्यादौ, खलेकपोतन्यायेन बोधे चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरबोधाऽभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रका

---

(१) तन्मते कृतेराख्यातार्थतया तत्र सङ्ख्याया अन्वयस्यानुचितत्वादितिभावः।

(२) भुक्त्वा व्रजतीत्यादाविति। ननु प्रथयान्तेत्यस्य प्रथमान्तत्वेनानुसन्धीयमानेत्यर्थोवाच्यः। अन्यथामैत्रङ्गच्छति चैत्र इत्यत्रमैत्रपदस्य प्रथमान्तपदत्वभ्रमे, चैत्रपदस्यद्वितीयान्तानुसन्धानेच मैत्रेसंख्यान्वयोनस्यात्। एवंचयथा वारितिष्ठतीत्यत्रवारिपदस्य ननियमेन प्रथमान्तत्वग्रहापेक्षा तथाक्त्वान्तस्यापीति नायन्दोषइत्यत आह-आदीति। आदिनाभक्तस्त्वमप्यहंतेन हरिस्त्वांत्रायतेऽपिमांम्। इत्यस्यसङ्ग्रहः। अत्र 'अपिशब्दस्य प्रथमांतत्वाननुसन्धानेसपूर्वायाः प्रथमायाविभाषेत्यस्यानुपस्थितौ साधुत्वप्रतिपत्त्यभावेनसहृदयानां ततः शाब्दबोधोनस्यादिति ध्येयम्।

इदमपि कर्तृकर्मणोराख्याताऽर्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे॥

रताशून्यत्वरूपेतराऽविशेषणत्वसत्त्वेऽपि क्षतिः अविशेषणत्वेऽपि विशेषणत्वतात्पर्य्यविषयत्वसत्त्वात्। तथाऽऽख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति इतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयार्थवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पर्यवसितोऽर्थः।

चैत्रेण सुप्यते इत्यादिभावाऽऽख्यातस्थले, 'चैत्रकर्तृकः स्वाप' इत्यादिबोधाद्यथोक्तविशेषणकधात्वर्थस्वापे तदनन्वयाद् व्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति पदविशेषणम्। यद्येवमपि, 'चैत्र एव पचति न मैत्र' इत्यादावन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणत्वात् तत्र संख्याऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति विभाव्यते, तदा प्रथमान्तार्थोविशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वेन विशेषणीयः। अवशिष्टांशस्यपि निवेशे प्रयोजनाऽभावादुक्तस्थले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वान्न सङ्ख्याऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः।

अतिगौरवमिति। अन्यलभ्यकृतौ शक्तिकल्पने सङ्ख्यान्वयबोधहेतूपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेश एव गौरवम्। प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्याऽविषयत्वेन निवेशो त्वतिगौरवमित्यर्थः। *इदमपीति* उपदर्शितकार्य्यकारणभावे दर्शितलाघवमपीत्यर्थः।

यद्यपि तन्मते भावनान्वयिनि सङ्ख्यान्वयनियमादाख्यातेन भावनाऽविषयकसङ्ख्यान्वयबोधस्य काप्यजननाद्भावनान्वयबुद्धित्वस्य सङ्ख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्या फले जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षणाद्विशेषणत्वमात्रतात्पर्योऽविषयत्वविशेषणविशिष्टप्रथमान्तार्थोपस्थितिरूपायास्तस्यास्तत्राऽभावादेवोक्तस्थले व्यभिचाराप्रसक्तेन तद्व्यावृत्तये सङ्ख्यान्वयकारणतावच्छेदककोटावुक्तविशेषणप्रवेशाऽवसरः, तथाऽपि कृतिशक्तिवादिमते उक्तस्थले तदापत्तिवारणाय भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटावेवोक्तविशेषणवितरणप्रयुक्तगौरवम्। अस्मन्मते तु प्रथमान्तपदार्थस्याख्यातार्थे विशेषणतयैवान्वयेन चन्द्रादे-

रेकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्य नैराकाङ्क्ष्येणाऽपरत्र विशेषणतयाऽन्वयाऽयोगादुक्तव्यभिचाराऽभावेन न तन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमित्यभिप्रेत्योक्तम् *इदमपीति* । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

अत्राऽऽहुर्नव्याः । लाघवोपबृंहितोक्तयुक्तिकदम्बेनाऽऽख्यातस्यधर्मिवाचकत्वसिद्धावुत्तरकालकल्प्यतादृशकार्यकारणभावप्रयुक्त-गौरवं, निषादस्थपत्यधिकरणान्यायेना(१)किञ्चित्करम् । फलमुखत्वात् । किञ्च, चन्द्राद्युपमाने आख्यातार्थसंख्याद्यन्वयोपगम आवश्यकः । तत्र तदन्वयाऽनुपगमे सादृश्यप्रयोजकधर्माऽलाभेन वाक्यस्याऽपरिपुष्टार्थतापत्तेः । क्रान्तार्थभोजनादौ तु सङ्ख्यादीनामयोग्यत्वादेवानन्वयेनाऽनतिप्रसङ्गात् । एवञ्च, नास्मन्मते दोषलेशोऽपीति(२) । कर्त्तृकर्मणोः संख्यायाश्च विशेषणतां व्यवस्थाप्य कालस्या

---

(१) निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनेति । 'वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेत्' इति प्रकृत्यश्रूयते 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति । तत्र किं निषादस्थपतिशब्दे षष्ठीसमास उतकर्मधारय इति संशये–कर्मधारय एव समासः स्वीकर्तव्यः । लक्षणानाश्रयणरूपलाघवात् 'स्थपतिर्निषादस्याच्छब्दसामर्थ्यात्' (जै० अ० ६ । १ । ५१ ।) इति सूत्रेणसिद्धान्तितम् नचषष्ठीसमासाश्रयणेऽपि त्रैवर्णिकानामधिकृतानामेवाधिकारःस्यादिति लाघवं कर्मधारयाश्रयणेतु श्रुतिसामर्थ्यात्–अधिकारकारकल्पनम् इति गौरवस्य सत्वात् कथं कर्मधारयाश्रयणमिति वाच्यम् । वाक्यार्थबोधकाले लक्षणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात् प्रथमोपास्थितत्वाच्च, श्रुतिसामर्थ्यादधिकारकल्पनरूपोत्तरकालिकगौरवस्यविद्यमानत्वेऽपि निषादस्थपतिशब्दे कर्मधारय एवाश्रीयते । पूर्वोपास्थितलाघवस्य बलवत्त्वादिति बोध्यम् ।

(२) अत्रहुर्वैयाकरणाः अन्यविभक्त्यन्तपदोपस्थितसंख्याया अन्यपदार्थेऽन्वयस्य अप्रसिद्धत्वादेव भवदुक्तकार्यकारणभावकल्पनमासिद्धम् । अत एव पचतीत्यस्मादेवैककर्तृकपाकोपस्थितिः । अन्यथापाकानुकूला कृतिरेकत्वमित्यनन्वितसंख्याया एवोपस्थितिः स्यात् । पदविशेषाध्याहारस्तु प्रकरणज्ञानंविनाऽसम्भवि । अत एवकः पचतीतिकर्तृविशेषजिज्ञासोदेति । तस्मादिदमपीत्यस्यबाधकविशेषगौरवमपीत्यर्थः ।

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् तथाहि । "वर्त्तमाने लट्" (पा० सू० ३।२।१२३) इत्यत्राऽधिकाराद् धातोरिति लब्धम् । तच्च धात्वर्थं वदत् प्राधान्याद् व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः । न च सङ्ख्यावत् कर्त्तृकर्मणोरेवान्वयः

पि तां प्रतिपादयति *कालस्त्वित्यादिना*। *व्यापारे इति*। धात्वर्थव्यापारे इत्यर्थः।

नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदकेषु "वर्तमाने लट्" (पा० सू० ३ । २ । १२३) इत्यादिषु व्यापारवाचकपदानुपादानात् कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणतेत्यतस्तत्सूत्रप्रामाण्येनैव तां साधयति *तथाहीति*। *तच्च* धातुपदं चेत्यर्थः। धात्वर्थमिति*। फलव्यापरोभयात्मकमित्यर्थः। सत्तायाम इत्याद्यर्थनिर्देशाद् भूवादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भावः।*वदत्*। बोधयत्। सन्ब्राह्मण' इतिवच्छता। *प्राधान्याद्*। धातुजन्यबोधे विशेष्यतया भासमानत्वादित्यर्थः। व्यापारमेवेत्येवकारेण फलव्यवच्छेदः। प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्माऽऽख्याते फलस्य प्राधान्यं तन्मते फल एवान्वय इति ध्वनितम्। *ग्राहयतीति*। आख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः। "गुणानां च परार्थत्वाद्"(१) इति न्यायात्, प्रत्ययार्थस्य साक्षात्प्रकृतिजन्यबोधविशेष्याऽन्वयित्वनियमाच्चेति भावः। *कर्त्तृकर्मणोरिति*। समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यास-

---

(१) गुणानाञ्चपरार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति तन्न्यायाकारः। अर्थश्च साधनानां प्रधानार्थत्वात्परस्परमसम्बन्धःस्यात्। कुतः समत्वात्। समत्वञ्च स्वीयसाधनाऽऽकांक्षाऽभाववत्वेसति प्रधानार्थे प्रवृत्तत्वम्। यत्रच स्वीयसाधनाऽऽकांक्षाभवति तत्र नायं न्यायः प्रवर्तते। किंतु गुणः कृतात्मसंस्कारेति। अत एव 'संयोगे गुरुः' इति गुरुसंज्ञायां तस्मिन्निति परिभाषासूत्रप्रवृत्तौ संयोगाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यह्रस्वस्यगुरुसंज्ञा नतु सुकृष्ण इत्यत्र सकारोत्तरोकारस्यापि। अन्यथा 'गुणानां चेति न्यायेनसंयोगसंज्ञायां कर्तव्यायां परिभाषासूत्राप्रवृत्त्या सकारोत्तरोकारस्यापिगुरुसंज्ञास्यादिति दिक्।

शङ्क्यः। अतीतभावनाके कर्त्तरि, पचतीत्यापत्तेः। अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च। पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः। फलाऽनुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे, पचतीत्यनापत्तेः, पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्।

त्तेरिति भावः। *पचतीत्यापत्तेरिति*। कर्त्तुर्विद्यमानत्वादिति भावः। एवमग्रेऽपि। *नापि फल इति*।

केचित्तु—फलव्यापारयोर्धातोः पृथक् शक्तौ तयोरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽऽपत्तिः। पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयस्यौत्सर्गिकत्वात्। तत्तद्धातुजन्यतादृशबोधस्य तथाऽन्वयबोधे प्रतिबन्धकताकल्पने तु गौरवम्। तस्मात् फलाऽवच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च धातूनां शक्तिः। कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामकः। गौरवं च प्रामाणिकत्वान्न दोषाय। इत्थञ्च कर्त्राऽऽख्याते, व्यापारस्य प्राधान्यम, कर्माख्याते तु फलस्य। यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन् कालाऽन्वयः। सूत्रस्थधातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वान्नोक्तनियमावकाशः। फलानुत्पत्तिदशायामारब्धे पाके फले वर्त्तमानत्वारोपाद्वा, पच्यते इत्यस्योपपत्तिः, एकाऽवयवेऽपि समूहाऽऽरोपादधिश्रयणकाले पचतीति प्रयोगवत्। आरोपे च प्रतीतिरेव मानम्। व्यापारविगमे फलसत्त्वे, अपाचि देवदत्तेन इत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वादित्याहुः।

तदपरे न क्षमन्ते। पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयबोधाभ्युपगमे नानार्थ इत्यादिपदोपस्थितानामश्वसूर्यादीनामप्युद्देश्यविधेयभावापत्तिरतो विभक्तपदजन्योपस्थितेरेव तन्त्रता तत्राऽनुसर्त्तव्या। तदभावाच्च प्रकृते कथं तदन्वयबोधाऽऽपादनम्। तादृशफलव्यापारयोर्धातुशक्तौ मानाभावो गौरवं च। विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्तप्रयोगाणाम आरोपेणोपपादनं त्वगतिकगतिरिति स्पष्टमेव विवेकिनाम्। एतदनुरोधेन भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाऽभ्युपगमे परमताऽनुसृतिरपीति।

व्यापारे आख्यातार्थकालाऽन्वये दूषणमाशङ्क्य निराचष्टे·

न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानाऽनुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः। परयत्नस्या(१)ज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिच्चेष्टादिनातदवगतौ च, अयमुत्तिष्ठति, शक्त्यभावात्(२) फलन्तु न

नचेति । यत्नसत्त्वादिति* । यत्नरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वेन विषयाबाधात्। मम तु तदानीं फलाऽनुत्पत्त्या न तादृशप्रयोगाऽऽपत्तिरित्यर्थः। *अप्रयोगादिति*। ननु परयत्नस्य विजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायरूपहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि चेष्टादिपक्षकेण तल्लिङ्गकेन वाऽनुमानेन तदवगतावुत्तिष्ठतीति प्रयोगाऽऽपत्तिर्दुःसमाधेयैवेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति *किञ्चिच्चेष्टादिनेति*। यत्किञ्चिच्छरीरावयवक्रिययेत्यर्थः। *तदवगतौ* यत्नानुमितौ। अनुमानप्रयोगश्चैवम्—देवदत्तीयचेष्टा प्रयत्नजन्या। चेष्टात्वात्। मच्चेष्टावत्। अथवा, अयमुत्थानाऽनुकूलयत्नवान्। विजातीयचेष्टावत्त्वात्, अहमिवेति। चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्च प्रकृतेऽनुकूलस्तर्कः। स्वाश्रयावच्छेद्यत्वस्यहेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वान्नस्वरूपासिद्धिरिति।

परे तूक्तापत्तिमन्यथैव परिहरन्ति। तथाहि आमवातजडीकृतकलेवरप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेऽपि तदजनकत्वान्नोक्तप्रयोगापत्तिः। अत एव, 'उत्थानाय यतते' इत्येव तत्र प्रयोगः। यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डानिर्माणतण्डुलक्रयणादिदशायां, यजति पचति इत्यादिप्रयोगवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकताविशेषस्यैव सम्बन्धताया अभ्युपेयत्वादिति।

तच्चिन्त्यम्। तदुद्देश्यकत्वं हि तदिच्छाऽधीनेच्छाविषयत्वम्। उपायेच्छायाः फलेच्छाधीनत्वात्। उपायत्वं च प्रयो-

---

(१) स्वीययत्नस्य प्रत्यक्षंतु मनःसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षसत्त्वात् संभवति।

(२)शक्त्यभावादिति। एवं चैकस्ययत्नाख्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वेऽपि सहकारिकारणरूपायाः शक्तेरभावात्फलं न जायते इत्यस्योपपत्तिः।

जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव, भावनैव प्रधानम्।

यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं,तथाऽपि, "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इति

जकत्वमेव। कथमन्यथा तत्रेच्छेति, प्रकृते यजतीत्यादि-प्रयोगोदुर्वार एव। तस्मात साक्षाज्जन्यजनकभाव एव फल-व्यापारयोः सम्बन्ध इत्येवाभ्युपेयम्। तावतैवोक्तप्रयोगवारणात्। प्रकृते शक्तिरूपसहकारिकारणाभावेन तदनुत्पत्तावपि तदीययत्न-साक्षाज्जनकत्वस्य निराबाधत्वेनोत्तिष्ठतीतिप्रयोगस्यैवेष्टत्वात्। प्रकृतधात्वर्थतयाऽवगते तस्मिन् साध्यत्वस्यैव सत्त्वेनोद्देश्यत्वस्य तदानीमसम्भवाच्च। एतदभिप्रेत्यैव सारकृता, 'उत्थानानुकूलयत्न-सत्त्वे' इत्युक्तम्। अतएव पाकानुकूलप्रकृतधात्वर्थयत्नसत्वे पचतीत्येव प्रयोगोऽन्यदा तु 'पाकाय यतते' इति।

वस्ततस्तु कृतिरूपव्यापारमात्रस्यधात्वर्थत्वविवक्षायामुत्तिष्ठतीतिप्रयोगः। प्रयत्नसामर्थ्यचेष्टादिघटितस्य तस्यसमुदायस्य तद्विवक्षायान्तु नेति सारकाराशय अत एवतदोत्थानाययतते इति प्रयोगोपिसूपपाद इति बोध्यम्।

उपसंहरति *एवञ्चेति*। विशेषणमेवेत्येवकारेण तिङर्थस्य विशेष्यत्वव्यवच्छेदः *भावनैवेति*। धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः। अत्राप्येवशब्देन फलस्य तिङर्थकर्त्रादेश्च व्यवच्छेदः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति(१)व्युत्पत्तिविरोधमाशङ्कते *यद्यपीति*। *अन्यत्र,* पक्तेत्यादौ। *दृष्टमिति*। तथाच प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भावः। *भावप्रधानमिति*। नामाऽऽख्यातोपसर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रकल्प्य नामाऽऽख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये। अत्राऽऽख्यातं भावप्रधानमिति, योजना। यथाश्रुते,

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्।

---

(१) प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति।

इत्यभियुक्तोक्तेः । शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितार्थाऽलाभात् १) । अत एव, 'वृद्धिशब्दस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थः' इत्याऽऽकरोक्तं(२) सङ्गच्छते । एवमग्रेऽपि । आख्यातत्वाऽवच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकत्वरूपलक्षणतात्पर्यावधारणाच्च लक्षणवाक्याच्छन्दमर्यादया प्रकृतपदद्वयार्थाभेदस्याऽधिकस्य भानेऽपि न क्षतिः । लक्ष्यताऽवच्छेदकं च तिङन्तत्वरूपाऽऽख्यातत्वम् । "आख्यातमाख्यातेन" (पा० ग० सू०२।१।७२) इत्यादौ तत्रैवाऽऽख्यातपदस्य शक्त्यवधारणात् । 'भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र भावः प्रधानम्' इति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च । एतेन, तिङः प्रधानभावार्थकत्वस्य प्रतिपादकमेव तदिति वदन्तः प्रत्युक्ताः ।

तच्छब्दपरामृश्य भावादिचतुष्टयस्यैकदा तिङा प्रतिपादनाऽसम्भवाच्च । भावत्वं निष्पाद्यत्वम् । नातः कर्माऽऽख्यातस्य फलविशेष्यकबोधकतावादिमते तत्राऽप्रसक्तिः । प्रधानप्रतिपादकत्वस्यनाममात्रे, भावप्रतिपादकत्वस्य भुक्त्वेत्यादिनाऽन्यतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणाय विशिष्टमुपात्तम् ।

प्राधान्यं चोपस्थितत्वात् स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव । नातः 'काष्ठैः पाक' इत्यादौ प्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधजनके पाकादिनाऽन्यतिप्रसङ्गः । नवौत्सर्गिकैकवचनान्तभावविहिततव्याद्यन्तनाम्नि सः तथाच तिङबोध्यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातात्पर्यप्रतिपादकत्वं तत् पर्य्यवस्यति ।

इतराविशेषणत्वरूपं तु न तत् । पचति भवतीत्यादिवाक्यघटकपच्याद्यर्थाक्रियायां तदसत्त्वेन पचतीत्याख्यातेऽव्याप्तेः । क्त्वः पूर्वकालार्थकत्वस्यनिराकरिष्यमाणत्वान्नोक्तक्षणस्यालक्ष्येऽतिप्रसङ्गः । "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्येण, पाक इत्यादाविव तस्य सत्त्वाऽतिदेशेन साध्यत्वरूपभावत्वाऽभावादेव नाऽतिप्रसङ्ग इति तु न सत् । यतः साधुत्वान्वाख्यायक-

(१) यद् भावप्रधानं तदाख्यातं भवति इति स्यात् तथाच भावप्रधानस्य भाव्यमित्यादेराख्यातसंज्ञायामाख्यातमाख्यातेनेति समासापत्तिरितिभावः ।

(२) आकरोक्तमिति वृद्धिरादैच् इति सूत्रस्थभाष्यमित्यर्थः ।

ब्याकरणस्मृत्या यत्कृदर्थभावे लिङ्गाद्यन्वयोऽनुभवसिद्धस्तस्मिन्नेव तदतिदिश्यते। यथा, पाक इत्यादौ घञर्थभावे। क्त्वार्थे तु लिङ्गाद्यननुभवेन तत्र तदतिदेशविषयस्यान्याय्यत्वात्। अव्ययकृत्त्वेन तस्य धात्वर्थानुवादकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च।

तथाच भावप्रधानकत्वं तिङर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपादकत्वं पर्यवस्यति। एतेन, पचति भवतीत्यादिवाक्यघटकाख्यातसंग्रहाय क्वचित् क्रियान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाववत्त्वं तत्। पच्याद्यर्थक्रियाया भवत्यर्थविशेषणत्वेऽपि क्वचित्तदसमभिव्याहारे विशेष्यतयैव भानान्न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तं निरस्तम्। उक्तापेक्षया अभावघटितत्वेनास्यगुरुत्वात्। अग्रिमलक्षणे प्राधान्यस्य विशेष्यत्वरूपस्यैव वक्ष्यमाणतयाऽत्रापि तस्यैव न्याय्यत्वात्। तत्र, "भावप्रधानम्" इति भाष्येण मदुक्तार्थस्यैव लाभाच्च॥

सत्त्वप्रधानानीति। अत्रापि पूर्ववदुद्देश्यविधेयभावकल्पना। लक्षतावच्छेदकं च कृदाद्यन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वरूपं नामत्वम्। प्रकृतिः, प्रत्ययो, विभक्तिरित्येतन्नाम, सत्ता, द्रव्यं, लिङ्गं, संख्या, च नामार्थ इति तद्भाष्यात्। "क्रियाप्रधानमाख्यातं, सत्त्वप्रधानं नाम। यतः क्रियां पृष्टस्तिङाचष्टे-किं करोति, पचतीति। द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽचष्टे-कतरो देवदत्तो, यः पाचक" इति "प्रशंसायाम्" इति सूत्रस्थमहाभाष्याच्च। तत्र कृतेत्यस्य तत्प्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः। कृता द्रव्याऽभिधानेऽपि, "न केवला"(१) इतिन्यायेन केवलस्य प्रयोगाऽनर्हत्वात्, निरुक्तभाष्यस्थविभक्तिपदस्वारस्याच्च। व्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य चेदम्। नातोऽव्युत्पत्तिपक्षे नामाऽऽदिष्वतिप्रसङ्गः।

लक्षणमाह *सत्त्वप्रधानानीति*। सत्त्वं द्रव्यं वक्ष्यमाणलक्षणं तत्प्रधानं यत्रेति विग्रहाल्लिङ्गादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादकत्वं नामलक्षणमित्यर्थः। विशेष्याऽर्थकत्वस्य निपाताऽऽख्यातादावतिप्रसक्तत्वात् तद्वारणाय प्रकारतानिरूपितत्वान्तं विशेषणम्। व्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनियमेन

(१) नकेवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्ययः। इति तस्य स्वरूपम्।

नि० अ० १ ख०,१ निरुक्ताद् । भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ।

आतिप्रकारतानिरूपितत्वस्यातिप्रसङ्गाऽवारकत्वात्तदनुपादानम् । लक्ष्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तेषु याद्दच्छिकेष्वतिप्रसङ्गस्तु लक्षणे तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणेनैव परिहरणीयः । एवं धात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तेष्वप्रसङ्गोऽपि लक्ष्यतावच्छेदकसंकोचेनैव परिहार्यः । तत्र नामत्वव्यवहारोऽपि स्वाद्यन्तत्वनिबन्धनो भाक्त इति तद्भावः ! उपसर्गादिलक्षणं तु वक्ष्यते ।

भूवादीति । इत्थं हि तत्र भाष्यम् "का तर्हीयं वाचोयुक्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवसि, पक्ष्यति भवतीति । सैषा वाचोयुक्तिः । पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति । तेन चाऽऽहत्यैव (१)पचाद्यर्थक्रियाकर्त्तृकभवनक्रियायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमे तु स्वस्वार्थविरुद्धत्वेन पदार्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वये नैराकाङ्क्ष्येण भवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपचादिक्रियाणामन्वयाऽसम्भवेन तद्विरोधोऽप्रतिरोध एव स्यादिति भावः । सूत्रादीत्यादिना, "प्रशंसायाम्"(पा०सू०५।३।६६) इति सूत्रपरिग्रहः ।

ननु 'भावप्रधानमाख्यातं' इति निरुक्तेन तिङन्ते भावनाऽपरपर्यायभावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते । सा च नैयायिकमते कर्त्राख्याते कर्त्तृत्वं कृतिः, कर्माख्याते कर्मत्वं फलं, तन्निरूपिताऽऽश्रयत्वं वा । तैः सङ्ख्याकालातिरिक्ताऽऽख्यातार्थस्य भावनापदव्यपदेश्यत्वोपगमात् । भावाऽऽख्याते तु धात्वर्थव्यापार एवाऽनुवादकत्वात् तदाख्यातस्य । प्राधान्यं च तस्याः प्रकृत्यर्थापेक्षम् ।

समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या फलमात्रं धात्वर्थ इति वदतां मीमांसकानामेतदपि भाष्यं मूलम् । तत्र लडाद्यर्थकालान्वयोपगमे तु तदपेक्षमपि । उक्तभाष्येऽपि क्रियापदार्थस्तत्सम्मतभावनैव । अत एव, "क्रियां पृष्टस्तिङाऽऽचष्टे" इत्यैवोक्तं, न तु तिङन्तेनेति ।

कृत्यादिरूपभावनाया आख्यातार्थत्वे मानं तु भूवादिसूत्रस्थं

---

(१) आहत्यैवेति बलादित्यर्थः ।

"कथं ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ" इति प्रघट्टकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिग्राहकम्–"इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते, पचशब्दश्चकारान्त अतिश्चप्रत्ययः। अर्थोऽपि कश्चिद् गम्यते, विक्लित्तिः कर्त्तृत्वमेकत्वम्। पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी। पचच्छब्दो हीयते, पठ्शब्द उपजायते, अतिशब्दश्चान्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी। विक्लित्तिर्हीयते, पठिक्रियोपजायते, कर्त्तृत्वमेकत्वं चान्वयि। तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते यस्याऽसावर्थो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्याऽसावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्याऽसावर्थो योऽर्थोऽन्वयी" इति भाष्यम्। तत्राऽतेः प्रत्ययस्य कैश्चित्पूर्वाचार्यैः कल्पनाद्, अतिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति कैयटः। पच्यते पठ्यते इत्यादावप्युक्ताऽन्वयव्यतिरेकोहेन कर्मत्वस्याप्याख्यातार्थत्वं न्यायसाम्यात्(१) तत एवाऽवधार्यते। किञ्च, भावप्रधानम्" इति निरुक्तम् तद्भाष्यस्वरसात् सकलकारकसङ्ख्याविशिष्टभावनाया धात्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम्। अत एव; नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोल्लेखः। तस्य धातुलभ्यत्वेन नामार्थत्वाभावादिति तदाशयात्।

नच रूपस्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् क्रियायामेकत्वसत्त्वेऽपि द्वित्वाऽऽदिसत्त्वे मानाऽभावात् कथं तथोक्तसङ्गतिरिति वाच्यम्। परेत्वित्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या कारकगतायास्तस्यास्तत्राऽऽरोपसम्भवात्। कालसङ्ख्ययोर्द्योत्यत्ववत् कारकस्याऽपि द्योत्यत्वं न्यायसाम्यात्। तस्यप्रत्ययार्थत्वोपगमे पाचकःपक्व इत्या(२)दाविव

---

(१) न्यायसाम्यादिति न्यायसाम्यत्वं च, यथा पठतीत्यत्रपचच्छब्दो हीयते पठशब्द उपजायते अतिशब्दश्चान्वयी अर्थेषु–कर्तृत्वमेकत्वंचान्वयि तयोरन्वयिनोर्वाच्यवाचकभावः। तथा पठ्यते इत्यत्रपचशब्दो हीयते,पठ उपजायते, तेशब्दः कर्मत्वमकेत्वञ्चान्वयि तयोर्वाच्यवाचकभाव इति।

(२) पाचकः पक्व इत्यादाविवेति। 'कर्तरिकृत(पा० सू० ३।४।६) इतिसूत्रेण कृतां कर्त्रर्थत्वं, प्रकृतिप्रत्ययाविवितिन्यायेन तस्य प्राधान्यं च सर्वसंमतम्। तथात्रकारकस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य प्राधान्यंस्यादितिभावः।

प्राधान्यापत्तेः। जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषणताया द्योत्यत्वस्यैव तन्त्रत्वात्। अत एव, "स्त्रियाम्" (पा० सू० ४।१।३) इति सूत्रे भाष्ये प्राधान्याऽऽपत्तिभिया लिङ्गस्य वाच्यतापक्ष उपेक्षितः। वाच्यस्याऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

न चोक्तकल्पे, 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र कर्मबोधवद्धातोरपादानादिकारकविशिष्टक्रियाबोधाऽऽपत्तिः। पञ्चम्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकविभक्तेरभावात्। तत्र कर्त्तृकर्मणोस्तिङ्समभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च द्योतिका, अन्येषां त्वन्याः। न हि स्वप्रकृतिकप्रत्ययत्वमेव स्वार्थद्योतकतायां तन्त्रम्। उपसर्गाणां तदऽनापत्तेः। किन्तु, स्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम्। तच्च तण्डुलादिपदोत्तरविभक्तेरप्यऽक्षतम्। द्रव्यस्य संख्याऽविशेषितस्य तत्वे नाम्नः संख्याभानाऽऽपत्त्या तदर्थकत्वम् आवश्यकमिति तद्भावः। अत एव "भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य" इति भाष्यस्थकारकपदस्याऽसङ्कुचितवृत्तिताऽपि सङ्गच्छते।

यदि चान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्यर्थद्योतकतायाः क्वाप्यदृष्टचरत्वान्नोक्ताऽऽशयवर्णनं साधीय इति विभाव्यते, तदापि संख्याकालकर्त्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वमादाय तत्प्रवृत्तिः। आख्यातस्यैव तादृशक्रियाद्योतकतासम्भवात्।

न चास्त्वेवमेवाऽऽशयः। वाच्यताकल्पोक्तकार्यकारणभावकल्पनप्रयुक्तलाघवस्योपोद्बलकत्वादिति वाच्यम्। यत तादृशमतं प्रक्रियादशायां चक्षुःश्रुत्युक्तिविश्वस्तैरप्याश्रयितुमशक्यम्, प्रागेव तु प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थविवेचनचतुरैराक्षपादैः। तथाहि। कारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वे, 'लः कर्मणि' इति विधिवैयर्थ्यापत्तिः। नच तस्य द्योतकत्वप्रतिपादकता। शानजादेरपि तथात्वाऽऽपत्त्या तत्राऽपि कर्त्रादीनां क्रियाविशेषणतया भानापत्तेः।

किञ्च, चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्रादिगतसंख्यायास्तत्रारोपे मानाभावः। वाचकतामते कर्त्राद्यंशे तद्भानोपगमेन प्रयोगप्रामाण्योपपत्तावप्रामाण्याऽभ्युपगमस्याऽन्याय्यत्वात। स्वाश्रयाऽऽधेयत्वसंबन्धेन द्वित्वादेस्तत्रसत्त्वेऽप्यव्यावर्त्तकतया विशेषणत्वाऽभावेन तद्वैशिष्ट्यस्य तत्राऽसम्भवाच्च। न हि द्वित्वाश्रयाश्रितं घटाऽऽदिरूपं, क्रिया वा, द्वे इति व्यवह्रियते। अधिकमग्रे वक्ष्यते।

किञ्च, कर्त्तृकर्मणोः पदार्थैकदेशतया तत्र देवदत्तादीनामन्वयाऽसम्भवः। "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति" इति (१)व्युत्पत्तेः। तदन्वयाऽभ्युपगमेऽपि धात्वर्थे ऽभेदेन विशेषणतया स्तोकादिपदवन्नपुंसकत्वाऽऽपत्तिश्च। अपिच, क्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कर्त्तुर्विशेषेणाऽऽकाङ्क्षाविरहात् पचतीत्युक्ते, कः कीदृगिति प्रश्नाऽनुपपत्तिः। वक्ष्यति(२)हि ग्रन्थकृत्–'न हि गुणभूतः कर्त्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन ग्रहीतुमलम्' इति। अत एवैतत्प्रामाण्यात् प्रत्ययवाच्यत्वं, कर्तुर्धात्वर्थविशेषणत्वं चेति गर्जन्तः परास्ताः। प्रत्ययस्य द्योतकतायामेव तन्निर्भरस्य दर्शितत्वात्। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैव ततो लाभाच्च।

नच भावनायाः प्रत्ययवाच्यतापक्षेप्युक्तप्रश्नाऽनुपपत्तिर्दुःसमाधेयैवेति वाच्यम्। शक्तिभ्रमाल्लक्षणया वोपस्थितस्य कर्त्तुः साकाङ्क्षत्वसम्भवात्।

किञ्च, 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वम्' इतिव्युत्पत्तिसिद्धविभक्त्यर्थसङ्ख्याप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया प्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कर्त्रादावभावेन सङ्ख्याऽन्वयाऽसम्भवः। आख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधे आख्यातार्थकर्त्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव। पदार्थयोराधाराधेयभावेनाऽन्वये विभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तन्त्रत्वात्। विभक्त्यर्थकर्त्तुर्लिङ्गानन्वयिनोऽद्रव्यतया तत्र सङ्ख्यान्वयासम्भवात्। "गुणानां च परार्थत्वात्" इति न्यायाच्च। मन्मते अयोग्यतया तस्याः स्वप्रकृत्यर्थानन्वयेऽपि प्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽक्षत एव। "अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर" इति न्यायात्।

किञ्चाऽऽख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे राजसम्बन्धिपुरुषाऽभिन्नकर्त्तृकं गमनमित्यभिप्रायेण, राज्ञः पुरुषो गच्छतीतिवत् स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन राज्ञः कर्त्रन्वयविवक्षया, राजा पुरुषो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः। नच तत्र षष्ठीप्रसक्तिः। तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव तत्प्रसरात्। व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात्।

---

(१) 'न तु पदार्थैकदेशेन' इति तस्याःशेषः। अस्याः स्वीकारादेव 'नीलोघट' इत्यत्र न नीलपदार्थस्य घटपदार्थैकदेशे घटत्वेऽन्वय इति बोध्यम।

(२) भेद्यभेदकसंबन्धोपाधीत्यादिकारिकाव्याख्यानावसरे इति।

आख्यातार्थकर्तुरनामधात्वर्थत्वेन "नामार्थधात्वर्थत्वयोः" इति व्युत्पत्तिविषताया अप्यभावात्।

नच तवापि चैत्रस्य पाकानुकूला कृतिरिति चैत्रस्य पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। षष्ठ्यर्थस्य नामार्थसाकाङ्क्षतयाऽऽख्यातार्थकृतेश्च प्रथमान्तार्थसाकाङ्क्षतया परस्पराकाङ्क्षाविरहात्। "गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानाम्" इत्यदाविव पाकादिसम्बन्धितया चैत्रादिविवक्षायां षष्ठ्यन्तप्रयोगस्य सर्वैरेवोपगमाच्च। तस्माद्धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थं प्रति प्राधान्ये निरुक्तमानोपन्यसनं मुधैवेति कोविदा विदांकुर्वन्तु।

पचति भवतीत्यादौ पाकानुकूलाऽऽख्यातर्थकृतौ भवनाश्रयत्वरूपभवतीति तिङन्ताऽर्थभावनाऽन्वयोपगमेन पाकविशिष्टकृतौ भवनकर्त्तृत्वेऽवगते तद्विशेषणपच्यर्थक्रियायामपि तल्लाभात् "पच्यादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इतिभाष्यस्थादिपदस्य हेतुपरतया तेन व्यापाराऽर्थकपचादिशब्दस्य समासे पच्याद्यर्थहेतवः क्रियाः कृत्यात्मकव्यापारा भवनक्रियानिरूपितकर्त्तृत्ववत्यो भवन्तीत्यर्थस्य तस्माल्लाभाद् वा तादृशैकवाक्यत्वस्याऽस्माभिरभ्युपगमान्न भूवादिसूत्रस्थभाष्याविरोधोऽपि। तादृशभाष्यप्रामाण्यादेव च भवन्मते धात्वर्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्ववन्मन्मतेऽप्याऽऽख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे तिङ्जन्यभावनोपस्थितेरपि विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य कल्प्यतयोक्तैकवाक्यत्वस्य सूपपादत्वात्।

न चोक्तबोधाभ्युपगमे आख्यातेन कर्त्तुरबोधनाच्चैत्रादिपदोत्तरं(१)तृतीयाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। तादृशप्रथमांतार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया तिङ्जन्योपस्थितेर्हेतुतया तस्यां चैत्रस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयाभ्युपगमेन मुख्यविशेष्यतयैव तज्ज्ञानेन आश्रयातिरिक्तांशे विशेषणतया कृत्याश्रयबोधनरूपस्याभिधानस्य तत्र सत्त्वात्तृतीयाऽऽपत्त्यसम्भवात्।

नच चैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽपि चैत्रस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनान्वयाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। प्रथमान्ताऽर्थप्रकारकबोधे तिङ्-

---

(१) अनभिहिताधिकारीय 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (पा सू० २। ३। २) इतिसूत्रेणेतिशेषः।

अपिच आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समम-भेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथाच, पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता(१) न स्यात्। प्रथमान्तमृगस्य

र्थविशेष्यतापन्नभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्यापि कल्पनेनोक्तदोषाऽप्रसक्तेः।

नच चैत्रे पाकानुकूला कृतिरित्यत्रेव, चैत्रः पचति भवतीत्यादौ सप्तम्याऽऽपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्। धात्वर्थविशेषणभूताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव सप्तमीविधानात्। एवमाधेयत्वस्य प्रकारतयाऽविवक्षणाच्च। इदं चाख्यातार्थकृतिमुख्यविशेष्यकबोधमभिप्रेत्योक्तम्। वस्तुतस्तु, चैत्रः पचति भवतीत्यादौ प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेऽपि नैकवाक्यताक्षतिः। भवनकर्तृत्वाऽन्वितताया एव पाकविषयकभावनायाश्चैत्रांशे प्रकारतया भानसम्भवात्।

एतेन कृतिविशेष्यकबोधाभ्युपगमे प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङर्थविशेष्यतापन्नभावनोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने गौरवमिति दूषणमलग्नकम्। विशेषणतयैव तदऽन्वयाभ्युपगमादित्यरुचेराह *अपिचेति*। अभेदान्वयादिति*। इदं च तन्मतेऽपि कर्ताऽऽख्यातार्थ इति स्वीयवासनाऽनुसारेण। नैयायिकमते तु कृतेराख्यातार्थतया तस्या आश्रयत्वेनैव प्रथमान्तपदाऽर्थेऽन्वयादित्यवधेयम्॥

भाष्यसिद्धेति। "क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म, क्रियाऽपि हि क्रिययेप्सिता भवति कया सन्दर्शनप्रार्थनादिक्रियया" इति "कर्मणायम" (पा० सू० १।४।३२) इति सूत्रस्थभाष्यसिद्धेत्यर्थः। तन्मते धावनाऽनुकूलकृतिमान् मृग इत्यऽवान्तरवाक्यार्थबोधस्य तत्र जायमानत्वेन धावनस्य कर्त्रवरुद्धतया विशेषणतयाऽन्यत्राऽन्वये नैराकाङ्क्ष्येण दर्शने कर्मतयाऽन्वयाऽयोगात। किन्तु धावनाऽनुकूलकृतिमान् मृगो दर्शनाश्रयस्त्वमित्येव बोध एष्टव्यः। एवञ्चैकमुख्यविशे-

---

(१) "तद्यत्रोभे भावप्रधाने" (नि० अ २।१।१०) इतिनिरुक्तविरोधोपि द्रष्टव्यः। अस्यार्थश्च यत्र वाक्ये उभे नामाख्याते स्तस्तत्र भावप्रधाने भवत इति।

धावनाक्रियाविशेषस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। नचैवंप्रथमासामानाधिकरण्यात्, शतृप्रसङ्गः। एवमपि द्वितीयाया दुर्वारत्वेन, पश्य मृग इत्यादिवाक्यस्यैवाऽसम्भवापत्तेः। इत्यादि

नच पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। उत्कटधावनाक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वाद्, अध्याहारेऽनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भा-

---

ष्यकबोधजनकत्वरूपैकवाक्यत्वाऽभावात् तद्विरोधो दुर्वार इति भावः।

ननु धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगस्यैव कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वयान्नोक्तदोषोऽत आह *प्रथमान्तेति* *कर्मत्वाऽऽपत्ताविति*। कर्मत्वेन प्रकारतापत्तावित्यर्थः। कर्मतासम्बन्धेन मृगस्य दर्शनक्रियायामन्वयस्त्वसम्भवी। "नामार्थधात्वर्थयोः" इति व्युत्पत्तिविरोधात्, वक्ष्यमाणद्वितीयाऽऽपादनविरोधाच्चेति भावः। *द्वितीयापत्तेरिति*। कर्मणोऽत्र तिङाऽनभिधानेनाऽनभिहिताधिकारीय'कर्मणि द्वितीया' (पा० सू० २।३।२) इत्यस्य जागरूकत्वादिति भावः॥

एवमिति। मृगपदोत्तरं द्वितीयाप्रसङ्गे इत्यर्थः। शतृशानज्विधौ लडर्थकर्त्तुः प्रथमान्तार्थसामानाधिकरण्येन विशेषितत्वान्मृगपदस्य द्वितीयान्तत्वे तदापत्त्या द्वितीया न भविष्यतीति शङ्कितुराशयः। न हि शत्रापत्तिर्द्वितीयाप्रतिबन्धिका, किन्तु कर्मणोऽभिधानम्। तदभावसत्त्वाच्च द्वितीया दुर्वारेत्याशयेन समाधत्ते *एवमपीति*। असम्भवापत्तेरिति*। मृगस्य कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वयोपगमे धावन्तं मृगं पश्येति वाक्यस्यैवोचितत्वादित्यर्थः।

ननु "अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्याद्" (पू० मी० अ० २ पा० १ अ १४ सू० ४६) इति जैमिनिसूत्राद् विच्छिद्य पाठे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते। प्रकृते तमित्युक्ते कमित्याकांक्षासत्वाद्यथाकथञ्चिद्वाक्यद्वयस्य धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगकर्मकदर्शनरूपैकार्थप्रतिपादकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रसङ्गोऽत आह *उत्कटेति*। *अध्याहार इति*। पूर्वाऽनुपात्ताकाङ्क्षितपदस्याऽनुसन्धाने इत्यर्थः। *अनन्वयापत्तेश्चेति*।

वनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् । किन्तु, आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः । भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु, कृज्जन्योपस्थितिवद् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः । 'पश्य मृगो धावति' 'पचति भवति' इत्याद्यनुरोधादिति दिक् ।

तत्पदेन मृगस्य, धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगस्य वा परामर्शेऽपीप्सिततादृशधावनक्रियायां दृश्यर्थकर्मत्वान्वयस्य तद्वाक्याद्भानाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । उपसंहरति *एवञ्चेति* । आख्यातार्थविशेष्यकबोधाऽङ्गीकर्तृनये एकवाक्यताऽनुपपत्तिरूपदूषणदार्ढ्यं चेत्यर्थः । *नादरणीयमिति* । उक्तदोषग्रस्तत्वादिति भावः । स्वमतनिष्कर्षमाह *किन्त्विति* । फले व्यभिचारनिरासायोपस्थितिविशेष्यतां विशिनष्टि *भावनात्वावच्छिन्नेति* ।

ननु कृत्स्थले त्वन्मतेऽप्याख्यातस्य धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वनियमभङ्गप्रसङ्गोऽत आह *पश्येति* । तथाचोक्तनियम एतद्व्यतिरिक्तविषयक इति भावः ।

ननु धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्याऽर्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः (१) । तथाच न "नामार्थयोः" इति व्युत्पत्तिविरोधः । वाक्यस्यानामत्वात् । अत एव न ततो द्वितीयापत्तिरपि । धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वाऽवगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापि कर्मतालाभाच्च न प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभोऽपि । 'चैत्रः पचति भवति' इत्यादौ तूक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव । तथाचोक्तकार्यकारणभावकल्पे कथं तदनुरोधो बीजमत आह *दिगिति* तदर्थस्त्वेवं रीत्या वाक्यैकवाक्यताप्रतिपादने भाष्यकृत्संमतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभ एव । किं चाभेदेन नीलविशिष्टघटस्य

---

(१) अनयैव रीत्या 'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथाचोत्पत्तयः शुभाः' । इत्यस्योपपत्तिः । अन्यथा 'उत्पत्तिशुभशब्दाद्द्वितीया स्यादिति ।

कर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते, 'नीलं घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति ।

अत्र नैयायिकाः धावनक्रियाकर्तृत्वावरुद्धमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दृश्यर्थेऽन्वयोपगमात् न पदैकवाक्यताभङ्गः । तदवरुद्धत्वं च तदन्वयितया तात्पर्यविषयत्वम् । नचैवं कर्मतासंसर्गेण तण्डुलस्याऽप्यन्वयसम्भवात् 'तण्डुलः पचति' इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । यतो न वयं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसम्बन्धेन नामार्थस्य धात्वर्थेऽन्वयमभ्युपेमः, किन्तु क्रियान्तरकर्तृत्वाऽवरुद्धस्य । नच तण्डुलस्तथा, येन पच्याद्यर्थे तस्य कर्मतासंसर्गः स्यात् । अत एव 'काष्ठं भस्मराशिः करोति' इति न प्रयोगः । भस्मराशेः कर्तृत्वानवरुद्धत्वात् । 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादौ कर्मत्वान्तरावरुद्धक्रियायां तु तदनवरुद्धस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तस्य तत्र तत्संसर्गत्वाऽनभ्युपगमे वाक्याऽभेदाऽऽपत्त्या तद्वाक्यजबोधस्य, 'काष्ठं नाश्यते' 'भस्म क्रियते' इति वाक्यद्वयजबोधस्येव 'भस्मकाष्ठविकृतिरन्यविकृतिर्वा' इति संशयनिवर्त्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

एवं चाऽत्र पदैकवाक्यताया अनायासेनैवोपपत्तौ भावनाप्रकारकबोधे धात्वर्थभावनोपस्थितेर्हेतुत्वं निष्प्रमाणकमेव । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः । प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याऽविवक्षणात् । अत एव न तत्र षष्ठीप्रसक्तिरपि । संसर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव, "षष्ठी शेषे (पा. सू. २।३।५०) इत्यनेन तद्विधानात् । एवं, 'घटो नास्ति' इत्यादावपि बोध्यम् । किन्तु प्रातिपदिकार्थे तत्र प्रथमैव । नाऽपि, 'नीलं घटं जानाति' इति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । घटस्य क्रियान्तरकर्तृकत्वाऽनवरुद्धत्वेन कर्मत्वान्तराविशेषणतानापन्नायां जानात्यर्थक्रियायां कर्मतायाः संसर्गत्वाऽसम्भवात् ।

'पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परम धार्मिकः' ।

इत्यादावस्तीत्यध्याहार्य्यम् (१) । वस्तुतस्त्वेतत् दृष्टान्तेन, 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ बोधाऽऽपादनं न विचारसहम् । कर्मताऽन्वयसंसर्गकपच्यर्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धौ तथाऽऽपादनासम्भवात् ।

---

(१) तेन न बकपरमधार्मिकशब्दाभ्यां द्वितीयाप्रसक्तिरितिभावः ।

'तण्डुलं पचति' इत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसम्बन्धेन तादृशबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृत-पचतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतया तदभावादेवाऽऽपाद्यस्याप्यऽसम्भवात्। तदुक्तं, 'यादृशं फलं क्वचित् प्रसिद्धं तादृशस्यैवाऽऽपत्तिः सम्भवति' इति।

एतेन, पश्य लक्ष्मणेत्यत्र "अस्तिर्भवन्ती (१) परोऽनुप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्यस्थाऽपिशब्दस्वारस्येन वाक्यपरिपोषकक्रियान्तराऽभावेऽस्तेरध्याहार इत्यर्थलाभेन प्रकृते वाक्यपरिपोषिकाया दर्शनक्रियायाः सत्त्वेन तदध्याहारे मानाभावात् कर्मतासंसर्गेणाऽन्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमलग्नकम्। एवञ्चाख्याते प्रथमान्तपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधो निराबाधः। अत एव, 'यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दितः' इत्यत्र प्रधानपरामर्शितदो द्विजपरामर्शकत्वमनायासेनसं गच्छते।

ननु प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधवादिमते, 'पचतिकल्पं चैत्रः' "पचतःकल्पं चैत्रौ" इत्यादौ कल्पबाद्यन्तस्य नामतया तद्विशेषणवाचकतया च प्रथमान्तचैत्रादिपदसमानलिङ्गवचनत्वाऽऽपत्तिराख्यातार्थकृतेः प्रथमान्तार्थचैत्रादावभेदान्वयापत्तिश्चेति चेन्न। स्वार्थिकानां प्रायशः प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकगतकुत्सादिद्योतकतया प्रकृते प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकक्रियागतेषदसमाप्तत्वस्य कल्पपा द्योतनात् सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्य भावेषदसमाप्तत्वप्रतिपादककल्पबाद्यन्ते नपुंसकैकवचनान्तत्वयोरौचित्यात्। कल्पबाद्यन्तस्य नामत्वेन समानविभक्तिकत्वेन च तदर्थस्य चैत्रेऽभेदाऽन्वयाऽऽपत्तिरिति तु मूर्खप्रलपितत्वादनादेयम्। लक्ष्यार्थकर्त्तुरभेदान्वयस्येष्टत्वात्। शक्यार्थस्य त्वयोग्यत्वादेवानन्वयात्। 'घटः पटः' इत्यादौ व्यभिचारवारणाय व्युत्पत्तावसति बाधके इति विशेषणाद्येत्याहुः।

अत्रेदमाभाति–प्रथमान्तकर्तृवाचकपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथ-

---

(१) 'भवन्ती' इति लटः संज्ञा प्राचाम्। 'अस्ति' इति सत्तार्थकधातूनामुपलक्षणम्। तथाच लट्परा सत्तार्थकधातवोऽप्रयुज्यमाना अपि अध्याह्रियन्ते इत्यर्थः।

इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाऽऽश्रयिका पाकाऽनुकूला भावना। पच्यते इत्यत्रैकाऽऽश्रया या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः।

मान्तार्थविशेष्यकबोध एव नैयायिकानाम्। क्वचित्तु, पश्य मृगो धावतीत्याद्येकवाक्यताऽनुरोधात् तिङर्थभावनाविशेष्यकोऽपि सः। तथाहि–वैयाकरणैरुक्तस्थलीयैकवाक्यतानुरोधाद्धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता कल्प्यते।

नैयायिकैस्तु कर्मतासम्बन्धेन तिङर्थभावनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेस्तादिति सममेव। 'देवदत्तः पचति भवति' इत्येकवाक्यतानुरोधात्प्रथमान्तार्थकर्तृप्रकारकबोधे तिङर्थभावनोपस्थितेरपि तत्कल्प्यते। तथाचोक्तस्थल आधेयतासम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुकूलकृतेः कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वये मृगनिष्ठा या धावनाऽनुकूला कृतिस्तत्कर्मदर्शनाऽऽश्रयस्त्वमिति वाक्यार्थबोधः। धावनविशिष्टकृतौ च बोधितकर्मत्वस्य, "सविशेषणे हि" इति न्यायाद्धावने पर्यवसानाच्च प्रतिपिपादयिषितार्थस्याऽपि लाभः। नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः, मृगकर्मताया एतद्वाक्यादलाभात्। एवञ्च, 'पचति भवति' इत्यत्राऽपि 'प्रथमान्तार्थकर्तृविशिष्टा पाककृति वर्त्तमानभावनाऽऽश्रयिका' इति बोधात् तत्राऽप्येकवाक्यत्वाऽक्षतिः। एवञ्च 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इतिन्यायाऽविरोधेनैव भाष्यकारोक्तपदैकवाक्यता न्यायनयेऽपि सूपपादेत्यलं परमताऽनुवर्णनेन।

फलितमाह *इत्थञ्चेति*। आख्याताऽर्थकर्त्तृप्रकारकबोधं प्रति धात्वर्थभावनोपस्थितेस्तादृशकर्मप्रकारकबोधे तादृशफलोपस्थितेर्हेतुत्वं चेत्यर्थः। भावनेत्यस्य वर्त्तमानेत्यादिः। कर्माऽऽख्याते भावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनं तु प्राचामनुरोधेन।

नव्यास्तु—कर्मकृति फलविशेष्यबोधस्य दृष्टत्वेन कर्माख्यातेऽपि तद्विशेष्यकबोध एव न्याय्यः। एवञ्च प्रत्ययार्थे साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वमिति व्युत्पत्तिरपि न विरुध्यते। अत एव 'इष्यते पुत्रः' इत्यर्थे, पुत्रीयतीति न। भिन्नार्थकत्वात्। किन्तु, पुत्रमिच्छती-

त्यर्थ एवेति, "सुप आत्मनः" (पा० सू० ३ । १ । ८) इति सूत्रे-भाष्ये उक्तम् । अन्यथोभयत्राऽपि व्यापारविशेष्यकबोधेन भिभिन्नार्थकत्वकथनाऽसङ्गतिः । अस्मन्मते त्वेकत्र व्यापारो (१)विशेष्योऽन्यत्रेच्छारूपं (२)फलमिति भिन्नाऽर्थकत्वं स्पष्टमेव । क्यजन्तात्तु कर्मणि प्रत्ययो दुर्लभोऽकर्मकत्वात् । उक्तञ्च कैयटेन 'यदा क्रिया-फलस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेव-इष्यते पुत्रः, न तु क्यजन्तस्तस्या-ऽकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययाऽनुत्पादात् ' इति । इत्थञ्च 'भावनां-जन्यैकाश्रयिका वर्त्तमाना विक्लित्तिः' इतिबोध इत्याहुः ।

भावाऽऽख्याते तु भावनैव विशेष्या । तथैवाऽनुभवात् । तिङ्त्वनुवादक एव, किन्तु लट्त्वादिना कालार्थकः । संख्या तु न तदर्थः । कर्त्रादिरूपाऽर्थोपस्थित्याऽऽत्मकहेत्वभावेन तदर्थसंख्याया अन्वयाऽसम्भवात् । किन्तु, 'न केवला' (३) इत्यादिन्यायेन साधुत्वार्थमेकवचनमेव । "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इति सिद्धान्तात् ।

काले युक्ताभिसरणे मुह्यन्ते मृगमोहिकाः ।
उष्ट्रासिकाः समास्यन्ते शय्यन्ते हतशायिकाः ॥

इत्यत्र बहुवचनं तु भाष्यकारप्रयोगादेवेति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु, एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वं सत्येव गमके, यथाऽव्ययात् तदुत्पत्तौ "अव्ययादाप्सुपः" इति । अत एव, "ङ्याप्" (पा. सू. ४।१।१) इति सूत्राऽभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य तिङा संख्याया उक्त-

---

(१) 'पुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्यापार इति बोधः' ।

(२) 'इष्यते पुत्रः' इत्यत्र च व्यापारजन्यपुत्राभिन्नकर्मकेच्छा' इत्याकारकः इतिभिन्नार्थकत्वम् ।

(३) न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः' इति तस्य स्वरूपम् । अत्र बीजं 'परश्च' (पा. सू. ३।१।२) इति सूत्रम् । तथाहि-प्रत्यय विधौ सर्वत्र प्रकृतेः पंचम्यन्ततया 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्येत्यंशोपस्थितौ प्रत्ययस्य प्रकृतेः परस्यैव लाभात् 'परश्च' इतिसूत्रं व्यर्थीभूय प्रत्ययः परोभवत्येव इति नियमार्थम् । तेन नकेवलेतिन्यायो लब्धः । न्यायफलञ्च प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः 'पच् , पत्' इत्यादेर्नप्रयोग इत्याद्यन्यत्रविस्तरः ।

स्यापेति परिहृतं भाष्ये । त्वदुक्तरीत्या तिङा कारकगतायास्तस्या उक्तत्वेऽपि प्रकृत्यर्थगतायास्तस्या अनुक्ततयौत्सर्गिकतया वैकवचनस्याशक्यवारणत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

"द्व्येकयोः-" (पा. सू. ७।४।२२) इत्यादेर्लः कर्मणि इत्यनेनैकवाक्यताऽपि लकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषां स्थाने चैकत्वादौ तिबादयो भवन्तीत्याकारैव । न हि तत्र द्वितीया कर्मणीत्याद्यस्ति, येन संख्यायाः कारकविशेषणता प्रतीयेत । आवृत्तौ च न मानम् । तस्मात् सर्वत्र संख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवाऽन्वयः ।

'कस्यैकत्वादौ' इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात् प्रकृत्यर्थाऽन्वयस्यैवोचितत्वात् । कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रति विशेषणत्वेन, 'गुणानां च परार्थत्वाद्' इतिन्यायेन संख्यायामसम्बन्धात् । कर्मणीत्यादेः कस्य कर्मणीत्याऽऽकाङ्क्षासत्त्वेन तत्र धात्वर्थान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । क्रियायामप्येकत्वमस्त्येव "एका क्रिया" इति रूपसूत्रभाष्यात् । एवञ्च तस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेकवचनम् । द्वित्वादिकं तु स्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकगतं तत्रारोप्य कर्तृकर्मकेषु तिङ्षु द्विवचनादिसिद्धिः । अत एव, न साधने द्वित्वादिसंशयः । क्रियागतसंख्यारोपस्य साधनज्ञाननिमित्तत्वात् । अनेकः पचतीत्याद्यनुरोधेन साधनेऽपि संख्यारोपस्य तदाऽपि वाच्यत्वात् तस्यांऽप्यऽन्वयः प्रकृत्यर्थ एव । प्रकृते, हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादौ हतशयनसदृशानीत्यर्थे उपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनोपमेये तिङन्तार्थक्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनम् । तिङ्वाच्यकारकगताया एवारोपो, नाऽन्यगताया इत्यत्र धात्वर्थशक्तिस्वभाव एव बीजम् । अत एव भावे द्विवचनादि । तदुक्तम् ।

एकत्वेऽपि क्रियाऽऽख्याते साधनाश्रयसंख्यया ।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥ इति ।

एवञ्चाख्यातार्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम् । "प्रत्ययानाम्" इति व्युत्पत्तिपरिपालनं चेत्याहुः ।

तदपरे न क्षमन्ते । औत्सर्गिकैकवचनस्य (१) समयपरिपालनार्थकतया तत्र गमकाऽऽकाङ्क्षाया अभावेन 'सत्येव गमके' इत्युक्ति-

---

(१) समयश्च-'अपदं न प्रयुञ्जीत' इत्याकारकः ।

दर्थो। यदपि गमकतया ङ्याप्सूत्रभाष्योपन्यसनं, तत् तथैव। यतस्तदेव भाष्यं क्रियायां संख्यासामान्याभावबोधकम्। तथाहि-ङ्याप्सूत्राऽभावे तिङन्तात् सुबुत्पत्तिशङ्का प्रत्ययार्थकारकसंख्यामादाय प्रकृत्यर्थगतसंख्यामादाय वा वक्तव्या। तत्र प्रकृत्यर्थस्याऽसत्त्वरूपतया संख्यान्वयाऽयोगात् कारकगतसंख्यामादायैव प्रसक्ता, सा (१) तिङोक्तत्वादित्यनेन निराक्रियते। समयपरिपालनस्य तिङैव कृतत्वात् तदप्राप्त्यैव तन्निराकरणस्याऽप्रसक्तेः। 'सुप् तिङन्तं पदम्' 'तिङतिङः' इत्यादिसूत्रस्वारस्यादुक्तार्थज्ञापनापेक्षयातिङन्तादौत्सर्गिकैकवचनाभावस्यैव तेन ज्ञापयितुमुचितत्वाच्च।

'एका च क्रिया' इतिभाष्यमपि न क्रियायामेकत्वं बोधयति, किन्तु संख्यासामान्याऽभावमेव। कथमन्यथा साधारणैकवचनेनैवोपपत्तौ वचनारम्भसार्थक्यम्। किञ्चोपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनेति वदता कारके द्वित्वाद्युपपादनसामर्थ्येनेत्यऽप्युक्तप्रायम्। एवञ्च, हतशायिका इत्यत्रोपमाने बहुत्वोपपादकबहुवचनवत् प्रकृते कारके कस्यचिद् द्वित्वाद्युपपादनस्याभावात् तदारोपासम्भवः।

नच चैत्रमैत्राविति द्विवचनादितस्तदवगतिः। चैत्रो मैत्रश्च पचत इत्यादौ तदभावात् कारकान्वयात्प्रागेव चैत्राद्यन्वितायास्तस्याः कारकानन्वितत्वाच्च। भावाख्याते स्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकाऽप्रसिद्ध्या द्विवचनासम्भवाच्च। 'कस्यैकत्वे' इत्याकाङ्क्षाया योग्यजिज्ञास्यसम्बन्धिन्या एवौचित्यात्। क्रियाया असत्त्वेन परिच्छेदकाकाङ्क्षाया एवासम्भवेन तत्र तदन्वयोक्तेः पराहतत्वाच्च। पचतीत्यादिजन्यबोधानंतरं जायमानस्य सर्वसिद्धैकत्वादिवैशिष्ट्येन जिज्ञास्यकारकबोधक 'कः कौ' इत्यादिप्रश्नस्याऽनुपपत्त्या सिद्धायाः कारके संख्यान्वयप्रतीतेरनुपपत्तेरेव कर्मणीत्यादिपदानुवृत्तौ मानत्वात्। उक्तवाक्यपदीयस्याप्याख्यातार्थक्रियाया एकत्वेऽपि संख्यासामान्याभाववत्त्वेऽपि क्वचित् कर्तृकर्मादिबाहुल्येन सा नानेव प्रतीयते इत्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि। ततः शब्दमर्यादया धात्वर्थे तिङर्थसङ्ख्याऽन्वय इत्यर्थस्यालाभाच्च। "गुणानां च परार्थत्वाद्" (जै० ३।१।८९) इति तु प्रधानस्यान्वययोग्यत्वे सत्येव। अत एव

(१) 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इतिन्यायेनेति भावः।

देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याऽभेदाऽन्वयः। 'घटो नश्यति' इत्यत्र घटाऽभिन्नाऽऽश्रयको नाशाऽनुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अत एव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः,तद्भावित्वे नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो जानाति, इच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नाऽऽश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो

कैयटादिभिस्तिङर्थसंख्यायाः कारक एवाऽन्वयः स्वीकृतः। एवञ्च भाष्यकारप्रयोगादन्यत्र भावाख्याते द्विवचनाद्यसाध्वेवेत्यधिकं स्वयमूह्यम्।

* आख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति *। 'समानविभक्तिकयोरेवाऽभेदान्वय' इति नियमस्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः। अकर्मकस्थलेऽपि फलव्यापारोभयार्थकत्वं धातोरन्यैरपि स्वीकार्य्यमितिसूचयञ्छाब्दबोधप्रकारमाह * घटो नश्यतीति *। तद्व्यापाराऽऽकाङ्क्षायामाह * स चेति। * प्रतियोगित्वेति * ।प्रतियोगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूपकतासम्बन्धेन बोध्यम्। तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः।

अत एवेति यतो नाशमात्रं नार्थः, प्रतियोगित्वविशिष्टनाशफलकतत्तत्सामग्रीरूपो व्यापारोऽप्यत एवेत्यर्थः। फलव्यापारयोरैकाधिकरण्याच्च न सकर्मत्वम्। एतदर्थमेव प्रतियोगित्वविशिष्टेत्युपात्तम्। यन्मते नाशमात्रं नशधातोरर्थस्तन्मते नाशोत्पत्त्यनन्तरं नाशस्य सदैव सत्त्वान्नश्यतीति प्रयोगापत्तिस्तस्य ध्वंसाऽप्रतियोगित्वाच्च नष्ट इति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति सूचनाय, तस्यां सत्यामित्यादिना त्रैकालिकप्रयोगप्रदर्शनम्। नैयायिकमतं तु लुङर्थनिरूपणे वक्ष्यते।

जानात्यादिसविषयार्थकानां ज्ञानाद्यतिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मत्वाऽनुपपत्तिं सूचयन् स्वमते शाब्दबोधं दर्शयति *देवदत्तो जानातीत्यादि*। आदिपदग्राह्याऽर्थमाह*इच्छादीति*।

वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः। स चान्तत आश्रयतैवेति रीत्योक्तम्॥ २॥

नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वे, पचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः। कर्तृमात्रबोधवत् कर्ममात्रस्यापि बोधा(१)पत्तिरित्यतस्तात्पर्यग्राहकमाह—

फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः॥
व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयाऽन्वयम्॥३॥

क्वचिज्ज्ञानातीत्यादावित्येव पाठः। *स चेति। ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेत्यर्थः। तदन्वेषणायात्ममनः संयोगस्यैव सुलभत्वादाह *अन्तत इति*। तदनुपस्थितावित्यर्थः। (२) *आश्रयतैवेति*। तस्या अनवयवत्वेऽपि साऽवयवत्वारोपाद्व्यापारत्वं निर्वाह्यमिति भावः॥२॥

उपोद्घातसङ्गत्या शबादीनां द्योतकतां निरूपयितुमाह *नन्विति*। ननु 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति' इति व्युत्पत्तेर्नैकदाऽर्थद्वयबोधोऽत आह *कर्तृमात्रबोधवदिति*। मात्रशब्दोऽवधारणः *तात्पर्य्येति*। तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यग्रहजनकमित्यर्थः (३)। अत एव कर्त्तरि शबित्यादौ कर्त्रादिग्रहणं सार्थकम्। अन्यथा, 'लः कर्मणि' (पा० सू० १।४।६९) इत्येतद्विहितलादेशैरेव कर्त्रादिबोधेनान्यलभ्यत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। मूले *फलव्यापायोस्तत्रेति*। तत्रेति धातूपस्थाप्ययोरित्यः

---

(१) हर्यादिपदात्कदाचिदिन्द्रमात्रस्य कदाचिद्विष्ण्वादिमात्रस्य बोधोत्पादवदिति भावः।

(२) अत्र फलतावच्छेदकः सम्बन्धो विषयता तेन घटादेः कर्मत्वमिति बोध्यम्।

(३) तात्पर्यग्रहजनकमिति। अनादितात्पर्यग्राहकमित्यर्थः। तथाच 'पच्यते' इत्यत्र कस्यचित्कर्तृबोधे तात्पर्यसत्वेऽप्यनादितात्पर्याभावान्न कर्तृबोध इति भावः।

तङादयः फले आश्रयाऽन्वयं द्योतयन्ति । फलाऽन्वय्याश्रयस्य कर्मत्वात्, तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः । व्यापाराऽन्वय्याश्रयस्य कर्तृत्वात्, तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः । द्योतयन्ति तात्पर्यं ग्राहयन्ति ॥ ३ ॥

नन्वेवं, 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स' इत्यादौ, 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ च व्यभिचारः। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि लकारे सति, "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा०सू ३।१। ८७)इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्तुरेवबोधाद् व्यापारे एवाश्रयान्वयाच्च। अबोधीत्यत्रापि बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ् । तस्य, "दीपजन" (पा०सू० ६।४।१०४) इति चिण् । "चिणो लुक्" (पा० सू० ६ । १०४) इति तस्य लुग् इति साधनादित्याशङ्कायामाह—

र्थः। 'फलव्यापारयो' इति निर्द्धारणे सप्तमीत्याशयेन व्याचष्टे सारे *फल इति* ॥ ३ ॥

व्यभिचार इति । यगादीनामन्वये, शबादीनां व्यतिरेके चेत्यर्थः । यगादिसत्त्वेऽपि फले आश्रयाऽन्वयाऽबोधाच्छबाद्यभावेऽपि व्यापारे तिङर्थ आश्रयान्वयात् तदेवोपपादयति *कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि* । सौकर्य्यातिशयद्योतनार्था च तद्विवक्षा तण्डुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकतया धात्वर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु फलस्यापि जनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण व्यापारत्वेन भानात् इतिपूर्वमुक्तत्वात्तण्डुलगतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः । *साधनादिति* । तथाच व्यभिचारान्न तङादीनां द्योतकतेति भावः ॥

(१) उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् ।
तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥

कर्मकर्तृविषयादौ, पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ । अत्र ह्येकौदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः ।

क्रमादिति, आदिपदग्राह्यम् । अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वक एकनारदविषयकज्ञानाऽनुकूलः कृष्णाभिन्नाश्रयकोऽतीतो व्यापार इति बोधः ॥ यथोचितमिति ॥ सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेयचिण्यगादि कर्मद्योतकमिति भावः ॥४॥

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य, फलव्यापारयोः इति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं लडाद्यन्ते भा-

---

क्रमादित्यादीति । कर्मकर्तृविषयादाविति मूलस्थादिपदेनेत्यादि क्रमादित्यस्य विवरणम् । सविषयधात्वऽर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषयत्वे पर्य्यवसानमित्यभिप्रेत्याह *विषयकेति* । सकर्मकधातुसमभिव्याहृतयगादीनां कर्मद्योतकत्वादाह *सकर्मकेति* । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ । यगादि तु न तथा, किन्त्वातिदेशिकम् । 'कर्मवत् कर्मणा' (पा० सू० ३ । १ । ८७) इति विहितातिदेशत्वस्याऽऽकरे सिद्धान्तितत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । *भावसाधारणेति* । भावकर्मणोः सार्वधातुके यगित्यादिविहितेत्यर्थः । तेन, 'दीपजन' (पा० सू० ३ । १ । ६१) इत्यादिविहितव्यावृत्तिः ॥४॥

एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञातस्योत्तरक्षणे एवोपपत्तिभिस्तद्व्यवस्थापनं कर्त्तुमुचितं, न तु वाक्यार्थनिरूपणानन्तरम्, तेन जिज्ञासाविच्छेदादित्याशङ्कायामाह *सूचीकटाहन्यायेनेति* । तथाच सामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे, आश्रयस्य

---

(१) उत्सर्गोऽयमिति । अत्रोत्सर्गत्वञ्च प्रायिकत्वम् । अर्थात्तङादिः कर्मद्योतक इति सार्वत्रिकोन नियम इति भावः ।

वार्थया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन् प्रति व्यवस्थापयति—

कृञ्-व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ॥

इति-कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ ५ ॥

पचति पाकमुत्पादयति, पाकानुकूला भावना, तादृश्युत्पा-

तिङर्थत्वे च ज्ञाते, निरसनीयलयबादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपाद्यतया च प्रथमं वाक्यार्थे एव शिष्यजिज्ञासोदयात्। स एवाऽऽदौ निरूपितो, न तु धात्वर्थः। निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासितत्वादिति भावः।

'लडाद्यन्ते' इत्यऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा धातुपरम्। तथा-च, यजेत, पचतेत्यादौ यज्यादिधाताविस्यर्थः। *अवाच्यत्वम(१)*। वाच्यतानिरूपकत्वाऽभावम्। 'प्राभाकरादीन्' इत्यादिना नैयायिकसंग्रहः।

यद्यपि व्यापारो धात्वर्थत्वेन नैयायिकसंमतस्तथापि नाऽसौ तन्मते भावनापदव्यपदेश्य इति भावः। 'व्यापारो भावना सैव' इत्यादिपूर्वार्द्धस्य यो 'गुणभूतैरवयवैः' इत्याद्युक्तलक्षणलक्षितोर्थस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विव्रियते। विव्रियमाणस्य विवरणसमानार्थकत्वेन धातोर्भावनावाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः। तत्रोद्देश्यविधेययोरैक्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिङ्गकत्वस्य, 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य' इत्यादिबहुषु स्थलेषु दर्शनान्न 'स' इति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशानुपपत्तिः। पुँल्लिङ्गत्वेऽपि, 'सोऽचि लोपे चेत्' (पा० सू० ६।१।१३४) इतिलोपेन साधुत्वाच्च। भावनैव वाऽस्तु तत्पदपरामृष्या।

ननु, सम्भवेदेवं धातोर्व्यापारार्थकत्वे, तत्र च किं मानमित्याशङ्क्य कृञा धातुविवरणे मानं दर्शयति सारे *पचति पाकमुत्पा-

---

(१) अवाच्यत्वमिति। प्राभाकराश्च न भावना धातुवाच्या, तस्या धातुवाच्यत्वे "प्रकृतिप्रत्ययौ" इतिन्यायेनाप्राधान्यापत्तेः। अतः सा प्रत्ययवाच्यैव इति वदन्ति।

दना इतिविवरणाद् विव्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः व्यापारपदं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फुत्कारत्वादिरूपं वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम्। अत एव, पचतीत्यत्र अधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचुल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः।

नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यं, रथो गच्छति, जानातीत्यादौ च व्यापारत्वा-

---

दयतीति*। ननु, या क्रिया भावना सैवोत्पादनाऽपि च सा स्मृता इत्युक्तेऽपि क्रियाया भावनात्वलाभे किमिति व्यापारपदोपादानमत आह–*व्यापारपदश्चेति*। तथाच व्याप्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पन्नेन, भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुकूलयावतामधिश्रयणादीनां भावनात्वलाभाय तदुपादानम्। क्रियापदेन तु कृतिपदवद्यत्नमात्रार्थकत्वस्यापि सम्भवेन तन्मात्रस्यैव तद्विवरणेन भावनात्वलाभः स्यादिति भावः।

अत एवेति। तत्तद्रूपेण फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्यत्वादेवेत्यर्थः। *सर्वसिद्ध इति*। अत एव पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमान्न वेति सन्देह इति भावः। यद्रीत्या नैयायिकैः व्यापारत्वस्याख्यातवाच्यतावच्छेदकत्वं निरस्य कृतित्वस्य तद्व्यवस्थापितं तद्रीत्यैव धातोः कृतित्वमात्रं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तटस्थाऽऽशङ्कां निराकरोति *नचैवमेषामित्यादि*। 'न च' इति साध्वीत्यनेनान्वितम्। *एषाम्*। अधिश्रयणत्वादीनाम्। *गौरवेति*। धातुवाच्यत्वावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्येत्यर्थः। तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वान्नानात्वाच्चेति भावः॥

तदवच्छेदकमिति(१)। धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः। ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे रथादावऽचेतने तद्बाधात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरतआह *रथोगच्छतीत्यादि*। व्यापारादीत्यादिनाऽऽश्रयत्वप्रति-

---

(१) तदवच्छेदकमिति। अयं भावः प्रवृत्तित्वरूपकृतित्वमिष्टसाधनताज्ञानकार्यतावच्छेदकतया सिद्धोजातिविशेषः। ततस्तदेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं लाघवादिति।

कारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी। शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद् गुरुणि सम्भवात् तद्वैषम्ये बीजाभावात्। नच पचति, पाकं करोतीति यत्नार्थक-

---

योगित्वपरिग्रहः। जानातीत्यादावित्यादिपदग्राह्यो घटो नश्यतीत्यादौ नाशाश्रयत्वस्य बाधात्प्रतियोगित्वे एव लक्षणाया द्रष्टव्यत्वात्।

नैयायिकरीतिरिति। आख्यातार्थविचारे हि तैर्व्यापारे लक्षणां कृतौ च शक्तिं स्वीकृत्याऽयं प्रयोगः समर्थितस्तद्वन्मयाऽपि समर्थनीय इतिसादृश्यात् रीतिपदोपादानं, न त्वन्यांऽशेतन्मताऽऽदर इति भावः। लाघवोपष्टम्भमानादेवाऽर्थसिद्धिर्न केवलाल्लाघवादित्याशयेन मीमांसकरीत्या तद्रीतेरेवाऽसाधुत्वमाविष्करोति *शक्यतावच्छेदकत्वस्येति*। तथाच असति बाधके शक्तिर्गुरुणाऽपि धर्मेणावच्छिद्यते, कृतित्वाल्लक्षणावदित्यनुमानात्तेषु शक्तिः सेत्स्यतीति भावः।

ननु तेषां कृतित्वाऽपेक्षया गुरुत्वमेव बाधकमत आह *तयोरिति*। शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः। *बीजाभावादिति*। सम्भवति(३)समनियते लघौ धर्मे गुरौ तद्भावादित्यस्य प्रकृतेऽनवतारेण यद्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा तत्स्वरूपत्वस्य गुरूणामपि सत्वात्किमनुपपन्नम्। अथातिरिक्तं तदा गुरुधर्मेऽपि तत्स्वीकार आवश्यकः। गङ्गातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यवहारात्। वृत्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्योभयत्र साम्याच्च। तत्र न्यूनाऽतिरिक्तवृत्तित्वरूपाऽवच्छेदकत्वमादाय तादृशव्यवहारो यदि, तदा सर्वत्रैव तथास्त्विति भावः।

ननु लाघवादेव न तस्याऽवच्छेदकत्वं वदामः, किन्तु मानादपीत्याशङ्कते *नचेति*। यत्नार्थककरोतिनेत्युक्त्या व्यापारज-

---

(३) संभवतीति। अत्र संभवतीत्यस्य संभवत्तदवच्छेदकताक इत्यर्थः। तथा चेयं व्याप्तिः पर्यवस्यति संभवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुर्धर्मः स तदनवच्छेदकताक इति। न्यायस्वीकारादेव प्रमेयधूमे प्रमेयत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीति प्रतीतिः सिद्धा धूमत्वे नास्तीति तार्किकप्रवादः संगच्छते।

करोतिना विवरणाद् यत्न एवाऽऽख्यातार्थ इति वाच्यम् । र
गमनं करोति, बीजादिना अङ्कुरः कृतः, इति दर्शनात् कृ
यत्नार्थकताया असिद्धेः । त्र

न्यत्वप्रतिसन्धानाऽविशेषेऽपि घटाङ्कुरयोः कृताऽकृतव्यवहारात्कृञो यत्नार्थकत्वं सिद्धमेवेति ध्वनयति *विवरणादिति* । तदर्थप्रतिपादकपदकथनरूपादित्यर्थः । धातुमात्रं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं, बाधकं विना यत्नत्वविशिष्टाऽर्थककरोतिप्रतिपादिताऽर्थकत्वाद् । यद्यद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकं भवति तत्तत्र शक्तम् । घटत्वविशिष्टशक्तघटपदप्रतिपादितार्थककलशादिपदवदिति सामान्यतो दृष्टाऽनुमानविधया शक्तिग्राहकत्वाद्विवरणस्येति भावः । यत्न एवार्थ इति पाठः । यत्न एव आख्यातार्थ इति पाठस्तु प्रकृतसन्दर्भविरुद्धः । *अर्थः* । धात्वर्थः । एवकारेण व्यापारस्य वाच्यत्वव्यवच्छेदः ।

कृञो यत्नार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वसम्भावना । तदेव गगनकुसुमोपमानमित्याह *रथो गमनं करोतीत्यादि* । रथादावचेतने यत्नस्य बाधेन तादृशप्रयोगाऽनुपपत्त्या न कृञो यत्नार्थकत्वमपि तु व्यापारार्थकत्वमेवेति, तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः ।

ननु रथो गच्छतीति प्रयोगस्य धात्वर्थप्रतिपादककृञो व्यापारे लाक्षणिकत्वान्न तेन यत्नार्थकत्वक्षतिरत आह *बीजादिनेति* । तथाच कृञो व्यापारे प्रयोगप्राचुर्येण तत्रैव शक्तिर्न्याय्येति तेन धातोर्विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः ।

अत्रेदमवधेयम् । वैयाकरणमतेऽपि पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव शक्तिः, व्यापारसामान्यार्थककृञा विवरणात् । एवञ्च व्यापारत्वेन कृतेरपि संग्राहान्मत्तो भूतं, न तु मया कृतम् इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । तत्तद्रूपेण क्वचिद् बाधस्तु पचत्यादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः ।

शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणा । इत्यभियुक्तोक्तेः ।

अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः, ज्ञा-

किञ्च, भावनाया अवाच्यत्वे, घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात्। नचाऽत्र घटस्य कर्तृत्वेन संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्। अनुगत- इति त्वस्य त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात्। कृत्याश्रयत्वस्य, कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्। धात्वर्थानुकूल-व्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्।

नाऽनुकूलो व्यापार इति व्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोत्कीर्त्तितस्य सङ्गतिरिति। 'कृञोऽकर्मकतापत्तेः' इति मूलमवतारयति *किञ्चेति*। *अवाच्यत्वे* धात्वशक्यत्वे। *द्वितीया स्यादिति*। धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाऽऽश्रयत्वात् (१)।

ननु, घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वबाधेऽपि धात्वर्थफलाऽन्विताऽऽख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वात्तेन कर्मत्वस्याऽवश्यं बाधेन नोक्तस्थले द्वितीयाप्रसक्तिरन्यथा कर्त्तरि लकारोऽप्यनाकरतामापद्येतेत्याशङ्क्य निराकुरुते *नचेति*। *घटस्येति*। घटं भावयतीत्यत्रेव, घटो भवतीत्यत्राऽपि द्वितीयाऽऽपत्तिः। मन्मते तु धातूपात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वेन परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः।

निराकरणप्रकारमेवाह *अनुगतेति*। चेतनाऽचेतनसाधारणेत्यर्थः। *त्वन्मते*। भवदीयमते। *दुर्वचत्वेनेति*। वक्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः। तदेवाऽऽह *कृत्याश्रयत्वस्येति*। तस्याऽचेतनेऽव्याप्तत्वादिति भावः। *कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वेति*। तद्धात्वर्थीयनिखिलकारकप्रवर्त्तकत्वरूपस्य चेत्यर्थः। नैयायिकमतं निरस्य मीमांसकं प्रत्याऽऽह *धात्वर्थेति*। *कारकमात्रेति*। मात्रपदं कृ-

---

(१) भावनाया अवाच्यते स्वजनकव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वं वक्तव्यम्, धात्वर्थफलाश्रयत्वमेव वा। तथाच 'घटं भावयति' इत्यत्रेव 'घटोभवति' इत्यत्रापि घटपदाद्द्वितीयापत्तिः। उभयत्रापि धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वाविशेषादितिभावः।

अपिच,भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्म्मकत्वाकर्म्म-
विभाग उच्छिन्नः स्यात्। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचक-
स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्म्मकत्वं भाव-
वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि। अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न। एक-

त्स्नाऽर्थकम्। सर्वस्याऽपि कारकस्य धात्वर्थाऽनकूलयत्किश्चित्-क्रियाश्रयत्वात्। क्रियाजनकत्वस्यैव कारकत्वादिति भावः।

नन्वचेतने कृत्याश्रयत्वरुपकर्तृत्वस्य बाधेऽपीतरव्यापाराऽनधीनत्वप्रकारकविवक्षाविषयव्यापाराश्रयत्वरूपकारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव तत्कर्त्तृसंज्ञानियामकम्। व्यापारश्च क्वचित् कृतिः, क्वचित् संयोगादिरेव। तादृशव्यापाराश्रय एव, 'स्वतन्त्रः कर्ता' (पा० सू० १।४।५४) इति सूत्रे स्वतन्त्रपदार्थः। तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्यात्। तदुक्त, 'कारके' (पा० सू० १।४।८३) इति सूत्रे भाष्ये। 'प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा। किं पुनः प्रधानं? कर्त्ता। कथं ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति। यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति' इति। स्थाली काष्ठैः पचतीत्यादौ स्थाल्येव तत्त्वेन विवक्षिता इति तद्भावः। वक्ष्यते चाऽधिकमुपरिष्टात्।

मीमांसकमते प्रसक्तदूषणोद्धृतिरपि वक्ष्यमाणैव। एवञ्च घटगततादृशव्यापारस्यैव स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तृत्वस्य निराबाधेन न द्वितीयाप्रसङ्गोऽत आह *अपिचेति*।

स्वार्थफलेति। शक्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाऽऽश्रयकत्वेन फलस्य विशेषणान्न जीवत्यादावतिप्रसङ्गः। एवमविवक्षितकर्मकत्वाऽभाववत्त्वेनाऽपि स्वार्थो विशेषणीयः, नाऽतोऽविवक्षितकर्मतयाऽभ्युपगतभावलकारप्रकृतिस्मृधातौ सः। वैयधिकरण्यं त्वग्रे विवेचयिष्यते।

असम्भवतीति। तथाच व्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमिति भावः। *अन्यतमत्वमिति*। पच्यादिधातून् शक्तग्राहिकयो-

र्थभेदेनाकर्म्मकत्वसकर्म्मकत्वदर्शनात् । तदेतदभिसन्धायाह कृञ इति ॥

अयं भावः । व्यापाराऽवाच्यत्वपक्षे फलमात्रम् (१)अर्थ इति फलितम् । तथाच, करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमनुमेयम् । तथाच, 'यती प्रयत्ने' इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्म्मकतापत्तिरुक्तरीत्या दुर्व्वारेति(२)।

पादाय तावद्भिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः (३) *तत्त्वमिति* । अनुगतं सकर्मकत्वमित्यर्थः। *दर्शनादिति* यथा जिघ्रातोरभिभवार्थेऽकर्मकत्वस्य न्यूनीकरणार्थे सकर्मकत्वस्याभ्युपगमात्सकर्मकधातुलक्षणे तत्प्रवेशेऽकर्मके तस्मिन्नतिव्याप्तिरप्रवेशे च न्यूनीकरणेऽर्थे तत्रैवाऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥

यद्यपि तत्तदर्थविशिष्टानेवोक्तरीत्योपादाय सकर्मकत्वनिर्वचने दोषाभावस्तथापि 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति (४)स्मरणात्तत्र तत्राऽऽवृत्तिकरणाच्च तावद्धातूनां युगपद् ग्रहणाऽसम्भवे तात्पर्यमिति बोध्यम् । *तदेतदिति* । पूर्वोक्तदूषणगणमित्यर्थः ॥

ननु कृञोऽकर्मकतापत्तेरित्यस्य कृञो यत्नार्थकत्वनिरासप्रतिपादकस्य कथमुक्तार्थाऽभिसन्धायकत्वमित्याशङ्क्याऽभिसन्धानप्रकारं विशदयति *अयम्भाव इति* । *फलमात्रमिति* । मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः । 'करोत्यादौ' इत्यादिना सविषयार्थधातुसंग्रहः । *तन्मात्रमिति* । यत्नादिरूपविषयिमात्रमित्यर्थः। *अकर्मकतापत्तिरिति* । व्यापारस्य धात्ववाच्यत्वे उक्तलक्षणाऽऽक्रान्तस्येति भावः। केचित्तु अकर्मकत्वापत्तिरिति विषयर्थककृञाद्यभिप्रायेणैव तेषामेव प्रक्रान्तत्वात् एवं च न तदप्रसिद्धिरित्याहुः। *उक्तरीत्येति* ।

---

(१) अर्थ इति । अस्य धातोरित्यादि ।

(२) सर्वधातूनामितिशेषः ।

(३) तत्तद्धात्वानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमुदायवद्भिन्नत्वमिति यावत् ।

(४) गणसूत्रमेतत् । धातुपाठे चुरादिगणे पठितम् ।

तथाच, 'न हि यत्न' इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः। कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणम्। सर्वेषामप्यकर्म्मकता सकर्म्मकता वा स्यादिति भावः (१)।

उक्तप्रायरीत्या, सकर्मकधातुभिन्नधातुत्वमित्याकारिकयेत्यर्थः। यथाश्रुते धातोर्व्यापाराऽवाचकत्वे स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वापादनस्याऽसम्भवदुक्तिकत्वापत्तेः।

नन्विदानीं धातुमात्रस्यैव व्यापारवाचकत्वस्याऽसिद्धत्वात् सकर्मकरूपप्रतियोग्यऽप्रसिद्ध्या भवदुक्तार्थापादनस्याऽप्यसम्भवदुक्तिकत्वं समानम्। अन्यतमत्वरूपस्य तु स्वयमेव निराकृतत्वादुक्तपदेन तद्ग्रहणाऽसम्भवादिति चेन्न। नयत्यादिद्विकर्मकाणां संयोगाऽद्यनुकूलाऽजादिनिष्ठक्रियात्मकफलार्थकत्वस्य धातोः फलमात्रार्थकत्ववादिनाऽप्यभ्युपगमादजादिनिष्ठक्रियायाः संयोगरूपफलजनकत्वाल्लोकप्रसिद्धेश्च व्यापारत्वात्तदर्थकधातून् ण्यन्तादिधातून् वोपादायैव कथञ्चित्प्रसिद्धिसम्भवादिति नोक्तव्याख्याने दोषः।

नन्वेतावता ज्ञाकृञादीनां व्यापारार्थकत्वं सिद्धं, न धातुमात्रस्येत्यतः कृञ्पदं धातुमात्रपरतया व्याचष्टे—*कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणमिति*। कृञ्पदं शक्यलक्ष्यसाधारणधातुत्वेनाऽजहत्स्वार्थलक्षणया धातुमात्रबोधकम्। तथाच धातुमात्रस्याऽकर्मकतापरतया न फलमात्रार्थकता, किं तु व्यापाराऽर्थकताऽपीत्यर्थः। *अकर्मकतेति*। पूर्वोक्तभिन्नसर्वधातूनां सेत्यर्थः। यदि फलवाचकत्वमेव सकर्मकत्वं, तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकतैव स्यादित्याह *सकर्मकतेति*।

वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्या धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिस्तदैव स्याद्यदि स्वाऽर्थफलेत्यादि सकर्मकलक्षणं सकर्मकधातुमात्रसाधारणं स्यात्। तदेव न। अध्याद्युपसृष्टशीङादिष्वऽव्याप्तेः। तस्माद्भ्वादीनां धातुत्वाऽनापत्तिः। मैत्रेण पाचयतीत्यादौ मैत्रादीनां कर्त्तृत्वा-

---

(१) तथाच सकर्मकाकर्मकविभागोच्छेद इति तात्पर्यम्।

अथवा, व्यापारो भावना इत्यर्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्त साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकरोत्यादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति कृ-

---

ऽनुपपत्तिश्च तथा । अत एव, निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते इत्याद्युपपत्तिरिति दिक् ।

ननु, 'कृञोऽकर्मकतापतेः' इति ग्रन्थो न मीमांसकमतनिराकरणपरः । तस्य, तस्मात् करोतिरित्यादिना निराकरिष्यमाणत्वात् तैः कृञो यत्नार्थकत्वाऽनभ्युपगमाच्च । नापि नैयायिकमतनिरासपरः । नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वाऽभ्युपगमात् । तदुक्तमाख्यातवाददीधितौ 'एतौ वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ' इति । धातोः फलाऽवच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्माख्याते फलस्य द्वेधा भानापत्त्या तयोर्विशकलितयोरेव शक्तिर्ज्यायसीति तद्भावः । फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषाञ्चिन्न्यायविदां विप्रतिपत्तिः । कर्माख्यातेन द्वितीयया च तद्भानसम्भवात् । किञ्चैतद्ग्रन्थस्य धातुमात्रस्य व्यापाराऽर्थकत्वसाधकत्वे धातोरकर्मतापत्तेः, 'फलमात्राऽर्थता न हि' इत्येव ब्रूयान्न तु कृञ इत्यपरितोषादन्यार्थपरतया मूलमवतारयति *अथवेति* ।

प्रसाध्येति । पूर्वाऽर्द्धस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः । *तदिति* । धातु(१)वाच्यत्वमित्यर्थः । *जानातिकरोत्यादेरिति* । निर्दिष्टयत्नार्थकभिन्नसविषयार्थकधातुमात्रोपलक्षणम् । *क्रियामात्रेति* । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । सकर्मकाणां प्रायशः फलाऽवच्छिन्नव्यापारवाचकत्वं, विशकलितफलव्यापारोभयाऽर्थकत्वं वा जानात्यादीनां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वमेव । अकर्मकाणां तु सर्वेषां न फलाऽर्थकत्वम् । तस्य ततोऽननुभवात् । किन्तु

---

(१) धातुवाच्यत्वमिति । एतेन 'व्यापारो भावना' इति कारिकया व्यापारस्य धातुवाच्यत्वसाधनेऽपि फलस्य न साधितमिति न्यूनतेतिशंका परास्ता ।

ञ इति ॥ (१)

अयं भावः । फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः(२)

व्यापाराऽर्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमात् । वक्ष्यमाण-रीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यन्यायात् सर्वेषामेव तत्सिद्धिरिति भावः ।

ननु कृञः फलवाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह *अयं भाव इति* । वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाच-कत्वस्य नैयायिकनये फलाऽवच्छिन्नव्यापाराऽर्थकत्वस्याऽपि सक-मर्कत्वात्तस्य च सङ्ग्रहः । जानात्यादीनामेव फलार्थकत्वान-भ्युपगम उच्छेदपदार्थोऽव्याप्तिः, सर्वेषामेव तदनभ्युपगमे त्वसम्भ-वः । तथाच कृञ्धातुः फलवाचकः सकर्मकत्वात् पच्या-दिवदित्यनुमाने विपक्षबाधकतर्कप्रदर्शकम् कृञोऽकर्मकेत्यादीति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु, व्यापारो भावना सैवेति पूर्वाऽर्द्धमेव विवरण-प्रदर्शनेन धातोः फलव्यापारोभयार्थत्वसाधकम् । तथाहि । धातो-र्व्यापारार्थकत्वे सिद्धे भावनादिपदैर्व्यापारपदाविवरणमात्रान्न तस्य तत्वसिद्धिरितिस्फुटमेव । अतः पचति, पाकं करोति, पाकभावना, तादृश्युत्पादना, इत्यादिविवरणपरतैव तस्य वाच्या । व्याख्यातं च तथैव सारकृता । तथाच व्यापारार्थककृञेव विक्लित्त्याद्यर्थक-पाकादिपदेनाऽपि विवरणादुभयोरपि धात्वर्थत्वसिद्धिः तत्र जाना-त्यादौ फलांशे विप्रतिपन्नं नैयायिकं प्रत्युक्तार्थोपष्टम्भकतया कृञोऽ-कर्मकतेत्याद्युक्तम् । धातुमात्रे व्यापाराऽवाचकत्वं वदन्तं मीमां-सकं प्रति तु तदुपपादकतयैव,–तस्मात्करोतिरित्यादि ।

---

(१) कृञ् इतीति । 'यती प्रयत्ने' इतिवत् यत्नार्थकतापत्तिरि-त्युक्तम् । अन्यथा 'वायुर्विकुरुते' 'सैन्धवा विकुर्वते' इत्यादिप्रयोग-दर्शनात् यथाश्रुतेऽसंगत्यापत्तेः ।

(२) धात्वर्थ इति । सकलधात्वर्थ इत्यर्थः । तेन–अकर्मककृञः फलांशस्याभावात् व्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् व्यापार एव धात्वर्थः स्यादित्यापत्तिदानमसंगतमित्यपास्तम् ।

स्यात्। तथाच स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसक-

यद्यपि व्यापारांशे विप्रतिपन्नं प्रत्यपि कृञ इत्याद्युपष्टम्भकं, तथापि विवरणस्यैवाऽऽख्यातपरतया सकर्मकत्वस्य व्यापारार्थकत्वं विनाऽप्यन्यथासिद्धावुद्भावितायां तद्ग्रन्थस्याऽऽवश्यकत्वादिति।

नव्यनैयायिकास्तु–सकर्मकधातूनां फले तज्जनकत्वेन विवक्षितव्यापारेषु चोपलक्षणीभूतसाधनाऽऽकाङ्क्षोत्थापकताऽवच्छेदकधर्मसमानाऽधिकरणधर्मत्वाऽनुगतीकृततत्तद्धर्माऽवच्छिन्नेषु शक्तिः, सम्भवति फलजनकतया विवक्षितानां तेषां विभिन्नधर्मवत्त्वम्। यत्र त्वेकधर्माऽवच्छिन्नस्यैव फलाऽनुकूलत्वं विवक्षाविषयस्तत्र तदवच्छिन्न एव धातोः सा। न हि सर्वत्र समुदाय एव शक्तिरिति राजाऽऽज्ञाऽस्ति।

'क्रिया नामेयम्' इत्यादि भाष्यं तु बहुकालसाध्योक्तधात्वर्थविषयमिति न तद्व्याकोपः। अन्यथा सर्वत्राऽगतिकगत्यारोपाश्रयणापत्तेः। तेषामेव च व्यापारपदव्यपदेश्यत्वम्। कृतित्वस्य तादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेऽपि न तस्य पच्याद्यर्थताऽवच्छेदकत्वम्। तदंशे तस्योपलक्षणत्वाऽनङ्गीकारात्। अत एव व्युत्पन्नानां न कदाचिदपि तत्तात्पर्येण यागपाकादिपदप्रयोगस्तथा प्रयुक्तादपि तस्मात्पाकादिकृतिबोधश्च। एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातोरेव लाभान्न तिङस्तत्र शक्तिरिति निराकृतम्।

जानात्यादीनां तु विषयत्वं फलं तन्निर्वाहकज्ञानादि व्यापारश्च शक्यम्। कृञस्तु साध्यत्वं यत्नश्चाऽर्थः। तेन तद्धात्वर्थफलसम्बन्धित्वरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निराबाधम्। एवं स्वार्थफलव्यधिकरणत्वरूपं सकर्मकत्वमपि। यत्याद्यकर्मकाणां तु तत्तद्धर्माऽवच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापार एव सा। भोजनं यतते–इत्यप्रयोगेण तद्विषयत्वस्य धातुशक्यत्वाऽनुपगमात्। यतत इत्युक्ते कर्माऽकाङ्क्षाया अभावाच्च।

अध्याद्युपसृष्टशीङादीनां तु फले निरूढलक्षणैव। शीङादितः सर्वत्र फलाबोधात्। तदर्थेऽनादितात्पर्यग्राहकतयैव च "अधिशीङ्स्थासाम्" (पा० सू० ७।४।४६) इत्यादिसूत्रोपयोगः। कर्त्रेत्यत्र

र्मकत्वोच्छेदापत्तिः। नच (१)कृञादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भा-

तु कृञो यत्नबोधकत्वादेव, नाऽचेतने स्वरसतः कर्त्तृपदप्रयोगः।

एवञ्च कर्त्तृबोधनिर्वाहाऽर्थं पचतीत्यादावाख्यातस्य कृतौ शक्तिरावश्यकी। तदर्थप्रयत्नस्याऽऽश्रयाश्रयिभावेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयात तद्बोधोपपत्तेः। यत्र तु न तद्बाधसंद्धानं रथोगच्छतीत्यादौ, तत्र व्यापारे, आश्रयत्वादौ वा यथायथं लक्षणा। 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' (पा० सू० ७। ४। ५४) इतिसूत्रसामर्थ्येन, धात्वर्थव्यापाराऽऽश्रयतत्प्रतियोगिनामपि कर्त्तृत्वस्य परिभाषणान्न कर्त्तृबोधाऽनुपपत्तिः। यत्र प्रथमान्तसमभिव्याहारः यत्र तु कृत्यादिविशेष्यक एव तात्पर्यं तत्र तद्विशेष्यकोपि बोधः। अनभिहित इत्यस्याप्यबोधित इत्येवाऽर्थः। अबोधनं त्वाश्रयाऽतिरिक्तांशे विशेषणतया कृत्याद्यर्थप्रबोधनमेवेति नाऽभिधानाऽनभिधानव्यवस्थाऽनुपपत्तिः। चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्तृबोधस्य कृतिशक्त्यैव निर्वाहे तत्राऽख्यातशक्तिकल्पनाऽनौचित्याच्च। व्यापारव्यपदेशाऽभावेन विक्लित्त्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षणत्वाऽनुपगमात्, पृथक् शक्तिरदृष्टैव। फलत्वं तु पूर्वं निरूक्तमेव। एवं सति क्वचिद् दूषणं प्रसक्तमवगणयिष्यते इत्याहुः। एवं सकर्मकत्वादिनिर्वचनाऽनुपपत्त्या धातोरुभयार्थकत्वमावश्यकमिति पर्यवसितम्।

व्यापारमात्रशक्तिवादिनस्तु—द्वितीयाद्यर्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्। पच्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयाया विक्लित्याद्यर्थकत्वात्। जानात्यादिसमभिव्याहारे च विषयत्वाऽद्यर्थकत्वात्, तदन्वयित्वं तदर्थेऽक्षतमित्याहुः। जानात्यादियोगे घटादीनां गौणकर्मत्वमिति वदतां मतमाशङ्क्य निराचष्टे *नचेति* *भाक्त इति* भण्यते आ-

---

(१) ननु पच्यादीनामस्तु फलांशोऽपि वाच्यः। कृञादेस्तु यत्नादिव्यापारमात्रवाचित्वे बाधकाभावः। नच सकर्मकव्यवहारानुपपत्तिरितिवाच्यम्। तस्य व्यवहारस्य कर्मान्वितार्थकत्वेन गौणत्वात। धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपमुख्यकर्मसत्व एव मुख्यसकर्मकत्वं, कृञादेस्तु तथाभावाभावाद्भाक्तः सकर्मकव्यवहार इतिशङ्कां निरस्यति–नचेति।

क्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम्। व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्म्मणि लकारासम्भवात्। न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्त्तुं शक्यम्। एवञ्च, 'न यत्र' इत्यत्र यत्नमात्रम् (१)इत्यर्थः॥ ५॥

अत एवाह–

किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत् स्याद् यगाद्यपि॥
कर्म्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव॥ ६॥

मृग्यते सेव्यते वा शक्यार्थोऽनयेति भक्तिर्लक्षणा तथा, शक्याऽर्थस्य तिरोधानात्। स्वज्ञाने घटकतया शक्यार्थस्याऽपेक्षणाच्च। तत आगतो भाक्त इत्यर्थः॥

भाक्तत्वेऽपि॥ लक्षणानिबन्धनत्वेऽपि॥ *कर्मणीति*॥ मुख्यसकर्मत्वमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्ये गौणे तद्व्यापारे मानाऽभावादिति भावः। तत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह *नहीत्यादि*॥ भाक्तराजपदव्यवहार्य्येण पुरोहितादिना 'तदीयकार्यप्रवर्त्तनान्महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावात्ववारणायाऽऽश्रितगौणमुख्यन्यायस्य विशिष्यार्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानपुरस्सरपदकार्यविषयकत्वस्याऽन्यत्र व्यवस्थापनाच्च नाऽत्र तद्विषयतेत्यन्ये।

परे (२)त्वेतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम्। सकर्मकपदात्, कर्मणा सहेत्यर्थकाच्छब्दमर्यादया पूर्वोक्ताऽर्थालाभाच्च 'लः कर्मणि' इत्यादौ सकर्मकपदाद् बोधाऽनापत्तेः। तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम्। अत एवाऽध्यासिता भूमय इत्यादौ कर्मणि क्तोपपत्तिः। अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गरूपतया न जीवत्यादिषु दोष इत्याहुः।

---

(१) मात्रपदेनोत्पत्तिरूपफलव्यवच्छेदः। केवलयत्नार्थकत्वं नाङ्गीक्रियते–उत्पत्तिविशिष्टयत्नार्थकत्वं त्विष्टमेवेति भावः।

(२) मञ्जूषाकारादय इत्यर्थः।

उत्पादनम्, उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि(१) कृञर्थ इत्यर्थः। फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह–अत इत्यादि ॥ यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते, अतः। कर्मवत् स्यादिति पदेन, "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः"(पा० सू० ३ । १ । ८७) इति सूत्रं लक्ष्यते। अयमर्थः। यत एवास्योत्पादनार्थकता, अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत्, क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते। अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाऽभावात् तन्न स्यात्, दृशिवत्। यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्, तथा यत्नस्यापि इति तथा प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥

अयमेव पक्षः फलाऽवच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वमिति वदद्भिराश्रितः। फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवोपगमात्। फलाऽन्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकेषु सत्त्वात्। यदि चैकोपस्थितिविषयत्वान्नोक्तः प्रकारः सम्भवतीति विभाव्यते तदा पृथक्शक्तिवादिमते निर्दुष्टत्वमेव। अवच्छिपदस्य सम्बन्धपरत्वेन कर्मीभूतफलसम्बन्धिव्यापाराऽर्थकत्वस्य सुस्थत्वात्। अकर्मकाणां फलार्थत्वाऽनङ्गीकारेणाऽतिव्याप्त्यव्याप्त्योरनवकाशादित्यवधेयम्। अध्यासिता भूमय इत्यदौ यथाक्तोपपत्तिस्तथोपपादितं प्राक् ॥ ५ ॥

ननु, 'कर्मवत स्याद् यगाद्यपि' इति मूलस्य कर्मवद् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते। स च बाधितोऽविवक्षितश्चेत्यत आह–*कर्मवत्स्यादिति पदेनेति* ॥ *सूत्रं लक्ष्यते इति* ॥ सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः। यथाश्रुते कर्मपदात् स्वघटितत्वेन लक्षणया सूत्रोपस्थितावपि तस्य यगादिकमित्यनेनाऽनन्वयापत्तेः। एतद्बोधनायैव, स्यादिति लक्ष्यकोटावुपात्तमिति ॥ *घटावृत्तित्वादिति* ॥ घटमात्रवृत्तित्वाऽभावेन कर्मस्थक्रियकत्वाभावादिति तु परमा-

---

(१) यत्नादिति। 'बीजादिना अङ्कुरः कृतः' इत्यत्र यत्नस्य बाधितत्वादन्यव्यापारसंग्रहार्थमादिपदम्।

नन्वेवं कृञादेरिव जानातीत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरण-भङ्गादिफलत्वाचित्वमावश्यकम् । अन्यथा सकर्मकतानापत्तेः ।

दर्पणे(१) ॥ ६ ॥

एवमिति ॥ कर्मवद्भावाऽनुरोधेन करणाऽर्थकरोतेरुत्पत्तिसहितयत्नाऽर्थकत्वाऽभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ जानात्यादेरपीत्यादिपदाद् गम्यादिपरिग्रहः ॥ आवरणभङ्गादीत्यादिपदेन तु संयोगादेः सः । आवश्यकमित्यनेन तत्र ज्ञानस्यैव फलत्वाऽङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद् घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिरपि सूच्यते । आवरणभङ्गस्याऽप्यतीतादौ यथा फलत्वं तथा सारे एव सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते(२) ॥ *सकर्मकत्वाऽनापत्तेरिति* ॥ स्वार्थफलव्यधिकरणेत्याद्युक्तरूपस्य तत्राऽसम्भवादिति भावः ।

वस्तुतस्तु जानातेर्ज्ञानरूपफलाऽर्थकत्वमेव युक्तम् । 'नच कर्तृस्थभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति' इति भाष्येण कर्तृस्थभावकानां क्रियाफलस्य कर्ममात्रे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थकेन कर्तृकर्मोभयसाधारणफलार्थकत्वं कर्तृस्थक्रियकत्वं वदतां कर्ममात्रवृत्तिफलार्थत्वरूपकर्मस्थक्रियकत्वस्यैवाऽभ्युपगमेन तत्राऽऽवरणभङ्गस्य फलत्वे तत्पक्षे कर्मवद्भावस्य दुर्निवार्यतापत्तेः । आदृतश्चायमेव पक्षो जनातीत्यादौ ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधप्रकारं दर्शयता ग्रन्थकृताऽपि । प्रकृते आशङ्कासमाधाने तु भाष्यहृद्याद्युक्तप्रथमकल्पाऽभिप्रायेणेति सारे एव स्फुटम् ।

नचोक्तकल्पे ज्ञानस्य समवायेन घटादावसत्त्वात्तेषां जानाति-

---

(१) परमार्थ इति । अयं भावः । 'कर्मवत्कर्मणातुल्याक्रियः'(पा० सू० ३ । १ । ८७) इति सूत्रे कर्मणेति पदोपादानात्कर्मस्थक्रियकाणां कर्मस्थभावकानामेव धातूनां ग्रहणात् । प्रकृते तु ज्ञानस्य घटे विषयतया सत्वेपि समवायेन कर्तर्यपि सत्वात् घटमात्रवृत्तित्वाभावेन दोषाभाव इति ।

(२) अतीतानागतादिपरोक्षस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्याऽऽवश्यकत्वादित्यादिना 'आश्रयोवधिरुद्देश्य' इतिकारिकाव्याख्यानावसरे इति शेषः ।

तथाच, ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात्। एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसि कृत्वाह—

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ॥

न तु प्राप्ये कर्म्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः॥४७॥

ईप्सितं कर्म्म त्रिविधं—निर्वर्त्यं, विकार्यं, प्राप्यञ्च। तत्रा–

–द्ययोः

कर्मत्वानुपपत्तिः। ज्ञानस्य तदनुकूलव्यापारस्याश्रयतादेश्च सामानाधिकरण्यादकर्मकत्वापत्तिः, कर्तृस्थभावकत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम्। शास्त्रे ज्ञानं,घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या विषयतया तस्य ज्ञानाश्रयताभ्युपगमेनाद्यदोषस्य फलताऽवच्छेदकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यघटिताऽकर्मत्वस्य तत्राऽभावेन द्वितीयस्य विषयतासमवायाभ्यां कर्मकर्त्रुभयवृत्तित्वेनाऽन्त्यदोषस्य वाऽभावात्। अधिकमग्रे वक्ष्यते।

प्रकृतमनुसरामः ॥ *किन्न स्यादिति* ॥ क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र घटस्योत्पत्तिरूपफलाश्रयत्ववदावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वस्यापि सत्वादिति भावः। ननु निर्वर्त्यविकार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो, न प्राप्यकर्मणीत्यत्र किं मानमत आह मूले-*सिद्धान्तोऽत्रेति* ॥ अत्र "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः"(पा० सू० ३। १। ८७)। इतिसूत्रभाष्ये। तत्र हि धातोरेकाच इति सूत्रादनुवर्त्तमानधातुग्रहणेन धातुवाच्यक्रियया इत्यर्थलाभेन 'साध्वसिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचति' इत्यादौ करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये कर्त्तरि वस्तुतः सतोऽपि व्यापारस्य धातुवाच्यत्वाऽभावादेवाऽनातिप्रसङ्गे कर्मग्रहणमतिरिच्यमानं कर्मस्थक्रियां लक्षयतीति सिद्धान्तो व्यवस्थित इत्यर्थः। कर्मस्थक्रियकत्वं च प्राप्यभिन्नकर्म्मण्येव सम्भवतीति दर्शयितुमादौ वक्ष्यमाणमपि विभागं सुखबोधायाऽऽह-*ईप्सितङ्कर्मेति* ॥ यद्यपि द्वेष्याऽऽद्यनीप्सितस्याऽप्येष्वेवान्तर्भावात् कर्म्म त्रिविधमित्येव वक्तुं युक्तम। तथापि हरिणा—

"तयोरेभ्यस्त्रिधा मतम्। तत्रेप्सिततमम्"—

म्भत्वं कर्म्मवद्भावो, नान्ये । प्राप्यत्वञ्च,क्रियाकृतविशेषानुपल-
भ्यमानत्वमिति(१)सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते । न ह्ययं घटः केनचिद् दृष्टो-
ऽयं केनचिद् गत इति शक्यं कर्म्मदर्शनेनाऽवगन्तुम् । घटं
करोतीति निर्वर्त्त्ये सोमं सुनोतीति विकार्य्ये च तज्ज्ञातुं शक्य-

---

इत्यदिना पार्थक्येन विभजनात् तदनुसृत्याऽत्रापि तथैवोक्त-मिति ध्येयम् ॥ *प्राप्यत्वञ्चेति* ॥ आद्ययोर्लक्षणं तु सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते ॥ *वक्ष्यत इति* ॥ क्रियाकृतविशेषाणामिति कारिकयेत्य-र्थः । कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वं कर्मस्थक्रियकत्वं कर्मवद्भा-वप्रयोजकमिति दर्शयितुं तदन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—*न हीत्या-दि* ॥ *सोमं सुनोतीति विकार्य्य इति* ॥ नन्वाद्ययोः कर्मस्थक्रि-यकत्वेन कर्मवद्भावविषयत्वेऽपि तत्र कथं सोमं सुनोतीत्यस्य वि-कार्य्यलक्षणाक्रान्तत्वम् । प्रकृतेः सोमस्य परिणमित्वाऽनवगमात् । तदुक्तं, 'प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यम्' इति(२) विवक्षायामित्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्थं चूर्णीकरणरूपाऽभिषवैकदेशचूर्णं प्रति प्रकृतिसोमस्य परिणामित्वविवक्षया तदुपपत्तिः ।

अन्ये तु क्रिया यद्धर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्य्यमिति ल-क्षणाऽभिप्रायेण सोमे विकार्य्यनिर्देशः । तथाहि । आरम्भक(३)संयोग-ऽनुकूला क्रिया सुनोतेरर्थः । सोमपदं च प्रकृते तदवयवे लाक्षणि-

---

(१)क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति । अनुपलभ्यमानः क्रिया कृतविशेषोयत्रेति बहुव्रीहौ "राजदन्तादिषुपरम्" (पा० सू० २ । २ । ३१) इतिसूत्रेण विशेषणस्य परनिपातः । अनुपलभ्यमानत्वे प्राय इति शेषः । तथाच प्रायः यद्धातुकर्मणि क्रियाकृतविशेषोपलम्भावस्तद्धा-तुकर्म प्राप्यं कर्मेति पर्यवसितम् । तेन विषदृष्टिसर्पेण दृष्टे मनुजे विष-बाधाजन्यमूर्च्छादिक्रियाकृतविशेषस्य दर्शनात्कथमस्य प्राप्यकर्मत्व-मिति शंका परास्ता ।

(२) शेषश्च । कैश्चिदन्यथा । निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्मशास्त्रे प्र-दर्शितम् । इति वाक्यपदीयम् ।

(३) आरम्भकत्वंच-संयोगगतो जातिविशेषः ।

मिति न तत्र प्राप्यम् । तथा घटादेर्देशपादौ प्राप्यकर्मत्वापत्ते क्तातिप्रसङ्ग इति भावः ।

धातूनां फलावाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्ति

कम् । तथाच होमावयवरूपसोमपदाऽर्थवृत्त्यारम्भकसंयोगस्य धात्वर्थक्रियाजन्यविभागेन नाशाद्विकार्यत्वोपपत्तिरित्याहुः ।

ज्ञातुं शक्यमिति ॥ एतेन क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वं कर्मवद्भावप्रयोजकमित्युक्तं भवति । प्राचीननैयायिकमते तु प्रकृते कृञ उत्पत्तिरूपफलावच्छिन्ने यत्ने लक्षणया कर्मवद्भावोपपत्तिः ॥ *नोक्तातिप्रसङ्ग इति* ॥ न कर्मवद्भावापत्तिरित्यर्थः ।

परिष्कृतनैयायिकमते तु ज्ञानं करोतीत्याद्यप्रयोगात् साध्यत्वे फले यत्ने च कृञः शक्तिरेव । तथाच घटादौ साध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्, तादृशप्रतीतियोग्यतायास्तत्राऽनपायादनायासेनैव कर्मवद्भावोपपत्तिः । यदि च कर्तृगतविशेषाऽऽधायकक्रियार्थकत्वं तत्स्थक्रियकत्वमिति लक्षणे पच्यादिकर्त्तरि श्रमरूपविशेषदर्शनाज्ज्ञानादिकर्त्तरि तददर्शनाच्चाऽतिव्याप्त्यादिदोषादुक्तभाष्येण,

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥

इति हरिकारिकोत्तरार्द्धेन च पूर्वोक्तलक्षणयोरेव निर्भरः प्रतीयते इत्युच्यते तदाऽपि न क्षतिः । कर्मस्थक्रियकलक्षणे जानात्यादिभिन्नत्वस्य षोपदेशलक्षणे ष्वष्काद्यन्यतमत्वस्येव कर्तृस्थक्रियकलक्षणे जानात्याद्यन्यतमत्वस्यापि निवेशेन करोतौ कर्मस्थक्रियकत्वस्य जानात्यादौ कर्तृस्थक्रियकत्वस्य चोपपत्तेः । अत एव हरिणाऽपि, 'शब्दैरेव प्रकल्पिता' इत्यत्र शब्दपदमुपात्तम् । शब्दप्रतिपाद्याऽर्थगतविशेषैः शब्दैश्चेति तदर्थादिति । दर्शनान्तरीयां युक्तिमुपन्यस्यति— *धातूनामिति* ॥ त्यजिगम्योरित्युपलक्षणं तादृशधातुमात्रस्य ॥ *पर्यायतापत्तिरिति* ॥ तच्छक्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नशक्तत्वस्यैव पर्यायतापदार्थत्वादिति भावः ।

म्भव इयं चकत्वाविशेषात्(१) । फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकाक्रि-
न्वयबोधा एव पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषताद-
वस्थ्यमित्यपि वदन्ति । तस्मादावश्यकं सकर्म्मकाणां फलवा-
चकत्वम् । अकर्म्मकाणां तु तन्निर्विवादमेव । "भू सत्तायाम्"
(भ्वा० ग०) इत्याद्यनुशासनाच्च । अत एव-"द्व्यर्थः पचिः"

ननु त्यजिगम्योः क्रमेण विभागसंयोगोपलक्षितव्यापाराऽर्थकत्वमेवास्तु पर्य्यायलक्षणे तदुपलक्षणेतरानुपलक्षितत्वस्याऽपि विशेषणान्नोक्ताऽऽपत्तिरत आह-*उपलक्षणत्वेऽपीति* उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्याविषयत्वे सति शक्तिविषयत्वम्(२)। *जनकत्वादिति* ॥ तथाच संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाऽविशेषाद् गम्यर्थव्यापारः संयोग एवोपलक्षणं, नो विभाग इत्यत्र विनिगमकाऽभावादुभयस्यैवोपलक्षणत्वे उक्तापत्तिर्दुर्वारेति फलेऽपि शक्तिरावश्यकीति भावः । अत्र, ग्रामं गच्छतीत्यादौ द्वितीयाऽर्थसंयोगादिरूपफलाऽन्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वाद् गमनक्रियायां संयोगस्यैवोपलक्षणत्वमित्यस्य सुवचतयाऽन्यत्र लक्षणयोपपत्तेश्च नोक्तरीतिः साध्वीत्यस्वरसोऽपि वदन्तिभ्यां सूचितः । उपसंहरति-*तस्मादिति* ॥ उक्तयुक्तिसंहतेरित्यर्थः ।

निर्विवादमेवेति ॥ स्वार्थफलसमानाऽधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वस्य धातोः फलवाचकत्वं विनाऽनुपपन्नत्वादिति भावः । ननु सकर्मकत्वं पूर्वोक्तमेव तद्भिन्नधातुत्वं चाऽकर्मकत्वमिति नोक्ताऽनुपपत्तिरत आह-*भूसत्तायामिति* ॥ गणेषु फलस्यैव निर्देशादिति भावः ॥ *अत एवेति* ॥ धातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः ॥ *द्व्यर्थ इति* ॥ द्व्यर्थपदं फलव्यापारोभयार्थकमित्याश-

---

(१) क्रियावाचकत्वाविशेषादिति। एकजातीयक्रियावाचकत्वाविशेषादित्यर्थः । एतेन सकलधातूनां पर्यायतापत्तिसत्वे त्यजिगम्योर्विशेषोपादानमसङ्गतमिति परास्तम् । सर्वेषामेकजातीयक्रियावाचकत्वाभावात् । (२)केचित्तु अशक्यत्वे सति शक्यव्यावर्तकत्वं तदित्याहुः ।

इति भाष्यं सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ७ ॥

एवं सिद्ध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वं, किन्तु आख्यातवाच्यैव सा भावना, न धातोः । प्रधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थताया प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात् । "तदागमे हि दृश्यते" इति न्यायविरुद्धत्वाच्च ।

यः । ननु, 'द्व्यर्थः पचिः' इति भाष्यं, पचेरुपादानात्सकर्मकाणां फलार्थकत्वे साधकमस्तु, न त्वकर्मकाणामत आह-*दिगिति* ॥ तथा सति सत्ताद्यर्थनिर्देशवैयर्थ्याऽऽपत्तेः । धातुसामान्यशक्त्या पच्यादेरिव भवत्यादेरपि व्यापारबोधसम्भवादिति दिगर्थोऽवसेयः ॥ ७ ॥

ननु 'व्यापारो भावना सैव' इत्युक्तविवरणेन न व्यापारस्य धात्वर्थतानिर्णयः । पचति पाकं करोतीति विवरणेन आख्यातार्थताया अपि वक्तुं शक्यत्वादिति मीमांसकाशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति-*एवमित्यादिना* ॥ *वाच्यत्वमिति* ॥ तिङन्तजन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः । तथाच, पाकाऽनुकूला भावनेत्यादिविवरणेनाऽपि पचतीत्यस्य पाकाऽनुकूलभावनाबोधकत्वमस्त्वित्यर्थः । यथाश्रुते विवरणेन धातोर्भावनावाचकत्वनिर्णये, किं त्वाख्यातवाच्यैव सा इत्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतेः ।

प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचार(१)माशङ्क्याह-*तदागमे हीति* ॥ इदं च, यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इति न्यायाऽऽकार इत्यभिप्रेत्य । तन्मूलसूत्रालोचने तु यः प्रत्ययार्थः स प्रधा-

---

(१) व्यभिचारेति । अयं भावः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायस्य यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इत्यर्थस्वीकारः। तथा च संख्यायाः आख्यातवाच्यकर्तर्यन्वयादप्राधान्ये तस्याः प्रत्ययार्थत्वं न स्यात्-तथाच तस्य न्यायस्य संख्याविषये व्यभिचार-इति ।

वस्तुतस्तु-यः प्रत्ययार्थः स प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया भासते इत्येव तस्यार्थ इति ।

म्भत्र इय।त्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सक-
न्यबोध।म्(१)आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यम्'इत्या-
स

...नाति न्यायाकारो लभ्यते । तथाहि । 'पशुना यजेत' इति श्रूयते । तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं यागे विशेषणमुत प्रकृत्यर्थे इति संशये, पशुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात् सम्भावितयावत्पशुकरणेन प्रधानावृत्तौ प्रधानभङ्गापत्त्या यावद्गुण प्रधानाऽऽवृत्तेरयोगादेकत्वविशिष्टपशोर्विधाने त्वेकत्वस्य पशुविशेषणतया यागाङ्गत्वाऽभावात्तदविवक्षितमेव स्यादित्यर्थकेन, "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" इति सूत्रेण पूर्वपक्षिते, "शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्" (जै० अ० ४ पा० १ सू० १५) इति सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दवत्=शब्दवाच्यं, यथा भवति तथोपलभ्यते । एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवचनसमवधाने दृश्यते । अतस्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्यथान्येषामरुणादीनामित्यर्थः । यद्वा 'तदागमे' तत्-एकत्वम् । आगमे-एकवचनविधायकागमे द्व्येकयोरित्यत्र । दृश्यते-एकवचनरूपप्रत्ययार्थत्वेन प्रतीयते, अन्येषां करणादीनामिवेत्यर्थः ।

एवञ्च समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या विभक्त्यर्थकरणाऽन्वितस्याऽरुणाऽधिकरणन्यायेन प्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चात् प्रकृत्यर्थे । तथाच पश्वेकत्वोभयकरणको याग इति बोधेनैकत्वस्य यागाङ्गत्वाऽवगमान्नानेकपशुभिर्याग इति तद्भावः । प्राधान्यं च प्रकृत्यर्थाऽविशेषणत्वमेव, प्रत्ययार्थमादाय न्यायावताराद्यः प्रत्ययार्थ इति भागस्य न्यायघटकत्वम् । प्रकृते आख्याताऽसमवधाने भावनाऽबोधात् तस्याप्राधान्येन भानमिति तत्सङ्गतिरिति बोध्यम् ।

ननु सकर्मकत्वाऽनुगतकर्तृत्वयोर्दुर्वचत्वमेवैतन्मते दूषणमत आह *एवञ्चेति* । भावनाया आख्यातवाच्यत्वे चेत्यर्थः । तथाचाऽऽ

---

(१) स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धातुविशिष्टाख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम् इत्यत्र मूलतात्पर्यम् । एतेन देवदत्तः पचति, भवति घटः इति वाक्ये पच्युत्तराख्यातस्य भूयुक्तत्वे भूधातोःसकर्मकतापत्तिः इत्याद्यपास्तम् । आख्यातस्य भूत्तरत्वाभावात् ।

दि वदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह— तिष्ठते

तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं,न त्वसौ तिङ्
पक्कवान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्कमित्यपि ॥ ८

तस्मात्=अभिप्रायस्थहेतोः । सचेत्थम् । फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गमनवानिति प्रयोगापत्तिः । संयोगाश्रयत्वात् । फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वे पाको भवतीत्यनापत्तिः । व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च । यत्तु भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वान्नानुपपत्तिरिति । तन्न

रब्धे पाके फलाऽनुत्पत्तिदशायां, पाको जातो न वेति प्रश्ने, भविष्यतीत्युत्तराऽनुरोधात् फलमात्रं धातुवाच्यमिति मीमांसकाशयः । हेतोः पूर्वमनुपादानादाह *अभिप्रायस्थेति* । त्यदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भावः ।

प्रयोगापत्तिरिति । भावल्युडन्तगमनपदार्थसंयोगात्मकफलस्य ग्रामे सत्त्वाद् ग्रामः संयोगवानितिवद् ग्रामो गमनवानिति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः(१) । एवमग्रेऽप्यूह्यम् *फलाऽनुत्पादेति* । फलानुत्पादे तादृशप्रयोगस्य सर्वाननुमतत्वादुक्तम् *व्यापारसत्त्व इति* । *भवतीत्यनापत्तिरिति* । पाकपदार्थस्य विक्लित्तेरवर्त्तमानत्वादित्यर्थः । फलोत्पाददशायामर्थाऽबाधात्तादृशप्रयोगस्येष्टत्वादाह *विद्यत इत्यापत्तिश्चेति* । व्यापारांशपरित्यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वाऽभिप्रायेण तु भविष्यतीत्युत्तरं पाकमुत्पादयतीति विवरणञ्चेति भावः ।

अनुकूलेति । अनुकूलत्वोत्कीर्त्तनं त्वन्विताऽभिधानवादिनां मतमेतदिति सूचयितुम *नानुपपत्तिरिति* । भावविहितल्युड्घञा-

(१) फलव्यापारयोर्धात्वर्थवादिमतेऽपि तदापत्तिरिति तु न शङ्क्यम् । अन्तरङ्गत्वात्फलस्य व्यापारे एवान्वयाङ्गीकारादिति बोध्यम् ।

म्भव इयातवत, कर्त्तरि कृदित्यत एव तद्विधानलाभे, भावे वि-न्यबोधाऽनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः, तद्विरोधा(४)पत्तेश्च । अथ व्या-सके धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेत्तर्हि धातुत एव सकलव्या-तभसम्भवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति ।

पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्मा करोतिर्धातोरेव व्या-ख्यानं=विवरणम् । अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः।

घर्थव्यापारस्य ग्रामादौ बाधान्न पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिरित्यर्थः । वि-क्लित्त्यनुकूलघञाद्यर्थव्यापारस्य कर्त्तृतया भावनादावन्वयान्न पूर्वो-क्तप्रयोगाऽनुपपत्त्यापत्तिरिति भावः ।

ननु, कर्त्तरि कृदिति विहितस्य कृतः पक्ता पाचक इत्यादौ कर्त्रर्थत्वदर्शनात्तद्विहित घञादीनां व्यापाराऽर्थकत्वदौर्लभ्यात्तदर्थ-त्वबोधनाय भाव इत्यनुशासनचारितार्थ्यमित्याशङ्कामपाकरिष्यँस्त-दनुगुणं दृष्टान्तमाह *कर्त्राख्यातवदिति* । तथाच लः कर्मणीति विहितकर्त्राख्यातस्य त्वन्मते व्यापाराऽर्थकत्ववत्, कर्त्तरि कृदिति विहितघञादीनामपि व्यापाराऽर्थकत्वसम्भवादित्यर्थः ॥

विरोधाऽऽपत्तेश्चेति । चो हेतौ, यतो वैयर्थ्यमतस्तद्विरोधाप-त्तिरित्यर्थः । उक्तिवैचित्र्यमेतत् । यद्वा भावविहितप्रत्ययानां धात्व-र्थानुवादकत्वात् प्रयोगसाधुतामात्रार्थकत्वमिति त्वदीयसिद्धान्त-विरोधापत्तेरित्यर्थः । व्याख्यानमित्यस्य विवरणम् ।*विवरणमिति*।

अतस्तदपीति । पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपी-त्यर्थः । अपिना दूषयिष्यप्राणप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायसमुच्चयः धातोः पृथग्विवरणं तु तवाऽऽख्यातार्थसंख्याकालव्यापाराणां मध्ये व्यापारस्य कृञा संख्यादेस्तदुत्तरतिङा विवरणवद्धात्वर्थव्यापार-

---

(४) क्वचित् 'तद्भाष्यविरोधापत्तेश्च' इति पाठः । तदात्वयमर्थः—घञादेरसत्वभूतकारकान्वययोग्यव्यापारार्थकत्वे "भावे" (पा० सू० इति सूत्रभाष्यविरोधापत्तेरित्यर्थः । भाष्ये हि सत्वभूतो भावो घञादेरर्थ इति प्रतिपादितम् ।

मीमांसकोक्तं बाधक(१)मुद्धरँस्तन्मतं दूषयति न त्वित्यादिना एते
नाऽसौ तिङां व्याख्यानम् । पक्ववानित्यादावनन्वयाप
अयं भावः । "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययः प्र
धानम्" इत्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधे त
त्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावः फलितः, तथाच
पक्ववानित्यत्र पाकः कर्म्मकारकं, क्तवतुप्रत्ययार्थः कर्तृकारकम्
तयोश्चारुणाधिकरणोक्तरीत्या वक्ष्यमाणाऽस्मद्रीत्या चान्वयास

स्याऽप्युपपन्नमिति न तदाख्यातार्थत्वसाधकम् । अत एव "कथ
ज्ञायते क्रियावचनाः पचादयः यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं
किं करोति पचति" इति भूवादिसूत्रभाष्य उक्तम् । तेन विवरणमपि
धातोरेवेति स्पष्टमेव बोध्यते इति भावः । पक्ववानिति मूलमपि
करोतेराख्यातविवरणत्वाऽभावसाध्यतया व्याचष्टे *पक्ववानित्या
दाविति* । अनन्वयमेव विशदयति *अयम्भाव इत्यादि* ।

सहार्थमिति । सम्बद्धार्थमित्यर्थः । ब्रूतः=बोधयतः । तयो
प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थयोर्मध्ये प्रत्ययाऽर्थः प्रत्ययवृत्तिग्रहविशेष्यः प्रधान
मिति प्रकृत्यर्थप्रकारातानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः । तादृशव्यु
त्पत्तिसिद्धिकार्य्यकारणभावमभिनयेन दर्शयति *विशेष्यतयेति*
प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोध
प्रतीत्यर्थः । हेतुरित्यस्य विशेष्यतासम्बन्धेनेति शेषः ।

अरुणाधिकरणोक्तरीत्येति । अरुणयेति पदोपात्ताऽऽरुण्यस्य
प्रथमं करणत्वेनेतरक्रियायामन्वयो, नामार्थाऽन्वयस्तु पार्ष्ठिक इति
तत्रोक्तम् । *वक्ष्यमाणेति* । कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपत्वेन क्रि

(१) बाधकमिति । प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति
न्यायविरोधात्मकमित्यर्थः । मीमांसका हि आख्यातवाच्या भावना
भावनाविशेष्यकश्च शाब्दबोधः करोतिना धात्वर्थस्य विवरणं तु वक्तु
मशक्यम् विनिगमकाभावात्, प्रत्ययार्थापेक्षया प्राधान्यापत्त्या प्रकृति
प्रत्ययेतिन्यायविरोधापत्तेश्चेति वदन्ति ।

म्भव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाऽभावेन क्व प्राधान्यबोधक उक्तकार्यकारणभावः । नच,

सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।
तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते ।

इति भट्टपादोक्तरीत्या सम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वयः शङ्क्यः । योग्यताविरहाद् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तथात्वात् ।

याजनकमिति ज्ञाते, का सा किंपत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया अपि साध्यरूपायाः साधकाऽऽकाङ्क्षया च परस्पराऽन्वयौचित्यमित्याशयेन क्रियात्वमेव हि कारकाऽन्वयिताऽवच्छेदकमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः।*सम्बन्धमात्रमिति*।"ज्योतिष्टोमेन यजेत"इत्यत्र यजेतेति (१)श्रुत्या धात्वाख्यातार्थयागभावनयोः सम्बन्धसामान्यं(२)प्रतिपाद्यते । तयोः क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धविशेषबोधने तु नाऽस्याः श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपो व्यापारस्तद्वाचकपदाऽभावादिति तदर्थः । तथा च यजेतेत्यत्र यागसम्बन्धिभावनेति बोधो, न यागकरणकभावनेति, तद्वत्प्रकृते पाकसम्बन्धी कर्त्तेति बोधः । कर्मत्वादिना तत्संसर्गकबोधे एव क्रियाया अपेक्षणादित्याशङ्कितुराशयः । फलस्य कारकत्वेनाऽयोग्यत्वाच्चादृशाऽन्वयबोधोऽप्यसम्भवदुक्तिक इत्याह *योग्यताविरहादिति ।

ननु तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्वं योग्यता,अस्ति च सा प्रकृते, पाकप्रयोजकत्ववत्पाकसम्बन्धित्वरूपाऽकर्तुरत आह *अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्येति* ॥ तथाच तत्पदार्थे तत्पदार्थताऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैव योग्यत्वे जलाहरणे घटकरणत्वस्य सत्त्वात्तस्मिन् सुषिरघटस्यापि करणत्वेनाऽन्वयापत्तिः । अस्मन्मते तु सच्छिद्रेतरघटत्वस्य जलाऽऽहरणाऽन्वयप्रयोजकत्वेन तादृशघटे तादृशाहरणान्वयप्रयोजकत्वमिति न तदन्वयापत्तिरिति भावः ।

---

(१) श्लोकस्थ–श्रुतिपदम् धात्वादिश्रुतिपरम् । भावपदञ्च भावनापरम् । तदेतदाह–'यागभावनयोः' इति ।

(२) अन्विते पदशक्त्यभ्युपगमादिति भावः ।

क्रियान्वयित्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकमिति वक्ष्यते । तदेतदाविष्कर्त्तुं विवरणेन धात्वर्थक्तवत्वर्थयोः कर्म्मत्वकर्तृत्वं दर्शयति "कृतवान् पाकं" इति ॥

वस्तुतस्तु प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य, यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वा, यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वा नार्थः । अजा अश्वा छागीत्यत्र प्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेश्छाग्यादेरनापत्तेश्च । किन्तूत्सर्गोऽयम् । विशेष्यत्वादिना बोधस्तु

ननु घटेन जलमाहरेत्यत्र घटे छिद्रेतरघटत्ववत् प्रकृते किं कारकान्वयितावच्छेदकं यदभावादनन्वयापत्तिरुद्भाव्यतेऽत आह *क्रियान्वयित्वमेव हीति* ॥

ननु कृदर्थकर्त्राक्षिप्तभावनायां पाकादीनां कर्मत्वेनान्वयसौलभ्यान्नोक्तदूषणमत आह *वस्तुतास्त्विति* ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रस्वरसो यः प्रधानं स प्रत्ययार्थः । तदागमे हीति न्यायश्च, यः प्रत्ययाऽर्थ इत्यर्थे मूलमिति ध्येयम् । अजेत्यादौ विशेष्याजादिपदार्थस्य प्रत्यायार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् तदुपेक्ष्य द्वितीयकल्प एव व्यभिचारं दर्शयति-*अजेति* ॥

इष्टापत्तावाह-*छाग्यादेरिति(१)* ॥ स्त्रीत्वविशेषणछाग्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरिति वाऽर्थ । एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्रविशेषणतयाऽन्वये नैराकाङ्क्ष्येण छागीमानयेत्यादौ कर्मत्वादिकारके छागी गच्छतीत्यादौ छागनिष्ठस्त्रीत्वस्य छागीपदार्थस्यायोग्यतयाऽऽख्यातार्थकर्त्तरि वाऽनन्वयापत्तेश्चेति भावः । छाग्यादेरनापत्तेश्चेति पाठे प्राधान्यानापत्तेरित्यर्थः ।

ननु सा व्युत्पत्तिरपार्थैव स्यादत आह *किन्त्विति* । तथाच तादृशव्युत्पत्तेः कृत्तद्धितमात्रविषयकत्वं न प्रत्ययमात्रविषयकत्वमिति न तद्बलाद् व्यापारस्याख्यातार्थत्वमिति भावः । ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽत आह *विशेष्यत्वादिनेति* ।

---

(१) छाग्यादेरनन्वयापतेश्चेति पाठोदृश्यते तदभिप्रायेण व्याचष्टे-छाग्यादेरिति ।

तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात्।

अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः। लक्षणायामालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो, न नैयायिकादीनाम्। घटः कर्म्मत्वमानयनं कृतिरि

तथाच व्युत्पत्त्यनुसारी बोधो, न तु बोधानुसारिणी व्युत्पत्तिः। एवञ्च तादृशव्युत्पत्त्यङ्गीकर्त्तृणां तथैव बोधोऽन्यादृग्व्युत्पत्तिमतां त्वन्यथापीति भावः। तदेव विशदयति *अत एवेति*। *शक्यताऽवच्छेदकप्रकारक इति* ॥

'लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया' इति काव्यप्रकाशीयसूत्रपर्य्यालोचनया शक्यतावच्छेदकारोपविषयनिष्ठसंसर्गस्यैव लक्षणात्वलाभाद्, 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्यार्थप्रतीतिरत एव ततो धैयञ्जनिकी शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः। 'जाता लता हि शैले'(१)इत्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराऽऽधायकत्वादिति तदाशयः ॥

नैयायिकादीनामिति। सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य भानम्। अत एव 'कचतस्त्रस्यति वदनम्' इत्यादौ सम्बन्धिताऽवच्छेदकराहुत्वादिनैव बोधस्य त्रासाऽऽधायकस्योपपत्तिः। कचत्वादिशक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्याऽर्थबोधाङ्गीकारे तदनुपपत्तिः स्पष्टैव। किञ्च शक्यतावच्छेदकं, न लक्ष्यतावच्छेदकम्।

शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा।

इत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भावः ॥

घटः कर्मत्वमिति ॥ नव्यमते एकपदेऽपरपदव्यतिरेकप्रयुक्ताऽन्वयाननुभावकत्वस्याकाङ्क्षात्वोपगमेन घटपदे कर्मत्वपदव्यतिरेकप्रयुक्ताऽन्वयाननुभावकत्वज्ञानदशायां तादृशवाक्यात्तैः शाब्दबोधा-

---

(१) जातु लतायां न जायते शैलः। संप्रतितद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥ इति तस्य शेषः। अत्र च लतात्वेन रूपेण बोधस्य चमत्कारजनकत्वम्। नतु स्त्रीशरीरे स्तनद्वयम् गंगातीरे घोषः इत्यस्येति स्पष्टमन्यत्र।

त्यादौ विपर्ययेणापि व्युत्पन्नानां(१) नैयायिक(२)नव्यादीनां बोधो, नतु तद्व्युत्पत्तिरहितानाम्। अन्येषां तन्निराकाङ्क्षत्वेत्यादिकं सङ्गच्छते।

अत एव, "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वाद्" (पा० सू० १।२।५३) इत्याह भगवान् पाणिनिः। प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनं न कार्य्यम्, अर्थस्य अर्थावबोधस्यान्यप्रमाणत्वाद्-व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः। एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे च, "भावप्रधानमाख्यातम्" इति वचनमेव(३) गृह्यतामिति सुधीभिरूह्यम्।

ऽभ्युपगमादित्यभिप्रेत्य नव्यानामित्युक्तम्। निराकाङ्क्षमित्यस्याऽऽधेयतासंसर्गेण बोध इति शेषः। *अतएवेति*। बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वादेवेत्यर्थः। *व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति*। कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः। बोधानुसारिणी हि व्युत्पत्तिर्न हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी। अत एवारोपे सति निमित्ताऽनुसरणं, न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति प्रामाणिकाः।

(४) अर्थस्य विशेष्यत्वादिना प्रतीयमानस्य अन्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणीभूतप्रतीत्यनुरोधकव्युत्पत्तिकत्वादित्यर्थः। प्रधानं प्रत्य-

---

(१) व्युत्पन्नानामिति। आधाराधेयभावसम्बन्धेन घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधजनकताग्रहवतामित्यर्थः।

(२) नैयायिकनव्येति। कर्मधारयसमासे नैयायिकशब्दस्य क्रियाशब्दतया पाठकपाचकादौ पाठकादिवत्पूर्वनिपाते नैयायिकनव्यशब्दस्य साधुत्वम्।

(३) एवकारेण 'प्रकृतिप्रत्ययोः' इत्यस्य व्यावृत्तिः। तस्यौत्सर्गिकत्वात्। भगवान्भाष्यकारेणापि अनुमोदितमेतत् "सर्वं नामधातुजमाह व्याकरणे शकटस्य च तोकम्" इत्यनेन।

(४) प्रधानप्रत्ययार्थेत्यादिसूत्रीय 'अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' इति पदं व्याचष्टे 'अर्थस्य' इति।

तदागमे हीति न्यायो विवरणश्चाऽतिव्याप्तमित्याह—किं कृतं पक्वमिति ॥ कृञा विवरणं प्रतीतिश्च पक्वमित्यत्रापि, इति तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः। नन्वस्तु तिङ इव कृतामपि भावना वाच्येत्यत आह—अपीति ॥ तथाचोभय-साधारण्येन तत्प्रतीतेरुभयसाधारणो धातुरेव वाचक इति भावः।

यार्थ इति नियमस्य पाणिनिनाऽनादृतत्वेऽपि, यो यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमित्यर्थस्य, 'तदागमे हि' इति सूत्रयता जैमिनिनाऽऽदृतस्याऽदुष्टत्वादाख्यातार्थतयैव व्यापारस्य प्राधान्यम्। टाबादीनां द्योतकत्वेन संख्यावाचकत्वेऽपि प्रत्ययजन्योपस्थितौ संख्याद्यवृत्तित्वस्य विशेषणाद्योक्तकार्यकारणभावस्य निर्दुष्टत्वादित्यन्ये। प्रतीयमानाऽर्थस्य प्राधान्यमिति, 'तदागमे हि' इति न्यायाकार इत्याशयेनाह *तदागमे हीतीति*।

अतिव्याप्तमिति। 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति क्लीबशेषतैकवचनान्ततायां च व्यभिचरितमित्यर्थः। तदेव विशदयति *कृञेति*। पक्वमित्यत्रापिनाऽनुपदोक्तपक्ववानित्ययस्याऽपि संग्रहः। तत्र भावनाया आक्षेपात् प्रतीयमानत्वेऽपि प्रत्ययार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारसम्भवात्। किं कृतमित्यतो व्यापारविषयस्य जिज्ञास्यत्वाऽवगमात् पक्वमित्यतस्तदनवबोधेनाऽस्योत्तरत्वाऽनुपपत्त्या व्यापारबोधकत्वध्रौव्ये तस्य प्रत्ययार्थत्वाऽभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः॥

विवरणमिति। विवरणं चाऽत्र प्रश्नोत्तररूपमेव। तद्बोधनार्थमेव किमनुल्लेखः। अन्यथा केवलकृतशब्दस्य पक्वपदविवरणतया लोकाऽप्रसिद्धेर्विवरणं चाऽतिव्याप्तमित्यस्याऽसङ्गतेः। *वाच्या स्यादिति*। प्रत्ययवाच्या स्यादित्यर्थः। अपिशब्दः पूर्वोक्ताऽर्थस्यैव न समुच्चायकः, किन्त्वर्थान्तरस्यापीति वक्तुमाशङ्कते *नन्विति*। तथाचोक्तापत्तिरिष्टैवेति भावः।

अपिसमुच्चितार्थं प्रकटयति *तथाचेति*। *उभयेति*। आख्यातकृदन्तोभयेत्यर्थः। *साधारण्येनेति*। साधारण्यमत्र समभिव्याहाराविशेषः। *प्रतीतेरिति*। भावनाप्रतीतेरित्यर्थः॥ *उभय-

भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्या(१)पत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥८॥

साधकान्तरमाह–

किं कार्य्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि।

किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

कार्य्यमित्यत्र, ऋहलोर्ण्यत् (पा० सू० ३ । १ । १८४) इति कर्मणि ण्यत् । पचनीयमित्यादौ चानीयर् । आदिना, 'ज्योतिष्टोमयाजी' इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः । एते

साधारण इति* ॥ घटकतया प्रयोगद्वयाऽनुस्यूत इत्यर्थः । तथाच प्रयोगद्वये नियतवृत्तित्वेन धातोरेव भावनावाचकत्वसिद्धिः । धातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वेन लाघवान्न तु तिङ्कृतोस्तिङ्त्वस्य चाननुगतस्य शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात् । परस्परव्यभिचाराच्चे-त्युक्तापत्तेर्नेष्टत्वसम्भावनेति भावः ।

ननु धातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वान्नो-क्तदूषणस्याऽपिशब्दसमुच्चयत्वमत आह *भवद्रीत्येति* । स्वमते भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वादुक्तं–भवदिति । प्रयत्यार्थत्वादित्यनेन पूर्वो-क्तमतद्वयमध्ये स्वस्यैव मीमांसकसम्मतत्वमिति सूच्यते । व्याख्यातं च तथैव । अवतरणे तन्न्यायविरोधोपदर्शनं तु प्रत्ययाऽर्थत्व प्राधा-न्ययोः प्रायशः समनैयत्येन, प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वसाधकत्वस्याऽपि ततो लाभेन प्रकृतिवाच्यत्वे तदनुपपन्नमित्याशयेनेति बोध्यम् ॥८॥

साधकान्तरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वे इत्यादिः । किं कार्यमित्यत्र प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणेनैव व्यापारस्य धात्वर्थत्वसि-द्धिरित्यत्र न तात्पर्यं, किंतु प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणस्य प्रक्रान्तत्वात् किम उल्लेख इति सूचयन्नाह *कार्यमित्यत्रेति* । *णिनिरिति* । "भूते" इत्यधिकृत्य, "करणेयजः" (पा० सू० ३।२।५) इति सूत्रेणेति शेषः ॥ एते ण्यदादय इत्यर्थः ॥

---

(१) कर्तृकर्मणोराक्षेपलभ्यत्वेन गौणत्वात् भावनाया एव प्राधा-न्यापत्तिरित्यर्थः। सा तु नेष्यते तैरिति।

च क्रिययोगमन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यतां बोधयन्ति। विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याऽप्यसम्भवात्। नच 'गम्यमानां क्रियामादाय कारकयोगः' (१)इति भाट्टरीतिर्युक्ता। आख्यातेऽपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनाया वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः।

अथ लिङ्गसंख्यान्वयानुरोधात् कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति, तेनाक्षेपाद् भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतम्। तर्हि संख्यान्वयोपपत्तये आख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात्। पक्ववानित्यदौ कालकारकान्वयानुरोधाद् भावनाया अपि वाच्यत्वस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेति भावः।

अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः। तथा हि। नखैर्भिन्नो नख-

क्रियायोगमन्तरेणेति। क्रियान्वयिनामेव कारकतया धातोर्व्यापाराऽवाचकत्वे, कार्य्यो घट इत्यादौ कर्मादिसंज्ञानां, कारके इत्यधिकृत्य विहितानां घटादावसम्भवेन तत्र विधीयमानण्यदाद्यनुपपत्तिर्धातोस्तदाक्षिपति, देवदत्तस्य पीनत्वानुपपत्तिरिव रात्रिभोजनमिति भावः। तदेवाह *विना क्रियामिति*। *गम्यमानेति*। अस्य तदुपस्थापकपदाभावेऽपीत्यादिः। *तथात्वापत्ताविति*। गम्यमानाक्रियामादायैव कर्त्तृकर्माऽर्थकप्रत्ययोपपत्तावित्यर्थः *तत्राऽपि*। तिङ्संज्ञकाऽऽख्याते॥

लिङ्गसंख्यान्वयाऽनुरोधादिति। अस्य, पाचक इत्यादावित्यादिः॥ आवश्यकमित्यस्य कृतीति शेषः। कृन्निरूपितवाच्यत्वं कर्त्तुरवश्यमङ्गीकरणीयमित्यर्थः। तेन कर्त्रा आक्षेपादित्यस्य स्वरूपनिरूपकतयेत्यादिः। *प्रत्यय इति*। बोध इत्यर्थः॥

---

(१) अत एव 'अलं श्रमेण' इत्यत्र श्रमेण इत्यस्य साधुत्वम्। साधक्रियानिरूपितस्य करणत्वस्य श्रमे सत्वात्। 'शतेन शतेन वत्सान्पाययति पयः' इत्यत्रच शतेनेत्यस्य साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः।

भिन्नः, हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" (पा० सू० २ । १ । ३२) इति समासो न स्यात् । पुरुषो (२)राज्ञो भार्य्या देवदत्तस्य इतिवद् असामर्थ्यात् ।

नचाध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्यं वाच्यं, दध्योदनो गुडधाना इत्यादिवत् । अन्यथा तत्रापि, "अन्नेन व्यञ्जनम्" (पा० सू० २ । १ । ३४) भक्ष्येण मिश्रीकरणम् (पा० सू० २ । १ । ३५) इति समासो न स्यादिति वाच्यम् । तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि 'हरिकृतम्' इत्यादौ सा-

---

तस्य । वाच्यस्त्वस्येत्यर्थः ॥

असामर्थ्यादिति । विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः । निराकांक्षत्वादितियावत् । त्रातभिन्नपदान्तर्गतधात्वर्थक्रिययोः कर्त्तृकरणकारकसाकाङ्क्षत्वेन, हरिणेत्यादिपदोपस्थितकर्त्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकाङ्क्षत्वेन परस्परसाकाङ्क्षत्वरूपसामर्थ्यं सुघटं व्यापारस्य धात्वर्थतावादिमते । भवन्मते तु. पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवन्निराकाङ्क्षत्वात् समासाऽनुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं कारकविभक्तेरपि ॥

अध्याहृतक्रियामादायेति। करोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः । *सामर्थ्यमिति* । तथाच नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधाऽभ्युपगमेनाऽध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्तिरित्यर्थः । अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याऽभ्युमगमे दृष्टान्तमाह–*दध्योदनेत्यादि* ॥ *विध्यानर्थक्यादिति* ॥ अन्नेन व्यञ्जनमित्यादेरपि पदविधित्वेन समर्थपरिभाषाविषयतया स्वतोऽसमर्थदध्यादिपदानां समासविधानवैयर्थ्यापत्त्योपसेचनादिक्रियाध्याहाराऽभ्युपगमेऽपीत्यर्थः ॥

हरिकृतमिति ॥ कृधातोर्व्यापारार्थकत्वस्वीकारात्तन्निरूपित-

---

(२) राजसम्बन्धी पुरुषः देवदत्तसम्बधिनी भार्या इत्यन्वयविवक्षायां राज्ञोभार्या इत्यनयोः पदयोर्न समासः अनन्वयात्सामर्थ्याभावाच्च । तथा नखैर्भिन्न इत्यत्र नखभिन्न शब्दयोः समासो न स्यादित्यर्थः ।

क्षाद्धात्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य, "कर्तृकरणे" इत्यस्याक्षेपेण परम्परासम्बन्धे(१) प्रवृत्त्ययोगात्।

(२)नचैकक्रियान्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम् असूर्यम्पश्या इत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः। इष्टापत्तौ कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यत्र कृतसर्वमृत्तिक इत्यापत्तेः। नचाऽत्र स-

---

कर्तृत्वस्य हरौ साक्षात्सत्वादध्याहारं विनैव शास्त्रचारितार्थ्ये, हरित्रात इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारकसामर्थ्यमादाय तत्प्रवृत्तौ मानाभावादित्यर्थः। कृञो व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे त्वध्याहृतार्थस्यापि सामर्थ्यानुपपादकत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेव स्यादिति सूचनाय कृतमित्युक्तम्। आदिना, शरकृतमित्यादिकरणतृतीयातत्पुरुषपरिग्रहः।

केचित्तु कृदर्थकर्त्रैव तृतीयार्थकर्त्राक्षिप्तभावनामादाय हरित्रात इत्यादौ, नखैर्भिन्न इत्यादौ तु करणसामर्थ्येनाध्याहृतां तामादाय सामर्थ्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिर्धातोर्भावनावाचकत्वसाधिका। एवञ्च कृञः फलार्थकत्वेऽपि न समासानुपपत्तिरित्याहुः। तच्चिन्त्यम्॥

एकक्रियान्वयित्वमेवेति ॥ धवखदिरावित्यादौ तस्य दृष्टत्वेनान्यत्रापि साक्षात्परम्परया वा तस्यैव सामासप्रयोजकत्वमिति भावः॥ *असूर्यम्पश्या इति* ॥ नञर्थप्रसज्ज्यप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य वक्ष्यमाणतया (३)सूर्यस्यापि कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन भवदुक्तसामर्थ्यस्य तत्र सत्त्वादिति भावः(४) ॥ *कृतसर्वमृ-

---

(१) परंपरासम्बन्ध इति। स्वकर्तृकादिक्रियाजन्यत्वरूपपरंपरेत्यर्थः।

(२) नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमिति पाठः।

(३) 'सम्बोधनान्तं कृत्वोर्थाः' (१६) इत्यादिकारिकाव्याख्यामावसरे इतिशेषः।

(४) नच'असूर्यं पश्या राजदाराः'इत्यादिष्वसमर्थसमासत्वं माभवत्विति वाच्यम्। असूर्यपश्या इत्यत्र ज्ञापकात्समासेप्येतादृशस्थले समासाभावस्यैवेष्टत्वात्। अत एव भाष्यकारेण 'सर्वचर्मणः कृतः' इत्यत्र निपातनात्समास इत्युक्तम्।

मासविधायकाभावः । "सह सुपा" (पा० सू० २ । १ । ४) इत्यस्य सत्त्वात् । अन्यथा असमर्थसमासोऽपि विधायकाभावान्न स्यादिति ।

किञ्च, भावनायास्तिङर्थत्वे भावयति घटम् इतिवद् भवति घटम् इत्यपि स्यात् । धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् । नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ तृतीयानापत्तेः । ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तेश्च(१) । त-

---

त्तिक इति* ॥ मृत्तिकायाः करणतया, सर्वपदार्थस्य कर्मतया कृधात्वर्थाऽन्वयित्वादिति भावः । योगविभागस्यानिष्टानापादकत्वादाह-*किञ्चेति ॥

अकर्त्तृतापत्ताविति ॥ आख्यातार्थव्यापारानाश्रयत्वादिति शेषः । अस्मन्मते तु णिचप्रकृत्यर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्त्तृत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु विष्णुमित्रस्याऽकर्तृत्वेऽपि करणत्वविवक्षयैव तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह-*ग्रामं गमयतीति* ॥ कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेन प्रकृतिकर्त्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलसम्बन्धिन एव कर्मसंज्ञा विधानेन त्वन्मते विष्णुमित्रस्याकर्त्तृतया तद्व्यापारजन्यफलाश्रयस्यापि ग्रामस्याकर्मत्वेन तद्वाचकपदोत्तरं द्वितीयानाप-

---

(१) ननु "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इति सूत्रस्थं कर्तृपदं स्वतन्त्रपरमवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा देवदत्तो विष्णुमित्रं ग्रामाय गमयतीति प्रयोगे प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञाविरहात् ग्रामादिति द्वितीया नस्यात । तस्मात्कर्तृपदस्य स्वतन्त्रपरकत्वे तु न सानुपपत्तिः । धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । एवं प्रकृते धात्वर्थसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्ये सत्वेन विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वमितिचेत् न । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्यैव स्वातन्त्र्यपदार्थत्वात । तस्य च प्रयोज्येऽसत्वात् इति बोध्यम ।

थाच ग्रामाय गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यपि न स्यात् । "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" (पा० सू० २ । ३ । १२) इति गत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थीविधानात् । एतेन णिजन्ते आख्यातार्थ उभयं, तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृतेत्यपास्तम् ।

किञ्च, तस्मिन् प्रयोगे य आख्यातार्थ इत्यस्यावश्यकत्वेनाख्यातशून्ये, देवदत्तः पक्त्वेत्यादौ देवदत्तस्याऽकर्तृतापत्तेरिति

त्तिः । विष्णुमित्रस्य करणत्वे णिचोऽसम्भवश्च । धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मत्वाङ्गीकारे तु णिजन्तकर्मतैव स्यान्न गमिकर्मतेति भावः । इष्टापत्तावाह *तथाचेति* ।

एतेनेति । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः । *णिजन्ते* । पाचयत्यादौ । *उभयमिति* । प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः । *तदाश्रयत्वादिति* । आख्यातार्थव्यापारद्वयान्यतरत्वादित्यर्थः ॥

अपास्तमिति । अयं भावः । आख्यातस्य व्यापारद्वयाऽभिधायकत्वेन विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वोपपादनेऽपि तत्कर्तृत्वस्याख्याताभिधानाद्देवदत्तपदोत्तरमिव विष्णुमित्रपदोत्तरं तृतीयादौर्लभ्यमेवमाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात् प्रधानव्यवहारोच्छेदापत्त्या, "हेतुमति च" (पा० सू० ३ । १ । २६) इत्यनुशासनविरोधश्चेति ।

ननु णिजाख्यातार्थान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम । अस्मन्मते फलमात्रस्य गणपठितधात्वर्थत्वेन तदनुकूलणिजर्थव्यापाराश्रयत्वेन विष्णुमित्रस्याऽपि कर्तृत्वाद्दौर्लभ्येन नोक्ताऽनुपपत्तिरत आह *किञ्चेति* । आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य केवलान्वयितया अव्यावर्तकत्वेनाऽऽख्यातं तद्वाक्यस्थत्वेनाऽवश्यं विशेषणीयम् । एवञ्च, चैत्रः पक्त्वेत्यादावाख्यातशून्ये वाक्ये कृदर्थकर्तर्यव्याप्तिर्दुर्वारेत्यर्थः ।

नन्वस्तिर्भवन्तीपर इति भाष्येणाख्यातप्रयोगस्य तत्राऽवश्यम्भा-

दिक् ॥

सूत्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति-किञ्चेति ॥ धातुसंज्ञाविधायकं, "भूवादयो धातवः" (पा० सू० १ । ३ । १)इति सूत्रम् । तत्र भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारकवाचिनोरेकशेषः । आदिश्च आदिश्च आदी, ततो भूवौ आदी येषां ते भूवादयः । तथाच भूप्रभृतयो वासदृशा धातव इत्यर्थः । तच्च क्रियावाचकत्वेन(१) । तथाच क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वं पर्यवसन्नम् । अत्र क्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्ज्जनादिरूपक्रियावाचके हिरुगानेत्यादावतिव्याप्तिरिति भ्वादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

वान्नोक्तापत्तिः । किञ्च, धातुविहितप्रत्ययवाच्यतदाक्षिप्ताऽन्यतरव्यापाराश्रयत्वं कर्त्तृत्वम् । धातुविहितेति प्रत्ययविशेषणाच्च न करणतृतीयार्थव्यापाराश्रयेऽतिव्याप्तिः । उक्तस्थले कृद्वाच्यकर्त्राक्षिप्तव्यापाराश्रयत्वान्नोक्तदोषोऽत आह *दिगिति* । तदर्थस्त्वितरनिवृत्तितात्पर्यकतादृशवाक्येऽस्त्यध्याहारस्यानावश्यकत्वादुक्तप्रकारस्य न साधीयस्त्वम् । किञ्चैवंरीत्या कर्त्तृत्वनिर्वचनाऽपेक्षया धातोर्व्यापारार्थकत्वमभ्युपगम्य तदाश्रयत्वमेव कर्त्तृत्वं निर्वक्तुमुचितम् , लाघवादित्यादिः ॥

स्वोत्प्रेक्षितत्वमिति । निर्मूलस्वकल्पनाविषयत्वमित्यर्थः । *हिरुगिति* । यथाश्रुतमनुरुध्य चेदम् । तदर्थस्य कालानन्वितत्वेन

---

(१)नतुशब्दत्वादिना अदादित्वेन वा । आद्ये-वादय इत्यस्याव्यावर्तकत्वात् । अन्त्ये-भ्वादेरसंग्रहापत्तेः । किन्तु-परस्परसाहचर्यात् क्रियावाचकत्वेनैव । तथाहि भूसाहचर्याद्वाशब्दोऽनव्ययमसत्ववाच्येव गृह्यते । तादृशवाशब्दसाहचर्याच्च भूशब्दोप्यसत्ववाच्येव गृह्यते इति परस्परसाहचर्यात्क्रियावाचित्वं लब्धम् इति दिक् ।

तावन्मात्रोक्तौ चाह—

सर्व्वनामाव्ययादीनां यात्रादीनां प्रसङ्गतः॥

न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम्॥ १०॥

गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्व्वनामाव्ययानामपि धातुत्वं स्यात्। तथाच, याः पश्यसीत्यादौ, "आतोधातोः„ (पा० सू० ६। ४। १४०) इत्याकारलोपापत्तिः। ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्न सर्व्वनाम्नां ग्रहणं तस्य लाक्षणिकत्वादित्यत आह(१) वेत्यादि॥ अव्यये, 'वा' इत्यादावतिप्रसङ्गः। तादृशस्यैव गणे

क्रियात्वासम्भवात्। किन्तु तावन्मात्रोक्तावाणवयत्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या। तेषां धातुत्वे च शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेरिति बोध्यम्॥ ९॥

तावन्मात्रोक्तावित्यत्र मात्रपदेन क्रियावाचकत्वदलव्यवच्छेदः। इष्टापत्तिमाशङ्क्याह *तथाचेति*। या इत्यस्य द्वितीयान्तत्वं सूचयितुमाह *पश्यसीति*।

लक्षणप्रतीति। लक्ष्यतेऽन्वाख्यायते साधुशब्दोऽनेनेति लक्षणं सूत्रम्। तदनुसन्धानसापेक्षत्वोपचारेण लाक्षणिकमपि लक्षणशब्देनोच्यते। यथा, पै-इत्यस्य, पा इति रूपं विलम्बोपस्थितिकम। लक्षणाऽनुसन्धानसापेक्षत्वात्। प्रतिपदोक्तं तु तद्विभक्तिविशेषानुवादेन पठितं शीघ्रोपस्थितिकम्। लक्षणानुसन्धानानपेक्षणात् इति। यथा पिबतेः पा इति रूपं। तथा च शीघ्रोपस्थितिकत्वं प्रतिपदोक्तग्रहणेबीजं, तच्च या इति गणपठिते एव, सर्वनाम्नि लक्षणानुसंधानसापेक्षेति भावः। अव्यये, वा-इत्यादावित्यादिना, सु-इत्युपसर्गस्य, मा माङिति स्वराद्योश्च संग्रहः। षत्वप्रकरणपाठादुपस-

(१) वस्तुतस्तु नैतद्युक्तम् "नकारजावनुस्वारपञ्चमौ" इत्याद्यभियुक्तोक्तेः भ्वादिधातुषु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते इत्यादि तत्सूत्रे शब्दरत्ने एव स्पष्टम्।

पाठेन निर्णयासम्भवात्। तथाच विकल्पार्थको, वातीति प्रयोगः स्यादिति भावः। न च गतिगन्धनार्थनिर्देशो नियामकः। तस्य "अर्थानादेशनाद्" इति भाष्यपर्य्यालोचनया आधुनिकत्वलाभात्॥ १० ॥

नन्वस्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपाठितत्वं धातुत्वं, क्रिया च धात्वर्थ एव, न व्यापार इत्याशङ्कां समाधत्ते।

धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धातुत्वं च क्रियार्थता।
अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाक्रम॥११॥

गेर्व्यावृत्तिर्न शङ्क्या। स्वाधादिसंग्रहाय परिभाषितषोपदेशत्वस्य तत्राऽपि सत्त्वात्॥

प्रयोगः स्यादिति। उपलक्षणं चैतत्सुवति, माति, मिमीते, इत्यादिप्रयोगाणाम्। षुप्रसवे, मा, माङ् माने इत्यादिधातूनां सत्त्वेन तन्निर्णयासम्भवात्। सत्यन्तोक्तौ तु न दोषः। वाद्यर्थस्य विकल्पादेर्भूतादिकालासम्बन्धेन क्रियात्वाभावादिति भावः। *नियामक इति*। गणे पठितानामेव धातुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्या निर्दिष्टार्थानामेव धातुत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः। *तस्य*। अर्थनिर्देशस्य। *अर्थानादेशनादिति*। अर्थस्य सत्तादेः, अनादेशनादनाम्नानादित्यर्थः।

आधुनिकत्वलाभादिति। भीमसेनादिप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः। तथा च भूवादिसूत्रे,—परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम्। कुतो ह्येतत्। भूशब्दोधातुसंज्ञको भवति, न पुनर्भ्वेधशब्द इति। यद्यप्यर्थनिर्देशस्य सूत्रकृत्प्रणीतत्वमपि। तथाच, "चुटू" (पा० सू० १। ३। ७) इति सूत्रे—यदयमिरितः काँश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति, उबुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर्गतिशोषणयोः इति। तेन नेरितामिदिद्विधिरिति भाष्ये उक्तम्। तथापि भाष्यद्वयप्रामाण्यात्सर्वधात्वर्थनिर्देशस्याऽपाणिनीयत्वेन न तन्निर्देशस्य नियामकतेति भावः। चुलुम्पादीनां स्तम्भवादीनां च कास्यनेकाचामितिवचनादुदित्करणाच्च धातुतेति दिक्॥१०॥

धात्वर्थ एवेति॥ फलमेवेत्यर्थः। तथाच नैतत्सूत्रानुपपत्तिर्धा-

यदि क्रियात्वं धात्वर्थमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपाक्रियात्वग्रहः, क्रियात्वग्रहे च तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यथाश्रुते चान्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनासङ्गत्यापत्तेः । नचान्यतमत्वं धातुत्वं, "भूवादय" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह अस्त्विति ॥ व्यापारसन्तानः क्रिया, तद्वाचकत्वे सति गणपाठितत्वमित्यर्थः । ननु सत्तादीन् फलांशानन्यतमत्वेनादाय, तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं लक्षणमुच्यताम्(१) ।

तोर्व्यापारार्थत्वसाधिकेति भावः । *उत्पत्ताविति* । यथा बीजाऽङ्कुराद्युत्पत्तौ अनादित्वेन तत्परिहार इत्यन्यत् । यथा वा चैत्रपुत्रश्चैत्र इत्यादौ । तत्राप्येकोत्पत्तिं विनाऽपरानुपपत्तेः । *ज्ञप्ताविति* । हलन्त्यमित्यादौ प्रसिद्धः । *असङ्गत्यापत्तेरिति* । यथा पृथिवीजलयोराधाराधेयभाव इत्यादावुभयोः परस्पराधाराधेयभावेन स्थितेः सर्वैरेवाभ्युपगमात् । (२)प्रकृते वस्तुतो धात्वर्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य धात्वर्थत्वे बाधकाभावेन तत्र दूषणदानस्यानुचितत्वापत्तेरित्यर्थः । *अन्यतमत्वमिति* । भ्वादिभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः ॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति तावतैवातिप्रसङ्गभङ्गे गुरुधर्मावच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य तस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । इष्टफलाभावादिति भावः । केचित्तु भ्वादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात् क्रियात्वमपि जातिरेव शक्यतावच्छेदकतयेव शक्ततावच्छेदकतयाप्यसति बाधके जातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । भूवादिसूत्रं त्वनभिज्ञप्रतीतिपरं, तादृशजातिपरिचायकप्रदर्शकमित्याहुः ।

नन्वस्मन्मते पूर्वापरीभूतावयवसमुदायरूपक्रियाया धात्वर्थत्वे-

---

(१) तथाच फलांशानामन्यतमत्वेनोपादानं सूत्रवैयर्थ्यशंकापि नेति भावः ।

(२) 'नेतरेतराश्रयाणि कार्याणि प्रकल्प्यंते' इत्युक्त्वा 'जले नौः शकटं वहति स्थले च नावं' इत्यादिना भाष्येऽपि स्फुटमेतत् ।

धात्वर्थत्वात् तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपत्स्यत इति चेन्न। अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विकल्पयतीति प्रयोगानुसारात् प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थके वेत्यव्यये उक्तरीत्या गणपाठितत्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरिति ॥ ११ ॥

नन्वस्यैव धातुत्वे, अस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तदवाचकानामधातुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ॥
अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥

अस्त्यादौ, अस् भुवि इत्यादौ। धर्म्यंशे–धर्मिभागे। भाव्ये–भाव्यत्वेन विवक्षिते। अस्त्येव–प्रतीयत एव। अयमर्थः 'स

न तद्गृहीतपौर्वापर्यारोपेण फलस्य क्रियात्वोपपत्तिः। भवन्मते तु क्रियाया धात्वर्थत्वानुपगमेन कथं तत्र तद्व्यवहारोऽत आह *धात्वर्थत्वादिति*। तथाच तत्र फलत्वव्यवहार इव क्रियात्वव्यवहारोऽपि (१)धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वाऽभ्युपगमेन तदुत्पत्तेरिति भावः। *भाष्यादौ कृत इति*। "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः। आदिपदाद् वृत्त्यादिपरिग्रहः ॥ ११ ॥

अस्यैवेति। क्रियावाचकस्यैवेत्यर्थः। एवकारेण फलमात्रवाचकत्वव्यवच्छेदः। एतदवाचकत्वे हेतुः–क्रियाप्रतीत्यभावादिति। तदवाचकानां=व्यापारावाचकानामित्यर्थः। *अधातुत्वप्रसङ्ग इति*। आपत्तेरिष्टत्वं तु न, ततो लकाराद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥

धर्म्यंशे, फलरूपे इत्यर्थः। अंशपदोपादानात् धर्मिणो धर्मघटितमूर्त्तिकत्वादकर्मकस्थले कर्तृवृत्तित्वाच्च फलस्यापि तदंशत्वात् तस्य भाव्यतायामेव विवादादाह *भाव्यत्वेनेति*। भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। फलसाध्यव्यापारस्य जिज्ञासितत्वे इति यावत्। अत एव वक्ष्यति 'आसन्नविनाशम्' इति। विवक्षास्थलमेव प्रश्नोत्तरभा-

---

(१) अर्थाद्गौणोव्यवहार इत्यर्थः।

ततो गतो न वा'इति प्रश्ने, महता यत्नेनाऽस्तीति प्रयोगे सत्ता-रूपफलानुकूला भावना प्रतीयत एव। उत्पत्त्यादिबोधने(१) तु सुतराम्।

धेन दर्शयति *स ततो गतो न वेति*। गत्यर्थाऽकर्मकेति कर्त्तरि क्तः। प्रश्न इत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्यत्वं ध्वन्यते। तथाच, गतो न वा किमिति प्रश्नाऽऽकारः॥

प्रयोग इति। प्रश्ननिवर्त्तके वाक्य इत्यर्थः। प्रतीयते एवेत्य-स्यास्धातुनेति शेषः। ननु स ततो गतो न वेति वाक्याद् गेहाद्य-वधिकविभागानुकूलव्यापाराश्रयत्वतदभावाऽन्यतरस्य जिज्ञास्य-त्वमवगम्यते। महता यत्नेनाऽस्तीति वाक्यात्वस्तेर्व्यापारार्थकत्वा-भ्युपगमेऽपि चैत्रादिकर्तृकसत्ताऽनुकूलव्यापार एवेति कथमेतयोः प्रश्नोत्तरत्वम्। तथाहि। यद्धर्मावच्छिन्ने जिज्ञासितयद्धर्माऽवच्छि-न्नस्य सम्बन्धो यत्प्रश्नवाक्यात् प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्ने जिज्ञासि-तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धबोधकवाक्यस्योत्तरता। यदाहुः—

जिज्ञासितपदार्थस्य संसर्गो येन गम्यते।
तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाऽऽभासशब्दितम्॥ इति।

यथा घटत्वावच्छिन्नं जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नसम्बन्धबोधकस्य, कस्माद् घट इति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितदण्ड-त्वाऽवच्छिन्नस्य हेतुहेतुमद्भावबोधकं दण्डाद् घट इति वाक्यमुत्त-रम्। प्रकृते तु, गत इति, नेति ,वेत्युत्तरं युज्यते।

किञ्चोक्तप्रश्नेन सत्तासाधकव्यापारस्य जिज्ञास्यत्वानवगमात् कथमेतस्योत्तरत्वम्। तथात्वेऽपि पूर्वोत्तरवाक्ये यत्नेनेत्युपादाना-द्यत्नपदोपस्थाप्ययत्ननिष्पाद्यत्वबोधेनैवोत्तरत्वासिद्ध्या, न ततो धा-तोर्व्यापारार्थकत्वासिद्धिरत आह *उत्पत्त्यादीति*। सुतरामित्य-स्य व्यापारार्थकत्वमिति शेषः। अत्राश्रयताबोधस्योभयमतसिद्ध-त्वेन सैव साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद् व्यापारः। पौर्वापर्य्यं च पर-मते सत्तायामिव कालगतं तत्रारोपितमेवेति भावः।

---

(१) आदिपदं पराभवतीत्यादौ पराभवादेः संग्रहार्थमिति।

रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवद् । (रामायणम्) । इत्यादिदर्शनात् ।

किञ्च, अत्र भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात् । तस्या एव वर्त्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात् ।

"क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका" ।

इति वाक्यपदीयादिति ।

नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुध्यत इत्यत आह अन्यत्रेति ॥ अशेषभावाद्–भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् ।

ननु तत्राप्याश्रयतया धात्वर्थत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव । तत्रोत्पत्तिमात्रार्थकत्वेऽपि रोहिताश्रयिका भूतानद्यतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थबोधलाभादत आह *किञ्चेति* । तस्या एवेति । भावनाया एवेत्यर्थः । एवकारेण फलव्यवच्छेदः । यथा चैतत्तथोक्तं सार एव । तद्विधानात्–लडादिविधानात् । तत्र हरिसम्मतिमप्याह *क्रियाभेदायेति* । तुमर्थादिति चतुर्थी, वार्त्तिकेन तादर्थ्ये वा । क्रियां भेत्तुंविशेषयितुं इत्यर्थः । कालो लडादिबोध्यः । अस्तीति शेषः । लडाद्यर्थकालः क्रियामात्रभेदक इति यावत् (१) । विभक्त्यर्थरूपा संख्या तु सर्वस्याख्यातप्रातिपदिकार्थस्य भेदिकेति तदर्थः । मतांतरेतु धातुप्रातिपदिकार्थस्येतिबोध्यम् । एवं=धातोर्व्यापारवाचकत्वे ।

मूले —अशेषभावादिति* । शेषः=फलव्याप्त्यतिरिक्तो, भवत्यस्मिन्निति भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणा शेषभावशब्दः फलव्यधिकरणार्थकः । भावप्रधाननिर्देशः । तस्मान्नञ्समस्तात् पञ्चम्येकवचने फलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थावगतिः ॥ १२ ॥

फलितमाह, सारे *भावनायाः फलेति* । एकमात्राऽधिकरण-

---

(१) भाष्यकाराद्यनुभवात् , इतरक्रियाव्यावृत्तिफलकत्वात् , क्रियां विना वर्तमानादेः कालस्य प्रतीतेरभावाच्च, कालस्य क्रियायामेवान्वयः । अत एव भूवादिसूत्रे "नान्तरेणक्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते" इत्यादिभाष्यकारेणोक्तं सङ्गच्छते ।

तथाच भावनायाः फलसामानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः । नन्वेवं, किं करोतीति प्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति चेत् इष्टापत्तेः । आसन्नविनाशं कश्चिदुद्दिश्य, किं करोतीति प्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्येव, अस्तीत्युत्तरस्य सर्व्वसम्मतत्वात् । इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते, किं करोतीति प्रश्नः, पाकादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥१२॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्य च कर्म्मत्वात् सर्व्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्म्मकतापत्तिरित्यत आह—

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः ॥
धातुस्तयोर्धर्म्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

एकनिष्ठतायाम् एकमात्रनिष्ठतायां, भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत् । तेन गम्यादौ फलस्य कर्त्तृनिष्ठत्वेऽपि नाति-

---

*फलसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो भावनास्पष्टभानप्रतिबन्धकत्वाऽभ्युपगमान्न स्पष्टं तत्प्रतीतिः । स्पष्टत्वं च फलप्रतीत्यनभिभूतत्वमिति भावः । एवम्–अस्त्याद्यकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे । *फलनियतत्वादिति* । फलव्याप्यत्वादित्यर्थः । भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् । *सकर्मकतापत्तिरिति* । फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तन्त्रत्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्त्तृवृत्तित्वादतो व्याचष्टे *एकमात्रनिष्ठतायामिति* । एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् । तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहाय फलितार्थमाह *भिन्नाधिकरणेति* । भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणापेक्षया बोध्यम् ।

तथाच स्वार्थव्यापारानधिकरणावृत्तिफलवाचकत्वं पर्य्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राहयति । तत्र सत्ताऽऽत्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्या-

व्याप्तिः। अकर्म्मको यथा भ्वादिः। तयोः-फलव्यापारयोः आश्रयभेदे सकर्म्मक इत्यर्थः।

उक्तश्च वाक्यपदीये—

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते।
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्म्मणा न सकर्म्मकः॥ इति।

बिभ्रादिति। तेन स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽत्रापि गम्यत इति भावः। तेन=कर्म्मणा, सकर्म्मकत्वन्तु न अन्तर्भावात्=फलांशेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः। आत्मानं जानाति

ऽविकलत्वादिति भावः।

ननु मूले, तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्याधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सर्कमकत्वमुक्तम्। तत्र वैयधिकरण्यं तदधिकरणाऽवृत्तित्वम्। तथाच ग्रामादावव्याप्तिः। तदर्थफलव्यापारयोः परस्पराऽधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाऽभवादतो व्याचष्टे भूषणसारे—*आश्रयभेद* इति। तथाच प्रथमलक्षणे कर्त्तृभिन्नतदधिकरणाऽवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्य निवेशान्नाऽनुपपत्तिरिति भावः।

अस्तेः फलव्यापारोभयार्थकत्वे हरिसम्मतिमप्याह *उक्तश्चेति*। व्यपदिश्यते=व्यवह्रियते। *अन्तर्भावादिति*। धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः।

पृथगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात् कर्मसंज्ञकाऽर्थान्वय्यर्थकरूपसकर्मकत्वस्य तत्राऽनवकाशादिति भावः। स्वोक्तलक्षणाऽनुसारेण सारकृद् व्याचष्टे *फलांशेनेति*। स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यादित्यर्थः। आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वं कुतो नेत्याकाङ्क्षायां एतत्समाधानस्योद्क्षरत्वदोषदुष्टस्य योग्यत्वं सुधीभिर्विभावनीम्।

नन्वात्मानं जानातीत्यादावनुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याऽव्याप्तिः। तत्र ज्ञानरूपफले तदर्थव्यापारस्य वैयधिकरण्याऽभावादतिव्याप्तिश्च

इच्छतीत्यादौ च द्वावात्मनौ—शरीरात्मान्तरात्मा च । तत्रान्तरात्मा तत्कर्म्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति "कर्म्मवत्कर्मणा" (पा० सू० ३ । १ । ८७) इति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्म्मकत्वमित्यवधेयम् ॥ १३ ॥

नन्वसत्त्वभूतक्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः । नचेष्टापत्तिः । "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्यविरोधादित्यत आह—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनरूपता ॥
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ १४ ॥

फलसमानाधिकरणेत्याद्य कर्मकलक्षणस्येत्याशङ्क्य समाधत्ते *आत्मानं जानातीत्यादिना* । *अन्तरात्मेति* । अन्तःकरणावच्छिन्नात्मा । शरीरात्मा तदवच्छिन्नः सः । तथाचाऽऽत्मन एकत्वेऽपि ततः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितं भेदमादाय वैयधिकरण्यस्य सूपपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नाऽव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्याह *भिन्नाधिकरणेति(१) ॥ १३ ॥

असत्त्वभूताया इति । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्माक्रान्ताया इत्यर्थः । *तदिति* । तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । *कृदभिहित इति* । कृदर्थ इत्यर्थः ।*द्रव्यवदिति*। द्रव्येण नामार्थेन तुल्यं प्रकाशते—भासते इत्यर्थः । द्रव्यधर्माणि लिङ्गसंख्याकारकत्वानि गृह्णातीति यावत् । यद्वा । द्रव्यं क्रियाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् , तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः । सिद्धत्वेन

---

(१) जीवत्यादेः सकर्मकत्वाभावाय फलाश्रयावाचकत्वे सतीति विशेषणे तु गौरवमेतन्मते । 'एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वम् सकर्मकत्वम्' तेनाध्यासिता भूमय इत्यादेः सिद्धिरित्यादिमञ्जूषाकारमतम् दर्पणे ६९ पृष्ठे परेतुना ग्रन्थकारेण स्पष्टीकृतम् ।

आख्यातशब्दे–पश्य मृगो धावतीत्यादौ । भागाभ्यां–तिङन्ताभ्याम् । प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तमपव्याख्यानम् पचतीत्यत्राऽपि भागद्वयसत्त्वात(१) । साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं ग्राह्या । साध्यत्वं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम् । स घञादिष्वपीति । प्रकृत्या साध्यावस्था, प्रत्ययेन साधनावस्था(२) । इयान् परं

भासत इति यावत् । तथा च तादृशभाष्येणापाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्धेतुभूते प्रामाण्योपगमादिष्टापत्तेरसुकरत्वादिति भावः ।

आख्याते शब्दौ यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्यपदार्थ इत्याशयेनाह *पश्येत्यादि* । तिङन्ताभ्यां पश्यधावतिभ्याम् ॥ धावतेः साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्ततोपपत्तिरत एव 'वक्ष्यति इयान् परं विशेष' इति । *प्रकृत्यादीति* । व्याख्यानं विवरणस्थम् । आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः । अपव्याख्याने हेतुमाह *पचतीत्यत्रेति* । तथाच तिङन्तरूढेन केवलाख्यातपदेनैव पचत्यादितिङन्तरूपार्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यम् । मन्मते तु तस्य बहुव्रीहिलाभसम्पादकतयाऽऽख्यातशब्दपदस्य तिङन्तद्वयघटितवाक्यपरतापत्तिः । पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्त्तित्वेऽपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाऽबोधाद् दृष्टान्तत्वासम्भवश्चेति भावः । तदेव विशदयति *साधनरूपतेति* । प्रकृत्या पाक इत्यादाविति शेषः ।

नन्वनयोर्लिङ्गसंख्यान्वयित्वानन्वयित्वेन वैषम्यात् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽत आह *इयान् परमिति* । तथाच यत्किञ्चि-

(१) एवंच तत्रापि सिद्धावस्थापन्नक्रियाप्रतीत्यापत्तिः ।

(२) एकस्यैव धात्वर्थस्य साध्यत्वसिद्धत्वरूपविरुद्धधर्मभानं न संभवेदिति तु नशंकनीयम् । संबन्धिभेदेन परस्परविरुद्धधर्माध्यासः लोके शास्त्रे च दृश्यते । यथा–"पश्यमृगोधावति" इत्यत्र एकस्यैव धावनस्य मृगं प्रति साध्यत्वं दर्शनं प्रति साधनत्वमवगम्यते तथाप्रकृतेऽपि संभवादिति ।

विशेषः। घञाद्युपस्थाप्या लिङ्गसंख्यान्वयिनी कारकत्वान्वयिनी च। आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम्। तथापि कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतेत्यवधेयम्।

नच घञन्ते धातुना तथाभिधाने मानाभावः। ओदनस्य पाक इति कर्म्मषष्ठ्या मानत्वात्। नचाध्याहृततिङन्तक्रियान्वयात् षष्ठी। "कर्तृकर्म्मणोः कृति" (पा० सू० २। ३। ६५) इति कृदन्तेन योग एव तद्विधानात्। "न लोकाव्यय-

---

द्धर्मवत्त्वेन साद्दश्याविवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः।

ननु धावत्यर्थस्य कारकत्वेनाऽनन्वयित्वे कारकानन्वयित्वरूपमसत्त्वं तस्या भज्येतेतिचेत् तत्र क्रियानाधारत्वविशेषणेन कर्तुर्व्यापाराधारत्वेन कर्मणःफलाधारत्वेन कर्त्तृत्वेन कर्मत्वेनान्वयेऽप्युक्तरूपस्यासत्त्वस्याऽक्षतत्वात्। उक्तञ्च—

क्रिया न युज्यते लिङ्गं क्रिया नाऽऽधारकारकैः।
असत्त्वरूपता तस्या इयमेवाऽवधार्यताम्॥ इति।

क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमसत्त्वभूतत्वमिति मतेत्वत्र दोषः प्रागुक्त एव। साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपतया परिष्कृते तु न क्वापि दोष इति। *तथाभिधाने इति*। उक्तसाध्यत्वेन रूपेण प्रतीतावित्यर्थः।

ओदनस्येति। अत्रौदनपदं तण्डुलादिपरम्। अन्यथा विक्लिन्नस्यैवौदनपदार्थतया तस्य पाकासम्भवेन बाधितार्थकताऽऽपत्तेः। *कर्मषष्ठ्या इति*। कर्मत्वेन कर्मशक्तायाः षष्ठ्या एवेत्यर्थः। *मानत्वादिति*। अनुपपत्तिरूपप्रमाणत्वादित्यर्थः। घञन्तेन सिद्धभावस्यैवाऽभिधाने कारकाणां साध्यस्वभावक्रियाऽन्वयित्वनियमेनौदनस्याऽकारकतयाऽकर्मत्वेन तत्र षष्ठ्यनुपपत्तेरेव तस्य साध्यस्वभावक्रियार्थकत्वे मानत्वादिति भावः। *क्रियान्वयादिति*। साध्यस्वभावाऽध्याहृतभवत्यर्थस्य परम्परान्वयादित्यर्थः।

नन्वोदनस्य कृदन्तार्थफलाश्रयत्वरूपकृदन्तयोग्यस्यापि सत्वेन

निष्ठाखलर्थतृनाम्" (पा० सू० २ । ३ । ६९) इति लादेश-योगे षष्ठीनिषेधाच्च । एवं रीत्या, काष्ठैः पाक इत्याद्यपीष्ट-मेव । एवं फलांशोऽपि धातुना असत्त्वावस्थापन्न एवोच्यते । अत एव, स्तोकं पचतीतिवत् स्तोकं पाक इत्युपपद्यते इति ॥१४॥

कथं तदनुपपत्तिरत आह–*नलोकेति* । इदं च समाधिसौकर्यादुक्तं । प्रत्यासत्त्या यद्धात्वर्थफलाश्रयत्वं तद्धात्वर्थकारकस्यैव कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्य क्रियात्वेन भवत्वर्थस्य क्रियात्वेऽपि तदर्थफलाश्रयत्वाभावेनौदने कर्मत्वस्यैव दुरुपपादत्वात् । ननु तत्र मा भूत् कृद्योगषष्ठी शेषषष्ठ्यैव तथा प्रयोगोपपत्तेरिति चेन्न । सर्वत्र सम्बन्धषष्ठ्यैव प्रयोगोपपत्त्या कर्तृकर्मणोरित्यादिविधिवैयर्थ्यापत्तेः । यदि च, जगतः कर्त्तेत्यादौ कर्मत्वेन कर्मत्वप्रकारकसर्वसिद्धबोधोपपत्त्यर्थं समासस्थले "गतिकारकोपपदात्कृत्" (पा० सू० ६ । २ । १३९) इत्यादिविहितस्वरनिर्वाहार्थं च तस्यावश्यकतेति विभाव्यते, तदा प्रकृते किं तत्प्रयोजनं पाणिपिहितमिति भावः । नन्वसत्त्वभूतक्रियाया भावप्रत्ययप्रकृत्यर्थत्वे काष्ठानां तन्निरूपितकरणत्वस्यापि सम्भवाद्भवत्यर्थाऽनध्याहारेऽपि, काष्ठैः पाक इत्याद्यपि प्रसज्ज्येतेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति *एवं रीत्येति* ॥

अन्ये तु भावप्रत्ययस्थले सम्बन्धिभेदेनैकस्यैव पितृत्वभ्रातृत्ववद्धावत्यर्थस्य मृगदर्शनसम्बन्धिभेदात् साधनवच्चैकस्या एव क्रियाया वाचकप्रत्ययरूपसम्बन्धिभेदात् साध्यत्वसाधनत्वाभ्यामुपस्थितिर्न ताभ्यां भिन्नाभिन्नक्रियोपस्थितिरित्याहुः । *एवमिति* । यथौदनस्य पाक इत्यदावोदनस्य कर्मत्वाऽनुपपत्त्याऽसत्त्वभूतव्यापारधातुवाच्यस्तथेत्यर्थः । तादृशफलस्यावाच्यत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयति । *अत एवेति* । अन्यथा तादृशप्रयोगानुपपत्तिस्तादृशफलस्य वाच्यत्वे तु तस्य व्यपदेशिवद्भावेन स्वसम्बन्धितया कर्मत्वात् तत्समानाधिकरणस्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीयोपपत्तिः । तत्र स्तोकादिभ्यः कर्त्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न । कर्तृसाहचर्येण भेदान्वयिन एव कर्मणस्तत्र ग्रहणात् । अत एव, "पूजनात्पूजितम्" इति सूत्रे भाष्ये दारुणं

एतदेव स्पष्टयति—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ॥

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥१५॥

नच घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः । पाक इत्युक्ते, भवति, नष्टो वेत्याद्याकाङ्क्षोत्थापनस्यैव मानत्वात् । धातूपस्थाप्यायां तदसम्भवस्योक्तत्वात् । स्तोकः पाक इत्यनापत्तेश्च । तस्माद्धात्वर्थान्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीया । घञर्थान्वये प्रथमा पुँल्लिङ्गता चेति—तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरुपेया । एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनव्योक्तम-

---

यथा भवति तथाऽध्यापक इत्यर्थे दारुणाध्यापकसिद्ध्यर्थं मलोपवचनमारब्धं भाष्ये । अन्यथा, कर्त्तृकर्मणोरिति विहितषष्ठ्यन्तेन समासे तद्वैयर्थ्यं स्फुटमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अन्ये तु, ओजः सहोऽम्भसा वर्त्तत इत्यधिकारे "तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्" (पा० सू० ४।४।२८) इति सूत्रे द्वितीयान्ततच्छब्दग्रहणं ज्ञापकम् । क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेत्यस्यार्थस्य, न तु स्तोकाद्यर्थस्य कर्मत्वमपि । फलस्य फलाश्रयत्वाऽभावात् । एवञ्च न तद्वाचकेभ्यः षष्ठीप्रसक्तिरित्याहुः ॥ १४ ॥

उक्तत्वादिति । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपत्वं साध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेः क्रियान्वयासम्भवादिति भावः । तेन रूपेणोपस्थितेः पश्य मृगो धावतीत्यादौ व्यभिचरितत्वादाह *स्तोकः पाक इति* । घञा सिद्धावस्थक्रियाया अबोधने धात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकादिशब्दस्य लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिरिति भावः । तदेव विशदयति *तस्मादिति* । *एतेनेति* । घञादीनां सिद्धावस्थाऽऽपन्नक्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । *प्रयोगसाधुतामात्रमिति* । मात्रपदेन वाचकत्वव्यवच्छेदः ।

पास्तम् ।

न च घञन्तशक्त्युपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति वाच्यम् । घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादनुशासनाच्च घञादेरेव(१)तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् ।

नैयायिकनव्योक्तमिति । धातूनां सुब्विभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थे सुबर्थसंख्याकर्मत्वादीनामन्वयानुपपत्त्या धातोरिव घञन्तस्यापि क्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् । प्रकृत्येकदेशार्थे तदन्वयाऽभ्युपगमे तु यत्र पाककर्त्रादेर्द्वित्वादिकं बाधितं, पाकादेश्च तदबाधितं, तत्र पचन्तौ पश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेः । धातूपस्थाप्याऽर्थे सुबर्थान्वयबोधं प्रति तद्धातूत्तरधर्मिककिञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वावगमे तु गौरवम् । एवञ्च यत्र धातुमात्रस्य पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणतावाचकस्तोकपदाद् द्वितीयैव । यत्र तु कृदन्तसमुदायस्य तत्र तद्विशेषणवाचकपदं तत्समानविभक्तिकमेवेति कातन्त्रपरिशिष्टकृन्मतं नव्यनैयायिकमतत्वेनानूद्य दूषयति *नचेति* ॥ *गौरवादिति* ॥

ननु भावाख्यातवद्भावविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनायत्त्या घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकार आवश्यक इत्यत आह * अनुशासनादिति* ॥ तथाच गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षयानुशासनानुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञत्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति भावः ।

---

(१) घञादेरेवेति । ननु वैयाकरणमते वृत्तिमात्रे समुदायशक्तिरभ्युपेयते । अन्यथा अर्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । घञन्ते शक्तेः सत्त्वाद्घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वं भवत्सिद्धान्तसम्मतमेवेतिचेन्न । समुदायशक्तेरावश्यकत्वेऽपि घञेऽपि शक्तिरावश्यकी । अन्यथा ण्वुलादेरपि शक्तिर्नस्यात् । नचेष्टापत्तिः । 'कर्तरिकृत्' इत्याद्यनुशासनविरोधस्य जागरूकत्वात् । तस्मात् यथा ण्वुलादिषु शक्तिः स्वीक्रियते तथा घञ्यपि साऽऽवश्यकी इति दृष्टान्तसङ्ग्रहार्थं घञादेरेवत्यत्रादिपदम् ।

पञ्शक्त्यभिप्रायेण कृदभिहित इति भाष्यमतो न तद्विरोध इति भावः॥ १८॥

ननु कारकाणां भावनान्वयनियमे एत्र पाक इत्यत्रापि कर्म्मषष्ठ्यनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिद्ध्येत्। तदेव कुत इत्याशङ्कां समाधत्ते—

सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः॥
धातुसम्बन्धाधिकारनि-..भसमस्तनञ्॥ १६॥

सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः। 'त्वं ब्रूहि देवदत्त' इत्यादौ निघातानुरोधात्। "समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा" (८-१-

---

ननु घञादीनां व्यापारावाचकत्वेऽपि क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्थकतया तथानुपस्थाप्यपरत्वात् स्तोकः पाक इत्यादौ धातूपस्थाप्यपाकस्योक्तविशेषणवैकल्यान्न तद्विशेषणवाचकपदाद्द्वितीयापत्तिरत आह *दिगति* ॥ तदर्थस्तु—स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेति स्वतन्त्रमनुशासनं स्यात्, किन्त्वस्मदुक्तफलितार्थकथनमेव तत। तथात्वे वा त्वन्मते स्तोकं इत्यनापत्तेश्चेति ॥ १५॥

क्रियायामिति ॥ प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः। तत्र तदनन्वये निघाताऽनुपपत्तिं प्रमाणयति *निघाताऽनुरोधादिति*॥ *समानवाक्य इति* ॥ आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति समर्थसूत्रभाष्यात्साक्षात्परंपरया वा पदार्थान्तराऽन्वितक्रियाबोधकाख्यातस्यैकवाक्यतालाभेन सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामन्वये, त्वं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ तदभावात् समानवाक्य इति, प्रकृत्यामन्त्रितस्येति विहितस्य निघातस्यानुपपत्तेरित्याखण्डलार्थः। तत्र, शालीनां ते ओदनं दास्यामीत्यादौ शालीनामित्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धये परम्परयेति। पचति भवतीत्यादिसाधारणं चैतत्। प्रकृते च सम्बोधनस्यानुवाद्यविषयतयाऽनुवाद्यस्य विधेयसाकाङ्क्षतया विधेयतायाश्च क्रिया-

इत्यनेन समानवाक्ये एव तन्नियमात्। उक्तं च वाक्यपदीये—

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम्।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति॥ इति॥

पचति भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यतासत्त्वात् स्यादेव निघातः। "तिङ्ङतिङः" (पा० सू०

निष्ठत्वेन तत्रैव सम्बोधनान्तार्थान्वयौचित्यात् समानवाक्यस्थत्वमक्षतमिति भावः। बोधस्त्वत्राभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्ववदभिन्नकर्तृकं भाषणमिति। तत्र हरिसम्मतिमाह *उक्तञ्चेति*॥

सम्बोधनपदमिति॥ तद्बोध्यमित्यर्थः॥ *विशेषणमिति*॥ स्वोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः। व्रजानीत्यस्य हि, जानीहीति शेषः।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः।
प्राप्ताऽऽभिमुख्यो हि जनः क्रियासु विनियुज्यते॥

इति कारिकान्तरे विनियुज्यत इति वदता प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामेव तदन्वयबोधनात्। प्रवर्त्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयाक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यविधेयभावस्य तयोः संसर्गमर्य्यादया लाभादेकवाक्यतया निघात इति तदर्थः। शाब्दबोधस्त्वत्र सम्बोधनविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयो मत्कर्त्तृकव्रजनकर्मकं ज्ञानमिति। (१) *सूत्रभाष्यादिरीत्येति*॥ भूवादिसमर्थसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः॥

स्यादेवेति॥ आमन्त्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः। अत्र जानीहीति पदाध्याहारेणोक्तरीत्या देवदत्तपदस्यैकवाक्यस्थत्वाऽक्षतेरिति भावः। तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह *तिङ्ङतिङ इतीति(२)*॥ तिङ-

---

(१) प्रवर्तनाविषयत्वं च ग्रन्थकृन्मते व्यापारद्वारा बोध्यम्।

(२) अयमभिप्रायः। समानवाक्येनिघातेत्यादिवार्तिकेनैकवाक्ये निघात इष्टः। निघातविधायकसूत्रञ्च "तिङ्ङतिङः" इति। अत्रातिङ्पदञ्च पचति भवतीत्यादौ तिङन्तात्परस्य निघातवारणा-

६। १। ६८) इति सूत्रयता तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात्। (२)एकतिङ् वाक्यं इति वदतां वार्त्तिककाराणां मते

न्तानामिति बहुवचनेन प्रकृते जानातिपदाऽध्याहारः सूच्यते। अन्यथा तत्र निघाताऽप्राप्त्या तत्पर्य्युदासबोधकतिङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः।

सम्मतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतांशे निघातांशे च, भाष्यसम्मतिस्तु न, तेनातिङ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्।

नन्वेवं कथमतिङ्ग्रहणप्रत्याख्यानसङ्गतिः। पचति भवतीत्यत्र निघातवारकतया तस्यावश्यकत्वादिति चेन्न। तत्र कारकान्वितक्रियाबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वस्य सुप्चयसुप्तिङन्तचयसाधारणस्य सत्त्वेऽपि वार्त्तिककारपरिभाषितश्रूयमाणैकतिङ्त्वरूपैकवाक्यत्वस्य तत्रासत्त्वादित्याशयात्। तथाचोक्तस्थले तादृशैकवाक्यत्वाऽभावान्नियताऽप्रसक्तिरेवैतत्सूचनायैव स्यादेव निघात इति सम्भावनाद्योतकतिङ उपादानम्। तदेतदाविष्करोति *वार्त्तिककाराणा·

र्थे। तिङन्तसमुदायस्य एकवाक्यत्वाभावे च निघातस्याप्राप्त्या 'अतिङ्' पदम् व्यर्थमेव स्यात्। तथा च तदेव ज्ञापकं तिङन्तसमुदायस्यैकवाक्यतायामिति।

(२) एकतिङ् वाक्यमिति। अत्र तिङ्पदम् क्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयपदपरम्। तेन त्वया भवितव्यमितिवाक्ये तिङन्तपदस्याभावेऽतल्लक्षणस्याव्याप्तिरिति परास्तम्।

ननु 'ओदनं पचति' 'देवदत्तोगच्छति' इत्यस्यैकवाक्यतापत्तिरेकतिङन्तघटितत्वादितिचेन्न। क्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविशिष्टत्वमेकवाक्यत्वमितिस्वीकारेण दोषाभावात्। वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्वम्–स्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरुपितप्रकारताप्रयोजकपदघटितत्वत्वम्–स्वविशिष्टाघटितत्वमितिसम्बन्धत्रयेण। वैशिष्ट्यघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वं–स्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरुपितप्रकारताप्रयोजकेतरत्वमेतदुभयसम्बन्धेन। प्रकृते 'ओदनं पचति' इत्यादिषु नैकवाक्यत्वम् तृतीयसम्बन्धाभावात्। विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः।

परं न । वस्तुत, एकतिङ्विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ, वैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् ॥ कृत्वोऽर्थाः ॥ "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" (पा० सू० ५ । ४ । १७) इति क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः । क्रियाया अभ्यावृत्तिः–पुनः पुनर्जन्म, तस्मिन् द्योत्ये इति तदर्थात् ।

कारकम् ॥ कारके इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात् । कारकशब्दो हि क्रियापरः । करोति कर्तृकर्म्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथाचाग्रिमेष्वपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियाऽर्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् ।

मिति* ॥ यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याह *वस्तुतस्त्विति* ॥ *हेलाराजीय इति* ॥

बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता ।
तिङन्तेभ्यो निघातस्य प्रतिषेधस्तथाऽर्थवान् ॥

इति वाक्यपदीयव्याख्याऽवसर इति शेषः ॥ *तन्मतेऽपि भवत्येवेति* ॥ इदञ्च निरुक्तलौकिकवाक्यत्वस्यैव निघातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम ॥ *पुनः पुनर्जन्मेति* ॥ अत एव सकृत्प्रवृत्तौ, द्विः पचतीति न । पञ्च कृत्वो भुङ्क्ते इत्यादौ पञ्चादिशब्दाः संख्योत्पत्तिपराः । तस्या एव कृत्वसुजादिर्द्योतकः । सूत्रस्वारस्याच्च तद्द्योत्यार्थस्य क्रियायामन्वय इति भावः । क्रियान्वयिनामेव संज्ञेत्यपादानादिमध्यम । क्वचित्तथैव पाठः ॥ *स्पष्टमिति* ॥

अन्ये तु–उत्तरभाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्कारकत्वम् । अत एव, ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम । पुत्रेणाऽन्यथासिद्धत्वात् अत एव तेषां क्रियायामन्वयः । क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया अपि जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् । अत एव, "गतिकारकोपपदात्कृत्" (पा० सू० ६ । २ । १३९) इत्यादौ

प्रथमो वर्ं ॥ "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (पा० सू० ५ । १ । ११५) इ विहितः । तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात् ॥ धातुसम्बन्धाधिकारे ॥ "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" (पा० सू० ३ । ४ । १) इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् ।

असमस्तनञ् ॥ समासायोग्यः प्रसज्ज्यप्रतिषेधीयो नञिसर्थः । उत्तरपदाऽर्थान्वयेऽपि समासविकल्पेन पक्षेऽसमस्तत्वाद् यथाश्रुतग्रहणाऽयोगात् ।

नचासमस्तनञः क्रियान्वये मानाभावः । न त्वं पचसि, न युवां पचथः, चैत्रो न पचति, घटो न जायते इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः ।

कारकशब्दस्यापादानादिपरता सङ्गच्छते । कारक इति तु प्रथमार्थे सप्तमीत्याहुः ॥

इत्युक्तत्वादिति ॥ तथाच ब्राह्मणवदिति वृत्तौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणकर्त्तृकाध्ययनपरतया तत्तौल्यवत्यर्थसमभिव्याहृताऽध्ययनक्रियायाम्ब्राह्मणकर्त्तृकाध्ययनतुल्यमेककर्त्तृकमध्ययनमिति ब्राह्मणवदधीत इत्यतो बोधः । तत्र तस्येवेति विहितवतेर्द्रव्यगुणान्वयित्वा(१)न्मूले प्रथम इत्युक्तम्॥ *विधानादिति* ॥ तत्र धातुशब्दस्य धात्वर्थपरतया, वसन् ददर्शेत्यत्राऽतीतवासकर्त्तृकर्त्तृकं दर्शनमित्यादिरीत्या बोधादिति भावः ॥

प्रसज्ज्येति ॥ प्रतिषेधशब्दः कर्मघञन्तो बाहुलकात् । प्रसज्ज्याऽऽपाद्य प्रतिषेधः प्रतियोगी यस्य तादृशाऽभावोऽर्थो यस्येति व्युत्पत्त्याऽभावार्थक इत्यर्थः ॥ *यथाश्रुतेति* ॥ न ब्राह्मणमानयेत्यादौ नञर्थारोपस्य ब्राह्मणादावन्वयेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः । *निषेधप्रतीतेरिति* ॥ अत्यन्ताऽभावप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तादृशप्रतीतिरेवोक्तनञर्थस्य क्रियान्वयित्वे मानमिति भावः ।

---

(१) द्रव्यगुणान्वयित्वादिति । 'मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकारः' इत्यत्र वत्यर्थस्य प्राकारेऽन्वयेन द्रव्येऽन्वयस्य दृष्टत्वात् ।

अत एव विद्यमानेऽपि घटे तादृशप्रयोगः। तथाच, घटो नास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते। न हि, घटो न जायते, नास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदान्तरेणास्ति विशेषः। तथाच, भूतले न घट इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहार्य्यम्। प्रकारतासम्बन्धेन नञर्थ-

---

तस्य प्रतियोगितया युष्मदाद्यर्थाऽन्वयित्वे तु युष्मदादौ लकारवाच्यकर्त्तृवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्चेति सूचयितुं, न त्वं पचसि, न युवां पचथ इत्युक्तम्। एवं चैत्रप्रतियोगिकाभावकर्तृत्वोपगमे पाके तत्कर्तृकत्वबाधः, पाकानुकूलकृत्यभावार्थकत्वे त्वन्मते पुरुषव्यवस्थापकाभावेन कदाचिन्मध्यमोत्तमयोरापत्तिश्चेति बोधयितुं, चैत्रो न पचतीत्युक्तम्। *अत एवेति*। नञः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः॥

तादृशप्रयोग इति। घटो न जायते इत्याकारक इत्यर्थः। घटस्य विद्यमानतादशायां घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराभावाऽबाधात्त्वन्मते तु घटाऽभाव उत्पत्त्यनुकूलव्यापारकर्तृत्वाऽभावादुक्तप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः। उक्तरीत्या नञः क्रियाप्रतियोगिकाऽभाववबोधकत्वध्रौव्ये, घटो नास्तीत्यत्र घटाऽभावकर्त्तृकत्वस्य धात्वर्थे अबाधेऽपि तद्बोधमनादृत्य घटास्तित्वाभावबोधाभ्युपगम उचितः, वक्ष्यमाणकार्य्यकारणभावबलादित्याह *तथाच घट इति*। तदेवोपपादयति *न हीत्यादिना*। (१)

ननु यत्र न क्रियावाचकसमभिव्याहारो भूतले न घट इत्यादौ तत्र नञा कथं क्रियाप्रतियोगिकाऽभावो बोधनीयोऽत आह *तथाचेति*। *अध्याहार्य्यमिति*। 'अस्तिर्भवन्तीपर' इत्यादिभाष्ये क्रियान्तराभावेऽप्यस्तिक्रियामादाय वाक्यपरिपूर्त्तिबोधनादिति भावः।

---

(१) ननु पूर्वोक्तस्थलेऽनुपपत्त्या क्रियानिषेधस्वीकारेऽपि घटोनास्तीत्यादिषु घटाद्यभावप्रतीतिरेव स्वीक्रियतां बाधकाभावात् तथा च तत्रैवोक्तनियमभङ्ग इत्याशङ्क्याह–तदेवोपपादयति नहीत्यादिनेति।

विशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्। शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते ॥ १६ ॥

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ॥
साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवात्रधार्य्यताम् ॥ १७ ॥

"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (पा० सू० २। ३। ३७) इत्यत्र भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात्। "षष्ठी चानादरे" (पा० सू० २। ३। ३८) इति तदग्रिमसूत्रे-

---

प्रकारतासम्बन्धेनेति। (१)नञर्थाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वाऽवच्छिन्नं प्रतिविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य, न त्वं पचसीत्याद्यनुरोधेन क्लृप्तत्वादत्राऽपि तद्बोधोपपत्तयेऽस्त्यध्याहार आवश्यक इति भावः।

न न्वत्वं पचसीत्यादाविवाऽत्राऽपि नञः पर्युदासद्योतकत्वाऽभ्युपगमाद् युष्मल्लक्ष्यार्थ-त्वद्भिन्ने सामानाधिकरण्याऽबाधान्न पुरुषव्यवस्थाऽनुपपत्तिः। संख्यायास्तत्राबाधान्न द्विवचनाऽनुपपत्तिरपीति। तादृशकार्य्यकारणभावस्यैवाऽप्रामाणिकतया कथं तदनुरोधोऽस्त्यध्याहारनियामकः। घटो न जायते इत्यादौ प्रसज्ज्यप्रतिषेधाऽर्थकनञ्स्थले तु यथा नाऽनुपपत्तिस्तथा वक्ष्यते। तथाच भूतले घटो नेत्यादौ भूतलवृत्तिघटाऽभाव इति बोधे बाधकाभावोऽत आह *शेषमिति*। तथाच यदा युष्मदर्थभिन्नकर्त्तृको न पाकस्तदा न त्वं पचसीति प्रयोगाऽनापत्तिः। पर्युदासद्योतकतावादिमतेऽतस्तत्र प्रसज्ज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयमित्युक्तयुक्त्या कार्य्यकारणभावस्यावश्यकतेत्यादि शेषपदार्थः। नैयायिकमतमपि तत्रैव व्यक्तीभविष्यति ॥ १६ ॥

साधुत्वाऽऽख्यानलाभादिति। अयम्भावः। "यस्य च भावेन भावलक्षणम्"। (पा० सू० २।३।३७) इति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवा-

---

(१) अत्र-प्रकारता कार्यतावच्छेदकसंबन्धः। विशेष्यता च कारणतावच्छेदकसंबन्धः।

ऽपि चकाराद्यस्य च भावेनेत्यायातीत्यर्थः ॥ साधुत्वमिति ॥ तत्स्वरूपं तु वक्ष्यते ॥

क्रिययैवेति ॥ अयं भावः—भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात् तत्र तस्य साङ्केतिकी शक्तिः ।

चकपदात् सप्तमी विधीयते । भावलक्षणमित्युपादानाज्ज्ञापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्य क्रियायामेवाऽन्वयः । अत एव, गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ दोहनक्रियाऽऽधारकालेन गमनपरिच्छेदकत्वं बुध्यते(१)इति ।

आयातीति । समस्तसूत्रमेव तत्रानुवर्त्तत इत्यर्थः । तथाचाऽनादरे गम्यमाने यन्निष्ठक्रियायाः क्रियान्तरज्ञापकत्वं तद्वाचकतेति तदर्थात् तद्विहितयोरपि तयोः क्रियायोग एव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः। ननूक्तानां क्रियान्वयाभावेऽपि शक्तत्वरूपसाधुत्वं सुलभमत आह *तत्स्वरूपमिति* । साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः । *वक्ष्यत इति* । साधुत्वनिर्वचनाऽवसर इति शेषः ।

साधुत्वं न शक्तत्वमपशब्दादपि बोधोदयात्, किन्तु व्याकरणैकव्यञ्जिका पुण्यजनकतावच्छेदकजातिरिति(२)वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रकृते च व्याकरणेन क्रियान्वितेष्वेव तद्व्यज्यत इति तदन्यस्याऽसाधुतैवेतिभावः ।

ननु, 'क्रिययैवाऽवधार्य्यताम्' इति मूलेन क्रियाऽन्वय एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यते इति सत्यमेव तथापि भाष्ये क्रियापदस्य फलेऽपि प्रयोगात्साक्षात्परम्परया वा क्रियाफलान्वयेनाऽपि तेषां साधुत्वोपपत्तौ नोक्तरीतिर्धातोर्व्यापारवाचकत्वसाधिकेत्याशङ्कयाऽऽशयं प्रकाशयति-*अयम्भाव इति*। *प्रायशः क्रियाशब्देनेति* । तथाच प्रयोगबाहुल्यं रूढिसद्भावे प्रयोजकमिति भावः ॥

---

(१) अयमभिप्रायः । गोषु दुह्यमानास्वित्यत्र गोपदोत्तरसप्तम्या ज्ञाप्यज्ञापकभावात्मकः संबन्धोऽर्थः । दुह्यमानानां गवां ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वञ्च गमनक्रियायां शब्दतः प्रतीयते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

(२) असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते । इत्यादि श्लोकेनेति शेषः ।

फलांशे क्वाचित्कः, क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः। तथाच संज्ञाशब्दस्यानेपक्ष्य प्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाद्भावनान्वय एव साधुता लभ्यते। अत एव संज्ञाशब्दप्राबल्याद्, रथन्तरमुत्तराग्रन्थपठितऋक्ष्वेव गेयं, न तु वेदे तदुत्तरपठ्यमानऋक्ष्विति नवमे निर्णीतम्।

किञ्च फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं, कारकाण्यपि क्वचित्तथाभूतानीति। "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्

साङ्केतिकीति। सङ्केताभिव्यङ्ग्या रूढिरित्यर्थः। तत्र हेतुः। *क्वाचित्क इति*। तत्र नियामकमाह *यौगिक इति*। क्रियते व्यापारेण निष्पाद्यत इति व्युत्पत्तेरिति भावः। *अनपेक्ष्येति*। प्रकृतिप्रत्ययशक्तिमननुसन्धायेत्यर्थः। *अत एवेति*। संज्ञाशब्दस्याऽनपेक्ष्य प्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादेवेत्यर्थः॥

नवम इति। मीमांसानवमाऽध्याये इत्यर्थः। तथाहि, रथन्तरं हि "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इति श्रूयते। तत्र रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्वाद्रथन्तरं तस्यां गेयम् ? उतोत्तराग्रन्थे, "न त्वा वामन्यते" इत्यस्य पठितत्वात् तत्र गेयमिति संशयेऽविशेषादुभयत्र गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तराग्रन्थे उत्तराशब्दस्य संज्ञारूपेण प्रसिद्धिर्बृहद्योनौ तु तस्याः पूर्वग्रन्थाऽपेक्षिकोत्तरत्वबलाद्यौगिकी, संज्ञाशब्दस्याऽनपेक्ष्य प्रवृत्तिकत्वेनबलवत्त्वादुत्तराशब्दसङ्केतित–"नत्वावामन्यत" इत्याद्यृक्ष्वेव तद्गेयमिति नवमे निर्णीतम्। तद्वत्तत्रापीति भावः। ननु भावनायां क्रियापदस्य साङ्केतिकी शक्तिः, फले तु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रैव न दृढतरं मानं, (१)येनोक्ताधिकरणावतारः सम्भाव्येत। प्रायेण तस्य तु यौगिकत्वेनाऽप्युपपत्तेरत आह *किञ्चेति*॥

तथाभूतानीति। विशेषणानीत्यर्थः। कर्त्राऽऽख्यातस्थले इ-

---

(१) फलस्यापि क्रियाशब्देन व्यवहारस्य 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रे दृष्टत्वात् तस्यापि सांकेतिकत्वं स्यात् इत्यभिप्रायेण दृढतरं न मानमित्युक्तम्।

स्यात्" (जै० सू० ३ । १ । २२) इति न्यायेन सर्व्वे सेवका राजानमिव भावनामेव परस्परनिरपेक्षाण्यन्वियन्ति । 'न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नाभिक्षुके' इति न्यायेनाऽपि फलं त्यक्त्वा भावनायामेवाऽन्वियन्तीति मीमांसका अपि मन्वते । एवञ्च विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वात् । यत्रापि पक्ता पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता तत्राऽपि क्लृप्तकार्य्यकारणभावाऽनुरोधात् तस्यामेवाऽन्वय इत्यवसीयते इत्यादि भूषणे प्रपञ्चितम् । केचित्तु, भूतले घटः, देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकाङ्क्षानिवृत्त्योरदर्शनान्न

ष्टत्वादिति(१)भावः। *गुणानामिति* । विशेषणानां परार्थत्वादन्योपकारकत्वादत एव समत्वात्समानधर्मत्वात्तेषां परस्परं सम्बन्धो न भवेदितिन्यायार्थः। तथाच यथा फलस्योपकारकत्वाद् विशेष्यभावनायामन्वयस्तथा कारकाणामपि साक्षात्परम्परया वा तत्रैवान्वयोऽन्यथा कारकत्वस्यैवाऽनुपपत्तेर्न तु फले निराकाङ्क्षत्वादिति भावः। तदनुसारिलौकिकन्यायमप्युपन्यस्यति न हि भिक्षुक इत्यादि ॥

मीमांसका अपीति । उक्तन्यायेन कारकप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुतायास्तैः क्लृप्तत्वादिति भावः ॥ कारकादीत्यादिना लडाद्यर्थकालपरिग्रहः ॥ *गुणभूतेति* । तृजाद्यर्थकर्त्तरि विशेषणीभूतेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तन्यायस्य तत्राऽसम्भवो दर्शितः । *तस्यामेवेति*। धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः । *प्रपञ्चितमि*। फलांशे तु न कारकान्वितस्य कारकत्वाऽसम्भवेन यागरूपफलस्य करणतया क्रियायामनन्वयाऽऽपत्तेरिति हि तत्रोक्तम् ॥

अदर्शनादिति । सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति

---

(१) 'देवदत्तस्तण्डुलं पचति' इत्यादौ कारकाणि भावनां प्रति विशेषणतापन्नानीत्यर्थः । कृदन्ते कारकाणां भावनां प्रति विशेष्यत्वात् क्वचिदितिपदोपात्तम् ।

तद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः ॥ १७ ॥

स्वयमुपपत्तिमाह—

यदि पक्षेऽपि वत्यर्थः कारकञ्च नञादिषु ॥

अन्वेति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्याः स्पृहिकल्पना ॥१८॥

पर्वतो वह्निमान् धूमाद् महानसवत्, भूतले न घटः। भूतले घट इत्यादिपदात् । एवमादिष्वनुशासनविरोधेऽपि यदि साधुत्वमन्वयश्चाभ्युपेयते तर्हि चतुर्थ्याः स्पृहिकल्पनाऽपि त्यज्य-

---

न्यायेन तत्राऽस्ति जानात्यादिक्रियामन्तरेणाऽन्वयबोधनिराकाङ्क्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः। तत्र, चैत्रः सुन्दर इति क्रियासाकाङ्क्षवाक्यस्याऽसाधुतापत्तिः। फलांशान्वयलाभेनैवोपपत्तौ भावनावाचकत्वालाभश्चेत्यस्वरस आहुरित्यनेन सूच्यते ॥ १७ ॥

उपपत्तिमिति ॥ उक्ताऽष्टकस्य भावनायामन्वये साधकोपमासरूपां तामुक्तानन्वये बाधकोपमासरूपां तामाहेत्यर्थः। ननु संबोधनान्तादीनां क्रियान्वय एव साधुत्वे, पर्वतो वह्निमान् महानसवदित्यादौ वत्यर्थसादृश्यस्य कथं पर्वतेऽन्वयः? कथं वा भूतले न घट इत्यत्र सप्तम्यर्थभूतलाधेयत्वस्य तथाऽभावे इत्यत आह मूले *यदि पक्षेऽपीति* ॥ पक्षे प्रतिज्ञावाक्यजन्यबोधविशेष्ये सन्दिग्धसाध्यके धर्मिणि पर्वतादाविति यावत् । कारकमधिकरणादिनञादिषु। नञर्थाऽभावे इतरनामार्थे चेत्यर्थः। तमेव विशदयति सारे *पर्वतो वह्निमानित्यादिना* ॥ *आदिपदादिति* ॥ नञादिष्वित्यादिपदादित्यर्थः। तदेव विवृणोति *एवमादिष्विति* ॥ भूतले घट इत्यादावित्यर्थः ॥

अन्वयश्चेति। महानससदृशः पर्वतो, भूतलवृत्तित्वाऽभाववान् घटो, भूतलवृत्तिर्घटाऽभाव इति वा बोधश्चेत्यर्थः। तेन तुल्यमित्यनुशासनेन क्रियागतसादृश्यबोधन एव वतेः, कारक इत्यधिकृत्य, सप्तम्यधिकरणेचेत्यनुशासनेन क्रियान्वय एव सप्तम्याश्च साधुत्वबोधनादुक्तं *यदीति*। *चतुर्थ्या इति*। पुष्पेभ्य इत्यत्र, "स्पृहे-

तामित्यर्थः । अनुशासनानुरोधतौल्ये अर्द्धजरतीयमयुक्तमिति भावः ॥ १८ ॥

एवं कर्त्रादौ विहितानामिन्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः ॥
क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ १९ ॥

न(१)विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति यावत् । यथा च ग्रामं गत इत्यत्र क्तप्रत्ययार्थगुणीभूताऽपि क्रिया ग्रामादिकर्म्मभिः सम्बध्यते तथा कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि

रीप्सित" (पा० सू० १ । ४ । ३६) इति विहितचतुर्थ्याः स्पृहयत्युपात्तार्थे एव स्वार्थाऽन्वयबोधकत्वं, न पदान्तरोपात्ते, अध्याहृते वा तदर्थेऽनुशासनविरोधादिति स्वसिद्धान्तस्त्यज्यतामित्यर्थः ॥

अर्द्धजरतीयमिति । इदमर्थं, गहादित्वाच्छः (२) । क्वचिदनुशासनाऽनुरोधः, क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीसदृशमित्यर्थः । तथा च स्वीयसिद्धान्तप्रच्युतिरूपबाधकभियाऽत्राऽपि पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्येव प्रतिज्ञाऽङ्गीकरणीया, न तु क्रियावाचकपदशून्या सेति नोक्तनियमे व्यभिचारः । भूतले न घट इत्यादौ यद् वक्तव्यं तन्नूक्तम् । वक्ष्यते वाऽधिकमिति भावः ॥ १८ ॥

कृतपूर्वीत्यत्र भावविहितक्तेन सिद्धाऽवस्थापन्नो भाव उच्यते । तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति *एवमित्यादिना* । कर्त्रादावित्यादिना भावपरिग्रहः ॥ इत्यादीनामित्यादिना क्त्वातुमुनादीनाम् । *सम्बध्यते इति* । कारकप्रकारकबोधं प्र-

---

(१) विविच्य-पृथग्भूय इतराविशेषणत्वेनेति यावत् । तदेवाह 'गुणीभूतेति' ।

(२) वस्तुतस्तु जरत्या अर्धमिवार्धजरती तत्सदृशमर्धजरतीयम् इत्यर्थे "समासाच्च तद्विषयात्" (पा० सू० ५ । ३ । १०६) इति सूत्रेण छः प्रत्ययोबोध्यः ।

गुणभूता इन्यादिभिरित्यर्थः ।

नच वृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्रान्तर्गता भावना पदार्थैकदेश इति कथं तत्रान्वय इति वाच्यम् । नि॰

र्ति विशेष्यतया धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ॥

कृतपूर्वी कटमिति । नन्वत्र कर्मणि क्ते कटशब्दादनभिहिताऽधिकारीयद्वितीयाऽनुपपत्तिः । भावे क्तस्तु सकर्मकाद्गगनकुसुमायमान एव । तयोरेवेति (१)नियमात् । अत एव, नपुंसके भावेऽपि न सः । तथाच कथमुक्तदार्ष्टान्तिकवाक्योपपत्तिरिति चेदत्राहुः—कर्मणो विशेषरूपेण प्रागविवक्षया अकर्मकत्वाद्भावे प्रत्यये तदन्तस्यपूर्वशब्देन समासे सपूर्वाच्चेतीनिः, पश्चात्तु कर्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति । इदं च, कर्तृकर्मणोः कृति (पा॰ सू॰ २।३।६५) इति भाष्ये स्पष्टम् । ईदृशविवक्षाऽविवक्षे च तद्भाष्यप्रामाण्यात् कृतपूर्वीत्यादिविषये एव, नाऽन्यविषय इति बोध्यम् ॥

इन्यादिभिरिति । तदर्थकर्त्रादिभिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु दार्ष्टान्तिके स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थेऽन्यस्मिन् वा गुणीभूतकटादिकर्मभावादिभिरिति व्याख्येयम् । नातः, कृतपूर्वीति प्रयोगघटकक्तस्य धात्वर्थाऽनुवादकत्वेऽपि क्षतिः । पूर्वकालिकक्रियाकर्त्तेति ततोबोधेनताद्दशक्रियाया इन्यर्थकर्त्तरि गुणत्वात् । नाप्ययं भावोऽधिकारीयस्वातन्त्र्येणाऽप्रयोगात् । अत एव भोक्तुं गतमेतेनेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । भावाऽनधिकारीयभावविहितप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुणत्वात् । एवमव्ययकृतो भाव इत्युक्ते पाक इत्यादिप्रयोगस्थघञर्थात्तुमुनाद्यर्थे वैलक्षण्यानुभवात् तुमुनादीनामपि साध्यमात्रस्वभावभावार्थकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

वृत्तिमात्रे इति । मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् । *वक्ष्यमाणत्वादिति* । 'समासे खलु भिन्नैव' इत्यादिः । तत्र समासपदस्य वृत्तिसा॰

---

(१) "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" (पा॰ सू॰ ३ । ४ । ७०) इति सूत्रेणेति शेषः ।

त्यसापेक्षेष्वेकदेशेऽपि, 'देवदत्तस्य गुरुकुलं,' 'चैत्रस्य नप्ता'

मान्यपरत्वेन व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः । *कथमिति* । गत इत्यादौ कृद्वृत्तिसत्त्वेन गमनकर्तृरूपगतपदार्थैकदेशभावनायां कर्मान्वयासम्भवाद् दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । नित्यसापेक्षस्थले हि पक्षद्वयं । चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र विशेषणस्य चैत्रादेर्गुर्वादिद्वारकसम्बन्धेन कुलादिरूपविशेष्य एवान्वय इति तत्रैकः पक्षः । स चोक्तो हरिणा ।

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ॥
संस्पृश्यावयवाँस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥ इति ।

उक्तस्थले समुदायनिरूपितसम्बन्धषष्ठी अवयवद्वारकश्च समुदायेन सम्बन्ध इति सामर्थ्याद् अवयवमपीति विशेषणं स्पृशतीति तदर्थः । अपरस्तु गुर्वादिनिरूपितसम्बन्धे एव, देवदत्तस्येति षष्ठी तत्रैव तदन्वयः । उक्तश्च

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति ॥

नित्यमपि साऽपेक्षपदाऽर्थाऽन्वयि, हि–यतो देवदत्तस्य गुरोः, कुलमित्यादिव्यस्ते या व्यपेक्षा सा समासेऽपि न हीयत इति कारिकार्थः । पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेतीति व्युत्पत्तिस्तु नित्यसापेक्षाऽतिरिक्तविषयेति तद्भावः । तत्रान्तिमपक्षमभिप्रेत्य समाधत्ते *नित्यसापेक्षेष्विति*॥

तथाच गुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकाकाङ्क्षाया निवृत्तये देवदत्ताद्यन्वयवत्, (१)प्रकृतेऽपि,

---

(१)वस्तुतस्तु समासे तद्घटकपूर्वपदे वा प्राचीनतार्किकमते शक्तेर्लक्षणाश्च अभावेन गुरुर्न पदार्थैकदेश इति 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' एतद्विषयकदर्पणीयविवेचनम् 'चैत्रस्य नप्ता' इत्यादि उदाहरणीयविवेचनरीतिदर्शकम् । अत एव मूले 'चैत्रस्य नप्ता' इति दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनम् ।

तथाच 'चैत्रस्य नप्ता' इत्यत्र स्वाविशिष्टशरीरत्वम स्वनप्तृत्वम् । वै० स्वजन्यशरीरजन्यत्वम् । तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रनिरूपितत्वादिरूपषष्ठ्यन्तार्थान्वय इत्याद्यन्यत्रविस्तरः ।

इत्यादाविवान्वयाभ्युपगमात्। एवं भोक्तुं पाकः,(१)भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

किं साधकं गमनरूपसाध्यमिति साधनाकाङ्क्षानिवृत्तये ग्रामादिकर्माऽन्वयस्याऽऽवश्यकत्वान्न दृष्टान्तासङ्गतिरिति भावः। आदिना, "शरैः शातितपत्रः" इत्यादेः सङ्ग्रहः। अवतरणिकास्थादिपदग्राह्यं स्पष्टयति *एवं भोक्तुमिति*। अत्राऽप्यादिपदग्राह्यम्। *भुक्त्वा पाक इति*। घञर्थभावगुणभूतायां पच्यर्थक्रियायां तुमुनन्तार्थक्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः।

अत्र नव्याः—तुमुन्विधायके, क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थे प्रत्यगुणीभूतायाः साध्यमात्रस्वभावाया एव, क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं, भोक्तुं पाक इत्यसाध्वेव। ध्वनितं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रभाष्ये। यत्र तु क्रियामात्रार्थकस्य ग्रहणं तत्र क्रियामात्रविशेषणादपीति गतपाकादियोगेऽपि सुचक्त्वादीत्याहुः।

तेषामयमाशयः। घञाद्यन्तस्थले प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशेष्यविशेषणभावापन्नसत्त्वस्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते। तत्र प्रत्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यम्। एवञ्च धातूपस्थाप्यक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेऽपि तस्या घञर्थं प्रति गुणत्वान्न तत्र तुमुनादीति।

तत्रेदं चिन्त्यम्। भावाऽनधिकारीयधात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तयोगे तुमुनो दुर्वारत्वात्। किञ्च। सुज्विधायकेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमावश्यकम्। तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेन तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र सुजापत्तेरशक्यवारणत्वात्। नच तत्रेष्टापत्तिः। क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यावृत्तिपदसामर्थ्येनैव क्रियाया लाभादिति वक्ष्यमाणत्वात्।

---

(१) भोक्तुं पाक इति। "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (पा० सू० ३।३।१०) इति सूत्रेण विहितस्य तुमुनः क्रियायोग एव विधानात्, असत्त्वभूतधातुपस्थापितक्रियायामन्वयात् साधुत्वं बोध्यमित्यर्थः।

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्त्वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ॥
अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यादौ, "तुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्," (पा० सू० ३ । ३ । १० ॥) "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" (पा० सू० ३ । ४ । २१) इति क्रियावाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुन्नादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते,। तथा कृत्वोऽर्था अपि स्युः । एकः पाक इत्यत्र, "एकस्य सकृच्च" (पा० सू० ५ । ४ । १९) द्वौ पाकौ, त्रयः चत्वार इत्यत्र "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" (पा० सू० ५ । ४ । १७)। पञ्चेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् । तथाच सकृत् पाकः द्विस्त्रिश्चतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः । "द्विर्वचनम्" इत्यादिदर्शनात् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह—अतीति ॥ "न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते" इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः(१)।

किञ्च, साध्यत्वेन क्रिया तत्रेति हरिपद्यव्याख्यावसरे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदादाचार्यत्वमातुलत्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयाबोधाङ्गीकार इति ॥

अतिप्रसङ्गमिति । गुणभूतक्रियामादाय कृत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः ॥ तुमुन्नादीत्यादिना,कृष्णं दर्शको यातीत्यत्र ण्वुलः सङ्ग्रहः । क्रिययोरित्यस्योद्देश्यत्वरूपे तादर्थ्ये इति शेषः ॥विधियमाना इत्यस्य

(१) तादृशप्रयोगात् क्रियाजन्मगणनाऽप्रतीतेरित्यर्थः। भाष्यकारेणापि "द्वौपाकावित्यत्र कस्मान्न भवति । नैतत् क्रियागणनमभिमुखी प्रवृत्तिः" इत्यादिना स्पष्टीकृतम् ।

केचित्तु "क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम्। तस्या एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात्। तथाच साध्यमात्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम्। नच पाक इत्यादौ तादृशीति नातिप्रसङ्गः। द्विर्वचनमिति च, द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या "द्विर्वचनेऽचि" (पा० सू० १। १। ५९) इति ज्ञापकं वा आश्रित्योपपादनीयमित्याहुः॥ २०॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतां बोधादावश्यकी इति धातोरेव भावना वाच्या, नाख्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशङ्कां समाधत्ते—

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम्॥
साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्य्यते॥२१॥

द्योतकतयेत्यादिः॥ द्विर्वचनमित्यादीत्यादिना द्विःप्रयोगपरिग्रहः। तत्र ल्युड्घञर्थगुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति भावः॥ *तस्या एवेति*। क्रियाया एवेत्यर्थः। एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः। तयोः सकृदेवोत्पत्तेः। क्रियायास्तु नैकस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुवाच्यत्वोपगमेन तत्सम्भवादिति भावः॥

साध्यमात्रेति। यद्यपि धातूपस्थाप्यायां तत्त्वमक्षतमुक्तयुक्तेस्तथाऽपि साध्यमात्रस्वभावपदस्योक्तप्रत्ययार्थगुणीभूतसाध्यस्वभावमात्रपरत्वान्न दोषः॥ *तादृशीति—*घञुपस्थाप्योक्तरूपेत्यर्थः। *व्युत्पत्त्येति*॥ विवरणपरभाष्यकारप्रयोगादित्यर्थः॥ *ज्ञापकमिति*॥ तादृशसूत्रकृत्प्रयोगम्। हतशायिकाः शय्यन्ते इतिवदिति भावः। *आहुरिति(१)*॥ सारग्राहिण इति शेषः॥२०॥ *सिद्धान्त इति*॥ वैयाकरणसिद्धान्ते। 'इन्द्रियाणां स्वविषयेषु' इत्यादिना

(१) अनेन अस्वरसः सूचितः। स च क्रियापदस्योक्तार्थकत्वेऽपि द्विःपाकावित्यादिवारणायानभिधानाश्रयणस्यावश्यकतया तेनैवातिप्रसङ्गवारणे द्विर्वचनमित्याद्यर्थं ज्ञापकानुसरणं व्यर्थमिति।

निपाते समुच्चयदौर्लभ्यादेकेनाऽपरस्य बाधो वक्तव्यः । स च बल-वता दुर्बलस्येति कस्य दौर्बल्यमित्याकाङ्क्षायां परदौर्बल्यप्रतिपादकं, 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-विप्रकर्षात्' इति सूत्रं प्रणिनाय महर्षिर्जैमिनिः । श्रुत्यादीनां पठि-तानां समवाये एकत्रोपनिपाते पारदौर्बल्यमिति । पर एव पार(१) । उत्तरपठितम् । तथा चैषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं तद् दुर्बलमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह अर्थविप्रकर्षादिति । अर्थस्य विनियोजकस्य लिङ्गा-दितो विप्रकर्षादुत्तरवर्त्तित्वात् । लिङ्गादेर्विलम्बेन पूर्वापेक्षया विनि-योजकत्वावगतेरिति यावत् ।

तत्र श्रुत्यादीनामुदाहरणानि । निरपेक्षोरवः श्रुति । इतरप्रामा-ण्याऽनधीनप्रामाण्यकत्वं च निरपेक्षत्वम । यथा, 'व्रीहीनवहन्ति'इति । अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीयाश्रुतिरितरनि-रपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति ॥ १ ॥

अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम । यथा, 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति । अत्र लवनार्थप्रकाशकतया लवनस्य विनियोगः ॥ २ ॥

परस्पराकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नर्थे पर्य्यवसन्नानि पदानि वाक्यम् । यथा 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णां हस्ताभ्याम्' 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति । अत्र मन्त्रलिङ्गेन निर्वापे प्रयुज्यमा-नस्य समवेताऽर्थभागस्यैकवाक्यताबलेन, देवस्य त्वेत्यादिभाग-स्यापि तत्रैव विनियोगः ॥ ३ ॥

लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्य्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण सम्बन्ध आकाङ्क्षापर्यवसन्नं प्रकरणम । यथा, 'समिधो यजति' इति । अस्य हि दर्शपूर्णमासे कथम्भावाकाङ्क्षायाः प्रकरणपाठवशाच्छेष-त्वम् ॥ ४ ॥

स्थानं क्रमः । स चानेकस्याम्नातस्य सन्निधिविशेषाम्नानम् । यथा, दधिरसीत्यत्राऽग्नेयोपांश्वग्नीषोमीययागाः क्रमेण पठिता, एवं मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्त्रणत्रयं पठितम् । तत्राग्नेयाग्नीषोमयोर्द्वयो-र्लिङ्गेनैव विनियोगसिद्धिः । दधिरसित्यत्र तु न लिङ्गादि विनियोजकं, किन्तु यस्मिन् प्रदेशे ब्राह्मण उपांशुयागविधानं तस्मिन् प्रदेशे

(१) "प्रज्ञादिभ्यश्च" (पा० सू० ५ । ४ । ३८) इति सूत्रेण स्वार्थे 'अण्' प्रत्ययः ।

मन्त्रेऽध्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमन्त्रणे तस्य विनियोगः ॥ ५ ॥

समाख्या योगबलम् । यथा, 'हौत्रमौद्गात्रम्' इत्यादि । तत्र हि, होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन होत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति ॥ ६ ॥

विरोधोदाहरणादि यथा–श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी, लिङ्गं तु दुर्बलम्, अर्थविप्रकर्षात् । यथा, कदाचनस्तरीरसीत्यादिकाया ऋचो विनियोजिका श्रुतिः 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगोऽस्या प्रतिभाति । अन्यप्रकाशकस्याऽन्यत्र विनियोगाऽयोगात् । श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने स प्रतीयते । गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तितया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति । क्रियाजन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् । एवमैन्द्र्येति तृतीयाप्रकृत्यर्थस्य शेषत्वं क्रियां प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात् । तदनयोर्विरोधः ।

तत्राऽयं पूर्वपक्षः । सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका । न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रमपि विनियोक्तुमलम् । अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रोपस्थापनेऽस्या विनियोगः । तदनुरोधितया द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया । गार्हपत्यसमीपे इन्द्रोऽनया उपस्थातव्य इत्यर्थः पर्यवस्यतीति ।

सिद्धान्तस्तु–श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते, न तु तज्ज्ञानमपि । येन लिङ्गं बलवद्भवेत् । तस्य च पूर्वसत एव विनियोगोऽन्यथानुपपत्त्या ज्ञानं पश्चादुपजायते । लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । न ह्यनयेन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात् स्वरसतः प्रतीयते, किन्त्विन्द्र एतादृगित्येतावन्मात्रम् । तथाच प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचोऽन्यथाऽनुपपत्त्या लिङ्गेनाऽनयेन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया, यया विनियोगो भवेत् । ततो यावल्लिङ्गं श्रुतिकल्पनायै प्रक्रान्तव्यापारं, तावत् प्रत्यक्षश्रुत्या विनियोगः सिद्ध इति प्रकरणे निराकाङ्क्षकयाऽनुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया । तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्ये नीयमाने इन्द्रपदं परमैश्वर्याश्रयवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्यकमित्यवधार्यत इति ।

विशेषणम्' इत्यनेन परिहृत्वात् । न हि गुणभूतः कर्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन ग्रहीतुमलम् । भावना तु प्रधानं तं ग्रहीतुं समर्थेति

विरोधोदाहरणान्तराणि(१) त्वन्यतोऽवधार्य्याणि, गौरवभयान्नेह प्रपञ्चितानि तदयं निर्गलितोऽर्थः । श्रुतिर्निरपेक्षत्वात् सर्वतो बलवती, लिङ्गं तु विनियोगे एकान्तरितत्वाद् द्व्यन्तरितवाक्याद् बलवत । एवं वाक्यादावप्यूह्यम । समाख्यातु पञ्चान्तरितत्वात्सर्वतो दुर्बलेति प्रकृते आकाङ्क्षापर्यवसन्नप्रकरणेन वाक्यं कल्पनीयम् । तेन च लिङ्गं, लिङ्गेन श्रुतिस्तयाऽनृतवदननिषेधस्य क्रतौ विनियोगः । यावच्च प्रकरणं वाक्यकल्पनायै प्रक्रान्तव्यापारं तावत्प्रत्यक्षया कर्त्रर्थकाख्यातश्रुत्या तस्य पुरुषार्थत्वविनियुक्ते कल्प्तमपि वाक्याद्यकिञ्चित्कारकमिति श्रुतिविरोधे बाध्यत इत्यस्यार्थः । लिङ्गादीनामुक्तप्रकारेण श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः ॥

समाधत्ते ॥ *तिङर्थस्तु विशेषणमिति* ॥ तथाचाख्यातश्रुत्या कर्त्तुरुपस्थापनेऽपि न भावनावत् तस्य प्रधान्येन भानं, येन निषेधस्य पुरुषार्थता शङ्क्येत, किन्तु विशेषणतयैव तथोपस्थितस्य च विशेषणाऽन्तरनैराकाङ्क्ष्येण कर्त्तुः श्रौतनअर्थसम्बन्धाभावान्नाऽत्र श्रुत्या प्रकरणबाध इत्याशयं विशदयति *स्वाङ्गत्वेनेति* ॥ स्वविशेषणतयेत्यर्थः ।

---

(१) वाक्यद्यपेक्षया लिङ्गस्य बलवत्वे उदाहरणं–"स्योनं ते सदनं कृणोमि" इत्याद्यस्य सदनाङ्गत्वं न तु वाक्यात्सादनाङ्गत्वम ।

प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य बलवत्वे च"इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतां" इत्यत्र'इन्द्राग्नी' 'पदस्य लिङ्गाद्दर्शाङ्गत्वे' 'इदं हविः'इत्यस्यापि तदेकवाक्यत्वात् दर्शाङ्गत्वं न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति ।

प्रकरणस्य-स्थानापेक्षया बलवत्वेच"अक्षैर्दीव्यति, राजन्यं जिनाति"इत्यादि विदेवनादयोधर्माः स्थानान्नाभिषेचनीयाङ्गम् किन्तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति ।

स्थानस्य समाख्यापेक्षया बलवत्वे च "शुन्धध्वम् दैव्याय कर्मणे" इति मन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गम पाठसादेश्यात् नतु पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गमित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रकरणात् क्रत्वर्थतैव । अस्तु वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्म्मः । अनुष्ठाने विशेषाभावात् । "जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू" इति

भक्षयेत्'(१) इत्यत्राप्युक्तरीत्या कर्त्तरि नञर्थासम्बन्धेन श्रौतत्वात् । यदि च कर्त्तुरप्राधान्येऽपि कर्त्तृवृत्तिभावनायाः प्राधान्यात्तस्या नञर्थाऽन्वये तद्द्वाराख्यातार्थकर्त्तुरप्यन्वयान्न तस्य श्रौतपुरुषार्थत्वानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमत आह *अस्तु वेति* ॥

अनुष्ठान इति ॥ नाऽनृतं वदेदिति निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतकर्त्रैवानृतवदनं वर्ज्यं स्यात् क्रत्वर्थत्वे च कर्त्रनपेक्षत्वेन यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेनर्त्विग्भिश्च वर्जनं सिध्यतीति विशेषात् कथमेतदिति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभाव इति बोधेन क्रतुकर्त्तृकेतिबोधे मानाभावः इति क्रतुयुक्तेति वदतोऽभिप्रेतत्वादिति ॥

तत्र दृष्टान्तमाह *मयिदक्षक्रतू इति* ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरण एवैतन्मन्त्रवचनं श्रूयते—"जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू" इति । तत्र किमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्म, उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया क्रत्वङ्गमिति सन्देहे, वाक्येन तावज्जञ्जभ्यमानपुरुषधर्मतयैवाऽयं प्रतीयते । कृत्प्रत्ययस्य शानचः कर्तृवाचकत्वात् । प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गतया । प्रकरणं च वाक्यापेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मतैव युक्ता । सत्यां च फलाकाङ्क्षायां "प्राणापानावेवात्मानं धत्ते"

नन्वेवं निषेधस्य काऽपि श्रौतपुरुषार्थता न स्यात् । 'न कलञ्जं इति वाक्यशेषे श्रुतस्य फलस्य रात्रिसत्रन्यायेन (२)कल्पनादिति

---

(१) कलञ्जं च विषलिप्तशस्त्रहतमृगमांसम् । उक्तं च—

विषलिप्तेन शस्त्रेण योमृगः परिहन्यते ।
अभक्ष्यं तस्य तन्मांसं तत्कलञ्जमिहेष्यते ॥ इति ।

(२) स्वरूपं च तस्य "प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ति" इत्यत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात् फलमन्तरेण च विध्यनुपपत्तेः फलेऽवश्यं कल्पयितव्ये अर्थवादगतं प्रतिष्ठाख्यं फलमित्याद्यन्यतोऽवधेयम् ।

वाक्योक्तमन्त्रविधिवदित्यादि भूषणे प्रपञ्चितम् ।

नन्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वे ततस्तद्बोधो न स्यात्, साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वादिस्यत आह—बोध इति ॥ असाधुत्वेऽपि साधुत्वभ्रमाद् बोधोऽस्तु नाम, अपभ्रंशवत् । असाधुत्वन्तु स्यादेवेति भावः । वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तद्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न प्रतिबन्धक इति असाधुरनुमानेन इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

रङ्गोजिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्मिते ॥
पूर्णो भूषणसारेऽस्मिन् धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ॥ १ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे धात्वाख्यातसामान्यार्थयोर्निरूपणम् ॥ १ ॥

पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः—वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे बाध्यबाधकभावो, नत्वत्रास्ति विरोधः । जञ्जभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वात् तत्संस्कारमुखेन क्रत्वङ्गतासम्भवात् । एवञ्चाऽर्थवादोपस्थितफलकल्पनागौरवमपि नेति । तथाच बलाबलचिन्ताया विरोध एवौचित्येन जञ्जभ्यमानवाक्याऽनुवचनस्य वाक्यप्रकारणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतावत् प्रकृतेऽप्यनृतवदननिषेधस्य श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषधर्मतैवोचिता । उक्तञ्च भट्टपादैः—

स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।
प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयाद् ॥ इति भावः ॥

प्रपञ्चितमिति ॥ प्रपञ्चस्तु उक्तः । ननु साधुत्वज्ञानं विनाऽपि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात कथमेतत, साधुत्वस्य शक्तत्वरूपताया निराकरिष्यमाणत्वाच्चात आह—*वस्तुत इति* ॥ *तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* ॥ असाधुत्वनिश्चय इत्यर्थः । तन्निश्चयेऽप्यपभ्रंशाद् बोधदर्शनात् । तथाचाख्याताद्भावनाबोधे बाधकाऽभाव इति भावः ॥ २१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे धात्वाख्यातार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

॥ अथ लकारार्थनिर्णयः ॥

प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति—

वर्त्तमाने परोऽक्षे श्वोभाविन्यर्थे भविष्यति ॥
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः॥ २२ ॥

लडादयश्चितः षट् क्रमेणैष्वर्थेषु द्रष्टव्याः । तथाहि । वर्त्तमाने ऽर्थे लट् । "वर्त्तमाने लट्" (पा० सू० ३ । १ १८३) इति सूत्रात् । प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं, भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्त्तमानत्वम् । पचतीत्यादावधिश्रयणाद्यधः श्रयणान्ते मध्ये तदस्तीति भवति लट्प्रयोगः ।

लकारसामान्यार्थे निरूपिते तद्विषयकजिज्ञासानिवृत्तावयश्यवक्तव्यत्वज्ञानाद्विशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह—*प्रत्येकमिति* । *दशलकाराणामिति* । लट् लिट् इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिङाद्यादेशनिष्ठां बोधकतारूपां शक्तिं लडादिष्वारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामक्षतमिति भावः ॥

प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति । विनष्टाद्यवयवप्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रिययोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण पदद्वयम् । लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति *पचतीति* । *अधिश्रयणादीति* । साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वापरीभूतावयवसमुदायस्यैव क्रियात्वादिति भावः ॥

तदिति। उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः। यद्यपि भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यतस्येति निरुक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिकं प्रतीयते, तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्त्तमानत्वादिना प्रत्येतुमशक्यत्वादुपाधिभूतक्रियामादायैव तत्र तत्त्वस्य वक्तव्यतयाऽऽवश्यकत्वात् क्रियायामेव तत्त्वमुक्तमित्यवधेयम् ।

वस्तुतस्तु दण्डमुहूर्त्ताद्यात्मकः खण्डकाल एव वर्त्तमानत्वादि-

आत्माऽस्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियाया अनित्यत्वात्तद्विशिष्टस्योत्पत्त्यादिकमादाय वर्त्तमानत्व-

वाच्यः। तदुक्तं वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव। तद्वादिन्यायेन शब्दप्रयोगाधिकरणत्वेनाऽनुगमाच्च न शक्त्यानन्त्यम्।

यद्येवमपि तत्तत्कालत्वेन तत्तत्कालबोधस्यानुभवसिद्धानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु शब्दप्रयोगाऽधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षिततत्तत्कालत्वावच्छिन्न एव लटः शक्तिः। क्रियारम्भात् पूर्व्वं समाप्त्युत्तरं चाऽधीते पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिस्तु स्ववृत्तिप्रागभावाऽप्रतियोगिवृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसाऽप्रतियोगिक्रियाऽनुयोगिकत्वाभ्यां विशेषितेन आधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयनियमोपगमेन वारणीया।

यत्र तु खण्डक्रियैव(१) धात्वर्थस्तत्र शुद्धाधेयतासम्बन्धेनैव तदन्वयान्नाऽऽत्माऽस्तीत्यादौ दोष इति। भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायाम्। पूर्वलक्षणापेक्षयाऽस्य गुरुत्वाद्भविष्यत्त्वस्यापि वर्त्तमानत्वघटितत्वेन तद्ग्रहे, भविष्यत्वग्रहे च तदवच्छिन्नत्वरूपवर्त्तमानत्वग्रह इत्यन्योऽन्याश्रयाच्च। एवं भूतत्वमादायाप्यन्योन्याश्रयो द्रष्टव्यः।

ननु सत्ताश्रयत्वादीनां धात्वर्थत्वे तत्राऽसङ्गतिः। तेषामखण्डत्वेनाऽवयवघटितोक्तलक्षणवर्त्तमानत्वासम्भवादत आह *आत्मास्तीति*। *अनित्यत्वादिति*। सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः। तद्विशिष्टस्यानित्यराजक्रियादिविशिष्टसत्तादिरूपार्थस्येत्यर्थः। तथाच केवलसत्तादिरूपाऽर्थे तदसत्त्वेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टे तस्मिन् विशेषणांशमादाय तत्सत्त्वं नाऽनुपपन्नमिति भावः।

यद्वा तद्विशिष्टेत्यस्य तदा अव्यवहितत्वादनित्यत्वस्यैव परामर्शात् तादृशक्रियागतं वर्त्तमानत्वमारोप्य सत्ताद्यर्थको लडित्यर्थः।

---

(१) सनातनक्रियैव धात्वर्थः इत्यपि पाठः।

मूलम्। उक्तं हि भाष्ये (१)"इह भूतभविष्यद्वर्त्तमानानां राज्ञां क्रियास्तिष्ठतेरधिकरणम्" इति

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकम्पते।
पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते॥

इति वाक्यपदीये च। एवं "तम आसीत्" तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्" "अहमेकः प्रथममासं, वर्त्तामि च, भविष्यामि च" इत्यादिश्रुतयोऽपि योज्याः।

तत्र,स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति *उक्तं हीति*। *तिष्ठतेरधिकरणमिति*। आधेयतासम्बन्धेन तादृशक्रियात्मककालविशिष्टत्वात् तासामिति भावः। अनेन भाष्येण, वस्तुतस्त्वित्यादिना उक्तकल्पस्यैव साधुत्वं लभ्यते। तस्मिन्नुक्तलक्षणलक्षितकालस्यैव सर्वत्र क्रियायामाधेयतयान्वयलाभात्॥

परतो भिद्यते इति। सर्वं पच्यादिधात्वर्थसामान्यं परतः-स्वाऽपेक्षयाऽन्येन वर्त्तमानत्वादिना। भिद्यते-व्यावर्त्यते। आत्मा त्वित्यत्रात्मादिपदमात्मसत्ताद्यर्थकं, न विकम्पते सनातनत्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसम्बन्धाऽभावेन भेदाऽनुमितिविषयो न भवतीत्यर्थः। तथाचाऽऽत्माऽस्तीति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति पूर्वार्द्धार्थे समाधत्ते *तस्मादिति*। विशेषाऽतिरिक्तपदार्थस्य स्वतो व्यावृत्त्वासम्भवादित्यर्थः। पर्वतादीत्यादिनाऽऽत्मादिपरिग्रहः।

पररूपेणेति। परस्य राजक्रियादिरूपार्थस्य, रूपेण-धर्मेण वर्त्तमानत्वादिना भिद्यते इत्युक्त एवार्थः। *तम इत्यादि*। तम(२) असीदित्यादयो भूतक्रियागतभूतत्वारोपात्। *भविष्यामि चेति*।

---

(१) एतत् कैयटः 'राज्ञां स्थितिर्भूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रयश्चोपपद्यते' इति व्याचष्ट।

(२) तम आसीदिति। अत्र तमः शब्दोऽज्ञानवाचकः। 'तमसा नष्टबुद्धिर्न किंचिज्जानाति। इत्यादिप्रयोगेषु तस्याज्ञानबोधकत्वं दृष्टम्। एवञ्च तमसः सर्वदा सत्वेन भूतकालार्थकप्रत्ययप्रयोगोऽपीत्थमेव निर्वहति।

तच्च वर्त्तमानत्वादि लडादिभिर्द्योत्यते । क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणायां लडादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव । अन्यथा प्रत्ययनां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षान्तरम् ।

लिडर्थमाह॥"परोक्षे इति॥"परोक्षे लिट्"(पा०सू०३।२।११५) इतिसूत्रात्। कालस्तावदद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः॥ द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः । तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः । तेनाद्यतने भूते, अनद्यतने भविष्यति, भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिट्प्र-

---

भाविक्रियागतभविष्यत्त्वारोपाच्च योज्या इत्यर्थः । पक्षद्वयस्यैवाऽऽकराऽरूढतां प्रदर्शयन् प्रथमद्योतकत्वपक्षे उपपत्तिमाह *तच्चेति* । *क्रियासामान्येति* । कालसामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः ।

तद्विशिष्टे । वर्त्तमानकालादिविशिष्टे, वर्त्तमानत्वादिविशिष्टे वा व्यापारे इत्यर्थः । लडादेरित्यादिना लिडादिपरिग्रहः । *उपयोगादिति* । स च प्राक् प्रतिपादितः । तथाच लडाद्यादेशत्वेन तिबादीनां वर्त्तमानत्वादिद्योतकत्वान्नापाक्षीदित्यादौ वर्त्तमानक्रियाप्रतितिः । क्रियासामान्यशक्तधातोस्तत्तद्विशिष्टे लक्षणयैव तत्तद्विशिष्टक्रियाबोधोपपत्तौ पृथग्वर्त्तमानत्वादौ तेषां शक्तिकल्पने गौरवादिति भावः । वाचकत्वपक्षमवलम्ब्याऽऽह *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि* ।

नच तक्रकौण्डिन्यन्यायात् कर्त्राद्यर्थबाधः, शक्तताऽवच्छेदकभेदात् । किञ्चैव, "लः कर्मणि" इतिसूत्रं निरवकाशं स्यात् । स्थलान्तरेऽपि विध्याद्यर्थैर्बोधसम्भवादिति भावः । अन्यथा-अन्वयव्यतिरेकयोः शक्तग्राहकत्वे । *विलोपापत्तिरिति* । सर्वत्र प्रकृत्यैव तत्तत्प्रत्ययार्थत्वाभिमतबोधसम्भवादिति भावः । अधिकं सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते ॥

अनद्यतने भूते इति । "भूते" (पा० सू० ३ । २ । ४) इति, "अनद्यतने लङ्" (पा० सू० ३ । २ । १११) इति सूत्राभ्यां तत्तत्पदानुवृत्तिरिति भावः । *न लिट्प्रयोग इति* । उक्तार्थस्य बाधात्

योगः । परोक्षत्वश्च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञाना-विषयत्वम् ।

नच "क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न

पपाचेत्यादिजबोधानन्तरमनद्यतनत्वादिसन्देहाऽनुदयाद् भूतत्वादि-वक्तयोरपि तद्वाक्यजबोधे क्रियांशे विशेषणतया भानमभ्युपेयम् । तच्च वाचकतां द्योतकतां वा विनाऽनुपपन्नमिति लिटस्तदभ्युपगम आवश्यक इति भावः ॥

ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षान्यज्ञानविषयत्वम् । तथाच प्रत्यक्षक्रिया-यामपि श्रुतानुमितत्वयोः सत्त्वात् पपाचेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह-*परोक्षत्वञ्चेति* । यथाश्रुतप्रत्यक्षाविषयत्वस्योपनीतक्रियायामभा-वेन तत्र पपाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत आह-*साक्षात्करोमी-ति* । साक्षात्करोमीत्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्त्व-मित्यर्थः ।

उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेऽपि तादृशविलक्षणविषयत्वाभा-ववत्त्वमक्षुण्णमिति न तदनुपपत्तिः । प्रत्यक्षं तादृक्षशब्दप्रयोक्तु-र्ग्राह्यम्(१) । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानस्य दृष्ट-त्वेन शब्दजन्यतादृशज्ञानविषयेन्द्रियासंबन्धक्रियायां लिडनुपपत्ति-रितिचेन्न । तत्रापि शाब्दज्ञानसहकृतमनसैव दशमसाक्षात्कारो, न तु शब्दात् । लौकिकविषयतानियामकेन्द्रियसंयोगादेरभावे शाब्दे तद्वत्त्वाऽसम्भवात् । अत एव, तत्त्वमसीत्याद्याचार्योपदेशशमदमा-दिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति सर्वं समञ्जसम् ।

"क्रिया नामेयम" इति भाष्ये साऽसावनुमानगम्येति शेषः । क्रियासाध्यत्वेन प्रतीयमाना, इयं-पचतीत्यादिव्यवहारविषयीभूता । यतः पूर्वापरीभूता क्रमिकानेकव्यापारसमूहात्मिका, अतोऽत्यन्ता-परदृष्टा=परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनाऽत्यन्तमदृष्टा तज्जन्यज्ञानाविषया इति

---

(१) तेनान्यस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदादाय न लिडन्तपपाचेत्यादि-प्रयोगस्यानुपपत्तिरुद्भावनीयेतिभावः ।

शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" इतिभाष्यात् तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्यव्यावर्त्तकमिति(१)शङ्क्यम् । पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्यवयवशः(२) साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषत्वसम्भवात् । अन्यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति ।

यावत् । *पिण्डीभूतेति* । अवयवानामाशुविनाशित्वेन पिण्डस्यैवाभावादिति भावः । ननु तर्हि तस्यां किं प्रमाणमत आह—*साक्षादिति* । विक्लित्त्यादिरूपकार्य्याऽनुमेयेति । *अन्यथेति* । क्रियाया अवयवशोऽपि साक्षात्कारानभ्युपगम इत्यर्थः। *प्रतिभातीति* । उक्तार्थ एवाऽस्मद्बुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः ।

ननु क्रियाऽवयवा अपि क्रियावदतीन्द्रिया एव । यथा पचेरुदकसेचनादयोऽवयवास्तथा तेषामप्यवयवास्तेऽपि समूहरूपेणैव धातुवाच्याः । यस्तु क्षणावच्छिन्नस्तद्रूपोऽवयवः स तु न धातुवाच्यः, किन्त्ववयवसमूहाऽऽत्मनैव । आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य । एवञ्च सदसद्रूपा क्रिया न सद्विषयेन्द्रियग्राह्या । तदुक्तं—

क्रमात् सदसतां तेषामात्मना न समूहिनः

सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ इति ।

अत्यन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याऽप्यवयवरूपेण समूहात्मना चाऽदृष्टेत्येवाऽर्थः । अत एव, "वर्त्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये, "अस्ति वर्त्तमाकालः, परं त्वाऽऽदित्यगतिवन्नोपलभ्यते" इत्युक्तम् । तस्य प्रत्यक्षणेति शेषः ।

एवञ्च वर्त्तमानत्वाक्रान्तक्रियाणां स्पष्टमेवाप्रत्यक्षत्वं तत उप-

---

(१) अव्यावर्तकमिति । अयमभिप्रायः । कस्याश्चित्क्रियायाः प्रत्यक्षत्वे तथाविधाभिप्रायेण तादृशप्रयोगव्यावर्तनाय 'परोक्षे' इति पदं सार्थकं भवेत् । "क्रियानामेयं" इतिभाष्येण तु सकलक्रियाणां प्रत्यक्षाविषयत्वावगमात्, तद्व्यर्थमेवस्यादिति ।

(२) अवयवश इति । एकैकस्यावयवस्येत्यर्थः । "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" (पा० सू० ५ । ४ । ४३) इतिशस् ।

व्यापाराविष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विवक्षितमतो नोक्तदोषः। 'अयं पपाच' इत्याद्यनुरोधाद् व्यापाराविष्टानामित्यपि वदन्ति ।

लभ्यते। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु दर्शिज्ञीनार्थको, धावतिर्वा फलपर इति न कश्चिद्दोषः। किञ्च, अवयवस्य प्रत्यक्षत्वे, प्रकृतः कटमित्यादावक्यवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्वाद्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय, परोक्ष इत्यस्य चारितार्थ्ये भाष्यस्थपूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तिरित्यपरितोषान्मतान्तरमाह-*व्यापाराविष्टानामिति*। एवञ्चातीतानद्यतनव्यापाराविष्टपरोक्षकर्तृकक्रियावृत्तार्धातोर्लिडिति,"परोक्षे लिट्"(पा० सू० ३।२।११५) इति सूत्रार्थः।

अयं पपाचेति। तदानीं कर्तुरपारोक्ष्येऽपि व्यापारदशायां पारोक्ष्यसत्त्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिरिति भावः। *इत्यपि वदन्तीति*। मतान्तरानादरेऽत्रापिः पूर्वोक्तार्थस्याऽऽपातरमणीयत्वं मन्वाना भाष्याऽनुसारिण इति शेषः॥

अत्राहुर्नैयायिकाः-पूर्वाऽपरीभूताऽवयवसमुदायात्मकपारिभाषिकक्रियावाच्यप्रत्यक्षत्वं युक्तमेव। समूहस्यैवाभावात्। तदवयवानामपि पारोक्ष्यं तु सर्वानुभवविरुद्धम्। तत्र प्रत्यक्षकारणचक्षुःसंयुक्तसमवायादेः सत्त्वात्। अन्यथा घटपुस्तकादेरप्यप्रत्यक्षत्वाऽऽपत्तिरिति बहुव्याकोपः। अधिश्रयणं साक्षात्करोमिति सार्वजनीनप्रतीतेश्च। प्रतीतेः पदार्थासाध्यकत्वे व्यवहारमात्रोच्छेदाऽऽपत्तिश्च। "क्रिया नामेयं" इति भाष्यस्यापि इयं सावयवपच्याद्यर्थरूपेत्यर्थान्न तद्विरोधः। सदसतां तेषामित्यस्य विद्यमानाविद्यमानावयवरूपाणामित्यर्थात् समूहात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वान्न हरिवाक्यविरोधोऽपि अन्यथा क्रिया सदसद्रूपेति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव।

कालस्य प्रत्यक्षत्वाभावेन तदनुवादकभाष्योपष्टम्भन्यासोऽपि नावयवानां पारोक्ष्योपपादकः। प्रकृतः कटमित्यत्राप्यवयवातीतत्वमादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदायातीतत्वारोपे मानाभावेन तद्दृष्टान्तासङ्गतिश्च। दार्ष्टान्तिकेऽवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमारोप्य

कथं तर्हि, "व्यातेने किरणावलीमुदयनः" इति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत् । असङ्गतमेव । व्यास(१)ङ्गादिनास्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादनेऽपि, बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रन्थेऽनद्यतनत्वाऽतीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन अनद्यनातीतत्वयोरभावेन तदर्थककलिडसम्भवात् ॥

पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापादानमपि स्वाग्रहमूलकमेव अत एव भाष्ये, पश्य मृगो धावतीत्यनेन लौकिकविषयताशाल्यर्थकदृशिकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितम् । कथमन्यथा आगारान्तरस्थितस्य न तादृशप्रयोगः । मृगकर्त्तृकधावने ज्ञानविषयत्वरूपज्ञानकर्मत्वाऽबाधात् । धावतेः संयोगरूपफलार्थकत्वे व्यापारवाचकत्वाभावादधातुत्वप्रसङ्गश्च । स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण क्रियात्वोपपादने चाप्रत्यक्षत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति न किञ्चिदेतत् । तस्मात् पूर्वोक्तमतमेव निराबाधमिति ॥

व्यासङ्गादिनेति । यथा, "मत्तोऽहं किल विललाप" इत्यत्र मदादिना मनोऽसन्निधानात् क्रियापारोक्ष्यं तद्वदित्यर्थः । *लिडसम्भवादिति* ॥

अत्रेदं चिन्त्यम् । न वास्तवं पारोक्ष्यादि लिडादिनियामकम् । 'अध्यास्त सर्वर्त्तुसुखामयोध्याम्' इत्यत्र लङोऽसाधुतापत्तेः । किन्तु वैवक्षिकं तत् । तथा वक्ष्यति च स्वयमेव सारकृत् 'अनद्यतनभूतत्वेन विवक्षिते लङ्, तत्रैव पारोक्ष्यविवक्षायां लिट्' इति । प्रकृते चाऽनायासनिष्पन्नत्व-शीघ्रनिष्पन्नत्व-प्रतीतिफलकभूतानद्यतनत्वविवक्षाया, एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र काले मयाऽपि साक्षात्कर्त्तुमशक्यमिति प्रतीतिफलकपारोक्ष्यविवक्षायाश्च सत्त्वाल्लिडुपपत्तिसम्भवादिति ॥

---

(१) ननु विषयान्तरसंचाररूपव्यासंगादिना स्वव्यापारस्य व्यापाराविष्टस्य च स्वप्रत्यक्षाभावरूपपारोक्ष्यसंभवान्न लिट्प्रयोगासंगतिरित्याशंक्य भूतत्वाद्यसंभवनिबन्धनां तामाह—व्यासंगादिनेति ।

लुडर्थमाह ॥ श्वो भाविनीति ॥ अनद्यतने भाविनीत्यर्थः । "अनद्यतने लुट्" (पा० सू० ३ । ३ । १५) इति सूत्रात् । यथा श्वो भवितेत्यादौ ।

लृडर्थमाह ॥ भविष्यतीति ॥ भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः । (१)"लृट् शेषे च" (पा० सू० ३ । ३ । १३) इति सूत्रात् । यथा घटो भविष्यतीत्यादौ । तत्त्वञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् ।

अनद्यतन इति । अतीताव्यवहितरात्रिपश्चार्द्धविशिष्टाऽऽगामिरात्रिपूर्वार्द्धोपेतं दिनमद्यतनमेतद्भिन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादयः । कैयटस्तु-लङ्सूत्रेऽतीतरात्रेरन्त्ययामेनाऽऽगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसोऽद्यतन इत्यूचे ।

अत्रेदमवधेयम् । अनद्यतनभूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा लुङेव । तेन ह्योऽपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि, पश्चाद् ह्यःपदेन सम्बन्धे नाद्यतनत्वप्रतीतिरिति न लुङोऽसाधुता । एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृटश्चोपेक्ष्यमाणे, 'देवता वसन्ति' इत्यत्र पश्चाद्ध्यनद्यतनत्वप्रतीतिरिति ॥

परे तु साङ्ग्यागस्य द्व्यहात्मककालसाध्यत्वात्तदधिकरणद्व्यहात्मककालस्यानद्यतनत्वाभावेन लुटोऽनवसराल्लृडुपपत्तिः । 'अद्यप्रभृति मे दाशब्रह्मचर्य्यं भविष्यति' इतिवदित्याहुः ॥

ननु 'अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि भविष्यामि च' इत्यत्र धात्वर्थकाद्भविष्यदर्थकप्रत्ययाप्रसक्तिरत आह *तत्वञ्चेति* । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकसमयवत्त्वमिति पाठः । तथाच तदर्थव्यापाराधिकरणस्य कालस्यानित्यराजक्रियाऽऽद्यात्मकस्योक्तभवि-

---

(१) अत्र "भविष्यति गम्यादयः" इतिसूत्रात् "भविष्यति" इत्यनुवर्तते । शेषत्वञ्चात्र क्रियार्थकक्रियावाचकपदासत्वम् । चकारेण क्रियार्थकक्रियावाचकपदसत्वेऽपि लृट्प्रयोगः । एवं च-तादृशार्थकोपपदेऽनुपपदे च भविष्यत्क्रियासामान्ये वाच्ये धातोर्लृट् भवति इति सूत्रार्थः ।

लेटोऽर्थमाह ॥ विध्यादाविति ॥ "लिङर्थे लेट्" (पा० सू० ३ । ४ । ७) इति सूत्रात् । लिङर्थश्च विध्यादि(१)रिति

ष्यत्वात् तदादायैव लड्डुपपत्तिरिति यथाश्रुतार्थानुसारिणः ॥

अन्ये तु–ननु येषां मते नश्यत्यादिधातूनां नाशमात्रमर्थस्तेषां भविष्यत्वस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वसत्त्वे, श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः । वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनि तन्नाशे परश्वस्तनकालवृत्तित्वसत्त्वात् ।

नच परश्वस्तनकालस्य भविष्यत्वघटकप्रागभावेऽन्वयाभ्युपगमात् तस्य च तत्प्रागभावे बाधान्नोक्तप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति श्वोभाविनाशकेऽपि श्वो नङ्क्ष्यतीति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । तन्नाशप्रागभावे श्वस्तनकालसम्बन्धबाधादत आह*तत्वञ्चेति* । अत्र समयपदोपादानं, कालो लडाद्यर्थ इत्यभिप्रेत्य, न तु तस्य लक्षणे निवेशः, प्रयोजनाभावाद् विद्यमानप्राभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् । यत्र तूत्पत्तिरेव(२)धात्वर्थस्तत्र तदघटितमेव तन्निर्वक्तव्यम । अन्यथोत्पत्तेर्द्वेधा भानप्रसङ्गात् । एवञ्चोक्तस्थले भविष्यत्वघटकोत्पत्तौ परश्वस्तनकालवृत्तित्वबाधान्नोक्तप्रयोगापत्तिरितीत्थमवतारयन्ति ।

अत्रेदमवधेयम् । इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेरधिकरणत्वेन धात्वर्थोत्पत्तावेवाऽन्वयः । ननु भविष्यत्वघटकप्रागभावे उत्पत्तिमति वा, तथा सति कपालनाशजन्यघटनाशस्थले, इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तेर्घटरूपप्रतियोग्यात्मकघटध्वंसाभावस्य कपाले सत्त्वादेवं श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीति प्रयोगप्रसङ्गश्च । अद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् । तथा, भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे, प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः । उत्पत्तिमतो मैत्रस्य प्राङ्गणवृत्तित्वात्, परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्च । यथात्वे तु तस्य परश्वस्तनकालवृत्तित्वेऽप्युत्पत्तेस्तत्कालवृत्तित्वान्न कश्चन दोषः ।

---

(१) अत्रादिपदम् तत्सूत्रोपात्तनिमन्त्रणादिसंग्रहार्थम ।

(२) नैयायिकमतेमेदम ।

वक्ष्यते। लोडर्थमाह॥ प्रार्थनेति॥ आदिना विध्याद्याशिषो गृह्यन्ते। "आशिषि लिङ्लोटौ" (पा० सू० ३।३।१७३) "लोट् च" इति (पा० सू० ३।३।१६२) सूत्राभ्यां तथाऽवगमात्। यथा, 'भवतु ते शिवप्रसादः' इत्यादौ। एतयोरर्थौ लिङर्थ एव। त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णयेनैव निर्णयः॥ २२॥

लङादिक्रमेण ङितामर्थमाह--

ह्योभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः॥
सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः॥२३॥

लङर्थमाह॥ ह्योभूत इति॥ अनद्यतने भूत इत्यर्थः। "अनद्यतने लङ्" (पा० सू० ३।२।१११) इति सूत्रात्।

एवञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलो घटाश्रयको व्यापार इति वैयाकरणमते बोधः। तथाचोत्पत्त्यघटिते भविष्यत्त्वे लृडादेः शक्तिर्लाघवात्तदघटिते तु लक्षणेति न नङ्क्ष्यतीत्याद्युक्तस्थले उत्पत्तिबोधानुपपत्तिरिति

विध्याशिषाविति। आशीस्तु संबोध्यहितविषयकलोडाद्यन्तशब्दप्रयोक्त्रिच्छा(१)। *भवतु ते इति*। हितविषयकमदिच्छाविषयत्वत्सम्बन्धिशिवप्रसादकर्त्तृकं भवनमिति बोधः। *एतयोरिति*। लेट्लोटोरित्यर्थः। *त्रयाणाम्*। लेट्लोट्लिङामित्यर्थः। *तन्निर्णयेनैवेति*। लिङर्थनिर्णयेन इत्यर्थः॥ २२॥

ह्यः पदस्याव्यवहितातीतदिवसे रूढतया तदात्मककालस्य लङर्थत्वेनैकदिनान्तरितभूते लङनुपपत्तिरत आह *अनद्यतन इति*। तथाच ह्यःपदं लक्षणयाऽनद्यतनत्वेनाद्यतनमात्रबोधकमिति नोक्तदोषावकाशः। एवं श्वोभाविनीत्यत्राऽपि बोध्यम्। न

---

(१) तस्या विषयतासंबन्धेन कारकविशिष्टक्रियायामन्वयः। तदेवाह-हितविषयकमदिच्छाविषयेत्यादि।

यथा 'अस्य[*] पुत्रोऽभवत' इत्यादि ।

लिङर्थमाह–प्रेरणादाविति ।। "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" (पा० सू० ३ । ३ । १६१) इति सूत्रात् । तत्र, विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य(४) प्रवर्त्तनम् ।

अस्य पुत्र इति । वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यानद्यतनकालवृत्तिरेतत्सम्बन्धिपुत्रकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । अध्यास्तेत्यादौ तु भूताऽनद्यतनत्वमात्रविवक्षया लङुपपत्तिः । सूत्राद् विध्यादीनां लिङर्थत्वप्रतीतेः, कथं प्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमत आह*तत्रेति* । तेषु मध्ये इत्यर्थः । *विधिः प्रेरणमिति* । प्रेरणापर्यायो विधिशब्द इत्यर्थः । प्रेरणाया लिङादिशब्दस्वरूपतां वदतां मतं निराकर्त्तुं प्रेरणायाः स्वरूपं दर्शयति *भृत्यादेरित्यादि* ।

अयम्भावः । यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सैव प्रवर्त्तना । तादृशविषयतानिरूपकत्वं चेष्टसाधनताया एव तद्विषयकत्वेनैव स्वपरज्ञानात्प्रवृत्तेः सर्वसंमतत्वात् । न तु लिङादीनाम । तद्विषयकज्ञानात् प्रवृत्त्यनुदयात् । सा यदि वक्त्रपेक्षयाऽपकृष्टोद्देश्यकप्रवर्त्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणेत्युच्यते । अन्यादृक् तु निमन्त्रणादिपदव्यपदेश्या । तथाच स्वाभिलषितोपायाऽज्ञानादप्रवृत्तापकृष्टप्रयोज्यस्योपायविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

तत्र वैदिकमुदाहरणं, 'स्वर्गकामो यजते'इत्यादि । स्वर्गकामाभिन्नकर्तृकयागभावना स्वर्गादीष्टसाधनमिति वैयाकारणमते बोधः । भावनायामिष्टसाधनत्वं तु प्रत्यासत्त्या स्वर्गकामस्यैव । तादृशश्चाहमिति अभिसन्धाय यागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिर्निर्वहति । लौकि-

---

(४) निकृष्टस्येति । नच भृत्यपदेनैव निकृष्टत्वलाभे निकृष्टपदमव्यर्थमिति वाच्यम् । स्वसमानस्य–उत्तमस्य च परभृत्यस्य प्रवर्तनायामतिव्याप्तिवारणार्थत्वेन तस्य चरितार्थत्वात् । दत्ते च निकृष्टपदे तस्य ससम्बन्धकतया स्वापेक्षयैव निकृष्टभृत्यस्य स्वीकारः नतु परपेक्षया निष्कृष्टस्व स्वापेक्षयोत्तमस्य चेतिबोध्यम् ।

निमन्त्रणं नियोगकरणम्, अवश्यके प्रेरणेत्यर्थः । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वकोऽव्यापारः । संप्रश्नः सम्प्रधारणम् ।

कं तु 'जलमाहर'इत्यादि । बोधः स्वयमूह्यः ॥

नियोगकरणमिति ॥ 'विप्रं निमन्त्रयते' इत्यादितो विप्राश्रयकप्रवृत्तिजनकभावनाबोधेन प्रकृते विनियोगपदार्थः प्रवृत्तिस्तत्करणं तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । *आवश्यक इति* । श्राद्धभोजनादिश्च । *तथा प्रेरणेति* । प्रवर्त्तनेत्यर्थः । अस्य दौहित्रादेरित्यादिः । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति यावत् । यथाह इह भुञ्जीत भवान् इत्यादि ॥

कामचारानुज्ञेति। स्वेच्छया प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकस्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । यथा 'इहासीताऽऽरब्धं कुरुत तत्कुरुष्व यथा हितम्' इत्यादि । उपवेशनादिव्यापार इष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तावितरत्राप्रवृत्तिरर्थतः फलति(१)

सत्कारपूर्वको व्यापार इति । अध्यापनादिव्यापारे सम्मानपूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारोऽधीष्टपदार्थ इत्यर्थः । अयमेवाऽभ्यर्थनेत्युच्यते । यथा 'माणवकमध्यापय' इति । उक्तेष्विष्टसाधनत्वे अनुकूलत्वं च प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया बोध्यम् ॥

सम्प्रधारणमिति । उपस्थितक्रिययोर्मध्ये एकतरक्रियाधर्मेकेष्टसाधनत्वनिर्णयेच्छेत्यर्थः । यथा, किं भो वेदमधीयीयोत तर्कमिति । स्वोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन सम्बोध्यविशिष्टा मन्निष्ठा च वेदाध्ययनतर्काध्ययनान्यतरभावनेष्टसाधनत्वप्रकारकनिर्णयेच्छाविषय इति बोधः । एवमग्रेऽपि ।

(*विधिः प्रेरणमिति*। प्रेरणं प्रवर्त्तनमित्यर्थः। अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याऽज्ञातस्वाऽभिलषितोपाय इष्टसाधनताबोधनमिति यावत् ।

(१) अत्रैतत्समानार्थकोगुरुभूतः पाठोऽन्यत्र दृश्यते सोऽयम्–उपवेशनमात्रे प्रवृत्तस्यान्यदेशाधिकरणके तस्मिन्प्रवृत्तिं प्रतिबध्य स्वाभिलषितैतद्देशाधिकरणके तस्मिन् तद्विषयकेष्टसाधनताज्ञानेन प्रवृत्तिजननात् । एवमन्यत्रापि ।

एत(१)च्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वेन वाच्यता लाघवात् ।

अपकृष्टोद्देश्यकताद्दशेष्टसाधनत्वबोधविषयाऽप्रयुक्तं लिङादिघटितं वाक्यमेवाऽऽज्ञोपदेशपदाभ्यां व्यपदिश्यते । तदेवाऽऽह *भृत्यादेरिति* । आदिना शिष्यादिपरिग्रहः । तत्र लौकिकमुदाहरणं, भवाञ्जलमानयेदित्यादि । वैदिकं, स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । *नियोगकरणमिति* । निमन्त्र्यते नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगानुकूलो व्यापारो निमन्त्रणपदार्थ इत्यर्थः ॥

आवश्यक इति । श्राद्धभोजनादावित्यर्थः । प्रेरणेत्यस्य दौहित्रादेरित्यादिः । तथाचावश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेरिष्टसाधनताबोधनं निमन्त्रणमिति फलितम् । यथेह भुञ्जीत भवानिति । *कामचारेति* । स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः । *यथेहासीतेति* । अनुज्ञातुः प्रवृत्तिप्रयोजनस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबन्धेनैतत्प्रवृत्तिविषय इष्टसाधनताबोधनम् । यथारब्धं कुरुत, तत्कुरुष्व यथा हितमिति च । एतदादि सर्वोपलक्षणम् ॥

सत्कारपूर्वको व्यापार इति । सम्मानपूर्वमध्यापनादिव्यापार इष्टसाधनमित्यर्थः । अयमेव चाऽभ्यर्थनेति व्यवह्रियते । उदाहरणं, माणवकमध्यापयेद्भवानिति । सम्प्रश्नः=सम्प्रधारणम् । प्रार्थना तु स्वाऽभिलषितवस्तुदानादौ स्वीयेच्छाबोधनम् । यथा, भाजनं लभेयेति) (२) । *एतच्चतुष्टयेति* । विध्यादिचतुष्टयेत्यर्थः । *लाघवादिति । तस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः । विधि-

---

(१) ननु संप्रश्नस्य प्रवर्तनायामनन्तर्भावेऽपि प्रार्थनाया अन्तर्भावस्य संभवात् चतुष्टयेति कथनमसंगतमिति चेन्न । स्वाभिलषितदानादिविषयकेच्छाप्रार्थनम् तच्च न प्रवृत्तिजनकमन्यथाऽसिद्धत्वादित्यभिप्रेत्य चतुष्टयेत्युक्तम् ।

(२) ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः पाठतया प्रतिभाति । लिखितपुस्तकेऽभावात् । अत्र स्थापनं चास्य परस्परेण परस्परस्यागतार्थत्वात्, पूर्वमुद्रितपुस्तके मुद्रितत्वात् ग्रन्थलापनायावश्यकत्वाच्च कृतमिति बोध्यम् ।

उक्तञ्च—

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया॥
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथाऽपि वा।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः(१) कृतम्॥ इति।

प्रवर्त्तनात्वञ्च, प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्। तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः।

वाक्याद्विध्यादीनां बोधस्य सर्वसिद्धत्वेऽपि तत्तद्रूपस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवादुक्ताऽनुगतरूपस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति भावः। तत्र हरिसम्मतिमाह *उक्तञ्चेति*। *किम्भेदस्येति*। तत्तद्रूपेण पार्थक्यस्येत्यर्थः। तत्तद्रूपेण शक्तेरनङ्गीकारादिति भावः। तर्हि तथोपादानं सूत्रकृता किमिति कृतमत आह*न्यायेति*॥ न्यायः शक्तिः। तद्व्युत्पत्तये तद्ग्रहायेत्यर्थः॥

ननु प्रवर्त्तनात्वेन प्रवर्त्तनायां शक्तिग्रहो विध्यादिसमस्तधर्मिक एवेत्यत आह *प्रपञ्चार्थमिति*॥ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिकरणमिति व्युत्पत्तेर्ण्यन्ताद् युचि निष्पन्नप्रवर्त्तनाशब्दात् प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारलाभ इत्याह *तच्चेति*॥ निरुक्ताऽवच्छेदकत्वं चेत्यर्थः॥

तदेवेति॥ इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः। एवकारेण कृतिसाध्यत्वादिव्यवच्छेदः। इष्टत्वं च समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम्। स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदोपस्थापितकामनाविषयत्वस्य स्वर्गे सत्त्वादिष्टत्वं तस्याऽक्षतम्। तेनैव च स्वर्गादीष्टानामनुगमः। यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यनुदयात् तत्तद्रूपेण स्वर्गत्वादिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथा वाच्यम्। तथाच

---

(१) आदितः इति। आदावित्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। एवञ्च प्रवर्तनासंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सम्यगितिभावः। वस्तुतस्तु प्रार्थनाया अपि प्रवर्तनायामन्तर्भावात् 'प्रवर्तनासंप्रश्नयोर्लिङ् इत्येवोचितमिति।

तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनवगमाद्विधिवाक्यात् कथं प्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाह इति विभाव्यते तर्हीष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीननुगमय्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरुपगन्तव्या एवञ्च न विधेर्नानार्थत्वमपि। तदादिवत्। इष्टताऽवच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीनां तद्रूपेण भानापत्तिः।

अथ स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे बोधनीयम्। तच्च न सम्भवति। वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचारात्, वैजात्यस्य चोत्तरकालकल्प्यत्वेन पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेन्न। घटं द्रव्यत्वेनैव जानातीत्यादौ घटत्वोपलक्षितव्यक्तितद्विशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानाऽवगमवत् स्वर्गत्वाश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तिसमानाधिकरणाऽभावाऽप्रतियोगित्वमेव श्रुत्या यागेऽवगम्यते, अथवा यागाऽनुत्तरकालाऽवृत्तित्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति न कश्चिद्दोषः। अत एव साध्येष्टकत्वस्य विध्यर्थत्वमामनन्ति। अन्यथा सिद्धत्वं तु विधेः प्रवृत्तितात्पर्यकत्वाऽवधारणादुत्तरकालकल्प्यम्।

इत्थञ्च ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यश्राद्धसन्ध्यादौ नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधाल्लाघवाद्रात्रिसत्रन्यायेन।

दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्।
सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्॥

इत्याद्यर्थवादोपस्थितपितृतृप्तिब्रह्मलोकाऽवाप्त्यादिकमेव फलं कल्प्यते। यद्यप्यन्यत्र समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावः क्लृप्तस्तथाप्युक्तवाक्यप्रामाण्याच्छ्राद्धपितृतृप्त्योरुद्देश्यत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्येन स कल्पनीयः। कर्त्तृनिष्ठाऽदृष्टस्य तु न पितृतृप्तिजनकत्वम्। व्यधिकरणत्वात्। श्राद्धानन्तरकृतकर्मनाशाजलस्पर्शादिना (१)तन्नाशेन पित्रादिस्वर्गाऽनापत्तेश्च। पितॄणां मुक्तत्वेऽनुष्ठातर्य्येव तत्कल्प्यताम्। अत एव, शास्त्राऽऽदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति वृद्धाः।

---

(१) कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात्।
गण्डकीबाहुतरणाद्धर्मः क्षरति कीर्तनात्॥
इत्यनया स्मृत्या कर्मनाशाजलस्पर्शादिना तन्नाशस्योक्तत्वात्।

यद्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि, तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात् तथा-

---

स्वतः पुरुषार्थदुःखप्रागभावः, प्रत्यवायाऽनुत्पादो वा तथा क-ल्पनीयः। तत्साधनत्वं च योगक्षेमसाधारणम्। नित्ये कृते प्रत्यवा-याऽनुत्पादनियमात्। तत्सत्त्वे दुःखप्रागभावाऽवश्यम्भावाच्च। त-थाच सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथा भूतोपदेशादिति सर्वशक्त्यधि-करणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्र तौल्येन यथा काम्यं फलापातं तथा नित्यमपीति व्याख्यातं भाट्टैः।

नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे साधनत्वस्याऽऽख्यातेनाऽभि-धानाज्ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयाऽनुपपत्तिरिति चेन्न। द्रव्यं कारक-मिति पक्षे शङ्काऽनवकाशात्। शक्तिः कारकमिति पक्षेऽपि यज्य-र्थव्यापारनिष्ठभावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वरूपकरणत्वस्याभिधानेऽपि या-गनिष्ठस्य तस्याऽनभिधानेन तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमपदात्तदु-पपत्तेः। न 'कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादेर्निषेधविधित्वोपपत्तये नञ्समभि-व्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरुपगन्तव्या। तस्याऽपि धा-त्वर्थेऽन्वयः। नञ् तात्पर्यग्राहकः। कलञ्जकर्मकभक्षणमनिष्टसा-धनमिति बोधः।

यद्वा नञर्थाभावविशेष्यक एव बोधः। नञा विधेर्निवृत्तिता-त्पर्यकत्वावधारणात्। तेन च स्वप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वाक्षेपा-त्ततो निवृत्त्युपपत्तिरिति भावः। बलवदनिष्टाजनक इष्टसाधने च-न्द्रमण्डलानयने बलवदनिष्टाननुबन्धिनि साध्ये निष्फले, तृप्तिरू-पेष्टसाधने कृतिसाध्यमधुविषसंपृक्ताऽन्नभोजने च प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवर्त्तकज्ञाने विषयतावच्छेदककोटौ तेषां निवेशस्याऽवश्यकतया विधिवाच्यत्वं श्रुतेः प्रवर्तकत्वानिर्वाहार्थमावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्तुमाशङ्कते—

यद्यपीति ॥ एतत्=प्रवर्तकज्ञानविषयताऽवच्छेदकत्वम्। त-त्सत्त्वे युक्तिमाह *तज्ज्ञानस्येति* ॥ कृत्यऽसाध्येऽपि तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। निराचष्टे *तथापीति* ॥

पि यागादौ सर्वत्र तल्लोकत एव लभ्यत इत्यनन्यलभ्यत्वान्न तच्छ-

लोकत एवेति ॥ लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः (२) । अनन्यलभ्यो हि शब्दाऽर्थ इति न्यायादिति भावः । वस्तुतस्तु उक्तन्यायस्य पदान्तरलभ्यैव शक्तिरन्यथा कस्यापि पदस्य शक्तिर्न सिद्ध्येत् । सर्वस्यापि शब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात् । किञ्च, इष्टसाधनत्वादीनां स्वातन्त्र्येण यदि शक्यत्वं स्यात् तदा स्याद्व्युक्तरीतिर्निराकरणक्षमा, किन्तु प्रवर्त्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षणानुगतीकृतेषु सा । उपलक्षणस्य च कृतिसाध्यत्वसाधारणतया तत्रापि सिध्यन्ती शक्तिः केन प्रतिषेद्धव्येति सन्त एवाऽवधारयन्तु ।

यत्तु कृतिसाध्यत्वे वेदादवगतेऽप्यशक्तस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुदयात् मदंशविशिष्टतज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम् । तस्य च यागो मत्कृतिसाध्यो, मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्माऽनधिकरणत्वान्मत्कृतिसाध्यपाकवदित्यनुमानेनैवाऽवगमान्नास्य शक्यत्वमित्याशय इति । तन्न । इष्टसाधनताज्ञानस्याऽपि मदंशविषयकस्यैव प्रवर्त्तकतया तस्य विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधनत्वे शक्त्यभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेरपरीहारात् ।

यदि तु प्रतिपुरुषं विधेरावृत्त्या बोधकत्वात्तेनैव तत्पुरुषीयेष्टसाधनबोधकत्वात्प्रवर्तकत्वोपपत्तौ नानुमानावश्यकत्वमिति विभाव्यते तदा कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यमिति बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वस्य विध्यशक्यत्वे, "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र भक्षयेदित्यस्य भक्षणेऽनिष्टसाधनत्वाबोधकतया निषेधविधित्वानुपपत्तिरिति तत्रापि विधिशक्तिरभ्युपेया । अनिष्टे बलवत्त्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तत्वम् । तेन नाऽऽयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । 'कष्टं कर्म' इति न्यायेन सुखमात्रजनककर्माऽसम्भवाच्च नोक्ताऽर्थस्य सिद्धिः । यदि च कदाचित्तत्सम्भवस्तदेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वमेव तद्वाच्यम् ।

---

(२) अनुमानेनेत्यर्थः । अनुमानाकारश्च स्वयमेव ग्रन्थकारेण यत्तु-इत्यादिनानूदिते मते यागोमत्कृतिसाध्यः इत्यादिनानुपदमेव स्पष्टीकृतः ।

त्वम् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं च न हेतुः, द्वेषाभावेनान्यथा-

---

एतेन बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमते बह्वा-यासससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनापत्तेः । बहुतरदुःखस्य तत्र जायमानत्वा-दल्पदुःखस्यापि कुतश्चित् बलवत्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्य निर्वक्तुम-शक्यत्वाच्चेति क्व तस्य विधिशक्यत्वसम्भावनेति केषाञ्चित् प्रल-पितं प्रत्युक्तम् ।

अथोक्तयुक्त्याऽनिष्टत्वेनाऽनिष्टसाधनत्वाऽभावज्ञानस्य न प्रवर्त्त-कत्वं, किन्तु 'अगम्यां न गच्छेत्' 'शाकं न भुञ्जीत' इत्यादिवाक्या-नां प्रामाण्योपपत्तये विशिष्य नरकत्वादिरूपेण तदसाधनस्य त-थात्वं वाच्यम् । तथाच शक्त्याऽऽनन्त्यं,शक्तिग्रहाऽनुपपत्तिश्चेति चे-न्न । द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनता-त्वावच्छिन्नाऽभावकूटे तादृशाऽभावत्वेनाऽनुगते एकैव विधिप्रत्यय-यस्य शक्तिः । उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वं परि-त्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नाऽसाधनत्वमात्रं प्रतीयते । क्वचिच्च नर-कासाधनत्वं, क्वचिद्रोगाऽसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नि-यामकम् ।

नचाऽतिप्रसक्तस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तथात्वम-स्तु, साम्यादिति वाच्यम् । सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविर-हेण तत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वासम्भवात् । अत्यन्ताऽजनक-साधारणरूपस्य करणतावच्छेदकत्ववद् द्विष्टसाधारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पनानौचित्यात् । तात्पर्याऽभावादेव सुखाद्यसा-धनबोधनापत्तौ तस्य विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिरिति तु न युक्तम् । त-था सति तु तत्तात्पर्येणाधुनिकानां, न भुञ्जीतेति प्रयोगापत्तेः ।

तस्माद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्न-साधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनानुगते तादृशाभावे वि-धिप्रत्ययस्य शक्तिरिति परिष्कृतं प्राचीननैयायिकमतं नव्यरीतिम-वलम्ब्य दूषयति *बलवदनिष्टेति* ॥ निरुक्तबलवदनिष्टाजनक-त्वज्ञानं चेत्यर्थः ॥ न हेतुः=न प्रवृत्तिहेतुः । क्वचित् तथैव पाठः । त-थाच न तद्विषयस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः । तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे

सिद्धत्वात् । आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायामप्युत्कटेच्छाया द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च । तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना । उक्तञ्च(१)मण्डनमिश्रैः—

हेतुमाह *द्वेषाभावेनेति* ॥ मधुविषसंपृक्तान्नभोजने द्विष्टसाधनताज्ञानात द्वेषविषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य क्लृप्तप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाभावविधयावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिताकद्वेषाभावेनैवोपपत्तौ बलवदनिष्टासाधनत्वस्य न हेतुत्वम् । तेनान्यथासिद्धेरित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य कारणत्वस्योभयत्र साम्यात् तेनैवास्यान्यथासिद्धिर्दुवारेत्यत आह* आस्तिकेति* ।

स च परलोकाऽङ्गीकारवान् । तदनङ्गीकर्त्तुर्नरकसाधनताज्ञानासम्भवात्तद्विशेषणमुपात्तम् । आस्तिकस्य नरकसाधनताज्ञानेन तत्र द्वेषावश्यम्भावेन प्रवृत्त्यसम्भवादाह *कामुकेति* । तत्त्वञ्चोत्कटरागवत्त्वम् । रागे उत्कटत्वं जातिविशेषो, विषयताविशेषो वा । प्रवृत्तेरित्यस्यागम्यागमने इत्यादिः । द्वेषाऽभावदशायामित्यनेन द्वेषसामग्रीवैकल्यं दर्शितम् । तच्च विषयतया द्वेषं प्रति उत्कटेच्छासामग्रीविरहविशिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतया बोध्यम् ॥

व्यभिचाराच्चेति ॥ न हेतुरिति पूर्वेणान्वितम् । अत एव, "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र न विध्यर्थबाधः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वस्यैवाऽभावादिति भावः । उपसंहरति *तस्मादिति* ॥ इष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेण कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वयोर्व्यवच्छेदः । आद्यस्य लौकिकप्रमाणेनैवावगमादन्त्यस्य प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादिति भावः

प्रवर्त्तनेति । लिङाद्यर्थ इत्यर्थः ॥ इष्टाऽभ्युपायत्वादि । इष्ट-

---

(१) विधिविवेके इतिशेषः । व्याख्यानं चास्य तैरेव तत्र "प्रवृत्तिसमर्थो हि कश्चिद्भावातिशयो व्यापाराभिधानः प्रवर्तना । सा च क्रियाणामपेक्षितोपायतैव, न हि तथात्वमप्रतिपद्य तत्र प्रवर्तते

साधनत्वादन्यः कृतिसाध्यत्वादिः। क्रियासु यागादिरूपासु। पुंसां प्रवर्त्तको न, ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनकतायां विषयतयावच्छेदको नेत्यर्थः। यजेतेत्यादिवाक्यान्तर्गतलिङादिशक्यो नेति यावत्। चो हेतौ। यतः प्रवृत्तिहेतुं तद्धेतुतावच्छेदकमेव प्रवर्त्तनापदेन व्यपदिशन्तीत्यर्थः।

परे तु—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषाभावेनान्यथासिद्धतयाऽप्रवर्त्तकत्वेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतायाः सर्वसिद्धत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वमावश्यकम्। नच तद्धेतुतायामेव मानाभावः। कृत्यसाध्ये प्रवृत्तिस्तु कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्र तदभावादेव नेति वाच्यम्। कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कृतिसाध्यत्वाऽभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्यतया तावदभावानां प्रवृत्तिं प्रति हेतुताकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवस्य स्फुटतरत्वात्। कृतिसाध्यताज्ञानाऽभावस्य सर्वदा सत्त्वेन प्रवृत्त्यापत्तेश्च।

अपि च कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावमानसं प्रति पाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति लाघवम्। तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्याऽऽवश्यकत्वेन, तस्य च स्वरूपसत एवोक्तज्ञानाऽभावमानसे फलप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः।

भवन्मते तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः, प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव। एवमप्रामाण्यविशिष्टपाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति मानसे पाकगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेनापि लाघवम्। तादृशविशिष्टविषयिताशालिमानससामग्रीकाले अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितोक्तज्ञानस्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपाकादिविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलनस्यैवाऽभावात्।

कश्चित्" इत्यादिना कृतम्। अस्यापि व्याख्यानं तत्रत्यन्यायकर्णिकायां कृतम् तत्तत एवावगन्तव्यमिति।

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।
(१)प्रवृत्तिहेतुं धर्म्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् । इति ॥
प्रपञ्चितं चैतद् वैयाकरणभूषणे ।

भवन्मते कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभावघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलनं बाधकाभावेन तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकल्पनीयत्वेन गौरवस्यातिस्फुटत्वादनयैव दिशानिष्टसाधनत्वज्ञानाभावादीनामपि हेतुता निरसनीयेत्याहुः ।

गुरवस्तु–नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । क्षणिकतयावगते यागे तस्य बोधयितुमशक्यादेवं परम्परासाधनत्वमपि । तथा द्वाराऽनुपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकान्वयप्रयोजकत्वरूपवन्वयोग्यतायास्तत्राभावात् । साधनतासामान्यबोधस्त्वेकविशेषबोधे तदितरप्रकारकत्वनियमावसम्भवदुक्तिकः । किञ्च यागो न कर्तव्यतया प्रतीयते काम्यादन्यत्काम्याव्यवाहितपूर्ववर्त्तिसाधनमेव कामी कर्तव्यतयाऽवैतीत्यस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात् । तस्माद् द्वारीभूतं काम्याऽव्यवहितपूर्ववर्तिसाधनमपूर्वमेव कार्य्यत्वेन शक्यम् ।

कार्य्यत्वं च कृत्युद्देश्यत्वम् । (२)तत्र विशेषणीभूतकृतेराश्रयविषययोराकाङ्क्षायां विषयतया याग आश्रयतया स्वर्गकामः सम्बध्यते । सुखदुःखाभावादेर्लौकिकप्रमाणैनेवापूर्वस्यापि वेदेन कृत्युद्देश्यत्वबोधनादपौरुषेये तस्मिन्नप्रामाण्यशङ्कानवकाशात् तस्य तत्त्वम् । तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामकृत्युद्देश्यो यागविषयको नियोग इति बोधः ।

अत्रापूर्वस्य यागविषयककृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयकत्वम् । यागस्य तादृशकृतिविषयत्वे पुरुषस्याश्रयत्वे चान्वयितावच्छेदकमपू-

---

(१) प्रोपसृष्टवृतेर्हेतुमण्णिजन्ताद्भावे युचि निष्पन्नप्रवर्तनापदम् प्रवृतिप्रयोजकव्यापारपरमिति भावः । अत एव "सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं यतन्ते" इति "हेतुमतिच" इति सूत्रे भाष्योक्तं संगच्छते ।

(२) कार्यत्वविषयकविवेचनम् श्री ६ गुरुभिः परमलघुमञ्जूषाटिप्पणे (कार्यैविधिरिति प्राभाकराः) इत्यत्र स्पष्टीकृतम् तत्तत एवावगंतव्यमिति ।

र्थकारणत्वम्। सैव योग्यता। यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतरघटत्वं योग्यतावच्छेदकोपस्थितिर्घटेनेत्यादावर्थाध्याहारात्। प्रकृते चौपादानिकप्रमाणवशात्तच्छक्त्यैव। तच्छक्त्यैवाशक्योपस्थित्यभ्युपगमे लक्षणोच्छेद इति न सांप्रतम्। स्वशक्त्यान्वयबोधकस्यैव स्वोत्पादकसकलपदार्थबोधकत्वोपगमात्।

न च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिपदानां स्वशक्त्यान्वयबोधकत्वं, येन तदुपपादकसकलपदार्थबोधनायौपादानिकप्रमाणाऽवकाशः स्यात्। अजहत्स्वार्थलक्षणा तु नाऽस्मन्मतसिद्धा। तथाच स्वीयत्वेन कार्य्यबोधो नियोज्यः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलकामश्च तथेति काम्ये स्वर्गकामो नियोज्यः।

एवञ्च वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। इच्छाविषयसाधनतात्वेन तत्र शक्तौ प्रवर्त्तकज्ञानानिर्वाहः। स्वर्गजनकतात्वेन शक्तौ नानार्थतापत्तेरिति तन्मतस्य विकल्पग्रस्तत्वाच्च।

अपिच नित्यनैमित्तिकस्थले शुचित्वकालजीविनो राहूपरागवतश्च मम सन्ध्यास्नानाविषयको नियोग इति बोधान्न फलाऽपेक्षा, भवन्मते तु चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नायात्, अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ फलाश्रवणाद्विध्यर्थबाधः प्रसज्ज्येत। मम तु वैदिके कर्मणि वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्यैव पुरुषः प्रवर्त्तते। तस्यैव वेदेन पुरुषार्थत्वबोधनात्। काम्ये फलावाप्तिरानुषाङ्गिक्येव। अत एव नित्येऽपि तदुद्देशेन प्रवृत्तिरुपपद्यते इत्याहुः।

तदपरे न क्षमन्ते। लोके प्रवर्त्तकत्वेन सर्वसम्मतं यदिष्टसाधनत्वज्ञानं तद्विषयेष्टसाधनत्वे विधिशक्तिकल्पनयैव विधेः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नियोगस्य विधिवाच्यत्वे मानाऽभावात्। वेदबोधितस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या हि तत्कल्पनात्। न च तस्य पूर्वमुपस्थितिरस्ति येन तत्र शक्तिग्रहः। एकविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरप्रकारकत्वनियमेऽपि साक्षात्साधनतातिरिक्तसाधनतात्वेन बोधे बाधकाभावात्। तादृशसाधनत्वे योग्यतावच्छेदकं च परम्पराघटकमपूर्वम्। तथाच स्वर्गसाधनत्वशक्त्यैव निर्वाहे औपादानिकप्रमाणवशादपूर्वोपस्थितावपि न तद्वाच्यम्। अपूर्वानुपस्थितौ परम्परासाधनत्वमपि कथं वेदो बोधयेदिति त्वनुपस्थितेऽपूर्वे कथं शक्तिग्रह

इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् ।

एवं काम्याऽव्यवहितापूर्वसाधनं कामी कर्त्तव्यतयाऽवैतीत्यपि न, काम्यसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वान्न तु तत्राऽव्यवहितत्वनिवेशोऽपि । गौरवान्मानाऽभावाच्च । दृश्यते च तृप्त्यर्थिनस्तत्प्रयोजके जलाहरणादौ प्रवृत्तिः । इष्टसाधनत्वे यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् । अपूर्वस्याशक्यत्वेऽपि यथा नित्यनैमित्तिके प्रवृत्तिस्तथोपपादितम् ।

प्रत्युत तत्र तवैव सा दुरुपपदा । निष्फलत्वात् । दुःखैकफलत्वाच्च । प्रवृत्तिमात्र इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् । प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीष्टत्वरूपसाध्यत्वमपि नाऽपूर्वस्य, येन तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिः सम्भाव्येत । निष्फलतयावगते प्रवृत्तिस्तु श्रुतिसहस्रेणाप्युत्पादयितुमशक्येति वेदबोधितत्वान्नित्ये प्रवृत्तिरिति छात्रप्रतारणामात्रम् ।

अत एव, 'यज्ञो दानं तपः कर्म' इत्यादिनाऽनिर्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरीहारः स्वर्गादिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलं भवतीत्यर्थकेनाऽष्टादशाध्याये भगवद्गीतासु पावनत्वमुक्तम् । किञ्च, पचेतेत्यादिलौकिकविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेन प्रवर्त्तकत्ववद् वैदिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ज्ञाननिर्वाहे तस्यानुपस्थितापूर्वे शक्तिकल्पने निष्प्रमाणकमेवेति ।

परे तु–लिङादिश्रवणेऽयं मां प्रेरयतीति नियमेन प्रतीतेरभिधानामकः प्रेरणापरपर्यायो व्यापारो लिङादिवाच्यः । सा च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वाद् व्यापारपदेन प्रवर्त्तकनिष्ठत्वात् प्रवर्त्तनापदेन च व्यवह्रियते । प्रेरणात्वेन तस्याः सविषयत्वमपि शक्यताऽवच्छेदकं च प्रेर्यादिधात्वर्थतावच्छेदकतया सिद्धं प्रेरणात्वमखण्डोपाधिः ।

स च व्यापारः, सम्भवाल्लोके प्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव । तत्प्रवर्तकत्वे च लिङाद्युच्चारयितृत्वम् । वेदे तु प्रयोक्तुरसम्भवाल्लिङाद्यन्तशब्दस्वरूप एव तत्त्वे सति स्वतन्त्रत्वम् । राजादिप्रेरितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वेनाव्यवह्रियमाणत्वात् स्वतन्त्रेति । अद्विष्टयाऽऽप्तोक्तया च तया स्वविषय इष्टसाधत्वानुमानम् । ततश्च प्रयोज्यप्रवृत्तिः । शत्रूक्ताद्विषं भुङ्क्ष्वेत्यतो विषभोजने इष्टसाधनत्वानवगतेराप्तोक्तयेति । विष आप्तोक्त्यापि, भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुञ्ज्था इत्यादिकयापि तस्मिन्निष्टसाधनत्वान-

नुमानादद्विष्टेति। तत्र विषभोजनविषयकाऽभिप्रायस्य तदीयद्वेषविशिष्टत्वान्न व्यभिचारः।

भवतु वा लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारान्तरस्याननुभवात् सर्वत्र लिङाद्यन्तशब्दस्वरूपैव सा। अत एव, "हेतुमति च" इति (पा० सू० ३।१।२६) सूत्रे भाष्ये लिङादिशब्दप्रयोगरूपप्रयोजककर्तृव्यापारस्य सत्त्वादित्याशयेन, पृच्छतु मां भवानित्यत्र णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने, अकर्तृत्वादित्युत्तरम्। सक्रियप्रेरणायां णिच्, निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि। तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन व्यापाराविष्टः कर्त्तोच्यते इति तद्भावः।

अथापि कथञ्चित् कर्त्ता स्यादेवमपि न दोषो, लोटोक्तत्वात् प्रेषणस्य णिज् न भविष्यतीत्युक्तम्। तत आहत्यैव प्रेरणाया विध्यर्थत्वं लभ्यते। विधिनिमन्त्रेति सूत्रभाष्येऽपि विधिः प्रेरणमित्युक्तेश्च। तस्मान्नेष्टसाधनत्वादि विध्यर्थः।

किञ्चेदं ते इष्टसाधनं, तस्मात् त्वं कुर्विति स्वारसिकव्यवहारादपि न तस्य विध्यर्थत्वं, पौनरुक्त्यापत्तेः। पौनरुक्त्यस्य सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनतात्पर्यकत्वेऽपि तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेश्चेत्याहुः। तच्च प्रायशो भट्टमताऽनुवाद एव। यतो भट्टमते लिङर्थोऽभिधाख्यो व्यापारः। स च लोके प्रयोक्तृपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एवेत्यादि प्राग्वत्। वेदे त्वन्यस्याऽसम्भवाल्लिङाद्यन्तशब्दनिष्ठ एव सः, समवेतश्चात एव सा शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते।

भावनायाः शब्दार्थभेदेन द्वैविध्यादाख्यातवाच्याऽऽर्थीति व्यवह्रियते। भावनात्वेन लिङर्थशाब्दभावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतारूपांशत्रयविशिष्टत्वादभिधाभावनायाः सविषयकत्वेनावगतायाः किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षायां समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याऽशत्रयविशिष्टा स्वविषयप्रवृत्तिरूपाख्यातवाच्यार्थीभावना विषयत्वेनोपतिष्ठते। इयमेव साध्याकाङ्क्षेति व्यवह्रियते। साध्यताख्यविषयतयैव तस्याः सविषयत्वात्।

एवञ्च तस्याः साध्यत्वावगते, केनेति करणाकाङ्क्षां लिङादिपदज्ञानं करणत्वेनाऽन्वेति। करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव। कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छिदानिर्वर्त्तकत्वेनैव करणत्वात्। इयमेव भावना करणाकाङ्क्षेत्युच्यते।

कष्टं कर्मेति न्यायादुपाये द्वेषेणाऽऽलस्यादिना वा अप्रवर्त्तमानं पुरुषं प्रति प्रशस्तफलवत्ताबोधनेन द्वेषाद्यपसारणेनाऽनुवादवाक्यजन्या प्राशस्त्यरूपा स्तुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते। एवमार्थीभावनाया अंशत्रयवैशिष्ट्येन तदवगतौ किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसन्निधानात् स्वर्गो भाव्यतयाऽन्वेति स्वर्गं भावयेदिति। यदपि स व्यापारस्त्यागविषयोऽपि तथाऽपि तस्याऽसुखरूपतयाऽपुरुषार्थत्वेन करणत्वेनैवोपस्थित्या च न भाव्यत्वम्।

अत एव तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदात्तृतीया। केनेत्याकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनाऽन्वेति। करणत्वं तूक्तमेव। सहकार्याकाङ्क्षारूपे कथंभावाकाङ्क्षायां च "समिधो यजति" इत्यादिवाक्यावगतसमिन्नामकयागादिक्रियाजातमितिकर्तव्यतयाऽन्वेतीत्याधिकमन्यतोऽवधार्य्यम्। तदुक्तम्--

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः।
अर्थात्मभावना त्वन्या सा चाख्यातस्य गोचरः॥
लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना
भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः।
सम्बन्धबोधः करणं तदीयं
प्ररोचना चाऽङ्गतया प्रयुज्यते॥ इति।

उक्तोऽर्थः। तत्र पूर्वोक्तमते भट्टमतादियान् विशेषो—यद्भट्टमतेऽभिधाख्यो वैदिकलिङर्थो व्यापारः शब्दसमवेतस्तदतिरिक्तश्च। तस्मिंस्तु लिङाद्यन्तशब्दात्मक एव लोकवेदसाधारणश्च। सविषयकत्वं तु मतद्वयेऽप्यविशिष्टमिति॥

अत्र वदन्ति। अभिधा लिङादिनिरूपता शक्तिरेव, न तु तदतिरिक्तः कश्चन शब्दसमवेतो व्यापारः। मानाऽभावात्। विधेः प्रवर्त्तकत्वस्य पूर्वमुपपादनात् तदनुपपत्तेरप्यभावात् अन्यथा शब्दाऽतिरिक्तः शब्दसमवेत एको व्यापारः कल्पनीयः। तस्य च स्वप्रवृत्तौ परवृत्तौ वा कारणत्वेनाऽक्लृप्तस्य तत्त्वेन कारणत्वम्। प्रवर्त्तनात्वेन परनिष्ठव्यापारबोधकत्वेन क्लृप्तस्य शब्दस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वं सविषयकत्वं च कल्पनीयमिति गौरवस्य स्फुटत्वाच्च।

प्रेरणाया विध्यर्थत्वेऽपि सामान्यस्य विशेषे पर्य्यवसानात् कोऽ-

सौ व्यापार इति विशेषगवेषणायां, समीहितसाधनत्वमेव स इत्येव वक्तुमुचितम्। लिङस्तदर्थकत्वं विना प्रवर्त्तकत्वस्यैवाऽसम्भवात्। प्रेरणाविषयः पाक इति बोधस्येष्टसाधनत्वाद्यविषयकस्य प्रवर्त्तकत्वं लोकविरुद्धमेव। न खल्वागमसहस्रप्रेरितोऽपि स्वेष्टसाधनत्वमज्ञात्वा प्रवर्तते कश्चिदित्यपि सर्वसिद्धमेव मखकरणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव। व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात्। तस्माल्लिङादिजन्यबोधविषयाऽभिधाया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्त्तकत्वं निर्युक्तिकमेव।

शब्दरूपप्रेरणावादिनाऽपि तद्विषय इष्टसाधनत्वानुमितिद्वारैवोक्तयुक्त्या प्रवर्त्तकत्वं वाच्यम्। तच्च वैदिकविधिस्थले न सम्भवति। "तस्यैव महाभूतस्य निश्वासितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद" इति श्रुत्युपष्टम्भेन निःश्वसितवद्वेदे तैर्जन्यत्वाऽङ्गीकारेण यथार्थज्ञानवदुच्चरितत्वरूपाऽऽप्तोक्तत्वरूपविशेषणवैकल्येनोक्तानुमानाप्रवृत्तेः। एवं सविषयत्वमप्यात्मविशेषगुणाऽतिरेकिण्यास्तस्या सर्वतन्त्रविरुद्धम्।

न च प्रेरणैव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिहेतुः। स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारात्। "सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते" इति समीहितसाधनताज्ञानप्रवर्त्तकताप्रतिपादकहेतुमतिचेतिसूत्रभाष्यविरोधाच्च। "कः प्रयोज्यस्य प्रेरणयाऽर्थो यदभिप्रायेषु सज्जते" इति तत्सूत्रस्थभाष्येण णिजर्थप्रेरणाया अपि स्वातन्त्र्येणाप्रवर्त्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधेः प्रेरणाऽर्थकत्वासम्भवेन प्रवर्त्तकत्वानुपपत्त्येष्टसाधनत्वाऽर्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयम्।

एवञ्च लौकिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ न तदर्थोऽपि सा। अभिप्राय एव तत्र विध्यर्थ इति कल्पस्तु वक्ष्यमाणाऽऽचार्यमतनिरासेनैव निरस्तः। विधिः प्रेरणमिति भाष्यं तु प्रेर्यतेप्रवर्त्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकज्ञानविषयेष्टसाधनत्वपरम्। ज्ञानस्य तद्विषयकत्वेनैवप्रवर्त्तकत्वात्।

यदपि तदुपष्टम्भकतया, पृच्छतु मां भवानित्यादिभाष्योपन्यसनं तदपि नाऽस्माकं प्रतिकूलम्। यतस्तेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्त्तनापदव्यपदेश्याया लोडाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया णिजर्थत्वं प्रतिपाद्यते, न तु विध्यर्थत्वमपि। अर्थभेदस्य दर्शितत्वात्। अ-

कर्त्तृत्वादित्यनेनाऽपि गमयत्यादेर्गच्छन्तं प्रेरयतीतिवत्, पृच्छत्वि-त्यस्य पृच्छन्तं प्रेरयतीतिविग्रहस्याऽदर्शनेन कर्त्रसम्बद्धधात्वर्थवि-षयकप्रवृत्तिजनकज्ञानाऽनुकूलायास्तस्या णिजर्थत्वाऽभावप्रतिपाद-नात् तद्विरोधाभावात्।

अथाऽपीत्याद्युक्तिस्त्वेकदेशिनः। विध्यर्थप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य स्वा-भाव्येन भविष्यत्तयैव प्रतीतेः। तदानीं प्रयोज्यस्य निर्व्यापारत्वेन कर्तृत्वासम्भवादेव लोटा प्रेषणस्य धात्वर्थविशेषणतयैव भानात् तद्विशेष्यतया प्रेरणाविवक्षायां णिचो दुर्वारत्वं तु लोडन्ताद्धात्व-र्थविशेष्यतया प्रेरणायाः प्रतीतेः पूर्वपक्षस्यैव निर्दलतापत्तेश्च। इदं ते इष्टसाधनमित्याद्युक्तिस्तु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनपरैव। इष्टसाध-नत्वस्य प्रवर्त्तनात्वेन विधिवाच्यत्वमिति पक्षे पौनरुक्त्यसम्भवात्। नैयायिकमते कृत्यात्मकव्यापारस्य पच्याद्यर्थत्वाभावेन तन्मते इष्ट-साधनतात्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे पौनरुक्त्यापादनानवका-शाच्चेति।

वस्तुतस्तु भाष्ये बहुषु स्थलेषु प्रेरणाया विध्यर्थकत्वकथनात् प्रामाण्याल्लिङाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपाया एव तस्या विध्यर्थत्वमुचि-तम्। श्रुतेस्तु, "तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे" "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इत्यादिश्रुतिबलात् पौरुषेयत्वमभ्युपेत्यैकरूपे-णैव लोकवेदयोस्तद्विषये इष्टसाधनत्वाऽनुमानेन विधेः प्रवर्त्तकत्वं निर्वाह्यमिति सर्वं चतुरस्रमिति॥

आचार्यास्तु—आत्माऽभिप्रायो विध्यर्थः। पाकं कुर्याः, पाकं कु-र्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोर्लिङ इच्छाविशेषात्मकाज्ञाध्येषणानु-ज्ञाप्रश्नप्रार्थनार्थकतया प्रथमपुरुषेऽपीच्छायामेव शक्तेरुचितत्वात्। तत्र भयजनिकेच्छा आज्ञा। अध्येषणीये प्रयोक्तुरनुग्रहद्योतिका साऽध्येषणा। निषेधाभावव्यञ्जिकेच्छाऽनुज्ञा। उत्तरप्रयोजिका तु प्रश्नः। प्राप्तीच्छा प्रार्थनेति विवेकः। तथाच, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागः स्वर्गकामनिष्ठतयाप्तेच्छाविषय इति बोधः।

यद्वा कर्त्तव्यत्वेनेच्छैव विध्यर्थः। तथा चेष्टसाधनत्वाऽनुमानम्। त-द्यथा स्वर्गकामस्य मम याग इष्टसाधनं,कर्त्तव्यत्वेनाऽऽप्तोक्तलिङ्बोध्ये-च्छाविषयत्वात्। मत्पित्रेष्यमाणमद्भोजनवत्। विषभोजनादेरपि क-स्यचित्कृतिसाध्यतया कर्त्तव्यत्वेनेश्वररूपाप्तेच्छाविषयत्वेन तत्रेष्टसा-

आदिना, "हेतुहेतुमतोर्लिङ्"(पा० सू० ३ । ३ । १५६) "आशिषि लिङ्लोटौ" (पा० सू० ३ । ३ । १७३) इतिसूत्रोक्ता हेतुहेतुमद्भावादयो गृह्यन्ते । "यो ब्राह्मणा(१)यावगुरेत्तं शतेन यातयेत्" इति यथा ॥

लुङर्थमाह (पा० सू० ३ । २ । ११०) भूतमात्र इति ॥ भूतसामान्ये इत्यर्थः । भूते इत्यधिकृत्य, "लुङ्" इति सूत्रात् ।

धनत्वरूपसाध्याभावाद् व्यभिचारवारणाय लिङ्पदबोध्येति । आप्तस्तु वैदिकस्थले ईश्वर एवातस्मिन् विधिरेव तावत्, कुमार्या गर्भ इव पुंयोगे मानमित्याहुः ।

तदपि न । कृत्यसाध्यनिष्फलाऽनिष्टे प्रवृत्तिवारणायेष्टसाधनतादिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन तद्विषयेष्टसाधनत्वादीनां विध्यर्थत्वोपगमेनैव प्रवृत्तिनिर्वाहे आप्ताभिप्रायस्य विध्यर्थत्वे मानाभावात् । न हीष्टसाधनत्वज्ञानमन्तरेणाप्तेच्छाविषयत्वज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः कस्याऽपि दृश्यते । स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारेणाप्ताऽभिप्रायज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाऽसम्भवाच्चेत्यलम् । प्रकृतमनुसरामः ॥*प्रपञ्चितश्चैतदिति* । बलवदानिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकतानिराकरणमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाऽवधारणं चेत्यर्थः । प्रपञ्चस्तूक्तप्रायः ॥

आदिनेति ॥ प्रेरणादौ चेत्यत्रोपात्तादिशब्देनेत्यर्थः ॥ *योब्राह्मणायाऽवगुरेदिति* । यत्कर्तृको ब्राह्मणोद्देश्यको वधोद्यमस्तत्कर्मिका तादृशवधोद्यमजन्या शतसंवत्सरयातनेति बोधः । "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" (पा० सू० ३ । १५६) इत्यनेन प्रकृत्यर्थयोर्भावे लिङो विधानात् । प्रवर्त्तकत्वेन निवर्त्तकत्वेन वा वेदस्य प्रामाण्यात्तेन वधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहे तस्मान्नावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यत इति भावः । मात्रपदं कृत्स्नार्थकमित्यभिप्रायवानाह *भूतसामान्य इति* । तेन विशेषविवक्षायां लङादीनामवकाशं सूचयति । *भूते

---

(१) 'पत्ये शेते' इतिवत् संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

अत्र विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम् । तच्च क्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगी घटाभिन्नाश्रयक उत्पत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ॥

अयमत्र संग्रहः ॥ कालो द्विविधः । अद्यतनोऽनद्यतनश्च । आद्यस्त्रिविधः । भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात् । अन्त्यो द्विविधः । भूतो भविष्यँश्च । तत्र वर्त्तमानत्वे लट् । भूतत्वमात्रे लुङ् । भविष्यत्तामात्रे लृट् । हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थविवक्षायामनयोर्लृङ् । अनद्यतने भूतत्वेन विवक्षिते लङ् । तत्रैव परोक्षत्वविवक्षायां लिट् । तादृशे भविष्यति लुट्, इतिद्रष्टव्यः ॥

लृङर्थमाह सत्यामिति ॥ क्रियाया अतिपत्तिरनिष्पत्तिस्तस्यां गम्यमानायाम् , भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृङि-

---

लुङिति* । भूत इत्यधिकृत्य, "लुङ्" इति सूत्रादित्यर्थः । ननु वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं भूतत्वम । अत एव नाशस्य विद्यमानतादशायामपि, विनष्टो घट इति प्रयोगः । तदुत्पत्तेर्वर्त्तमाननाशप्रतियोगित्वात् । तथाच यत्रोत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्रोत्पत्तेर्द्वैधाभानप्रसङ्गोऽत आह *अत्रेति* । भूत इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ *वर्त्तमान इत्यादि* । नचोक्तदोषः । अस्मन्मते नश्यत्यादेर्नाशाऽनुकूलव्यापाराऽर्थकतया कालाऽन्वयस्याऽपि व्यापार एव समर्थितत्वेन च तदप्रसक्तेरुत्पत्त्यघटितत्वेन द्वैधाभानाऽसम्भवाच्च । *क्रियायामिति* । फलानुकूलायां तस्यामित्यर्थः । विद्यमानेऽपीत्यपिना समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याऽऽख्यातार्थकारके कालान्वयोपगम उक्तप्रयोगानुपपत्तिः सूच्यते ॥

नैयायिकास्तु—उत्पत्तिघटितत्वेन लाघवादुक्तार्थ एव भूतपदस्य शक्तिः । परन्तु नश्यत्यादौ नाशातिरिक्तस्य व्यापारान्तरस्याननुभवात्तत्रोत्पत्तिघटिते प्रत्ययस्य लक्षणावश्यकीत्याहुः ॥

भूते भाविनीति ॥ कार्यकारणभावापन्नप्रकृत्यर्थयोर्भूतत्वे भ-

त्यर्थः। "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" (पा० सू० ३। ३। १३९) इति सूत्रात्। लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि। यथा, 'सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत्'(१)। 'वह्निश्चेत् प्राज्वलिष्यद् ओदनमपक्ष्यत्' इत्यादौ। अत्र वह्न्यभिन्नाऽऽश्रयकप्रज्वलनाऽनुकूलव्यापाराभावप्रयोज्य–ओदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोधः। एवं रीत्या द्रष्टव्यम्। अयञ्च अर्थनिर्देश उपलक्षणम्। अर्थान्तरेऽपि बहुशो विधान-

---

विषयत्वे वा गम्यमान इत्यर्थः॥ *हेतुहेतुमद्भावादीति*॥ आदिना शक्त्यादिपरिग्रहः। तत्र भविष्यदर्थे उदाहरणमाह *सुवृष्टिश्चेदिति*॥ अत्रैकस्यैव धात्वर्थस्य कर्तृरूपोपाधिभेदेन कार्यकारणभावाऽवगतिरुत्तरत्र तु स्वरूपतो भिन्नयोस्तयोरिति विशेषः॥ *व्यापाराभाव इति*॥ धात्वर्थयोर्भविष्यत्वप्रदर्शनार्थं परमभावविशेष्यकबोधोत्कीर्तनम्। वह्न्यभिन्नाश्रयकभाविप्रज्वलनजन्यौदनाऽऽश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधस्तूचितः॥ *प्रयोज्य इति*॥ व्यापाराभावान्वयिप्रयोज्यत्वोत्कीर्तनं च वह्निप्रज्वलनौदनपाकयोः कार्यकारणभावप्रदर्शनाय। यदभावो यदभावप्रयोज्यः स तज्जन्य इति नियमात्। तथाच प्रकृते ओदनपाकाभावे वह्निप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वेऽवगते तत्प्रतियोगिनोस्तयोः कार्यकारणभावः सुबोधो भवतीति भावः। एवं भूते।

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत्।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत्॥

यदि देवदत्तो नाऽभविष्यदित्यादि बोध्यमित्याह *एवं रीत्येति*॥ *अयञ्चेति*॥ वर्त्तमाने लडित्यादिनोपात्त इत्यर्थः॥ *अ-

---

(१) 'सुवृष्टिभवनं सुभिक्षभवनस्य हेतुः। सुभिक्षभवनं हेतुमदिति। तत्समर्पकाभ्यामुभाभ्यामपि धातुव्यक्तिभ्यां लङ्। अत्र हेतुहेतुमद्भावः स्वरूपसन्निमित्तो नतु तत्रापि शक्तिः, शाब्दबोधेऽभानात्। एवं क्रियानिष्पत्तिरपि मानान्तरगम्या नतु वाच्येति बोध्यम्।

दर्शनात् । प्रसिद्धत्वाद्वेवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तर-रीत्या वोक्तम् । एतेषां क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रम एव । अत एव पञ्चमो लकार इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवह्रियत इति दिक् ॥ २३ ॥

इति वैयाकरणभूषसारे लकारविशेषार्थनिरूपणम् ॥ २ ॥

अथ सुबर्थनिर्णयः

सुबर्थमाह—

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ॥
यथायथं विभक्त्यर्थाः, सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥ २४ ॥

र्थान्तरेऽपि* ॥ अर्हप्रशंसाप्राप्तकालाद्यर्थे(१)ऽपीत्यर्थः । एषु वर्त्त-मानत्वादिषु शक्तिः सङ्केतरूपा पदार्थान्तररूपा वा ॥ अन्यत्र-अर्हा-द्यर्थे ॥ *मतान्तररीत्या चेति* ॥ बोधकत्वमेव शक्तिरिति वदता-मस्माकं तु केषाञ्चित् प्रयोगोपाधित्वमितरेषां शक्यत्वमेवेति भावः ॥ *अनुबन्धक्रम इति* ॥ अकाराद्यनुबन्धक्रम इत्यर्थः । ननु यत्र प्र-त्ययस्य तिबादेरदर्शनं तत्र द्योतकत्वं वाचकत्वं वेति पक्षद्वयेऽप्य-नुपपत्तिः । वाचकस्य द्योतकस्य वाऽसत्त्वेन वर्तमानत्वादिबोधस्यो-पपादयितुमशक्यत्वादत आह *दिगिति* ॥ तदर्थस्तु पदं वाचक-मिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया वाचकत्वं तत्रारोप्य पदश-क्तिरेव व्युत्पाद्यते । यत्र प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अश्रूयमाणत्वं तत्र श्रूय-माणस्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते । तदाहुः "शिष्यमाणं लुप्यमानाऽ-र्थाभिधायि" इति । अत एव, व्यतिसे, इरियानित्यादौ प्रत्ययमात्रा-त्प्रकृत्यर्थविषयको बोध इत्यादिः ॥ २३ ॥

॥ इति भूषणसारदर्पणे लडाद्यर्थनिर्णयः ॥ २ ॥

अवसरसङ्गत्या सुबन्तार्थे निरूपणीये प्रातिपदिकार्थविशेष्य-

---

(१) आदिपदम्-'लट् स्मे' इति सूत्रेण भूतेऽपि लट्प्रयोगदर्श-नात् तत्संग्रहार्थमिति ।

द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोऽर्थः। तथाहि। "कर्मणि द्वितीया" (पा०सू०२।३।२) तच्च कर्त्तुरीप्सिततमम्। क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः। क्रियाजन्यफलवत्त्वेन कर्मण एव कर्तुरीप्सिततमत्वात्।

त्वात् क्रियाकाङ्क्षितत्वाच्चादौ विभक्त्यर्थनिरूपणमित्यभिप्रायवानाह *सुबर्थमिति* ॥ *आश्रयोऽर्थ इति* ॥ किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नाश्रयतावानित्यर्थः। तेन चतुर्थीपञ्चम्योरर्थयोरुद्देश्यावध्योराश्रयात्मकत्वेऽपि न क्षतिः। तत्र द्वितीयाया आश्रयार्थकत्वे मानमाह *तथाहीत्यादिना* ॥

ननु यथाश्रुते कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेन कर्त्तृसम्बन्धिप्राप्तीच्छाविशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्रतिपाद्यते, न तु क्रियाजन्यफलाश्रयस्येत्यत आह *क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनेति* ॥ अयं भावः सूत्रे ईप्सिततमशब्द आप्नोतेरिच्छासन्नन्तात् कर्मक्तान्तात् प्रकृत्यर्थाऽतिशयद्योतके तमपि निष्पन्नः। तद्योगाच्च कर्त्तृशब्दात्, "क्तस्य च वर्त्तमाने" (पा० सू० २।३।६७) इति कर्त्तरि षष्ठी। तथाच कर्त्रोपस्थितत्वात् स्वीयव्यापारेण व्याप्तुमिष्यमाणतमं व्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारककर्त्तृनिष्ठोत्कटेच्छाविषयः कर्मेति पर्यवसानात् क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मतालाभ इति। न चेच्छाकर्मीभूतार्थधातोरेव "धातोः कर्मण" इति सूत्रेणेच्छायां सनो विधानाद् व्याप्तीच्छार्थकसन्नन्तधातुना व्याप्तिरूपकर्मोपसंग्रहाज्जीवत्यादिवदकर्मकतया ततः कथं कर्मक्तोपपत्तिरिति वाच्यम्। धात्वर्थोपसङ्गृहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्मणा तद्धात्वर्थीयकर्मान्तरानाकाङ्क्षत्वविशेषेण सन्प्रकृतिधात्वर्थकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्ताऽकर्मकत्वस्य सन्नन्ते असम्भवात्। एवं सन्नन्तस्य वृत्तितया तद्घटककर्माऽऽदाय कर्मसंज्ञकान्वय्यर्थकत्वरूपसकर्मकत्वाभावेऽपि तद्बहिर्भूतकर्मान्वयित्वमादायैव सकर्मकत्वं बोध्यम्। एवं फलतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपं तदपीति नेप्सत्यादितः कर्मप्रत्ययानुपपत्तिः। जिघ्रतेरपि स्वार्थाऽन्तरभूतकर्मणस्तदीयपुष्पादि-

"तथा युक्तञ्चानीप्सितम्" (पा० सू० १ । ४ । ५०) इत्यादि(१)संग्रहाच्चैवमेव युक्तम् । ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधे भानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगो, न तु वाच्यकोटौ

कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वमस्त्येव । गन्धनिरूपितलौकिकविषयतायां पुष्पादेराधेयत्वीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारतानिरूपकत्वेनाऽन्वयेनाऽकर्मत्वात् ।

कृष्णाय राध्यतीत्यस्य कृष्णस्य शुभाऽशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थाच्च धात्वर्थान्तर्भूतशुभकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वमिति न तत्रातिप्रसङ्गः । बुभूषत्यादीनां तु भवनाऽऽदिकर्मणः कर्मान्तरानाकाङ्क्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं व्यक्तमेव । एवं, स्वयंत इति भाष्यप्रयोगस्थस्वरवद्रूपविकृतिकर्मणः सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्मसाकाङ्क्षतया, करोत्यर्थणिजन्तात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ केचित्तु–सनाद्यन्तस्य धात्वर्थोपसङ्गृहीतत्वेनाऽकर्मकत्वेऽपि तत्प्रकृतेः सकर्मकत्वमादाय तस्मात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः ।

ननु तथापीष्टाऽघटितस्य भवदुक्तस्य कथं कर्मलक्षणत्वमत आह *तथा युक्तमिति* ॥ कर्मव्यवहारस्य द्वेषोदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात्तत्साधारणस्यैव लक्षणत्वमुचितम् । इच्छाघटितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्यादिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात् तथाच तत्साधारण्यायेदमेवाश्रयितुं युक्तमिति भावः । *एवमेवेति* । इत्थमेवेत्यर्थः । ननु द्वितीयाया उक्तकर्मार्थकत्वे, हरिं भजतीत्यादौ हर्यादेरीप्सितत्वादिना भानाऽनुपपत्तिरत आह *ईप्सितानीप्सितत्वयोरिति* । *भानाऽभावेनेति* । सार्वजनीनतयानुभवादितिभावः । ननु तर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येव सूत्र्यतामत आह–*संज्ञायामेवेति* ।

अयमाशयः । क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेति सूत्रप्रणयने यद्यपीप्सितानीप्सितयोरविशेषेण संज्ञा सिद्ध्यति तथाप्यग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादौ क्रियाजन्यफलभागित्वेनेष्टस्य माणवकस्याऽपि विशेष-

---

(१) आदिपदम् "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ" इत्यादिपरिग्राहकम् ।

तत्प्रवेशः । तथाच क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः । तत्त्वञ्चाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम् । ओ-

---

विहितेन "वारणार्थानाम्" (पा० सू० १ । ४ । २७) इत्यनेनापादानसंज्ञा प्रसज्ज्येत । सूत्रं तु, हरिं भजतीत्यादौ चरितार्थम् । तत्परिहारायेप्सिततमत्वस्य संज्ञाकोटौ निवेशे अप्राप्तद्वेषोदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथा नोक्तमिति । ननु तथापि पञ्चम्या इव न द्वितीयाया अप्याश्रयमात्रार्थकता, किन्तु विशिष्टस्यैवेत्यत आह *तथाचेति* । आश्रय एवेत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्यत्वव्यवच्छेदः । नन्वाश्रयत्वस्य तत्तत्स्वरूपात्मकस्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वात् कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वम् । अनुगतधर्मस्यैव तत्त्वादत आह *तत्त्वञ्चेति* । आश्रयत्वं चेत्यर्थः *अखण्डशक्तिरूपमिति* । शक्तिर्धर्मः । इतरपदार्थाघटितमूर्त्तिकधर्मरूपमिति यावत् । आश्रय इत्यनुगतव्यवहारादाश्रयपदे शक्यतावच्छेदकत्वाच्च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति भावः ॥

नैयायिकास्तु-आश्रयताया नियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगमकत्वाऽसम्भवः । शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि विभुत्वान्यतरत्वादौ व्यभिचारेण नाऽखण्डत्वसाधकत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः । तस्य प्रकृत्यैव लाभात् प्रकृत्यर्थभिन्नत्वेन तत आश्रयस्याऽननुभवाच्च । किन्तु फलान्वयिनी कृतिरेव तदर्थः । कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिष्ठाऽऽधेयत्वान्वये प्रकृतितात्पर्य्ये तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थात् न तद्विरोधोऽपि । अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परम्परया शक्तिग्राहकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यम् । आश्रयत्वं तु न तच्छक्यम् । तस्य निरूपकतासम्बन्धेनैव फलाऽन्वयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया निरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन, विहगो भूमिं गच्छति न महीरुहमित्यादौ धात्वर्थफले संयोगे महीरुहनिष्ठाश्रयतायास्तेन सम्बन्धेनाभावस्याऽप्रसिद्धतया तत्राबोधत्वाऽसम्भवात् । न च सूत्रस्वरसभङ्गः । शक्तिः कारकमितिपक्षे तद्योगात् । आधेयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादित्याहुः ॥

दनं पचतीत्यत्र विक्लित्याश्रयत्वात् कर्मता। घटं करोतीत्यत्र उत्पत्त्याश्रयत्वाद् (१)उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात्। जानातीत्यत्र(२)आवरणभङ्गरूपधात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वात्। अतीताऽनागतादिप-

---

विक्लित्त्याश्रयत्वात् कर्मतेति। कर्मसंज्ञेत्यर्थः। एतेन कर्त्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमुक्तं भवति। यद् वक्ष्यति 'उक्तप्रायत्वात्' इति॥ 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादावग्न्यादावतिव्याप्तिनिरासाय व्यापारे कर्त्तृगतत्वमुपात्तम्। वारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः। चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणाय, व्यधिकरणेति। वैयधिकरण्यं च तदनधिकरणवृत्तित्वं, न तु तदधिकरणावृत्तित्वम्। तस्य संयोगे असत्त्वेन ग्रामादावव्याप्तेः। तादृशवैयधिकरण्यविशिष्टाऽधिकरणतायाश्चैत्रादावसत्त्वान्नातिप्रसङ्गसम्भावनापि। 'माषेष्वश्वं बध्नाति' इत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थत्वं फलविशेषणम्। प्रकृतत्वं च, तत्र तत्र विशिष्योपादेयम्। 'पयसौदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणान्न द्वितीया। कृतभोजनस्य पयोलोभेन प्रवृत्तावीप्सिततमत्वस्यापि पयसि सम्भवादिति।

ननु परैः कृञो यत्नमात्राऽर्थकत्वाभ्युपगमात् कथमुत्पत्तेः प्रकृतधात्वर्थत्वमत आह *उत्पत्तेरिति*। तथाच, कृञ उत्पत्तिरूपफलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनान्नार्थासङ्गतिरिति भावः। धात्वर्थत्वादित्युक्त्या कृञः केवलयत्नार्थकत्वे घटादीनां कर्मत्वानुपपत्तिरपि दोषत्वेन ध्वन्यते *आवरणभङ्गेति*। प्राचीनमतानुसारेणेदम्। निष्कृष्टमते तु ज्ञानरूपफलस्य विषयतया घटादौ सत्त्वात्कर्मतेति बोध्यम्। न चाकर्मकतापत्तिः। फलतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्या-

---

(१) 'उत्पत्त्याश्रयत्वात्' 'आवरणभङ्गरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात्' इत्युभयत्र कर्मता इत्यस्यानुषङ्गेणान्वयः

(२) 'आवरणस्य भङ्ग आवरणभङ्गः। आवरणं नाम अज्ञानं-अर्थात् आवरणभङ्गो नाम अज्ञानभङ्ग इत्यर्थः।

रोक्षस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा यथापूर्व्वं न जानामीत्यापत्तेः। अतीतादेराश्रयता, विषयतया ज्ञानाश्रयताया नैयायिकानामिव सत्कार्य्यवादसिद्धान्ताद्वोपपद्यते इति। उक्तञ्च--

---

भावात्। नैयायिकमते त्वेतादृशस्थले यथा घटादीनां कर्मत्वं तथोपपादितं धात्वँर्थनिरूपणावसरे।

ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभङ्गस्य सम्भवेऽपि भाविविनष्टघटे निराश्रयस्य तस्यासम्भवेन तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आह *अतीतानागतेति*। तत्राश्रयताङ्गीकारे युक्तिमाह *अन्यथेति*। तत्रावरणभङ्गास्वीकारे इत्यर्थः॥ यथापूर्वमिति जानातिक्रियाविशेषणम्। पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः। पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः। पूर्वज्ञानानतिक्रमो यस्मिँस्तदिति यावत। घटस्य विद्यमानतादशायां तात्कालिकज्ञानस्य तद्घटे आवरणभङ्गजनकतयाऽतीतदशायामाधुनिकज्ञानस्य तदजनकत्वेन पूर्वातिक्रमस्य सत्त्वात् पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभावस्य विषयस्याऽबाधात्तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः। अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणभङ्गोत्पादाभ्युपगमे तु तेन पूर्वज्ञानानतिक्रमात् तदभावस्य बाधाद्भवति तस्याप्रामाण्यमिति भावः।

ननु विनष्टे घटे वास्तवतदाश्रयतैव कथमत आह-*अतीतादेरिति*। आदिना भाविपरिग्रहः। *नैयायिकानामिवेति*। यथाऽनुभवानुरोधेन तस्मिन् विषयतया ज्ञानाश्रयताङ्गीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भावः। नन्वतीतो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नाम तादृशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता। आवरणभङ्गाश्रयतायां तु न तथा साधकोपलब्धिरत आह *सत्कार्य्येति*। तमेव दर्शयति *उक्तञ्चेति*। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः कार्य्यजातं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव। परमते जनकत्वेनाभिमतसामग्रीसमवधानात्तु तदभिव्यक्तीभवति। कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव तत्प्रागभावः। तस्यामेवावस्थायां स भविष्यतीति व्यवह्रियते। ततः प्रच्युतमभिव्यक्तिलक्षणं धर्ममप्राप्तं जायत इति। प्राप्ताभिव्यक्तिस्त्वस्तीति।

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।
लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ इति ।

ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् कर्म्मतापत्तौ, चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः । प्रयागतः काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च । क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागेऽपि सत्त्वादिति चेन्न ।

ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्त्तृसंज्ञया कर्म्मसंज्ञाया बाधेन, चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात् । द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात् । अन्यथा, गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्रेव, पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णपदाद् द्वितीयापत्तेः ।

ननु सर्वदैव सति तस्मिन् कथं नाऽस्ति नश्यतीति व्यवहारोऽत आह *तिरोभावाभ्युपगम इति*। तिरोभावाभिव्यञ्जकसामग्र्या तिरोभावेऽभिव्यञ्जिते सति, नाऽस्ति नष्ट इति व्यवहारः। लब्धक्रमायां तु तस्यां नश्यतीति सत्कार्यवादसिद्धान्तः । प्रकृते घटस्य तिरोधानेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्तत्रावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वं सुलभमिति भावः। उक्तनिष्कृष्टकर्मत्वं विशदीकर्तुमाशङ्कते *नन्विति* ॥ विभागस्येत्यस्य क्रियाजन्येत्यादि । ननु कर्मसंज्ञयाः परया कर्तृसंज्ञया बाधनेऽपि वास्तवकर्मत्वस्य तत्राऽबाधात् स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत आह *द्वितीयोत्पत्ताविति* ॥ इदं च प्रकृताऽभिप्रायेण । कारकविभक्त्युत्पत्तिमात्रस्यैव तन्नियम्यत्वात् । *अन्यथेति* ॥ संज्ञाया अनियामकत्व इत्यर्थः ॥

द्वितीयापत्तेरिति ॥ गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र णिच्प्रकृत्यऽर्थव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापाररूपधात्वर्थफलाश्रयत्वस्येव, पाचयति कृष्णेनौदनमित्यत्रापि तादृशव्यापारजन्यविक्लित्य-

शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेन्न । तथा व्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः । उच्यतां वा प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थफलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावान्तरम् । प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकरणत्वाभावान्न दोषः । प्रयागस्य कर्म्मत्वन्तु सम्भावितमपि न । समभिव्याहृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्येत्यनेन विवक्षणस्य उक्तप्रायत्वात् ।

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वं, द्वितीयदोष-

नुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः॥ *शाब्दबोध इति*॥ चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलश्चैत्रकर्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति शाब्दबोध इत्यर्थः । तद्विषयस्याऽबाधादिति भावः ॥ *तथा व्युत्पन्नानामिति* ॥ सामन्यतो धात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे आश्रयोपस्थितेर्हेतुत्ववादिनामित्यर्थः । बोधस्य स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति भावः ।

चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकव्यापारशाब्दबोधस्य चैत्रोग्रामं गच्छतीत्यादावननुभवादाह *उच्यतां वेति* ॥ *कार्य्यकारणभावान्तरमिति* । सामान्यतः कार्य्यकारणभावकल्पने उक्ताऽतिप्रसङ्गेनाश्रयं प्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेन विशेष्य तादृशाश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनान्न तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति भावः ।*समभिव्याहृतेति* । प्रकृतेत्यर्थः *उक्तप्रायत्वादिति* । धात्वर्थविक्लित्त्याश्रयात् कर्मतेत्यादिग्रन्थेनेत्यस्यादिः । गमेस्तत्र पार्थक्येनाऽनुपादानादुक्तं *प्रायेति* । वस्तुतस्तु, फलव्यापारयोरित्यत्र फलत्वस्य तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वरूपस्य निर्वचनाद् व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्त्यैवानतिप्रसङ्गे नोक्तविशेषणस्य पार्थक्येन निवेश इति ध्येयम् ॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति *नैयायिकास्त्विति* । *आद्यदोषेति* । चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः । *द्वितीयेति* । प्र-

वारणाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्यमित्युपाददते। परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेति। तथैव कार्यकारणभावान्तरकल्पनात्। परत्वञ्च द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया

योगात् काशीं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः। *धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति*। फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति वादिनां मते नेदम्। तथाच तन्मते धात्वर्थताऽवच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयाऽर्थः पर्यवस्यति। *कार्य्यकारणभावेति*। द्वितीयाऽर्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्तरकल्पनादित्यर्थः।

ननु भेदस्य केवलाऽन्वयितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रिया अपि मैत्राऽन्यसमवेतत्वात् तद्वाच्यताङ्गीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यमत आह *परत्वञ्चेति*। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तु पदार्थैकदेशेऽपि प्रतियोगितया प्रकृत्यर्थाऽन्वयः, प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रियायां चैत्रभिन्नसमवेतत्वबाधान्न चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगः। यत्र चोभयकर्मभ्यां मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लाऽन्तरक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वेऽपि तादृशक्रियायाः स्वस्मिन् बाधान्न मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगः। स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यत्वेनाभानेऽप्यबाधितसंयोगजनकत्वं विषयीकृत्य, अभिचरन् यजेतेत्यादाविव शाब्दबोधसम्भवात् तदर्थतात्पर्य्येण स्वं गच्छतीति प्रयोगो दुर्वार इति तु नाशङ्कनीयम्। परसमवेतत्वांशाऽविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वबाधस्य कुत्राप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधे तद्ज्ञानसामग्र्या अप्यपेक्षणात् तस्याश्च प्रकृतेऽसत्त्वात्

अथ स्वस्याऽपि द्वितीयाऽवच्छिन्नभिन्नत्वात् स्वं गच्छतीतिप्रयोगवारणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाऽन्वयो वाच्यः। तथाच, 'चैत्रो द्रव्यं गच्छति,' 'मल्लो मल्लं गच्छति'इत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिः। चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियायां द्वितीयाप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकद्रव्यत्वमल्लत्वावच्छिन्नाभिन्नाऽसमवेतत्वात् तद्व्यक्तित्वानुपस्थितावपि शाब्दबो-

बोध्यते । तथाच, चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकातिक्लित्तिशालित्वात् तण्डुलस्य कर्म्मता ।

धस्याऽनुभवसिद्धतया तत्तद्व्यक्तित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयासम्भवात्, तद्व्यक्तित्वोपस्थापकपदाऽभावाच्च । एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अन्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वनियमात् ।

तदुक्तं दीधितिकृता—प्रतियोगिविशेषिताभावमानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादां नातिशेत इतीति चेत् तर्हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयार्थः । भेदे प्रकृत्यर्थस्याधेयतयान्वयान्न पूर्वोक्तापत्त्यनुपपत्ती । नञ्समभिव्याहारे च नञा तात्पर्य्यवशाच्चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टतदपरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः । क्वचिच्च चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते । ये तु प्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैव जनकत्वस्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगीतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन क्रियायामन्वयोपगमाद् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयार्थत्वमन्तरेणाप्युक्तापत्तिमुद्धरन्ति तन्मते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तस्थले उक्तसम्बन्धेन नञा संयोगाभावबोधाऽनुपपत्तिः । परसमवेतत्वं द्वितीयार्थ इति दीधितिविरोधश्च ।

एवञ्च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलकृतिमाँश्चैत्र इति नैयायिकमतपरिष्कारः ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते । नञर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य प्रतियोगितया क्रियाऽन्वयित्वमिति व्यवस्थापनात् कथं चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ नञः संयोगजनकत्वाभावबोधकत्वम् उक्तञ्च—

पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेषु नञ् ।
प्रसज्ज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

यत्र नञर्थाभावः क्रियया धात्वर्थव्यापारेण प्रतियोगितया सम्बद्धो भवतीत्युत्तरार्द्धाऽर्थः । तस्मात् तिङन्ते नञ्समभिव्याहारे क्रि-

शाब्दबोधस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इत्याहुः ।

याप्रतियोगिकाऽभावबोध एव न्याय्यो न तु क्रियायां फलाभावस्य विभक्त्यर्थाभावस्य वा प्रथमान्तार्थे वा तिङर्थाऽभावस्य क्लृप्तकारणविरहादिति ॥

अत्र वदन्ति । यद्धर्म्माऽवच्छिन्ने यद्धर्म्माऽवच्छिन्नत्वं येन संसर्गेण नञ्समभिव्याहारे प्रतीयते तद्धर्म्मावच्छिन्ने तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो नञ्समभिव्याहारे बुध्यते इति सकललोकानुभवसिद्धोऽयमर्थः । प्रतियोग्यभावाऽन्वयौ तुल्ययोगक्षेमाविति वदता दीधितिकृतोपनिबद्धः । एवञ्च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र नञ्समभिव्याहारे क्रियायां द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वस्य बोधात् तत्समभिव्याहारे तत्र तदभावस्य बोधो जायमानः केन वारणीयः । न च कारणाभावः । नञर्थाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रतियोग्यन्वययोग्याऽर्थोपस्थितेर्हेतुतया तस्याश्च क्रियायां सत्त्वात् । न तु नञर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता । चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः । चैत्रकर्मकचैत्रकर्त्तृकगमनक्रियारूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या नञा तदभावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् ।

मन्मते तु चैत्रकर्त्तृकक्रियायां चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वेऽपि चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तस्यामसत्त्वेन नञा तदभावस्य प्रत्यायनात् प्रामाण्योपपत्तेः । अत एव परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वमप्यावश्यकम् । नच त्वन्मतेऽपि चैत्रस्याकर्मत्वात् कथं तद्वाचकाद् द्वितीयापपात्तिरुक्तस्थले इति वाच्यम्, मैत्रो गच्छति चैत्रं, न चैत्र इत्यत्र मैत्रक्रियावच्छिन्नाप्रतियोगिताकभेदवत्त्वतदीयसंयोगाश्रयत्वयोरुभयोर्द्वितीयार्थयोरबाधेन तदुपपत्तेः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

तस्माच्चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहाराच्च, सर्वथा कर्त्तृव्यावृत्तधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणधात्वर्थफला-

तन्न रोचयामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात्। अतिप्रसङ्गः किं द्वितीयायाः, शाब्दबोधस्य वा। नाद्यः। तावद्वाच्यकथनेऽपि तत्तादवस्थ्यात्। गमयति कृष्णं गोकुलमितिवत् पाचयति कृष्णं गोपः(१)इति द्वितीयापत्तेः। तण्डुलं पचति चैत्र इतिवत्, तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च। विक्लित्त्यनुकूलतण्डु-

---

ऽऽश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम्। तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेऽपि वृत्तित्वे भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्यवसिते वैयधिकरण्ये च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात् स्वीकरणीयेति। प्रकृतमनुसरामः॥

विक्लित्त्यनुकूलेति। इदं तण्डुलाऽन्यसमवेतक्रियाऽन्वयि। यथाश्रुतं दूषयति *तन्न रोचयामहे इत्यादिना*। ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वं विनाऽतिप्रसङ्गाऽनिरासाद् गौरवं न दोषायेत्यत आह *अतिप्रसङ्गः किमिति*। *तावदिति*। परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थताऽवच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वस्वीकारेऽपि द्वितीयातिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः। तमेवाह *गमयति कृष्णमित्यादिना*। *द्वितीयापत्तेरिति*। द्वितीयोत्पत्तावुक्तकर्मत्वस्य तन्त्रत्वे, गमयति गोकुलं कृष्णमित्यत्र णिजर्थनिरूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येव पचिप्रकृतिकणिजर्थकर्मत्वस्य कृष्णे सत्त्वेन पाचयत्यादिप्रयोगेऽपि प्रयोज्यकर्त्तृवाचकाद् द्वितीयापत्तेरतः संज्ञाया एव द्वितीयोत्पत्तौ प्रयोजकताऽङ्गीकरणीया। एवञ्च तत एवातिप्रसङ्गभङ्गे, कृतं तत्र द्वितीयाशक्त्येति भावः।

ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकम्। निरुक्तस्थले कृष्णे तत्सत्त्वेऽप्युपात्तगत्यर्थकाद्यतिरिक्तणिजन्तधातुयोगे "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण तदविवक्षाबोधनान्नोक्तापत्तिः। विवक्षाया एव विभक्त्युत्पत्तौ नियामकताया वक्ष्यमाणत्वादत आह *तण्डुलं पच्यत इति*। तण्डुले भवदुक्तद्वितीयानियामककर्मत्वस्य सत्त्वात्तदापत्तिः, मन्मते तु कर्त्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः। तण्डुला-

---

(१) चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यत्रोक्तापत्तेरुक्तरीत्या वारणेनान्यत्रातिप्रसङ्गमापादयति-पाचयति कृष्णमिति।

लान्यसमेवताग्निसंयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात्(१)। शाब्दबोधातिप्रसङ्गोऽप्युक्तरीत्यैव निरस्तः। परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य परसमवेतत्वस्य च इष्टाऽन्वयलाभायाऽनेकशः कार्यकारणभावाऽभ्युपगमे गौरवाऽन्तरत्वादिति स्पष्टं भूषणे।

न्यसमवेतेत्यनेन परसमवेतक्रियाजन्यत्वं विक्लित्तावस्तीति बोधितम्। धात्वर्थाश्रयत्वादित्यनेन कर्तृसंज्ञासत्त्वमावेद्यते। *उक्तरीत्यैवेत्यर्थः। धात्वर्थव्यापाराऽनधिकरणाश्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः। ननु नाऽस्मन्मतेऽप्युक्तप्रयोगापत्तिस्तत्र व्यापारत्वेन फलस्यैव भानाऽङ्गीकारेण तण्डुलस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाऽभावात्। निष्कृष्टभवन्मतेऽपि व्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण फलस्य व्यापारतायाः स्वीकाराच्चेत्यतो दूषणाऽन्तरमाह—

परसमेवतत्वस्येति। *इष्टाऽन्वयेति*। इष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन परसमवेतत्वस्यैकदेशे परत्वे परसमेवतत्वस्य चाश्रयतया क्रियायामन्वयस्य लाभाय-भानायेत्यर्थः। *अनेकश इति*। प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति द्वितीयाऽधीनाधेयत्वोपस्थितेरिव तदधीनपरसमेवतत्वोपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन, एवं परसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति धातुजन्योपस्थितेर्व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पने चातिगौरवादित्यर्थः। मन्मते तु फलप्रकारकशाब्दबोधक्लृप्तहेतुताकव्यापारोपस्थितिविषयव्यापारांशे द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तित्ववैशिष्ट्यनिवेशेनैव नातिप्रसङ्ग इति भावः।

ननु चैत्रो मैत्रश्च परस्परं गच्छत इत्यादौ धात्वर्थव्यापारस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वात्तत्फलानन्वयप्रसङ्गोऽत आह *स्पष्टमिति*। तथाच द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तीत्यनेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तिभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्याविवक्षणात्, परस्परं गच्छत इत्यादौ क्रिया

---

(१) विक्लित्त्यनुकूलः-तण्डुलान्यसमवेतः-अग्निसंयोगरूपः-धात्वर्थः=पचधात्वर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वादित्यर्थः। इदं दूषणमग्निसंयोगस्य धात्वर्थत्वं मत्वा दत्तमिति बोध्यम्।

एतच्च सप्तविधम्—

निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।
तच्चेप्सिततमं कर्म्म चतुर्द्धाऽन्यत्तु(१) कल्पितम् ॥
औदासीन्येन यत् प्राप्यं(२) यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्(३) ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

इति वाक्यपदीयात् ।

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।

याः परस्परावृत्तित्ववाधेऽपि परस्परनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याऽबाधान्न फलान्वयानुपपत्तिरित्यादि तत्रोक्तमिति । हरिकृतं कर्मविभागमाह(४) *तच्चेति* । क्रियाजन्यफलाऽऽश्रयरूपं कर्मेत्यर्थः ॥

यदसज्जायत इति । असत्कार्य्यवादमवलम्ब्य । सद्वेत्यादि तु सांख्यमतेन । प्रकाशत इत्यनन्तरं—

"प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा ।

तन्निर्वर्त्यम"इत्येव वाक्यपदीयपाठः । अन्यथा=सामान्यधर्मेण अलक्षितस्य विकार्य्यस्य विशेषरूपेण प्रदर्शनेऽर्थान्तरतापत्तेः । तदर्थस्तु, कैश्चित् प्रसिद्धैराचार्य्यैः प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्य्यमित्युच्यते । अन्यथा तदविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः । तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा । भस्म करोतीत्यादौ त्वसत्या एव तस्यास्तत्त्वेन सा ।

यद्यपि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति व्युत्पत्त्या निर्वर्त्यत्वं, तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावोदनादौ विकार्य्यकर्म्मण्यप्यस्ति तथापि प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पाद्यत्वरूपपारि-

---

(१)ईप्सिततमभिन्नामित्यर्थः ।

(२)औदासीन्येनेति । ईप्सितत्वाभावे द्वेष्यत्वाभावे च सति यत् प्राप्यं=क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः ।

(३) अनीप्सितम्=द्वेष्यमित्यर्थः ।

(४) प्रसङ्गसङ्गत्येति शेषः ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म्म व्यवस्थितम् ॥

भाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणान्न दोषः ॥ तदुक्तं—

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ इति ।

यस्य विकृतिकर्म्मणो, नाश्रीयते–न प्रयुज्यते, न विवक्ष्यत इति यावत् । अन्यत्–उक्तार्थं । *विकार्यं त्विति* । तल्लक्षणं तु प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावकत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्त्यन्यतरफलवत्त्वम् । घटं करोतीत्यादिनिर्वर्त्ये क्रियानिर्वाह्योत्पत्तिमत्यपि प्रकृतिविकृतिभावाभानान्नातिप्रसङ्गः । प्रकृतिकर्मणस्तादृशविशिष्टासत्त्वाद् विकृतिकर्मणश्च तादृशोत्पत्त्याश्रयत्वाल्लक्षणसङ्गतिः । ईदृशस्थले फलद्वयप्रयोजकव्यापारार्थकत्वं धातोरावश्यकम् । उक्तश्च भाष्ये, 'द्यर्थः पचिः' इति । अन्यथैकफलैकव्यापारार्थकत्वस्याकर्मकेष्वपि सत्त्वाद् विशेषोपादानानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥

परे तु–"द्व्यर्थः पचिः" इति भाष्याद्, विक्लेदनं निर्वर्त्तनं च पचेरर्थः । तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निनिर्वर्त्तयतीति विवरणात् । तथाच प्रकृते तण्डुलाश्रयविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराश्रयाश्रयक ओदनाश्रयकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । एवं काष्ठं भस्म करोतीत्यादावप्यूह्यमित्याहुः ॥

तदसत् भावनाप्रकारकबोधे हेतुत्वेन क्लृप्तायाः कृद्धात्वन्यतरजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थेऽभावेन तादृशबोधासम्भवात् । एकयैव क्रियया फलद्वयोत्पत्तिसम्भवेन तद्वाक्यजन्यबोधस्य व्यापारद्वयविषयकत्वकल्पनानौचित्यादाख्यातशब्दान्निवृत्तभेदाया एव क्रियाया अवगमादिति रूपप्सूत्रीयकैयटाच्च । किञ्च पचेर्व्यापारद्वयार्थकत्वे नव्यमते क्रियायां द्वित्वाबाधेन द्विवचनापत्तिर्दुर्वारा(१) ।

---

(१) अत्रायंपाठः । विरोधात्पचेर्व्यापारद्वयार्थकत्वे नव्यमते क्रियायां द्वित्वाबाधेन 'चैत्रौ तण्डुलान् ओदनं पचति' इति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

वस्तुतस्तु विक्लेदनं विक्लित्तिर्निर्वर्त्तनमुत्पत्तिरेवोक्तपदयोर्भाघल्युडन्तत्वात । तथाच फलद्वयाऽनुकूल एक एव व्यापारो धात्वर्थतया भाष्यकृत्सम्मतः । व्यापारद्वयार्थकत्वोक्तिस्तु केषाञ्चित् तत्पदयोर्णिजन्तप्रकृतिकल्युडन्तत्वभ्रमानिबन्धनैवेत्यवधेयम् । यद्यपि विकार्य्यं द्वेधा–प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्येव वक्तुमुचितं, तथापि विकृतिद्वैविध्येऽवगते प्रकृतावपि विकार्यत्वं ज्ञातप्रायं भवतीत्याशयेन तदनुक्त्वैव विकृतिकर्म विभजते *प्रकृत्युच्छेदेति* । एतेन क्रियानिर्वाह्याऽभाव-प्रतियोगिताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रकृतिकर्मत्वमिति ध्वनितम् ।

काशान् कटं करोति, कुसुमानि स्रजं करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति, मृदं घटं करोति, काष्ठं भस्म करोति, तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ क्रियानिर्वाह्यो यः पूर्वभावविशिष्टकाष्ठकाशादिप्रतियोगिकाभावो विशिष्टाऽसत्त्वरूपस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यवत्त्वं काशकाष्ठादेरिति तत्प्रकृतौ लक्षणसङ्गतिः। सर्वत्र विशिष्टाभावप्रतियोगिनि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यत्वादतिप्रसङ्गवारणाय क्रियानिर्वाह्येति प्रकृतधात्वर्थव्यापारनिर्वाह्यार्थकम् । क्वचित् काष्ठतण्डुलादिधर्मिनाशादेव विशिष्टाऽभावो भस्मौदनादिसम्पादकः । क्वचिद्धर्मिणः सत्त्वेऽपि कटस्रगादिसन्दर्भविशेषविरहरूपपूर्वभावविशिष्टाऽसत्त्वं कटसन्दर्भादिनिष्पादकं क्रियातो निर्वहति ॥

सम्भूतमिति ॥ प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः । इदं च भस्मवदित्यन्वयि काष्ठादीति पृथक् पदम् । अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुरीयतापत्तेः ॥ *भस्मवदिति* ॥ तत्तोल्येन वर्त्तमानमन्यदपि विकारजातमित्यर्थः । सादृश्यं च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वेनैव । एवमग्रेऽपि । तथाच प्रकृतिविकृतिभावापन्नकाष्ठभस्मादिविकार्य्यमित्यर्थः पर्य्यवस्यति । एवञ्च, काष्ठं भस्म करोतीत्यत्र करोतेः प्रतियोगित्वविशिष्टनाश उत्पत्तिश्च फलद्वयं, तदनुकूलव्यापारश्चाऽ-

र्थः। नाशे प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्तौ भस्मन आधेयतया काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पादको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः। एवं, तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावपि।

नैयायिकास्तु—तण्डुलानोदनं पचतीति विकार्यस्थले प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः। विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वम्। तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेऽन्वेति। ओदनाऽन्वितोत्पादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेऽन्वयः नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिम्ना भासते। तेन पाकस्य तण्डुलारम्भकसंयोगनाशकत्वेऽपि, संयोगमोदनं पचतीति न प्रयोगः। तण्डुलारम्भकसंयोगनाशस्यौदनोत्पत्तौ तण्डुलनाशेनाऽन्यथासिद्धतया अप्रयोजकत्वात्।

वस्तुतस्तु विकृतिकर्माऽसमभिव्याहृते, तण्डुलं पचवतीतिवत् संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय नाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयाऽर्थो वाच्य इति प्रकृते प्रयोज्यप्रयोजकभावाऽभानेऽपि न क्षतिः। तथाच तण्डुलनाशक ओदनोत्पादको यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः। ईदृशस्थले च कर्माख्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेवाऽभिधीयत अत एव काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्त इत्यादौ काष्ठपदसमानवचनत्वमाख्यतस्य, न तु भस्मादिविकारवाचकपदसमानवचनत्वम्। भावनाऽन्वयिनि संख्यान्वयानियमात्।

ननु प्रधानाऽप्रधानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृत-नी-वहादि दुहादिप्रकृतिककर्माख्यातस्यैवाप्रधाने दुहादीनां, प्रधाने नीहृकृष्वहामित्यनुशासनात् कर्मत्वद्वयाऽनभिधायकत्वाऽनियमेन प्रकृते कर्मत्वद्वयस्यैव तुल्यतया विकृतिगतकर्मत्वस्यापि लकारेणाभिधाने बाधकाभावः। अख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वप्रसङ्गस्तु—

"गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्न हि"।

इत्यनुशासनसिद्धविकृतिसंख्यान्वयबुद्धिं प्रति प्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनाऽगृह्यमाणाख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनया निरसनीयः। कथमन्यथा "भस्मीभवन्ति काष्ठानि" इत्यादिप्रयोगा इति चेन्न।

घटपटौ दृश्येते इत्यत्र द्वित्वस्यैवोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकाऽपरिचयेन विकारविकारिणोर्द्वयोरेवाख्याताऽर्थविशेष्यत्वे वा वाक्यभेदापत्तेः। न चेष्टाऽऽपत्तिः। तथा सति काष्ठं नाश्यते भस्म

क्रियत इति वाक्यजबोधस्येव, काष्ठं भस्म क्रियत इति वाक्यजबोधस्यापि. भस्म काष्ठविकृतिरन्याविकृतिर्वेति संशयनिवर्त्तकत्वानुपपत्तेः। समूहालम्बनजनकत्वाविशेषेण काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृतिभावस्योक्तवाक्यादलाभात्। सत्यामेवैकवाक्यतायां कर्तृप्रत्यये प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य विशिष्टाऽन्वयाविवक्षानियमेन लाभ इव कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि तथा विवक्षाया नियमवशादेव कर्माऽऽत्मनेपदेन भस्मनि काष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वरूपकाष्ठविकृतित्वस्य लाभात्।

न च विकृतिवाचकाद् द्वितीयापत्तिः। लकारेण विकृतिकर्मत्वस्यानभिधानेऽपि कर्मत्वान्तराविशेषणतापन्नक्रियायां तस्य विकृत्यर्थसंसर्गत्वाऽभ्युपगमेनैव द्वितीयाप्रत्ययसम्भवात् प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयाद्यवसरात्॥

न चैवं, घटः करोतीत्यापत्तिः। कर्मत्वान्तराविशेषणतानापन्नक्रियायां क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यतापन्नाऽर्थकस्यैव कर्मतासंसर्गेण भानाभ्युपगमात्। अत एव काष्ठं भस्मराशिः करोतीति न प्रयोगः। भस्मराशेः क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यतानापन्नत्वात्। उपपद्यते च पश्य मृगो धावतीत्यादिः।

प्रकृते च नीलो घटो भवतीत्यादावसाधारणधर्मरूपभवने नीलादेराधेयत्वरूपकर्तृतासम्बन्धेनाऽन्वयवद्व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकृतिकर्मत्वविशेषणतापन्नायां कृधात्वर्थकृतौ भस्मादिरूपविकृतिकर्मणः कर्मतासम्बन्धेनान्वयोपगमेन एकवाक्यत्वोपपत्त्योक्तसंशयनिवर्त्तकत्वोपपत्तेः। तथाचोत्पादकत्वेन भस्मसम्बन्धिकृतिप्रयोज्यनाशप्रतियोगीनि काष्ठानीति काष्ठं भस्मराशिः क्रियत इति वाक्यजो बोधः। सम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया अविवक्षणादेव न तत्र षष्ठ्यपि।

एवं "मृदोन घटो न" इत्यत्रापि प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्मत्वान्तरविशेषणतापन्नधात्वर्थान्वय्यर्थबोधने द्वितीयायाः साधुत्वमितिनियमोपगमे नोक्तस्थले द्वितीयाप्रसङ्गो, नापि, दुह्यते गोः क्षीरमित्यादौ तदनुपपत्तिः। एवमेकत्वावच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नारोपस्थलेऽप्येको द्वौ ज्ञायते इत्यादौ आरोप्याविशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य। प्रयुज्यते च कवयः। "एकोऽपि त्रय

इव भाति कन्दुकोऽयम्" इति । न च तत्राऽपि भान्तीत्यत्र पाठः। कथमन्यथा—

"अमानि तत्तेन निजायशोयुगे द्विफालबद्धाश्चिकुराशिरः स्थितम्"।

इत्यत्राऽऽरोप्यनिजायशोयुगसमानवचनममानीत्याख्यातं प्रयुक्तं श्रीहर्षेणेति वाच्यम्। तत्रापि पूर्वार्द्धसमर्थितायशोयुगस्य वास्तवत्वेन तस्मिन् फालद्वयबद्धचिकुराणामिव राज्ञ आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात्। अत एव, न तत्राऽविमृष्टविधेयांशतादोषावकाश (१)इत्याहुः॥

अत्र केचित्–"पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः" इति महाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेव।

गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नहि।

इति तु च्विप्रत्ययमात्रविषयकम्। एवञ्च, काष्ठानि भस्म राशिः क्रियन्त इत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वमेवाति॥

अपरे तु–खदिराङ्गारवर्णे इति विशेषणेन तत्र कुण्डलयोः प्रकृतित्वं गम्यते। सिद्धाया विकृतेः पाकानपेक्षणात्। पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्त इति विशेषणेन तु सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वम्। आकृत्यङ्गारयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात्। युज्यते चैतत्। "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इतिवत् संहृतिमुखेन पुनरावृत्त इति विशेषणेनापि सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वं गम्यते।

तथाहि। पूर्वोपक्रान्ताऽऽकृतिपरम्परायास्तत्पर्य्यवसायित्वेन सिषाधयिषितसुवर्णनित्यत्वस्य सिद्धेः। तस्मात् पूर्वनिर्दिष्टाऽऽकृतिविशिष्टसुवर्णस्य कुण्डलादिप्रकृतेरप्यनिर्दिष्टाऽपराकृतिविशिष्टस्य

---

(१) अविमृष्टविधेयांशतेति। अविमृष्टः–प्राधान्येन अनिर्दिष्टः विधेयांशः यत्र तस्य भावः तत्वम्। पदार्थानां मध्ये विधेयस्यैवोपादेयत्वेन प्राधान्यं, तस्य च प्राधान्येन निर्देश एव उचितः। अस्योदाहरणं साहित्ये "स्वर्गग्रामटिका" इत्यादिप्रसिद्धम्। पूर्वतन्त्रे च वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष" इत्यत्र भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधानेऽस्य दोषस्यापत्तौ प्रथमभक्ष इतिपदम् क्रमविशिष्टपदार्थपरमित्युक्तम्। पूर्वतन्त्रेऽस्य दोषस्य 'एकप्रसरताभङ्ग' इति पदेन व्यवहार इति बोध्यम्।

(१)क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते।

इति च तत्रैवोक्तम्।

तस्य विकृतित्वमेव भाष्यकृत्तात्पर्यविषय इत्यस्यापि वक्तुं शक्यतया न तन्निर्देश आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वे उपष्टम्भक इति॥

अत्रेदमाभाति—वैयाकरणमते प्रकृते प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्तृत्वेनाख्यतेन कर्त्तृद्वयमेव अभिधानीयम्। एवं तद्गतसंख्याऽपि तत्रैकेनाख्यातेन विरुद्धसंख्यावतोस्तयोः संख्याया अभिधातुमशक्यतया भगवता, कुण्डले भवत इति विकृतिसंख्यैवोक्ता। न तु प्रकृतिगता नाख्यातप्रतिपाद्येति मुनित्रयस्याऽऽज्ञाऽस्ति। एवञ्च प्रयोगवशेन पर्य्यायेणाऽन्यतरसमानवचनत्वमाख्यातस्य निराबाधमिति॥

क्रियाकृतेति ॥ क्रियाप्रयोज्याऽसाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयताऽनाश्रयत्वम्। निर्वर्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। तत्रापि विषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्याऽसाधारणधर्मघटितस्य वा तस्य घटं जानातीत्यादौ घटादावसम्भव इति प्रयोज्यान्तं धर्मविशेषणम्। तत्रैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषये ग्रामादिकर्मण्यव्याप्तिनिरासाय असाधारणेति। क्रियाजन्यफलानाश्रये अतिप्रसक्तिनिरासाय विशेष्यम्।

न च घटं जानातीत्यादौ क्रियाजन्यफलाऽभावात् सामान्यलक्षणस्याऽव्याप्तिः। तद्वारणाय तत्राऽऽवरणभङ्गाऽभ्युपगमे तु तस्यैव क्रियाप्रयोज्याऽसाधारणधर्मतयाऽयं घट एतेन ज्ञात एतद्व्यवहारविषयत्वेन अनुमानजन्यप्रमाविषयत्वेन सत्यन्ताभावाद्विशेषलक्षणाऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। कर्त्तृभिन्नत्वे सति कर्त्तृकर्मोभयसाधारणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वं उक्तलक्षणवाक्यतात्पर्य्याद्विषतयाज्ञान-

---

(१) प्राप्यलक्षणमेतत्। दर्शनात्=प्रत्यक्षात्। अनुमानात्, यथा पुत्रः सुखमनुभवति इत्यत्र मुखप्रसादादिना सुखानुमानं भवति तथा नेत्यर्थः।

घटं करोतीत्याद्यम्। काष्ठं भस्म करोतीति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति च द्वितीयम्। घटं पश्यतीति तृतीयम्। तृणं स्पृशतीत्युदासीनम्। विषं भुङ्क्ते इति द्वेष्यम्। गां दोग्धीति संज्ञा-

---

रूपफलाश्रयत्वाच्च न सामान्यलक्षणाऽव्याप्तिरावरणभङ्गफलमादाय जानात्यादिकर्म्मणि लक्षणसङ्गमनेऽपीच्छत्यादिकर्मण्यव्याप्तिवारणायोक्तरीतेरेवानुसर्तव्यत्वादिति। निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह-*घटमिति* ॥ *आद्यमिति* ॥ निर्वर्त्यमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि ॥

संज्ञान्तरैरनाख्यातमिति ॥ अपादानत्वादितत्तद्रूपविशेषैरविवक्षितमित्यर्थः अकथितश्चेत्यत्राऽकथितशब्दोऽविवक्षितपरो, नत्वप्रधानपरः। तथा सति पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोः कर्मसंज्ञा प्रसज्ज्येतेति। दुहादीनां परिगणनात् तत्संज्ञयोः करोत्यादियोगे सावकाशत्वादिति भावः। तथाच पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ च तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। यद्यदि विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्याऽपि(१)दुह्यर्थत्वेन कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेनैव कर्मसंज्ञा सिद्ध्यति। कर्तृनिष्ठव्यापारविशेषणफलाश्रयतया गोः प्रधानकर्मतया न तत्र लाद्यनुपपत्तिः। पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यादन्यथासिद्धप्रयोजनकमेतत् सूत्रमित्याभाति, तथापि विभागानुकूलकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम्। एतस्मिन्नर्थेऽप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनाद्गवादावेव लादयः।

अप्रधानकर्मत्वं चोक्तकर्मभिन्नत्वम्। तच्चोक्ताऽर्थे गवादीनामक्षतम्। धात्वर्थफलानाश्रयत्वात्। तथाचैतत्कल्पे स्थितं द्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। तत्र गोरपादानत्वाऽविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। तद्विवक्षायां पञ्चमी। गोः पयस्यन्वये तु षष्ठी। एवञ्च गोकर्मकपयोनिष्ठविभागानुकूल एककर्त्तृको व्यापार इति बोधः। विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वम्। आद्यकल्पे तु पयोनिष्ठविभागाऽनुकू-

---

(१) गां पयो दोग्धीत्यत्र गौः पयस्त्यजति तया त्याजयतीत्यर्थ प्रतीतेरितिभावः।

न्तरैरनाख्यातम् । क्रूरमभिक्रुद्ध्यतीत्यन्यपूर्व्वकम् ॥

कर्त्तृतृतीयाया आश्रयोऽर्थः। तथाहि। "स्वतन्त्रः कर्त्ता"। (पा० सू० १।४।५४) स्वातन्त्र्यञ्च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् (१)।

ल्गोनिष्ठव्यापाराऽनुकूल एककर्त्तृको वर्त्तमानोव्यापार इति। तत्र विभागाश्रयत्वात् पयसः कर्मता। तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वात्तु गोः, न तु विभागाश्रयत्वेन। पयोनिष्ठविभागीयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वादेवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

अन्यपूर्वकमिति। अन्यसंज्ञाबाधनपूर्वं शास्त्रबोधितमित्यर्थः। क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यत्र, क्रुधद्रुहेर्ष्येतिप्रसक्तसम्प्रदानसंज्ञायाः, "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" (पा० सू० १।४।३८) इति बोधनात्। एवं वैकुण्ठमधिशेते इत्यादावपि बोध्यम्। 'अजां ग्रामं गमयति, 'शिष्यं शास्त्रं बोधयति,' 'ब्राह्मणमन्नं भोजयति,' 'यजमानं मन्त्रं पाठयति,' 'घटं जनयति' 'नाशयति' इत्यादौ गतिबुद्धीति सूत्रेण गम्यादिप्रकृतिकणिजन्तधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया अप्याश्रयोऽर्थः। यद्यपि णिजन्तधात्वर्थप्रेरणजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादजादीनामपि कर्मत्वं कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेनैव सिद्धं, तथापि णिजन्तेन आप्यमानस्य(२) चेद्भवति गत्याद्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रम्। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तेनेत्यादौ न। तदुक्तं—

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः।
नियमात् कर्मसंज्ञायाः धर्मेणाप्यभिधीयते। इति।

वाचकतासम्बन्धेन स्वनिष्ठया तृतीययेत्यर्थः। यद्यपि कर्त्तृसंज्ञायाः परत्वाद्धेतुमति चेत्यनुशासनात् स्वकारकविशिष्टक्रियाया णिजर्थसम्बन्धाऽवगतेरन्तरङ्गत्वाच्च कर्मसंज्ञायास्तया बाध एवोचितस्तथाप्यन्यानधीनत्वलक्षणाऽर्थप्राधान्यशाब्दप्राधान्ययोः प्र-

---

(१) धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमित्यत्र 'प्रकृत' इत्यादिः।

(२) आप्यमानस्य नाम प्राप्यमाणस्य अर्थात् णिजन्तनिमित्तकर्मसंज्ञायोग्यस्य।

योजकव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्य्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वस्याऽऽक-डार(पा० सू० १।४।१) सूत्रे कैयटेनोक्तत्वाद्धेतुमति चेतिसूत्रस्थ-भाष्यप्रामाण्याच्च तदनुरोधिकर्मत्वस्याऽन्तरङ्गादपि कर्तृत्वादू-बलवत्त्वाऽनियमत्वमेव साम्प्रतम्।

परे तु—हेतुमति चेत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापार-रूपा स्वतन्त्रप्रेरणा णिजर्थः। कर्त्तृत्वं च क्वचित् प्रयत्नः, क्वचिदा-श्रयत्वादि। यादृशधातूत्तराख्याते यादृशं कर्त्तृत्वमभिधीयते तादृश-धातूत्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहको व्यापारोऽभिधीयते। निर्वाहकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषो, नाऽतो नाशयतीत्यादाव-न्वयाऽनुपपत्तिः।

एवञ्च पाकादिकर्तुस्तत्कर्मत्वविरहेऽपि ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यताऽ-वच्छेदककर्तृत्वस्य फलत्वेन तदाश्रयत्वात् पाकादिकर्तुः कर्मत्वं ता-दृशकर्तृत्वविशेषणतया सहायादिरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वाविवक्षायां पाचयत्योदनं सहायमित्यपि प्रयोगः साधुरेव। अत एव, "अजिग्रहत्त ज्जनको धनुस्तद्" इति भट्टिप्रयोगः स्वरसतः सङ्गच्छते। ग्रहेर्ज्ञान-लाक्षणिकतया तदुपपादनं त्वगतिकगतिः। यदा तु णिच्प्रकृत्यर्थ-व्यापारे स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वस्य विशेषणतया विवक्षा तदा सहायेने-त्येव। गतिबुद्धीति सूत्रं, गत्याद्यर्थकधातुयोगे तादृक्कर्तृत्वविशेषण-तया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षा नियता नाऽन्यत्रेत्यर्थबोधनद्वारा तत्र कर्तृप्रत्ययाऽसाधुत्वज्ञापकम्। तेन पाचयत्योदनं सहायेनेतिवदज-या ग्रामं गमयतीति न।

एवञ्चाऽजां ग्रामं गमयतीत्यत्र, ग्रामनिष्ठसंयोगाऽनुकूलव्यापा-रस्य यदजानिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो व्यापा-रस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः। पाचयत्योदनं सहायेनेत्यत्र सहा-यकर्तृको यो विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारो, निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तत् कर्तृत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः।

चैत्रेण ग्रामं गम्यतेऽजेत्यत्र कर्माख्याते तु तादृशव्यापारनिर्वाह्य-कर्तृकव्यापारनिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपकं यद् ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलं ग-मनं तत्कर्त्र्यजेति बोधः। सहायेन पाच्यते तण्डुलश्चैत्रेणेत्यत्र तु चै-त्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपको यः सहायरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्ति-व्यापारस्तज्जन्यविक्लित्त्याश्रयस्तण्डुल इति बोधः। अर्थविवेकः

स्वयमूह्यः ॥

ये त्वनुकूलव्यापार एव णिजर्थस्तदन्वयिनी गमनादिक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं,तच्छालितयाऽजादीनां प्राप्तमेव कर्मत्वं "गतिबुद्धि" (पा.सू. १।४ ५२)इति सूत्रेण इति वदन्ति । तेषां मते पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादौ द्वितीयातृतीययोर्नियामकाऽलाभः । अधिकमन्यत्राऽनुसन्धेयमित्याहुः ॥

वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि द्वितीयाया आधार एवाऽर्थः । अध्याद्युपसृष्टशीङादियोगे "अधिशीङ्" (पा० सू० १।४।४६) इत्यादिसूत्रैराधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । यदपि कृञर्थव्यापारान्तर्भावेणाऽध्याद्युपसृष्टशीङादीनां लक्षणामुपगम्य कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेनैव कर्मसंज्ञा सुसाधा, तथापि मुख्याऽर्थकतद्योगेऽपि कर्मप्रत्ययसाधुत्वबोधनार्थमधिशीङ्स्थासामित्यादिसूत्राणामप्यावश्यकतेति । कर्मप्रवचनीययोगविहितविभक्तेस्तु यथायथं लक्ष्यलक्षणभावादिः सम्बन्धो द्योत्य इति वक्ष्यते ॥

उपपदविभक्तीनां तु षष्ठ्यपवादकत्वात् सम्बन्ध एवाऽर्थः । "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (पा० सू० २।३।५) इति विहितद्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः । मासमधीत इत्यादौ मासव्यापकाऽध्ययनमिति बोधात् । द्वितीयादीनामाश्रयोऽर्थ इत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेन तदविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति-*कर्तृतीयाया इति ॥ करणतृतीयाया व्यापारार्थत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादुक्तं—*कर्त्रीति* ॥ *आश्रय* इति ॥ आश्रयमात्रमित्यर्थः । आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति *तथाहीत्यादिना*।ननु स्वातन्त्र्यमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् । तच्च काष्ठं पचतीत्यादौ काष्ठादावप्रसक्तं, तद्व्यापारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वादत आह-*स्वातन्त्र्यञ्चेति* ॥ व्यापाराश्रयत्वस्य करणे धात्वर्थाश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्रसक्तत्वात् तद्व्यावृत्तये क्रमेणोभयम् ॥

अन्ये तु-कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । तदेव च कर्तृत्वम् । कालिकसम्बन्धेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । ग्रामं गच्छतीत्या-

(१)धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ॥

इति वाक्यपदीयात् । अत एव यदा यदीयो व्यापारो धातुनाऽभिधीयते तदा स कर्तेति, स्थाली पचति, अग्निः पचति, एधांसि पचन्ति, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते ।

नन्वेवं "कर्म्मकर्तृव्यपदेशाच्च" (ब्र० सू० १ । २ । ४) इति सूत्रे, "मनोमयः प्राणशरीरः" इति वाक्यस्थमनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य, "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि" इति प्राप्तिकर्म्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णी-

---

दावुत्तरसंयोगात्मके फले तादृशधात्वर्थत्वाभावान्न तदाश्रयेऽतिप्रसङ्गः । पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्तेऽव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्येऽप्युक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावान्न सूत्राऽनर्थक्यमिति । कर्त्तुः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्तृव्यावृत्तधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव सम्यक्त्वे गुरुविशेषणस्याऽनतिप्रयोजनकत्वाच्चोपेक्ष्यम् । कर्मकर्त्तरि तु नव्यमते फले व्यापारत्वाऽऽरोपान्नाऽव्याप्तिः । व्यापारत्वेन कृतेरपि सङ्ग्रहान्न तदनाश्रयेऽचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहारः । तदतिरिक्तव्यापारस्य धातुना विवक्षायां तु क्वचित् कर्तृत्वव्यवहारोऽपि । वक्ष्यति च—यदा यदीयो व्यापार इत्यादि । एवमेव, ततो भूतं न तु मया कृतमित्याद्युपपाद्यमिति भावः । तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति *धातुनेति* । उक्तक्रियइति विशेषणादस्मदुक्तमेव स्वातन्त्र्यं हरिसम्मतमिति सूचयति *अत एवेति* ॥ उक्तस्वातन्त्र्यस्य कर्त्तृत्वादेवेत्यर्थः ॥

सङ्गच्छते इति।कृत्याश्रयत्वादेस्तत्त्वे तु तदसङ्गतिरिति भावः। उक्तविवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वं द्रढयितुं पृच्छति *नन्वेवमिति* । एवं विवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । जीवत्वे संकल्पकर्त्तृरूपत्वे ब्रह्मभिन्नत्वे इति

---

(१) धातुनोक्तक्रिये कारके कर्तृता नित्यमिष्यते, इति हरिपाद्याक्षरयोजना ।

तं कथं सङ्गच्छताम् । उच्यते । जीवस्यैव ज्ञेयत्वे प्राप्तिकर्म्मत्व-मपि वाच्यम् । कर्तृत्वञ्च तस्य आख्यातेनोक्तम् । नचैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् । कर्तृसंज्ञया कर्म्मसंज्ञाया बाधात् । तथाचैतमिति द्वितीया न स्यात् । कर्म्मकर्तृतायाञ्च यगाद्यापत्तिरिति(१) शब्द-विरोधद्वारा भवति स भेदहेतुः ।

एवञ्च व्यपारांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थः । कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं, कृत्याश्रयत्वं वा, दण्डः करोतीत्यत्रा-व्याप्तम् ।

यावत् । एतमित इत्यादेरितः शरीरात् प्रेत्य निःसृत्य एतच्छरीरं परित्यज्येति यावत् । एतं स्वप्रकाशत्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमा-त्मानम्, अभिसम्भवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः । *कथं सङ्गच्छता-मिति* । भवन्मते वैवक्षिकयोः कर्त्तृत्वकर्मत्वयोरेकस्मिन्नपि सम्भ-वादिति भावः ।

संज्ञानिबन्धनविरोधं समर्थयन् कर्त्तृत्वकर्मत्वयोर्वास्तवाविरोधं दर्शयति *उच्यते इत्यादिना*।*जीवस्यैव ज्ञेयत्वे इति* । स क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वबोधने इत्यर्थः । *प्राप्तिकर्मत्वमि-ति* ॥ अन्योपासनाया अपरप्राप्यफलकत्वादिति भावः । *आख्या-तेनेति* । अभिसम्भविताऽस्मीत्येतद्घटकेनेत्यर्थः । *बाधादि-ति* । संज्ञयोराकडारीयतया समावेशाऽसम्भवेन परया कर्त्तृसं-ज्ञया बाधादित्यर्थः। *यगाद्याऽऽपत्तिरिति* । अभ्युच्चयवादः। प्राप्ये कर्मवद्भावाऽप्रसक्तेः ॥ शब्दविरोधद्वारा=एकदा संज्ञाद्वयप्रयुक्तका-र्याऽनुत्पत्तिद्वारा, स=संज्ञाद्वयविरोधस्तत्र कर्त्तृकर्मत्वव्यवहारहेतु-रित्यर्थः । न तु कर्त्तृत्वकर्मत्वयोः पारमार्थिकं भेदमादायेति भावः ।

ननु विशिष्टाश्रयस्य तावत् तृतीयाऽर्थत्वमायातमत आह *एवञ्चे-ति*॥ धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्त्तृत्वे चेत्यर्थ॥*आश्रयमात्रमिति*। अनन्यलभ्यत्वादिति भावः। मतान्तरं दूषयति कृत्याश्रयत्वमि-त्यादिना *अव्याप्तमिति* ॥ अचेतने तस्मिंस्तद्बाधादिति भावः ॥

---

(१) अत्रादिपदग्राह्यमात्मनेपदम् ।

अत्र वदन्ति—दण्डादिनिष्ठव्यापारस्य धात्वर्थव्यवहारस्तस्मिन् सूपपादः। अतएव हरिणा—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावाऽऽपादनादपि।
तदधीनप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेर्व्यतिरेके च दर्शनात्।
(१)आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते ॥

इत्यनेन करणादिव्यापारात् पूर्वं कारणादिसम्पादकशक्तिमत्त्वेन कारणादीनामात्माधीनत्वसम्पादनेन च तदायत्तव्यापारत्वेनाऽतिप्रवृत्तानां निवर्त्तनेन कर्त्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या प्रतिनिध्यभावेन कारकान्तराभावेऽप्यस्त्यादौ कर्त्तुर्दर्शनेन च दूरादप्युपकारित्वेऽपि स्वातन्त्र्यमित्यर्थकेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव स्वातन्त्र्यमभिहितम्।

वस्तुत एषां धर्माणामभावेऽपि शब्दे यस्यैते प्रतिपाद्यन्ते स कर्त्तेति तदाशयः। पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थसाधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्य सत्त्वात् कर्त्तृत्वोपपत्तिः। धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्त्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापारमादाय कर्त्तृत्वं, प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रवृत्तानां करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् प्रयोज्यस्य प्रयोजकाऽनधीनत्वाच्च। न हि फलोद्देशाऽधीना करणादीनां व्यापारवत्ता। प्रयोज्यस्य तु तादृशप्रवृत्तौ "सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्त" इति, हेतुमति चेतिसूत्रस्थं भाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रामाणमित्याहुः॥

कृत्याश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैयायिकोक्तकर्त्तृत्वस्योपेक्षणीयत्वमावेदितम्। तेषां त्वयमाशयः। कर्त्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेव, आश्रयप्रतियोगित्वादिरूपं तु गौणम्, उभयमपि कर्त्तृतृतीयया प्रतिपद्यते।

तथाहि। चैत्रेण पच्यते इत्यादौ कृतिमदभेदेन तज्जन्यत्वं वा क्रियाविशेषणतया तृतीययाऽभिधीयते॥ अचेतनकाष्ठादेरपि कर्त्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचतीतिवत् 'काष्ठेन पच्यते तण्डुल' इत्यत्रापि प्रयोगाद् व्यापाररूपे कर्त्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे सकर्मत्वे वा

(१) आरादुपकारित्व चान्यनिर्वर्त्यफलानिर्वर्त्तकत्वम्।

तस्य लक्षणा। एवं चैत्रेण ज्ञायते इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्त्तृत्वे आधेयत्वरूपे कर्त्तृमत्वे वा, नश्यते घटेनेत्यादौ प्रतियोगित्वात्मककर्त्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्त्वे वा लक्षणा। चैत्रः पचतीत्यादावुक्तस्थले कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेष्यतयाऽऽख्यातेन बोध्यते। अचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र कर्तृपदमपि भाक्तमेव।

नच यत्नवत एव मुख्यकर्तृत्वे तदादायैव "कर्तृकरणयोः" (पा० सू०२।३।६।६५)इत्यादेश्चारितार्थ्ये गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्सूत्रस्थकर्तृपदस्य पारिभाषिककर्तृपरत्वात्। तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तत्परत्वे मानत्वात्। सूत्रे स्वातन्त्र्यं च समभिव्याहृतकारकान्तराऽनधीनत्वे सति कारकत्वम्। पुरुषव्यापाराऽधीनक्रियाऽनुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया, काष्ठं पचतीत्यादौ कर्तृत्वम्। अनधीनत्वान्तविशेषणं च, चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचन्तीति प्रयोगवारणाय। चैत्रः पचति, स्थाली पचतीत्यादौ यत्र कारकान्तराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनान्तविशेषणं न प्रतीयत एव। तन्निर्वाहश्च स्वतन्त्रशक्तिकल्पनात्। विशिष्टशक्तेर्विशेषणविषयकाविशेष्यबोधाजनकत्वात्। विशिष्टशक्त्या निर्वाहात। चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्त्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हेतुकर्त्रधीनत्वेऽपि ण्यन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पच्याद्यर्थक्रियाकारकाऽनधीनताया अवैकल्येन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः। स्वतन्त्रकर्त्तृप्रयोजकव्यापारस्य तण्डुलक्रयणादिवत् पाकादावन्यथासिद्धत्वादकारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च। अत एव, चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्र, मैत्रः पचतीति न।

नन्वस्तूपदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतन्त्रकर्तृतानिर्वाहस्तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयाऽनुपपत्तिः कर्त्तृत्वनिर्वाहकव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतन्त्रनिष्ठस्य तस्य णिचाऽभिधानादिति चेन्न।

कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसम्बन्धेन पाकाद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थतापक्षेऽदोषात्। कर्त्तृत्वरूपफलाऽवच्छिन्नव्यापारस्य णिजर्थतामतेऽपि तदुपरक्ताश्रयस्याऽन्ततो भानानिर्वाहेणानभिधानस्या-

ऽभूतत्वात् । अबोधनस्यैव तत्राऽनभिधानपदार्थत्वादभिधानस्य "तिङ्कृत्तद्धितसमासैः" इति परिगणनाच्च ॥

आख्यातस्य धर्म्यवाचकत्वेऽपि कृत्यादिविशिष्टकर्तृबोधकत्वरूपाऽभिधानस्य तत्र सत्त्वान्न चैत्रः पचतीत्यादौ तृतीयाऽऽपत्तिः । मुख्यविशेष्यतया तद्विवक्षायां चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न । आश्रयातिरिक्ते विशेषणतया कृतिबोधनस्यैवाऽनभिधानपदार्थत्वात् । तथाभिधानं च, 'लकृत्तद्धितसमासैः' एवेति त एवाभिधायकतया वृत्तिकृत्तोपात्ताः ।

यद्यपि स्वतन्त्रव्यापार एव तृतीयादेरनुशासनं, तथापि कृतिरूपकर्तृत्व एव लाघवाच्छक्तिर्व्यापारादौ तु लक्षणेत्युक्तमनुशासनस्याऽनादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वाल्लाघवसहकृतस्यैव तस्य शक्तिकल्पकत्वात् । व्यापारे तत्सत्त्वेऽपि गौरवेण तदसिद्धेः ।

एवञ्च कृतिरूपकर्तृत्वबोधस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वं न प्रतीयत एवेति न तदन्तर्भावेण शक्तिः । प्रमाणाऽभावात् । व्यापारलाक्षणिककर्तृप्रत्ययेन लक्षणया न, तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वारणात् । अन्यथा तदन्तर्भावेण कृतौ शक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । 'घटो जायते' 'ओदनः सिध्यति' इत्यादौ घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च सत्कार्यवादमवलम्ब्यैवोपपादनीयम् ।

मुख्यं क्रियाकर्तृत्वं च न तदनुकूलकृतिमात्रम् । एकक्रियाविषयककृतेर्यत्र नान्तरीयकाक्रियानिर्वाहस्तत्र तत्क्रियाकर्तृत्वाऽव्यपदेशात् । किन्तु तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूलकृतिस्तत्कर्तृत्वम् । गुरुतरभारोत्तोलनादौ तु यत्र क्रियाया अनिष्पत्तिस्तत्र गतिरुक्तैव । अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणाऽनुकूलनाराचक्षेपरूपव्यारस्य कृतिविषयत्वेऽपि हि सा । लक्षणस्योद्देश्यताघटिततया तस्य विप्रमरणानुकूलव्यापारत्वेनानभिसंहितत्वात्तेन रूपेण कृतिविषयित्वस्य तादृशव्यापारे असत्त्वेन न ब्राह्मणत्वविशिष्टवधकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्तुरिति न सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं तस्येति ॥

अयञ्च त्रिविधः-शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, कर्म्मकर्त्ता च। 'मया हरिः सेव्यते' 'कार्य्यते हरिणा'। 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' (१)। मदभिन्नाश्रयको हरिकर्म्मकसेवनाऽनुकूलो व्यापारः। हर्य्यभिन्नाश्रयक उत्पादनानुकूलो व्यापारः। गोकुलकर्मकगमनाऽनुकूलकृष्णाश्रयकताहशव्यापाराऽनुकूलो व्यापारः इति शब्दबोधाः। करणतृतीयायास्त्वाश्रयव्यापारौ वाच्यौ। तथा-

---

कर्तृविभागमाह *अयञ्चेति*। अनुपदं तृतीयार्थत्वेन निरुक्तः। कर्त्तेत्यर्थः। *शुद्ध इति*। हेतुत्वकर्मकर्तृत्वानाधिकरणमित्यर्थः। प्रेरणार्थकणिच्प्रकृतिधातूपात्तव्यापाराश्रय इति यावत्(२)। *हेतुरिति*। णिजर्थप्रेरणाश्रय इत्यर्थः। *कर्मकर्त्तेति*। धातूपात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वेन विवक्षित इत्यर्थः। क्रमेणोदाहरणान्याह *मया हरिः सेव्यत इत्यादिना*। अत्र व्यापारविशेष्यकबोधोत्कीर्त्तनं तु कैयटाऽनुसारेण। तत्त्वं तु प्रागेवाऽवोचाम। *आश्रयव्यापाराविति*॥

ननु व्यापारस्य धातुत्वेनैव लाभात् तत्र शक्तिकल्पनमपार्थमित्याशङ्क्यैकस्य कर्तृनिष्ठव्यापारस्य धातोर्लाभेऽप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमन्तरेण शाब्दविषयताऽनुपपत्त्या शक्तिरावश्यकी। आख्यातान्निवृत्तिभेदाया एव क्रियाया अवगमाद् व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वासम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य स्वोक्तार्थस्य सप्रमाणतां दर्शयितुं करणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्यति। *तथाहीत्यादिना*।

---

(१) गमयतीत्यादि कर्मकर्तुरुदाहरणम्। कर्मकर्तृपदे कर्म चासौ कर्तेति कर्मधारयः। एवञ्च कृष्णस्य 'गतिबुद्धि" इति सूत्रेण कर्मसंज्ञाविधानात् कर्मकर्तृत्वम्। नच कर्मसंज्ञया कर्तृसंज्ञाबाधेन कथं कर्मकर्तृत्वमिति चेत् प्रकृतधातूपात्तव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य सत्वात्। अत एव गोकुलमित्यत्र द्वितीयोपपत्तिः संगच्छते।

(२) कश्चित्तु कर्मत्वप्रयोजकत्वाविवक्षासमानकालिकविवक्षाविषयकर्तृत्वं शुद्धकर्तृत्वमित्याह।

हि. "साधकतमं करणम्," । (पा०सू० १।४।४२) तमवर्थः प्रकर्षः। सचाऽव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्ता । तादृशव्यापारवत्कारणञ्च करणम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

साधकतममिति सूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वात् साधकशब्दादेव प्रकर्षलाभेऽपि गौणाधाराधिकरणसंज्ञाफलकस्य, कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इत्यर्थस्य बोधनाय तमबुपादानमिति सूचयन्नाह *तमबर्थः प्रकर्ष इति*। प्रकर्षश्च कारकान्तरापेक्षो न तु करणान्तरापेक्षः । कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेन तमपा तदवधिकप्रकर्षस्यैव द्योतनात् । तेनाश्वेन दीपिकया व्रजतीति प्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा करणान्तराऽपेक्षकप्रकर्षस्य करणान्तरे अभावेन तदनुपपत्तेः ॥ *तादृशेति* । फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थः ।

परे तु—फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं करणत्वम् । स्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधाने सति यदव्यवहितोत्तरक्षणे फलनिष्पत्तिस्तत्त्वमिति यावत् । स एव तृतीयार्थः । सत्यन्तनिवेशाच्चक्षुषोऽन्धःकारे फलाऽयोगेऽपि न तत्राऽप्रसङ्गः । प्रयोजकेऽतिप्रसङ्गनिरासायाऽव्यवहितेति वदन्ति (१) ॥

तत्र हरिसम्मतिमप्याह *उक्तञ्चेति* । अत्र क्रियापदं फलपरम् । 'बाणेन हत' इत्यत्र बाणव्यापाराव्यवहितोत्तरक्षणे प्राणवियोगरूपफलाऽवश्यम्भावाल्लक्षणसमन्वयः । विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव विभक्तौ प्रयोजिका, न वास्तवकरणत्वादिसत्तेत्युक्तम् । अत एव दात्रेऽनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां, बलेन लुनातीति प्रयोगः । *वस्तुत इति* । यत इदमेव वस्तु करणमिति न नियमोऽत एव

(१) अत्र अव्यवधानांशः करणे विशेषणं। पूर्वत्रतु तदीयव्यापारे इति भेदः ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥ इति।
विवक्ष्यत इत्यनेन सकृदनेकेषां तदभावात् द्वितीयासप्तम्या-

निश्चिताऽधिकरणत्वाऽपि स्थाली तनुतरकपालत्वाद्विवक्षितकरण-त्ववतीत्यर्थः। *अवकाशमिति*। तण्डुलं स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणत्वाऽविवक्षायां संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः। तथाच, काष्ठैः पचतीत्यादौ प्रकृत्यर्थकाष्ठादेरभेदेनाश्रयरूपतृतीयाऽर्थेऽन्वयः। तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्यापा-ररूपतदर्थान्तर आधेयतासम्बन्धेन विक्लित्त्यनुकूलव्यापारे। एवञ्च काष्ठाऽभिन्नाश्रयको यः फलोपहितव्यापारस्तद्विशिष्टो विक्लित्त्य-नुकूल एकाश्रयको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः। वैशिष्ट्यं च जन्य-जनकभावसम्बन्धेन बोध्यम्। अत्र च "यत्सन्निहितेषु सर्वेषु कार-केषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति" इति सकलकारकव्यापारस्य कर्त्रधी-नत्वप्रतिपादकं, "कारके" इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाणम्॥

अपरे तु-'क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्' इति वा-क्यस्थाऽनन्तरपदस्वारस्यात् तृतीयार्थव्यापारस्य जन्यतासम्बन्धे-न काष्ठाश्रयकव्यापारविशिष्टफलानुकूलो व्यापार इति बोधमाहुः। तृतीयार्थकरणत्वस्य व्यापार एवाऽन्वयः, शब्दशक्तिस्वभावान्न फ-लांशे। अत एव मत्वर्थलक्षणया सोमादिपदस्य नामधेयत्वं सिद्धा-न्तितम्। अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनाऽन्विते फलांशे करणत्वे-नाऽन्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव। अत एव, सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणेति मीमांसका इत्यन्ये।

वस्तुतस्त्वाश्रयोऽवधिरुद्देश्य इति मूलस्वारस्यात् करणतृती-यायाः अप्याश्रयमात्रमर्थः। प्रकृत्यर्थान्वितस्य स्वनिष्ठव्यापारजन्य-त्वसंबन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्येव न्यायः।

नैयायिकास्त्वसाधारणं कारणं करणम्। कारणे असाधारण्यं च व्यापारवत्त्वमेव। न तु फलाऽयोगव्यवच्छिन्नत्वम्। तस्य या-वत्कारणघटिततया गौरवेण तद्धर्माऽवच्छिन्ने शक्त्यसिद्धेः। स एव च प्रकर्षस्साधकतममिति तमपा बोध्यते। व्यापारस्य तज्जन्य-त्वविशिष्टतज्जन्यजनकत्वरूपतयाऽव्यवधानांशस्यापि जनकत्वघट-

देरवकाशं सूचयति। नचैवं, "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (अ० २ पा० २। ३। ३३) इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे "शक्तिविपर्ययात्" इति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम्। "तदेषामेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-

---

कतया लाभात् तत्र पृथक्शक्त्यभावेन व्यापारमात्रं करणतृतीयार्थः। तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयः। शेषं पूर्ववदित्याहुः।

एवमिति। एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्त्तृकरणशक्त्योरविरोध इति यावत्। *शक्तिविपर्ययादिति*। 'एष हि द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता बोद्धा विज्ञानाऽऽत्मा पुरुष' इत्यादीनां तथा कर्त्तुः कर्त्तव्यविशेषप्रतिपादकानां यजेत जुहुयादित्यादीनां च सार्थक्याय जीवस्य, "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्"(१)इत्यनेन कर्तृत्वेबोधितं बुद्धिपदव्यवहार्यं विज्ञानमेवाऽस्तु कर्त्रित्याशङ्कायां विज्ञानशब्दवाच्यबुद्धेः कर्त्तृत्वाऽभ्युपगमे लोके समर्थस्याऽपि कर्त्तुः सर्वाऽर्थकारिकरणान्तरसापेक्षस्यैव कार्य्यकारित्वदर्शनेन विज्ञानपदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः करणशक्तिहान्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमुचितमित्यर्थप्रतिपादकेन, "शक्तिविपर्ययात्" इति सूत्रेणेत्यर्थः(२)

न युज्येतेति। कर्तृकरणशक्त्योरविरोधस्यैव भवद्भिरभिधानादिति भावः। *तदेषामेतेषामिति*। प्राणानाम्,–इन्द्रियाणां, वि-

---

(१) सूत्रार्थस्तु जीवः कर्ता, कस्मात् 'शास्त्रार्थवत्त्वात्'। शास्त्रस्य'यजेत' 'जुहुयात्' इत्यादियागहोमाद्युपदेशकस्य, अर्थवत्त्वात् साफल्यसिद्धेरित्यर्थः। जीवस्य कर्तृत्वे सत्येव यागाद्युपदेष्टुं शक्यते नान्यथेति यावत्।

(२) "विज्ञान व्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात् ततः शक्तिविपर्ययः स्यात्। करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्यांच बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वं स्यात्" इत्याद्येतदर्थकमेव भगवता शंकराचार्येण प्रतिपादितम्।

मादाय" इति श्रुत्यन्तरे करणतया क्लृप्तस्य कर्तृतां प्रकल्प्य शक्तिविपर्ययापत्तिर्निष्प्रमाणा कल्प्येतेत्यभिप्रायात्।

वस्तुतस्तु अभ्युच्चयमात्रमेतदिति, "यथा च तक्षोभयथा," (ब्र० सू० २।३।४०) इत्यधिकरणे भाष्य एव स्पष्टमित्यादि प्रपञ्चितं भूषणे॥

ज्ञानं ग्रहणशक्ति विज्ञानेन-विज्ञानशब्दवाच्येन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकप्रवृत्त्येति यावत्। आदाय-गृहीत्वा हृदयं स्वापे गच्छतीति श्रुत्यर्थः।

करणतयेति। विज्ञानेनेत्यत्र करणतया क्लृप्तस्येत्यर्थः। निष्प्रमाणेत्यादेः कर्तरि करणशक्तिस्वीकारेऽपि द्वयोः शक्त्योरेकदा विवक्षायामसम्भवेन "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादौ कर्तृत्वविवक्षायां करणे शक्तिविवक्षाप्रयुक्तविज्ञानेनेति तृतीयान्तनिर्देशाऽऽपाद्यनाऽसम्भवेन तद्विपर्ययस्याभावादित्याशयादित्यर्थः।

नन्विदमयुक्तम्। अपादानप्रतिपादकग्रन्थस्यैवापत्तावप्रामाण्यप्रतिपादकत्वाऽसम्भवात्। आपत्तेः प्राक्तनसूत्रादप्रक्रान्तत्वाच्चेत्यत आह-वस्तुतस्त्विति *अभ्युच्चयमात्रमेतदिति*। एतत्=शक्तिहान्यापतिरूपं दूषणम्। मात्रपदेन तात्पर्यविषयत्वस्य व्यवच्छेदः। अभ्युच्चयत्वं च, तात्पर्यज्ञानविषयाऽर्थसन्निहितत्वम्। उपेक्षाविषयत्वं वा। तच्च बुद्धेः करणशक्तिविपर्ययेऽस्ति। दृष्टान्तप्रतिपादकसूत्राद् बुद्धेः कर्मत्वनिरासस्यैव मुख्यत्वावगतेरिति भावः।

भूषणे तु, तदेवैतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यन्तः पाठो नास्त्येव। "नन्वेवं कर्त्तेत्यादि,-न युज्येतेति चेत् सत्यम्। अन्वाचयमात्रमेतद्" इति पाठः। अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्य जीवत्वे शक्तिविपर्ययापत्तिः सम्भाव्यते, न तु निर्भरस्तत्रेत्यर्थः। उपाधिवशेन परमात्मन्येव तत्सम्भवादिति भावः। तदेव विशदयति-*यथा चेति* सूत्रे, च-शब्दस्त्वर्थे, पराऽभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासाऽर्थः। न हि परमात्मनोऽन्यो जीवोनाम कर्त्ता भोक्ता वा सम्भवति। नित्यशुद्धमुक्तात्मनः कर्तृत्वाऽऽद्यसम्भवादनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च।

सप्तम्या अप्याश्रयोऽर्थः। "सप्तम्यधिकरणे च" (पा०सू०२।३।३६) इत्यधिकरणे सप्तमी। तच्च "आधारोऽधिकरणम्" (पा० सू० १।४।४५) इति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चाश्रयत्वम्। तत्राश्रयांशः शक्यः। तत्त्वमवच्छेदकम्। नचाश्रयत्वमात्रेण कर्म्मकर्त्तृकरणानामाधारसंज्ञा(१) स्यात्। स्यादेव, यदि ताभिर-

---

किन्तु "ध्यायतीव लेलीयतीव" इति श्रुतरेध्यस्तं तत्तत्र वाच्यम। अविद्योपस्थापितं तत् परस्यापि सम्भवति। "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इति। विद्याऽवस्थायां तु तदभावो "यत्र तु सर्वमात्मैव स्यात् किं केन पश्येत्" इति श्रुतेः। यथा तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति, स एव गृहस्थो विमुक्तवास्यादिनिर्व्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः। तथाच शक्तिविपर्य्ययादित्यस्य पराभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासे तात्पर्यं, न तु बुद्धेः कर्तृत्वेन करणशक्तिपरित्याग इति न तद्विरोध इति भावः॥

सप्तम्यर्थन्निरूपयति-*सप्तम्या अपीति*॥ ननु तावता सूत्रादाधारवाच्यत्वं लभ्यते, नाश्रयस्येत्यत आह—*तत्त्वञ्चेति*॥ आधारत्वं चेत्यर्थः॥ *आश्रयत्वमिति*॥ आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः। विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधनेऽप्याश्रयांऽश एव सा, न तु विशेषणीभूताश्रयत्वेऽपि। तत्प्रकारकशाब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनयैव तद्भानोपपत्तेरित्याशयेनाह *तत्राश्रयांशः शक्य इति*॥ यद्वा, ननु तावता परम्परया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं, नाऽऽश्रयमात्रस्येत आह *आश्रयांश इति*॥ पूर्वोक्तरीत्या क्रियाया धातोरेव लाभादनन्यलभ्याश्रय एव शक्य, इत्यर्थः। तत्त्वम् आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यताऽवच्छेदकस्य कर्त्रादिसाधारण्यात् करणतृतीयायाश्च व्यापारोऽपीत्यपिना आश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः॥

---

(१) आधारसंज्ञेति। आधारस्य संज्ञा, आधारसंज्ञेति षष्ठी तत्पुरुषः, नतु आधाररूपासंज्ञेति कर्मधारयः। आधारसंज्ञाऽप्रसिद्धः। एवं च आधारस्य संज्ञा नाम आधारोद्देश्यकाधिकारणसंज्ञेत्यर्थः।

स्था न बाधः स्यात् । "कारके" (पा० सू० १ । ४ । २३) इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येवं यद्यपि तात्पर्यं तथाप्यत्र कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति, 'स्थाल्यां पचति' 'भूतले वसति' 'कटे शेते' इत्याद्युपपद्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्वत्(१)क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ इति ।

एतच्च त्रिविधम् औपश्लेषिकं, वैषयिकमभिव्यापकञ्च । 'कटे शेते' 'गुरौ वसति' 'मोक्षे इच्छाऽस्ति' 'तिलेषु तैलम्'इति । एतच्च "संहितायाम्" (पा० सू० ६ । १ । ७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

कर्तृकर्मद्वारेति ॥ एतादृशाऽर्थलाभश्च तत्सूत्रसामर्थ्यादेव । तथाहि । कारकाधिकारीयेणैतेन क्रियाऽन्वय्याधारस्याऽधिकरणसंज्ञा विधीयते । क्रिया च धात्वर्थः । साक्षादाधारयोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रान्तत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सत् परम्पराघटके च कर्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव, मोक्ष इच्छास्तीतिवन्मोक्षं इच्छति भवतीति न प्रयोगः ॥

औपश्लेषिकमिति सामीप्यसम्बन्धनिबन्धनमित्यर्थः । सामीप्यस्याऽपि संयुक्तसंयोगरूपतया संयोगपदेन तस्याऽपि सङ्ग्रहात् आधेयव्याप्यताऽवच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः । तत्राद्यस्य, कटे शेते, गुरौ वसतीत्युदाहरणे, द्वितीयस्य मोक्षे इच्छास्तीति, अन्त्यस्याऽन्त्यम् । कटे शेत इत्यत्र परम्परया कटाभिन्नाश्रयकः शयनाऽनुकूलो व्यापार इति बोधः । एवमन्यत्राऽप्यूह्यम् ॥

भाष्ये स्पष्टमिति तत्रहि संहिताधिकारखण्डनाय, "संयोगः शक्योऽवक्तुम् । अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं-व्यापकमौपश्लेषिकं

---

(१) "कारके" इत्यधिकारलब्धमर्थमाह—उपकुर्वदिति । स्वीयया क्रियया प्रधानक्रियानिर्वर्तकमित्यर्थः ।

निर्वर्तकम्

अवधिः पञ्चम्यर्थः । "अपादाने पञ्चमी" (पा० सू० २।३।२९) तच्च,(१) "ध्रुवमपायेऽपादानम्" (पा० सू० १ । ४ । २४) इति

वैषयिकमिति । इक्शब्दस्य कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् । "इको यणचि", उपश्लिष्टस्येति तत्राऽन्तरेण ग्रहणं संहितायामेव भविष्यति" इत्युक्तम् । अत्रोपश्लिष्टपदाऽध्याहारेण सप्तमीत्यर्थ इदमेव भाष्यं मानम् । संहितायामित्युपलक्षणम् । तत्र च "दीयते कार्य्यं भववत्"(२) इत्यादिसूत्रस्थभाष्यस्यापि । तत्राऽधिकरणत्रैविध्यप्रतिपादनादिति ॥

नैयायिकास्तु-संयोगेनाऽनाधारः समवायेनाधार इत्याद्यनुगतप्रतीतिबलादाधारत्वमखण्डोपाधिः । संयोगादिरूपं तु न तत् । कुण्डसंयोगिनो बदरादेरपि कुण्डाधारतापत्तेः ।

ननु बदरप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः कुण्डाधारताव्यवहारनियामकत्वाऽभ्युपगमान्नोक्तदोषो, न वा कुण्डे कुण्डसंयोगाऽनुयोगितासत्त्वेऽपि, कुण्डे कुण्डमिति प्रतीत्यापत्तिः । कुण्डकुण्डप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायास्तत्र विरहादिति चेदेवमपि मल्ले मल्लाऽन्तरसंयोगसत्त्व उक्तानुयोगिताध्रौव्यान्मल्ले मल्ल इति व्यवहारापत्तेरशक्यवारणत्वेनोक्तप्रकारस्यैवाऽनुसर्त्तव्यत्वात् । तथाच तादृशमाधारत्वमाधेयत्वं वा सप्तम्यर्थः । कस्याधारत्व इत्याकाङ्क्षायां क्रियानिरूपितस्य तस्य बाधादुपस्थितत्वात् कर्त्तृकर्मणोराधार एव सेति तयोरेव तदन्वयः ।

'भूतले घट' इत्यादौ न यत्र क्रियाश्रवणं तत्राऽपि कारकत्वनिर्वाहाय तदध्याहारस्यावश्यकता । ईदृशस्थले परम्परासम्बन्धस्याऽपि क्रियाऽन्वयित्वरूपकारकत्वघटकता, शास्त्रप्रामाण्यात् । अत एवाऽक्षशौण्ड इत्यादौ सामर्थ्योपपत्तिः । एवञ्च भूतले घटोऽस्तीत्यत्र भूतलवृत्तिर्घटो वर्त्तमानसत्ताऽऽश्रय इति बोधः । नञ्-

---

(१) ननु सूत्रेणापादानस्य पञ्चम्यर्थत्वलाभेऽप्यवधेः कथं तदर्थत्वलाभ इत्यत आह-तच्चेति । तथाच सूत्रेणावधेः संज्ञाविधानात्तस्यापि पञ्चम्यर्थत्वम् ।

(२) अत्रादिपदात् "तदस्मिन्नधिकम्" इति सूत्रस्थं भाष्यं ग्राह्यम् ।

सूत्राद्, अपायो-विश्लेषस्तज्जनकक्रिया, तत्रावधिभूतमपादान-मित्यर्थकादवधिभूतमिति भावः । उक्तञ्च वाक्यपदीये--

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
तस्याऽप्यश्वस्य पतने कुण्ड्यादि ध्रुवमुच्यते ॥
उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्म्मके ।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथग् ॥ इति ।

अस्यार्थः अपाये(१)=विश्लेषहेतुक्रियायाम् । उदासीनम्=अनाश्रयः । अतदावेशात्=तत्क्रियानाश्रयत्वात् । एवञ्च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम् । वृक्षात्

समभिव्याहारे तु ताशद्दशसप्तम्यर्थाऽभावो घटांशे भासते इत्याहुः ॥

पञ्चम्यर्थं निरूपयति *अवधिः पञ्चम्यर्थ इति* । *विश्लेष इति* विभाग इत्यर्थः । अवधित्वं च, प्रकृतधात्वर्थविभागजनकतात्क्रिया-ऽनाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थजन्यविभागाश्रयत्वम् । करणादिकार-केऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । यत्किञ्चित्क्रियाजन्यविभागस्य तत्राऽपि सत्त्वादतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतस्तद्विशेषणं प्रकृतेति । एवञ्च वृक्षात् पततीत्यादौ विभागजनकक्रिया पतत्यर्थः । यद्वक्ष्यति—यत्र धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमिति । अधिकं हरिपद्यव्या-ख्याऽवसरे ग्रन्थकृतैव स्फुटीकरिष्यते ॥

उदासीनं=विभागजनकक्रियानाश्रयः । तद्द्वैविध्यमाह-*चल-मित्यादि* । चलोऽश्वादिरचलो ग्रामादिः ॥ *तत्क्रियानाश्रयत्वादिति*

---

(१) अपायपदं विभागजनकक्रियापरं लक्षणयेत्याशयेन व्याचष्ट विश्लेषहेतुक्रियायामिति ।

पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणाय सत्यन्तम् । धावतोऽश्वात् पततीत्यत्राऽश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेतुत्वेति । कुड्यात् पततोऽश्वात् पततीत्यत्राऽश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तत्र विरुद्धमित्याह—यस्मादश्वादिति ॥ तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयमिति भावः । एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह—तस्यापीति ॥

उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात् तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परान्मेषावपसरत इति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—उभावपीति ॥ मेषान्तरेति । यथा निश्चलमेषादपसरद्द्वितीयमेषस्थले निश्चलमेषस्यापसरन्मेषक्रियामादाय ध्रुवत्वम् । तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति । तथाच विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वं वाच्यम् । क्रिया चात्र धात्वर्थो न तु स्पन्दः । तेन वृक्ष-

---

तद्विभागजनकतत्क्रियाऽनाविष्टत्वादित्यर्थः ॥ *क्रियाश्रयत्वादिति ॥ तथाचाऽव्याप्तिरिति भावः ॥ *विशेषणीयमिति* ॥ तथाच विभागस्तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशनीय इति भावः । समाधत्ते-*प्रविभक्ते त्वित्यादिना* तत्तन्मेषवृत्तित्वविशिष्टत्वेन भिन्नतयाऽवगत इत्यर्थः । *व्यवस्थिते इति* ॥ तत्तन्मेषवृत्तित्वविभागजनकक्रिये तत्तन्मेषाचाश्रित भवत एवेत्यर्थः । तदेवाऽऽह *मेषान्तरक्रियापेक्षमित्यादि* ॥ परस्परपदोपात्तयोरपादानत्वं, तत्तत्क्रियाश्रयत्वान्मेषपदोपात्तयोः कर्तृत्वञ्चोपपद्यत इत्यर्थः । तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽपि धात्वर्थक्रियाविशेषणीयेत्याह—*क्रिया चेति* ॥ *धात्वर्थ* इति । प्रकृतधात्वर्थ इत्यर्थः । *न तु स्पन्दमात्रमिति* । यथाकथंचित्प्रतीयमानक्रियापीत्यर्थः । वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्रे इत्युक्त्या वस्त्रद्वारकसम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं वृक्षस्य सूच्यते । क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति

कर्मजविभागवति वस्त्रे, वृक्षाद् वस्त्रं पततीति सङ्गच्छते।

मते तु तत्र वृक्षस्याऽपादानत्वं दुरुपपादमेव ॥ *सङ्गच्छत इति* ॥ ताहशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाऽभावेन तद्वति वृक्षे नाऽव्याप्तिरिति भावः (१)।

अत्र वदन्ति। पञ्चम्या आश्रय इव विभागोऽप्यर्थोऽविभागार्थकपतत्यादिसमभिव्याहारे करणतृतीयाया व्यापारवद् अनेकधातूनां विभागे शक्तिकल्पनाऽपेक्षया एकस्याः पञ्चम्यास्तत्र शक्तिकल्पनायां लाघवात्। विभागस्य धात्वर्थत्वं द्वितीयादिस्थले इव विभागस्य धातुना लाभादाश्रयमात्रं पञ्चम्यर्थ इत्येव ब्रूयात्। अवधेराश्रयात् पृथगुपादानवैयर्थ्यात्। त्यजिपत्योः पर्यायतापत्तेश्च। प्रकृतेऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलक्रियैव पतत्यर्थः। अधोदेशश्च संयोगांऽशे उपलक्षणम्। गम्युपात्तसंयोगफल उत्तरदेशवद् विभागाऽधीनपूर्वदेशसंयोगनाशमन्तरेण क्रियायाः संयोगजनकत्वाऽसम्भवात्। तस्याऽविभागजनकत्वमक्षुण्णमेव। समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्युत्पत्तिवैचित्र्येणाश्रयरूपपञ्चम्यर्थस्य विभागरूपाऽपरतदर्थे आधेयतयाऽन्वयस्तस्य चाऽनुकूलतासम्बन्धेन पतत्यर्थक्रियायाम्। एवञ्च विभागस्य धात्वर्थत्वाभावान्न कर्मताप्रसङ्गक्लेशोऽपि।

यद्वा, अवधिरित्यनुगतव्यवहारादवधित्वमाश्रयत्वव्याप्यमखण्डोपाधिस्तदवच्छिन्न एव पञ्चम्यर्थः। अत एवाऽवधेराश्रयात् पृथगुपादानम्। तस्य च स्वानिष्ठाऽवधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः। एवञ्च पूर्वकल्पे, वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र वृक्षाऽभिन्नाश्रयकविभागजनकपर्णाऽऽश्रयकसंयोगानुकूलव्यापार इति बोधः। द्वितीये तु वृक्षाभिन्नाऽवधिविशिष्टा ताहक् क्रियेति विभागजन्यसंयोगो विभागजनकक्रियाया न पतत्यर्थः। पत्लृ गताविित्यनुशासनाद् गतिशब्दस्य, गम्लृ गतावित्यादौ संयोगानुकूलव्यापार एव प्रसिद्धेः। त्यजर्थे गतिव्यवहाराभावाच्च। फलाऽवच्छि-

(१) इदं त्वत्र चिन्त्यम्। वृक्षकर्मजन्यविभागक्षणोत्पन्नपतनक्रियामादायैव तत्प्रयोगसंगतिर्वक्तव्या। नच सा सम्भवति पतधात्वर्थक्रियां प्रति वृक्षस्याजनकत्वेनाकारकत्वादिति।

वस्तुतो नैतावत् पञ्चम्या वाच्यम् । किन्तु अवधेर्लक्षण-

न्व्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च धातोः शक्तिमङ्गीकुर्वतः स्वोक्तफलत्वानाक्रान्तविभागस्य धात्वर्थव्यापारावच्छेदकत्वासम्भवाच्च ।

पततेः संयोगरूपफलाऽर्थकत्वे ग्रामं गच्छतीतिवद् ग्रामं पततीत्यापत्तिरिति तु न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याऽधोदेश एवान्वयात् । ग्रामस्य तत्त्वे तु, विहगो ग्रामं पततीति त्विष्टमेव । अत एव, नरकं पतित इति विग्रहे द्वितीयासमासविधानं सङ्गच्छते । न च वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति, वृक्षात् पर्णं पततीत्यापत्तिः । तदुस्थाध्यक्रियाजन्यदेशाऽन्तरविभागे वृक्षावधिकत्वानुपगमात् । अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमात्रस्यैव विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्याऽपि तथात्वात् त्वन्मतेऽपि तादृशप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः । अत एव,

गतिर्विना त्ववधिना नाऽपाय इति कथ्यते ।
वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निदर्शितम् ॥

इत्यवध्यन्वययोग्यविभागाऽनुकूलत्वं विना संयोगजनिका क्रिया नाऽपायः । अत एव पर्णविशेषणतया वृक्षविवक्षायामपायस्याविवक्षणाद् वृक्षस्य पर्णं पततीत्यत्र भाष्ये षष्ठ्युक्तेरित्येतदर्थकं हरिणोक्तम् । विभागजन्यसंयोगस्य पूर्वापरीभूतानवयवकत्वेन च व्यापारत्वाभावेन विभागस्य तदुक्तफललक्षणानाक्रान्तत्वेन तदुभयार्थकस्य पततेर्धातुत्वानापत्तेश्च ।

यत्र च गृहादपसरतीत्यादौ विभाग एव धात्वर्थस्तत्राश्रयोऽवधिमात्रं वा पञ्चम्यर्थः । तस्याधेयतया स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकत्वेन वा यथायथं विभागेऽन्वयः । परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ तु मेषपदवाच्यत्वावच्छेदेनैव कर्तृत्वाविवक्षा, न परस्परवाच्यत्वावच्छेदेनेति, न पञ्चम्यनुपपत्तिरिति ॥

उक्ताऽपादानत्वस्य पञ्चमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं मनस्याधायाह * वस्तुत इति * ॥ * लक्षणमात्रमिति * ॥ मात्रपदेन शक्यताऽवच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच व्यावृत्त्यादिफलकं निरूक्ताऽवधित्वमेव । पञ्चम्यर्थस्तु विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः ॥

मात्रम् । (१)द्वितीयाऽर्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवादिति तु प्रतिभाति । न चैवमपि, वृक्षात् स्पन्दत इति स्यादिति शङ्क्यम् । आसनाच्चलितो, राज्याच्चलित इतिवद् इष्टत्वात् । एतेन पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति समाधानाभासोऽप्यपास्तः(२) ।

---

* द्वितीयार्थोक्तरीत्येति * ॥ चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वं गच्छतीति वारणाय परया कर्त्तृसंज्ञया बाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेवं वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णेऽपि विभागाश्रयत्वस्याविकलत्वात् तदुत्तरं पञ्चम्यापत्तिरत आह * अतिप्रसङ्गस्येति * ॥ (३) स्यन्दस्य प्रस्रवणजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निषेधति * नचेति * ॥ * एवमिति * ॥ विभागाश्रयत्वमात्रस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः ॥

* स्यादिति * ॥ प्रस्रवणस्याऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलद्रवद्रव्यक्रियारूपतया विभागस्य धात्वर्थाऽभावेन परमते आपत्त्यसम्भवादित्याशयः ॥ * इष्टत्वादिति * ॥ चलत्यर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्येव तदर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापि पञ्चमीनियामकत्वे क्षतिविरहादित्यर्थः । चलतेर्गत्यर्थकत्वेऽपि, राज्याच्चलित इति प्रयोगे विभागानुकूलक्रियापरत्ववत् स्यन्देरपि तदर्थत्वमुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमिति भावः । जलमत्र कर्त्तृ । वृक्षस्यैव कर्त्तृत्वविवक्षायां तु परया कर्त्तृसंज्ञया बाधेनोक्तापत्तेरसम्भवादिति भावः ॥

---

(१) ननु आश्रयान्तदलस्यावाच्यत्वे देवदत्तो ग्रामादायातीत्यत्र देवदत्तादिति प्रयोगापत्तिर्विश्लेषाश्रयत्वादत आह-द्वितीयार्थोक्तेति ।

(२) वृक्षात्स्पन्दते इति प्रयोगवारणाय तादृशहेतुहेतुमद्भावांगीकारे 'आसनाच्चलित' इत्यादिप्रयोगस्येष्टस्यानिर्वाह इति तादृशहेतुहेतुमद्भावो नाभ्युपेय इति भावः ।

(३) 'वृक्षात्स्यन्दते' इतिपाठं मत्वा व्याचष्टे —स्यन्दस्येत्यादि ।

स्य

नचैवमपि, वृक्षात् त्यजतीति दुर्वारम्। कर्मसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधेन पञ्चम्यसम्भवात्। भ्रमात् कृते तथा प्रयोगे यदि बोधाभावोऽनुभवसिद्धस्तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे त्यजादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्वं वाच्यम्। बलाहकाद् विद्योतत इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्यम्। (१)रूपं रसात् पृथगित्यत्र तु बुद्धिपरिकल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यम्। पृथग्विनेति पञ्चमी वा। इदञ्च—

नचैवमपीति ॥ एवमपि धात्वर्थविभागाऽऽश्रयत्वस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ *दुर्वारमिति* ॥ धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः ॥ *कर्मसंज्ञयेति* ॥ वृक्षस्य त्यजर्थव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः। पूर्वमतिप्रसङ्गः कर्त्तृसंज्ञामादायैवोक्तः। इदानीं तु कर्मसंज्ञामादाय प्राप्तः स निवारित इति बोध्यम् ॥ *अनुभवसिद्ध इति* ॥

वस्तुतो विभागाऽवधित्वस्य वृक्षे अबाधात्तज्जन्यबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव। विभागाश्रयस्यैवाऽवधित्वोक्तेः। त्यजतेः पतत्यर्थे लक्षणाग्रहदशायां, वृक्षात् पर्णं त्यजतीति प्रयोगस्य प्रमाणिकत्वेन कारणतावच्छेदककोटौ त्यजादिभिन्नत्वस्य धात्वंशे निवेशयितुमशक्यत्वादित्याभिप्रेत्योक्तम् ॥ *यदीति* ॥ *बलाहकादिति* ॥ धूममरुज्ज्योतिः समूहो बलाहकः। ततोऽवयवभूतज्योतिषामेव विभागविवक्षणात् सोऽवधिः। द्युतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वकविद्योतनबोधकः। तथाच बलाहकाऽवधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्त्तृकं विद्योतनमिति बोधः। *निःसृत्येति* ॥ निःसरणपूर्वके विद्योतने धातोर्वृत्तिमुपगम्य पञ्चम्युपपाद्येत्यर्थः। अत एवोपात्तविशेष्यस्याऽन्तर्भावो वक्ष्यमाणः सङ्गच्छते।

बुद्धिपरिकल्पितमिति। बौद्धविभागाऽवधित्वमाश्रित्येत्यर्थः।

---

(१) रूपं रसात्पृथगित्यत्र रूपे विभागपूर्वकसंयोगानुकूलव्यापाररूपनिःसरणस्य बाधादित्याशंकां निराकर्तुमाह–रूपमिति।

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते ॥

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम् । यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । यथाऽश्वात् पतति । यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा बलाहकाद् विद्योतते । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । अपेक्षिता क्रिया यत्र तदन्त्यम् । यथा कुतो भवान् पाटलिपुत्रात् । अत्रागमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्य्यः ।

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः । तथाहि । सम्प्रदाने चतुर्थी । तच्च, "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" (पा० सू० १ । ४ । ३२) इति

तादृगपादानत्वाश्रयणे प्रमाणशैथिल्यं मत्वाऽऽह *पृथगिति* । *साक्षादिति* ॥ मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । धातुनेत्यस्य समभिव्याहृतेत्यादिः ॥ *गतिरिति* ॥ विभागजनकक्रियेत्यर्थः । उपात्तविषयमपि समभिव्याहृतधातुनोपात्तोऽलक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेत्यर्थः ॥ *अपेक्षितक्रियमिति* ॥ अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः ॥

अध्याहृत्येति ॥ अर्थाध्याहाराभिप्रायेण । पदाध्याहारवादे तु आकाङ्क्षितक्रियावाचकपदाऽनुसन्धानेऽप्यनुपात्तत्वरूपविशेषणघटितलक्षणावैकल्यं बोध्यम् । प्रमाणं तत्र, पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे सम्प्रदानादिसंज्ञाविधायकानि, "स्पृहेरीप्सितः" (पा० सू० १ । ४ । ३६) इत्यादिसूत्राणि । तैस्तत्तद्धातुयोग एव तद्बोधनात् । अर्थाध्याहारे तु क्रियार्थोपपदस्येत्यादिसूत्रे, "ल्यब्लोप" इत्यादिवार्त्तिकानि च ॥

अन्ये त्विदमित्थं व्याचक्षते—यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयं धातुनाऽभिधीयते तदाद्यम् । यत्र विभागोऽध्याहृतधातुना तथा तद्द्वितीयम् । यत्र तूभयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयं तत्तृतीयमिति । अधिकमन्यतोऽवधार्य्यम् ।

चतुर्थ्यर्थं निरूपयति *उद्देश्य इति* ॥ ननूद्देश्यत्वं कामनावि-

सूत्रात् कर्मणा-करणभूतेन (१)यमभिप्रैति-ईप्सति तत् कारकं सम्प्रदानमित्यर्थकादुद्देश्यम् ।

पयत्वं, तच्च, विप्राय गां ददातीत्यत्र क्रियाजन्यफलभागितया कामनाविषये गवादावतिप्रसक्तमतस्तद्व्याचष्टम्, तत्सूत्रप्रामाण्येन दर्शयति *तच्च कर्मणेत्यादि* ॥ कर्मणेत्यनन्तरम्, सम्बन्धुमिति शेषः । कर्म चाऽत्र पारिभाषिकम । "कर्मणा यमभिप्रैति" (पा० सू० १।४।३२) इति क्रियाव्याप्यमानस्य सम्प्रदानसंज्ञाविधानात् । अत एव तदकर्मकाविषयम् ।

ननु ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामरूपकर्मजन्यसुखादिफलभागितयोद्देश्ये कर्त्तरि अतिप्रसङ्गोऽत आह *करणभूतेनेति* ॥ करणत्वं च सम्बन्धक्रियाऽपेक्षम । क्रियाव्यवहितव्यापारवत एव करणतया व्यापारे कर्मवृत्तित्वलाभेन तद्वृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकफल एव सम्भवात् । कर्मवृत्तितज्जन्यत्वस्य प्रेमजन्यसुखे असत्त्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । यमित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रैतीत्यर्थस्यापि लाभात् प्रथमान्तकर्त्तर्यतिप्रसङ्गः स्यादतस्तदुपात्तम् ।

यद्यपि गौर्ब्राह्मणस्य भवत्वितीच्छाविशेष्यतया गामेवाऽवगाहते तथा सूत्रफलितार्थपरत्वान्न दोषः । तथाच कर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारको यद्विशेष्यकोऽभिप्रायः स सम्प्रदानमिति सूत्राऽर्थः । तादृशफलसम्बन्धिकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति यावत् ।

विप्राय गां ददातीत्यादौ परस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नेच्छात्मकस्त्यागो दाधात्वर्थः । उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । गोरूपकर्मणश्चाऽऽश्रयत्वेन स्वत्वरूपफले । तथाच गोवृत्तिस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसाऽनुकूलो विप्राऽभिन्नोद्देश्यकस्त्याग इति वैयाकरणमते बोधः । उद्देश्यत्वं च विप्रे गोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव एवं वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वात सम्प्रदानत्वमूह्यम ॥

---

(१) कर्मणः करणत्वं च संबन्धविषयकेच्छारूपाभिप्रायघटकसंबन्धघटकसत्त्वादिद्वारा बोध्यम् ।

नैयायिकास्तु-परस्वत्वेच्छाधीनस्वसत्वध्वंसेच्छा त्याग इति मते स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्यागो ददात्यर्थः। विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य स्वनिरूपकनिरुक्तेच्छाजन्यत्वसम्बन्धेन ददात्यर्थत्यागे गोरूपकर्मणस्त्वाश्रयतया स्वस्वत्वध्वंसरूपफले। तथाच गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसजनको निरुक्तसम्बन्धेन विप्रनिष्ठविशेष्यताविशिष्टो यस्त्यागस्तदाश्रयश्चैत्र इति वाक्याद् बोधः।

यदि तु गौर्विप्रस्य भवतु न ममेतीच्छैव त्यागो दाधात्वर्थः। एवञ्च उक्तस्थले निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य च स्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयाद् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविषयगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागाऽऽश्रय इति बोधः। जन्यस्वत्वस्य गोवृत्तित्वेऽवगतेऽर्थात्तस्मिंस्तज्जन्यत्वं लभ्यते एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याऽक्षतम्। वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यत्र तु संयोगाऽवच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाऽवच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः। वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। स च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगाऽन्वयी। द्वितीयार्थवृत्तित्वं तु द्रवद्रव्यक्रियान्वयि। तथाच वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयो यः संयोगस्तदवच्छिन्ना योदकवृत्तिर्द्रव्यक्रिया तदवच्छिन्नव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः।

न चैवं सिचधात्वर्थताऽवच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायां द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वये, पयसा वृक्षं सिञ्चतीति न स्यात्। तादृशक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम्। तत्र संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसंयोग एव वृक्षवृत्तित्वाऽन्वयान्नाऽनुपपत्तिरित्याहुः॥

अपरे तु-विजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः। एवञ्च विप्राय गां ददातीत्यादौ त्यागजन्यफलभागित्वप्रकारकब्राह्मणवृत्त्युद्देश्यताकगोविषयकत्यागाश्रय इति बोधः। रुद्राय गां ददातीत्यत्र रुद्रस्य त्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वमस्त्येव। स्वत्वं तु तस्य जायते न वेत्यन्यत्। त्यागजन्यं फलं तु स्वत्वरूपं ग्राह्यम्। तेन पितृस्वर्गमुद्दिश्य दत्तायां गवि ब्राह्मणस्य सम्प्रदानत्वोपपत्तिः। पितुः स्वत्वरूपं फलं नोद्देश्यं, किन्तु स्वर्गः।

पितृभ्यो दद्यादित्यादौ तु रुद्राय गां ददातीतिवत् सम्प्रदानत्वमस्त्येव। त्यागे वैजात्यनिवेशाच्च न केतुः सम्प्रदानत्वम्। वृक्षाया-

इदमेव शेषित्वम् । तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं (१)च शेषित्व-मित्येव पूर्वतन्त्रे निरूपितम् । अत एव, "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय

दकमासिञ्चतीत्यादौ तु चतुर्थ्यर्थे गौणसम्प्रदानत्वम् । तत्र सिंचद्र-वद्रव्यवृत्तिसंयोगाऽनुकूला क्रिया । उदकादिपदसमभिव्याहारे च संयोगाऽनुकूलक्रियामात्रमर्थः । चतुर्थ्यर्थस्तु वृत्तित्वम । इत्थञ्च वृक्ष-वृत्युदकीयसंयोगाऽवच्छिन्नक्रियेत्यादिबोधः ।

अत्र चतुर्थीद्वितीयाभ्यां तुल्यबोधजननात्तत्र द्वितीया मा भूदिति सम्प्रदानसंज्ञाऽनुशिष्यते । वृक्षं पयसा सिञ्चतीत्यादौ तु वृक्षश-ब्दात् द्वितीया भवत्येव । तत्र तृतीयाऽर्थोऽभेदस्तस्य द्रवद्रव्येऽन्व-यः । द्वितीयार्थवृत्तित्वस्य तु संयोगेऽन्वयः । तथाच वृक्षवृत्तिसंयो-गाऽनुकूलोदकाभिन्नद्रवद्रव्यक्रियेति बोधः ।

'शत्रवेऽस्त्रं मुञ्चति' अत्र दुःखोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः । मोचनं विभा-गावच्छिन्नक्रिया, क्रियानुकूलव्यापारो वा । प्रकृत्यर्थस्य वृत्तित्वेन चतुर्थ्यर्थैकदेशे दुःखेऽन्वयः । एवं मित्राय दूतं प्रेषयतीत्यत्र वार्त्तादा-नोद्देश्यकत्वम् । पुत्राय धनं प्रेषयतीत्यत्र प्रीत्युद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थ इत्याद्यूह्यमित्याहुः ।

तन्न सम्यक् । सम्प्रदाने हि चतुर्थी । न च भवदुक्तसम्प्रदानत्वे किञ्चिन्मानं, येन वृक्षायेत्यत्र चतुर्थी स्यात् । किञ्च संयोगरूपधात्व-र्थान्वयित्वाऽविशेषादुदकपदादपि चतुर्थ्यापत्तिः । बाधकं कर्मत्वं तु वृक्षेऽप्यक्षतमिति न किञ्चिदेतत् ॥ *इदमेवेति* ॥ निरुक्तोद्देश्य-त्वमेवेत्यर्थः ॥ पूर्वतन्त्रे-मीमांसायाम् ॥ *अत एवेति* ॥ शेषित्वस्याऽ-र्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ॥

प्रासनवदिति ॥ "प्रासनन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थ-त्वात्" इत्यधिकरणे इत्यर्थः । प्रासनदृष्टान्तश्चैवं ज्योतिष्टोमे श्रूयते, "नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यति" इति । यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीतास्तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगशृङ्गं चात्वालनामकगर्त्ते प्रक्षिपेदिति तदर्थः । तत्रैवं सन्दिह्यते । किमेतत् प्रासनमर्थकर्मेति, प्रतिपत्तिकर्मेति वा, अर्थ-

---

(१) इच्छीयविषयताविशेष उद्देश्यत्वमिति भावः ।

दण्डप्रदानम्" (अ० ४ पा० २ अ० ६) इत्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः, किन्तु चतुर्थीश्रुत्यार्थकर्मेति तत्र निर्णीतम् । रजकाय

कर्मैव भवितुमर्हति सप्रयोजनत्वात् । प्रतिपत्तितायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे—

"कृष्णविषाणया कण्डूयति" इति श्रुत्या कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् प्रतिपत्तिकर्मतैव युक्ता । न चाऽनर्थक्यम् । प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि चात्वाल एवेति नियमापूर्वसद्भावादिति सिद्धान्तितम् । तद्वद्दण्डदानं न प्रतिपत्तिरिति योजना ॥ *इत्यधिकरण इति* ॥ चतुर्थाध्याय इति शेषः ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव, "मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति" इति श्रूयते। तत्र दण्डदानस्याऽर्थप्रतिपत्तिकर्मभावसन्देहेऽध्वर्युणा दीक्षासिद्ध्यै दत्तदण्डस्याऽऽसोमक्रयाद्यजमानधारणेन कृतार्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मैवेति पूर्वपक्षे, "दण्डी प्रैषानन्वाह" इति श्रवणान्मैत्रावरुणस्य प्रैषाऽनुवादेऽवलम्बनाय दण्डोपेऽक्षितः । एवञ्च भविष्यदुपयोगसद्भावात् दानव्याप्यमानदण्डव्याप्यमानत्वेन मैत्रावरुणस्य प्राधान्याच्च दण्डदानस्य प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्कारूपादर्थकर्मैवोपयोक्ष्यमाणसंस्काररूपत्वेन प्राशस्त्यादर्थकर्मतैवोचिता । उपयोजयितुमेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तेः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्य सत्कारमात्रपर्यवसायित्वेन कार्यपर्यवसानाऽभावादप्रशस्तत्वमतो मैत्रावरुणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म । तथा सति निरूढपशौ असत्यपि दीक्षिते दण्डसम्पादनस्यैव दानप्रयोजकमिति सिद्धान्तितम् ।

अर्थकर्मत्वे च शेषित्वं प्रयोजकम्, तच्च चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणस्य बोध्यत इत्याह *चतुर्थीश्रुत्येति* ॥ ननु यत्र दाधातुरधीनीकरणाद्यर्थकस्तत्राऽधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविषयत्वरूपसम्प्रदानत्वस्य रजकादावपि सम्भवात् "रजकाय वस्त्रं ददाति," "होत्रे उष्ट्रं ददाति" इत्यादिप्रयोगाः प्रसज्ज्येरन्नित्याशङ्कामिष्टाप-

वस्त्रं ददातीत्यपि, खण्डिकोपाध्यायः (१)शिष्याय चपेटां ददातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव(२)।

वृत्तिकारास्तु—सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयन्तो रजकस्य वस्त्र-

---

स्या परिहरति *रजकायेति* ॥ तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति *खण्डिकोपाध्याय इति* ॥ *ददातीति* ॥ दाधात्वर्थसंयोगसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति तद्भावः। अस्मिन् प्रयोगे ददातिः संयोगानुकूलव्यापाराऽर्थकः। चपेटापदार्थस्तु प्रसृतकरतलम्। "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यत्र ददातिर्बोधनार्थकः। मतिपदार्थश्च तज्जनकं वेदादिशास्त्रमिति बोध्यम्।

स्वस्वत्वनिवृत्तीति। परस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंसेच्छारूपं व्यापारम्, अर्थं—दाधात्वर्थमित्यर्थः। तथाचोक्ताऽर्थकदाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव सम्प्रदानत्वम्। अन्वर्थमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादुक्तस्थले च ददातेस्तदर्थकत्वाभावेन रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येवेति तेषामाशयः। उक्तभाष्यप्रामाण्यादन्वर्थत्वमेवाऽसिद्धम्। महासंज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधादेव, सर्वनामस्थानसंज्ञावदित्यस्वरसादाहुरिति।

नन्वजां ग्रामं नयतीत्यत्राजायां निरुक्तसम्प्रदानस्य सत्त्वात्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यापत्तिरिति चेत् स्यादेव यदि परया कर्मसंज्ञया सम्प्रदानत्वस्य न बाध इति। 'यूपाय दारु' इत्यादौ न सम्प्रदानचतुर्थी, अपि तु तादर्थ्ये। तादर्थ्यं च, स एवाऽर्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम्। समभिव्याहृताऽर्थे तादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' इति वार्त्तिकार्थः।

---

(१) खण्डिकोपाध्यायः—बालकशिक्षक इत्यर्थः।

(२) नच 'रजकाय वस्त्रं ददाति' इति प्रयोगो भाक्त इति शंक्यम्। 'क्रियाग्रहणम् कर्तव्यम्' इति वार्तिकं खण्डयता भाष्यकारेण संप्रदानसंज्ञाया अन्वर्थत्वानङ्गीकारेण उक्तप्रयोगस्यैव मुख्यत्वात्।

प्रयोजनत्वं च न जन्यत्वं दुःखाय पापमित्यस्याऽप्यापत्तेः। नाऽपि जन्यतयेच्छाविषयत्वम्। स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यतयेच्छाविषयत्वेन स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। तथा सति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे, पाकाय व्रजतीति प्रयोगनिर्वाहाय, "तुमर्थाच्च" (पा० सू० २।३।१५) इतिसूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः। पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकाद्वार्त्तिकेन चतुर्थ्युपपत्तेः। अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वम्। तत्प्रयोजनकत्वरूपं तादर्थ्यं तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम्। दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयलक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपाऽर्थत्वात्तद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी। तदर्थश्चेच्छाऽधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम्। प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयित्वेनाऽन्वयः। तस्याऽऽश्रयतया दार्वादावेवं रन्धनाय स्थालीत्यादावप्यूह्यमिति केचित्।

तन्न मनोरमम्। तादर्थ्यस्योक्तरूपत्वे, मुक्तये हरिं भजतीत्यत्र चतुर्थ्यनुपपत्तेः। न हि भजनस्य मुक्तीच्छाऽधीनेच्छाविषयव्यापारवत्ता। नाऽपि मुक्तेः सम्प्रदानता, कर्मजन्यफलभागितयाऽनुद्देश्यत्वात्। तस्मात्तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव तत्तादर्थ्यम्। स्वर्गाय पुण्यमित्यादयस्त्विष्यन्त एव। वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेर्न "तुमर्थात्" इतिसूत्रानुपपत्तिरपीति। नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकात् "नमः स्वस्ति" (पा० सू० २।३।१६) इति सूत्रेण चतुर्थी विधीयते। तत्र नमः पदार्थस्त्यागो नतिश्च। तत्र नतिः स्वाऽपकर्षबोधनाऽनुकूलो व्यापारो, 'हरये नमः' इत्यादौ त्यागः। चतुर्थ्या च तत्रोद्देश्यत्वम्। त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्विति फलेच्छाऽधीनो न ममेत्याकारकः स्वस्वत्वेच्छाभावरूपस्तदा तदुद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विषयत्वम्। यदि त्यागरूपेच्छैवाऽन्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं स्वत्वमपि विषयीकरोति तदा स्वत्वभागितया विषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम्। न तु स्वीकाराश्रयत्वम्। शिवादेर्विग्रहवतोऽपि स्वीकाराऽभावात्तदाऽऽकारकतया ध्यातस्य मन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते तदभावाच्च।

त्यज्यमानोपचारादौ शिवादिनिरूपितस्वत्वाऽभावेऽपि तदीय-

मित्येवाहुः । इदश्च—

अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

त्वेन तत्र द्रव्ये स्वत्वाऽवगाहिनीच्छाविसंवादिरूपैव । अन्यदीयस्वत्वे बाधितं शिवादिनिरूपितत्वं शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरं वा बाधिततद्द्रव्यसम्बन्धमवगाहते ।

तत्र प्रथमे स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वं जन्यतासम्बन्धेन तादृशेच्छावत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽन्वयः । द्वितीये विषयताविशेष एव सः । तत्र च प्रकृत्यर्थशिवादेर्निरूपितत्वसम्बन्धेनाऽन्वयः । नमः पदार्थत्यागस्य विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽर्घादिद्रव्येऽन्वयः । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्यागेऽन्वयः । शिवायोत्सृजतीत्यादाविव नाशनिराकर्तृसम्प्रदानता नमः पदस्याऽधातुत्वात् ।

नमः पदेन च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैव त्यागे बोध्यते । अन्योच्चारितनमःपदेनान्यदीयत्यगाबोधनात् । तत्पुरुषोच्चारितनमः पदात्यागबोधे त्यागे त्यज्यमानद्रव्ये च तदीयत्वसंशयाऽनुदयात् अत एव तदीयत्वबोधनायाऽहं दद इतिवद्, अहं नम इत्यादि न प्रयुज्यते । ऋत्विजा च यजमानरूपपुरुषान्तरीयद्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नमः पदं प्रयुज्यते । स चारोपस्तस्मिन् विशेषदर्शनदशायामहार्यतयोपपद्यते । प्रतिविधिप्रयुक्तदानवाक्ये च पूजायां नमःपदघटितवाक्यस्य बाधितार्थकत्वेऽप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्धम् । शास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥

तद् विभजते * इदमिति ॥ "कर्मणा यमभिप्रैति" (पा० सू० १ । ४ । ३२) इति सङ्केतितं सम्प्रदानं चेत्यर्थः ॥ त्रिविधमित्यनेनाऽन्वितम् ॥ त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितं कर्तुरनिराकरणादित्रिभ्यः सम्प्रदानव्यपदेशं लभत इति योजना । स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वसम्बन्धेन त्यागे समभिव्याहृतधात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदङ्गत्वम् । तेन वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ न वृक्षादेराधिक्यम् (१) ॥ *कर्मणेप्सितमिति* ॥ कर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयः ।

---

(१) वस्तुतस्तु वृत्तिकृन्मते नायं विभागः । तथाच वृक्षादेरसंग्रहेऽपि न क्षतिः । . . . .

प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम् (१) ॥

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम् । "सूर्यायार्घ्यं ददाति" इत्याद्यम् । नात्र सूर्यः प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति । प्रेरकं, "विप्राय गां ददाति" । अनुमन्तृ, "उपाध्यायाय गां ददाति" ॥

अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः(२) । विभ-

इदं च विशेष्यं तद्भेदनियामकमाह * अनिराकरणादिति * ॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतराऽनुकूलव्यापारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ *प्रेरणेति* ॥ अप्रवृत्तस्य कर्त्तुस्त्यागादाविष्टसाधनताबोधनं प्रेरणाजातेष्टसाधनताबोधे अप्रामाण्यशङ्कया शिथिलस्य कर्तुस्तादृशशङ्काविधूननक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्त्तनं कर्मनिष्ठस्वत्वादिफलाऽभ्युपगममात्राऽनुकूलव्यापारवत्त्वं वाऽनुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः । एवञ्च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वे सति कर्त्तृप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतराऽनुकूलव्यापाराऽभाववत्त्वमनिराकर्त्तृत्वम् । निरुक्तविषयवत्वे सति कर्त्तृसम्बन्धित्यागादिविषयकेष्टसाधनताबोधौपयिकव्यापारवत्त्वं प्रेरकत्वमित्याद्यूह्यम् ॥

* सूर्यायार्घ्यं ददातीति * ॥ अत्र मतभेदेन दाधातोः परस्वत्वेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपः । परस्वत्वगोचरस्वस्वत्वाभावेच्छारूपो वा त्यागोऽर्थः । अन्वयबोधस्तु "नमः स्वस्ति" (पा० सू० २।३।१६) इतिसूत्रोक्तदिशोहनीयः ॥ *सर्वत्रेति* ॥ न तत्सूत्रविहिततद्धितीयाद्यन्तप्रयोगेष्वित्यर्थः ॥ *अभेदः संसर्ग इति* ॥ अभेदात्मकः संसर्गो विशिष्टबुद्धिनियामको विशेष इत्यर्थः । अभेदसंसर्गकप्र-

---

(१) कर्तुः कर्मणा ईप्सितम्, अनिराकरणात्=अप्रत्याख्यानात्, प्रेरणानुमतिभ्याम्=दानविषयकप्रेरणानुमतिभ्यां त्यागाङ्गम्=त्यागनिर्वाहकम्, अर्थात् कारकम् । एतादृशं संप्रदानसंज्ञां लभते इति पद्यार्थः ।

(२) मीमांसकमते देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन विशेषणत्वस्य व्याकरणशास्त्रेऽप्यवश्यस्वीकरणीयतया आह अत्र सर्वत्रेत्यादि ।

कृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति सम्बन्धार्थकविभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः।

यत्तु सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदनियतत्वादभेदस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादभेदसंसर्ग इत्यस्य अभेदेऽपि संसर्ग इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभाव इति। तन्न। विशेष्यविशेषणभावस्याऽपि सम्बन्धनियतत्वेन तदसत्त्वे तस्याऽप्यसम्भवात्। अत एव भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं विशेषणत्वमिति टीकाकृतः। कथमन्यथा क्लिष्टोऽप्यसौ परार्थत्वादिति विशेषणत्वेन विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वाऽसम्भवेन तदाकाङ्क्षत्वादिति स्वयं व्याख्यातम्।

नच तस्य सम्बन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम्। राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदसम्बन्धमादाय षष्ठ्युपपादनपरस्याऽनेकाऽवस्थायुक्तराहोः "इदमेकाऽवस्थायुक्तं शिरोऽवयव" इति भाष्यप्रामाण्येन भेदसम्बन्धे तदापादनाऽसम्भवात्।

तादृशभाष्येणाऽभेदसम्बन्धस्य प्रातिपदिकाऽर्थविशेष्यत्वाऽविवक्षणाद्वा। सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदनियतत्वं त्वसिद्धमेव। यदि, भेदनियतत्वमेवेत्याग्रहस्तदा सर्वसाधारण्याय सम्बन्धिताऽवच्छेदकभेद एव नियामकत्वेनाऽभ्युपेयताम्।

न च तत्सम्बन्धत्वे मानाऽभावः। सर्वसिद्धनीलादिविशिष्टबुद्धेरेव मानत्वात्। शाब्दबोधे तद्भाननियामकं च प्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः समानाधिकरणप्रातिपदिकाऽर्थयोश्च समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षादिः। अत एव "अर्थवत्सूत्रे" (पा० सू० १। २। ४५) भाष्ये "एषां पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां यद्विशेषे पर्य्यवसानं स वाक्याऽर्थः" इत्युक्तम्।

अन्विताभिधानवादिमतेन चेदम्। तन्मतेऽन्वितस्यैव पदाऽर्थत्वात्। तथाच सामान्यरूपेण सम्बन्धवाचकानां पदानां यद्विशेष इत्यादेस्तत्तदनुयोगिप्रतियोगिकत्ववैशिष्ट्यबोधकत्वम्। आकाङ्क्षादिसमवधानात् स एव वाक्याऽर्थो वाक्यजन्यबोधविषय इत्यर्थः। वाक्यशक्त्यभिप्रायेण वा तथाऽभिधानम्। प्रातिपदिकाऽर्थसूत्रे भाष्ये "पदसामानाधिकरण्य उपलक्षणानमधिकत्वात्" इत्यस्य तु, वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावप्रयोजकप्रातिपदिकार्थोऽति·

क्तीनां धर्मिवाचकत्वात्। धर्ममात्रवाचकत्वे, "कर्मणि द्वितीया" (पा० सू० २। ३। २) इति सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेः। कर्मार्थ-

---

रिक्ताऽभेदसंसर्गस्याऽपि भानात् प्रातिपदिकाऽर्थमात्राऽभानात प्रथमा न प्राप्नोतीत्यतः प्रथमाया उपसङ्ख्यानमारब्धव्यमित्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि।

कैयटेनाऽपि, न वाक्याऽर्थत्वादिति तत्प्रत्याख्यानावसरे वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरोहितविशेषणभावान् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते इत्यत्र प्रतिपादितपक्षमपहायोहितशब्दं प्रयुञ्जानेन विशेष्यविशेषणभावनियामकत्वमितरसम्बन्धस्यैवाङ्गीकृतम्।

वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य सम्बन्धतानुपपन्नैव सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदानियतत्वादिति त्वदुक्तेः। विशेष्यविशेषणयोर्भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य विशेष्यत्वविशेषणत्वमात्रपर्यवसायितया प्रत्येकं तयोरद्विष्ठत्वाच्चाऽनुयोगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विष्ठत्वोपपादनेऽप्येकस्यैव सा स्यान्न समुदितयोर्द्वयोः। स्वस्वामिभाववत् शब्दानुगममात्रस्याऽर्थाऽपरिच्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरे षष्ठी, न विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धे इत्यत्र मानाभावाच्च। तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति। ननु विभक्तीनां धर्मवाचकत्वस्य तन्त्रान्तरासिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनाऽन्वयः, अयोग्यत्वादत आह * विभक्तीनामिति *॥ कारकविभक्तीनामित्यर्थः। धर्मिवाचकत्वात्=शक्तिमच्छक्तत्वादित्यर्थः॥

नन्वस्तु शक्तिरेवाऽर्थोऽत आह *धर्मवाचकत्व इति*॥ *सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेरिति *॥ तद्घटककर्मादिपदानां धर्मपरतां विनोक्ताऽर्थाऽलाभात्तत्परत्वे तद्भङ्गः स्पष्ट एवेत्यर्थः। तथाऽर्थस्य सूत्रकारसम्मतत्वे, कर्मत्वे द्वितीयेत्याद्येव ब्रूयादिति भावः।

ननु कर्मणीत्यादौ विषयसप्तमीबोध्य इत्यर्थः। तथाच विभक्तीनां धर्माऽवाचकत्वेऽपि तस्याश्रतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयेन कर्मबोधात् तत्फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयार्थ इतिमतेऽपि तुल्यवित्तिवेद्यतया तण्डुलादीनां फलाश्रयकर्मत्वादिना भानान्न सूत्रस्वरसभङ्गोऽत आह * कर्मार्थेति *॥ कृति= पक्वस्तण्डुल इत्यादौ। तद्भि-

कक्तद्धितादौ तथा दर्शनाच्च । द्वितीयाद्यर्थकबहुव्रीहौ 'प्राप्तोदक' इत्यादौ धर्मिवाचकत्वलाभाच्च ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

इति भाष्याच्चेति दिक् ॥

आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभान्न विभक्तिवाच्यता,

ते= शत्योऽश्व इत्यादौ । आदिपदात्, पच्यमानस्तण्डुल इत्यादौ लडादेशशानच्संग्रहः ॥

* तथा दर्शनादिति * ॥ धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थः । तथाच कर्मपरामर्शकतच्छब्दघटितयोरित्यादिसूत्रविहितक्तादीनां धर्मिवाचकत्ववदत्राऽपि तद्वाचकत्वमेव न्याय्यमिति भावः । ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्याऽनुपपत्त्याऽस्तु तथात्वमत्र तूक्तापत्त्यभावेनाऽस्तु धर्मवाचकत्वमेवेत्यत आह * द्वितीयाद्यर्थकेति * ॥ द्वितीयादिविभक्तीनां धर्मवाचकत्वे तदर्थविहितसमासस्यापि धर्मवाचकत्वापत्त्या "प्राप्तोदकः" इत्यादावुदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वस्य समासार्थस्य समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यग्रामादावभेदान्वयाऽनुपपत्तेरत्राऽपि जागरूकतया द्वितीयादिविधायकसूत्रस्थकर्मादिपदानां धर्मिवाचकत्वमावश्यकमिति भावः ।

ननु त्वन्मतेऽपि षष्ठ्याः सम्बन्धार्थकतया तदर्थविहितबहुव्रीहेः पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तौल्येन तत्र लक्षणया विशिष्टशक्त्या वा सामानाधिकरण्यस्योपपाद्यतयाऽन्यत्राऽपि तथैव रीत्या निर्वाहे कृतं सुपां धर्मिवाचकत्वेनेत्यत आह *सुपां कर्मादयोऽप्यर्था इति* ॥

यदि कर्मत्वादिधर्मो द्वितीयादिवाच्यतया विवक्षितोऽभविष्यत्तदा कर्मत्वादयोऽप्यर्था इत्येवाऽवक्ष्यत । तदनुक्त्या तु तेषां द्वितीयाद्यर्थत्वमप्रामाणिकम् । मुनित्रयाऽनुक्तत्वादिति भावः ॥ शक्तिवादपक्षमवलम्ब्याह *आश्रयस्यापीति* ॥ आश्रयत्वेन भानं त्वसिद्धमेवेति भावः ॥ *आश्रयत्वमात्रमिति* ॥ द्वितीयातृतीयासप्त-

न्त्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यम्। तदेव च तादात्म्येनावच्छेदकम्। करणतृतीयायाश्च व्यापारोऽपि, पञ्चम्या विभागमात्रं, चतुर्थ्या उद्देश्यत्वमात्रम्। अत एवाऽऽकृत्यधिकरणमपि न विरुद्ध्यत इत्यभिप्रेत्याह—शक्तिरेव वेति॥ षण्णामपीति शेषः(१)। "शेषे

मीनामिति शेषः। मात्रपदेनाश्रयव्यवच्छेदः।

नन्वाश्रयत्वस्य शक्यत्वे आश्रयत्वं शक्यताऽवच्छेदकं वाच्यम्। तच्चाश्रयत्वेतरावृत्तित्वघटितत्वाद् गुर्विति शक्यतावच्छेदकगौरवमेवैतस्मिन् कल्पे दोष इत्यत आह *तदेवेति*॥ आश्रयत्वमेवेत्यर्थः। एवकारेण निरुक्ताश्रयत्वत्वव्युदासः। तस्याखण्डत्वस्योपपादितत्वान्नानाव्यक्तिविशेष्यकशक्तिग्रह एव स्वेतरधर्मस्याऽवच्छेदकत्वापेक्षणादिति भावः। कर्तृतृतीयाया आश्रयमात्रार्थकत्वादाह *करणेति*॥ व्यापारोऽपीत्यपिनाऽऽश्रयसमुच्चयः (२)॥

विभागमात्रमिति॥ मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः। विभागस्याश्रयतयाऽन्वयादेव वृक्षादाववधित्वलाभादिति भावः। वस्तुतस्तु, वृक्षादेरवधित्वरूपसम्बन्धेन पञ्चम्यर्थविभागेऽन्वय इत्युक्तम्। उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनाप्याश्रयत्वस्य सः॥ *अत एवेति*॥ कर्मत्वादिशक्तेस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वकथनादेवेत्यर्थः॥

न विरुद्ध्यत इति॥ शक्तिग्रहे जातिव्यक्त्योरुभयोर्भानाविशेषेऽपि जातिरेव शक्या, 'नागृहीतविशेषणन्यायाद्' 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत" इतिन्यायाच्च। व्यक्तिशक्तौ व्यभिचारात् तासामानन्त्याच्चेति तत्र सिद्धान्तितमिति भावः॥ कारकविभक्त्यर्थे निरूप्य प्रसङ्गात् षष्ठ्यर्थं निरूपयति॥ *मूलं सम्बन्ध इति*॥ "शेषे षष्ठी"(पा० सू० २।३ ५०)इति सूत्रात् कारकप्रातिपदिकार्थभिन्नः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धश्च तत्र शेषपदार्थः। तत्राऽन्यविभक्तीनां मतभेदेन ध-

---

(१) कारकविभक्तीनामिति शेषः। एवं चोपपदविभक्तीनां सम्बन्धार्थकत्वं फलति।

(२) वस्तुतस्तु निपातानामनेकार्थत्वादपिरत्रावधारणे। तथाच व्यापार एवेत्यर्थः।

षष्ठी" (पा० सू० २ । ३ । ५०) इति सूत्रात् तस्याः सम्ब-न्धमात्रं वाच्यम् । कारकषष्ठ्यास्तु शक्तिरेवेत्यलम् ॥

र्मिधर्मवाचकत्ववदेतस्यास्तथा भ्रमो माभूदित्याशयेनाह सारे *स-म्बन्धमात्रमिति* ॥ पक्षद्वयेऽपीति शेषः।

स च क्वचित् सम्बन्धत्वेन सामान्यधर्मेण वाच्यः, क्वचि-द्विशेषरूपेणैव । तत्र सामान्यरूपेण,"मातुः स्मरति" इत्यादौ । विशे-षरूपेण विवक्षायां स्वस्वविषये तत्तद्विभक्तीनां प्रसरात् । "राज्ञः पुरुषः" इत्यादौ तु विषेशरूपेणैव । अनेकसम्बन्धसत्त्वेऽपि सम्बन्ध-विशेषविवक्षया, 'नेदं चैत्रस्य'इति प्रयोगात् । सम्बन्धश्च सर्वत्र क्रि-याकारकभावमूल एव । "षष्ठी शेषे" इति सूत्रे, 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राजा पुरुषाय ददातीति सम्प्रत्ययाद्राजा कर्त्ता पुरुषः सम्प्रदानं, वृक्षस्य शाखेत्यत्र वृक्षे शाखेति लौकिकप्रसिद्ध्या वृक्षः शाखाया अ-धिकरणम् । यदेतत् सम्प्रदानं नाम चतुर्भिः प्रकारैरेतद्भवति । क्र-यणादपहरणाद्याञ्चायाः परिवर्तनरूपाद्विनिमयादित्यनेन यत्राश्रूय-माणा क्रिया तत्रापि तत्फलसम्बन्धानुमितकरणत्वादिशक्तेर्वस्तुतः सत्त्वादित्यर्थकेन भाष्येण शेषपदार्थाऽप्रसिद्धिमाशङ्क्यैवं तर्हि कर्मा-दीनामविवक्षा शेष इति शेषोक्तेः । क्रियाकारकसम्बन्धस्य वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वेऽपि तन्निमित्तस्य स्वस्वामिभावादेः सम्बन्धत्वेन विव-क्षणे तस्याऽविवक्षा। अविवक्षणात् शेषपदार्थसौलभ्यमिति तद्भावः ।

नच संबन्धस्योभयनिरूप्यत्वात् 'राज्ञः पुरुष'इत्यत्र राजपदोत्तरमि-व पुरुषपदोत्तरं षष्ठ्यापत्तिरितिचेन्न यदा राज्ञः उपकारकत्वविवक्षा तदा राजपदादेव । यदा तु पुरुषस्य तद्विक्षा तदा पुरुषपदादपि, पुरुषस्य राजेति । नचैकदोभयत्र सेति नोक्ताऽतिप्रसङ्गः । तदुक्तं हरिणा--

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राऽभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपचर्यते ॥ इति ।

परार्थत्वात्=परं प्रति गुणानां विशेषणत्वाद्, विशेषणत्वेन वि-वक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वाऽसम्भवेन सम्बन्धो व्यतिरि-च्यते उद्भूततया प्रतीयते इति तत्रैव षाष्ठी । विशेष्यस्य तु परा-

"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" (पा० सू० २ । ३ । ७) इति सूत्रे शक्तिः कारकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात् । एवञ्च,

---

ऽन्तराऽसमभिव्याहारे स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वान्न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा । तत्र विशेषणे अभिधीयमानः षष्ठ्या प्रतीयमानः प्रधाने विशेष्येऽपि उपयुज्यते । तस्य द्विष्ठत्वस्वभावाद्राजनिरूपितविशेष्यताया राजपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीति तदर्थः ॥

कारकषष्ठ्या इति । "कर्त्तृकर्मणोः कृति" (पा० सू० २ । ३ । ६५) इत्यादिसूत्रविहितषष्ठ्या इत्यर्थः । शेषविहितषष्ठ्याः सम्बन्धरूपधर्मवाचकतया षष्ठीत्वेनैतस्या अपि तद्वाचकत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः । ननु कर्त्तृकर्मादिकारकविहिततृतीयादीनां कथं कर्त्रादिधर्मवाचकत्वमतआह *सप्तमीपञ्चम्याविति* । तथाच धर्मस्याऽपि कारकत्वस्य भाष्यसम्मतत्वेन तासां तद्वाचकत्वे न दोष इति भावः ॥

दर्शनादिति ॥ तत्र हि द्रव्यं कारकमिति पक्षे 'अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे भोक्ता' इत्यादौ देवदत्तरूपकर्त्तृकारकस्यैकत्वान्मध्यव्यपदेशासम्भवादप्राप्तसप्तमीपञ्चम्योरुपपादनाय प्रवृत्तस्य 'क्रियामध्य इति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकखण्डनायोक्तम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं च कारकमध्यमपि भवति । तत्र कारकमध्ये इत्येव सिद्धमिति तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः ।

तथाच देवदत्तादिरूपकर्त्तृद्रव्यस्यैक्येऽपि कालभेदभिन्नभुजिक्रियाऽनुमितकारकपदार्थकर्त्तृत्वशक्त्योर्भेदात् तन्निमित्तमध्यव्यपदेशाऽबाधाद्यथोक्तेऽनुपपत्त्यभावात् 'क्रियामध्ये', इति वार्त्तिकं नारम्भणीयमिति तद्भावः ।

इदमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य । तत्र 'संख्या विभक्त्यर्थ' इति पक्षेणाऽनभिहिताधिकारं समर्थ्य द्वयोः कारकयोरन्यतराऽभिधाने विभक्त्यभावप्रसङ्गः क ? 'प्रासाद आस्ते' 'शयन आस्ते', यदि प्रत्ययेनाऽभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, न वाऽन्यतरेणाऽभिधानात् , अनभिहिते विधा-

नमित्यादिना प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदासे वा नञर्थे दूषणं परिहृत्य यदि साधनं द्रव्यं स्यात् तदेकमेव । तच्चाऽभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न सम्भवति । अथ शक्तिः साधनं तदा तस्याभेदादनभिहितत्वसम्भवाद्भवत्युक्तपरिहार इत्यभिप्रेत्य किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद् गुण इत्याशङ्क्योक्तं, किं पुनः साधनं न्याय्यं ? गुण इत्याह । कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चित् कञ्चित् पृच्छति, क देवदत्त इति ? । स तस्माऽऽचष्टेऽसौ वृक्षे इति । कतरस्मिन् यास्तिष्ठति स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्यशब्देनाभिसम्बध्यमानः कर्त्ता सम्पद्यते । द्रव्ये साधने यत् कर्म कर्मैव स्याद्यत् करणं करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव इति ।

कैयटेनाऽपि "यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात् तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वाद् नानाऽर्थक्रियाकरणनिबन्धनो घटेन जलमाहर घटं कुरु घटोऽस्तीति व्यपदेशो न स्यात् । दृश्यते चाऽसौ । तस्मान्नानाशक्तिभावावगमः सिद्धः" इति तद्विवृतम् ।

एवं च शक्तिपक्षस्याऽऽकरसम्मततया द्वितीयादीनां कर्मत्वादौ शक्तिरिति वदतां मतमपि सम्यगेवेति भावः । प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रविहितप्रथमाया यथायथं प्रातिपदिकार्थो लिङ्गं परिमाणं चाऽर्थः ।

कर्माऽऽद्याधिक्ये प्रथमा मा भूदिति तत्र मात्रग्रहणम् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तस्य प्रत्येकं द्वन्द्वघटकपदार्थेऽन्वयात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यादिवाक्यभङ्गः । प्रातिपदिकार्थत्वं च नामनिष्ठशक्त्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयोपस्थितित्वव्यापकविषयताप्रतियोगित्वम् । उच्चैरित्याद्यर्थविषयितायास्तादृशोपस्थितित्वव्यापकत्वात् तत्र प्रथमोपपत्तिः ।

एवं कृष्ण इत्यादौ कृष्णादिविषयिताया इव पुँल्लिङ्गादिविषयिताया अपि तदुपस्थितित्वनैयत्यं व्यक्तमेव । यद्यपि, 'द्विकं प्रातिपदिकार्थः' इति पक्षे लिङ्गस्योपस्थितिविषयत्वं दुर्घटं, तथाप्यनुभवाऽनुरोधेन शक्यार्थोपस्थितेः प्राग् लिङ्गोद्बोधसमवधानस्य नियमेन कल्पनात् तस्य तत्त्वं बोध्यम् । एवञ्चाऽलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणानि । तटादिशब्दजन्योपस्थितौ तु पुँल्लिङ्गादिभानस्यानैयत्यात्तत्राऽप्राप्तप्रथमाविधानाय लिङ्गग्रहणम् ।

'देवदत्तस्य गौर्ब्राह्मणाय गेहाद् गङ्गायां हस्तेन मया दीयते' इत्यत्र देवदत्तसम्बन्धिनी या गौस्तदभिन्नाश्रयक(१)व्यापारानुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठविभागजनको(२) गङ्गाऽधिकरण-

---

'सिंहो माणवकः' इत्यादौ सादृश्याऽद्याधिकार्थस्य प्रतीतावप्यन्तरङ्गत्वात् स्वाऽर्थमात्रनिष्ठात् तस्मात् प्रथमा सुलभैव। तत्र प्रथमाऽर्थलिङ्गस्य विशेषणतया प्रकृत्यऽर्थेऽन्वयो योग्यताबलादनुभवाच्च। तथैव कार्यकारणभावकल्पनात्। एवं, द्रोणो व्रीहिरित्यादौ द्रोणप्रातिपदिकार्थातिरिक्तद्रोणपदात् परिमाणस्याधिक्येन भानात्तत्र परिमाणग्रहणम्।

न च व्रीह्यादिपदसमभिव्याहारात् तद्भानेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव साऽस्त्विति वाच्यम्। तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसम्बन्धेनाऽन्वयानुपपत्तेः। प्रथमार्थस्य तस्य तु भेदेनाऽन्वये न किञ्चिद् बाधकमिति सम्प्रदायः॥

नव्यास्तु--प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयश्च। अत एव लिङ्गग्रहणं चरितार्थम्। अन्यथा "स्वमोर्नपुंसकात्" (पा० सू० ७।१।८३) इति सूत्रप्रामाण्यात् तस्याऽपि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपादनवैयर्थ्यापत्तेः। आश्रयत्वं च वैज्ञानिकम्। शक्यताऽवच्छेदकारोप एव लक्षणेत्यन्यत्र व्यवस्थापितत्वात्। गोर्वीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लाक्षणिकत्वेऽपि न क्षतिः। तटादिशब्दानां लिङ्गं वाच्यमेव। विसर्गादयस्तद्द्योतकाः।

एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाव्ययस्त्रीपुंसादिशब्दाश्चोदाहरणमितरे लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य। द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गवद् विशेष्यान्वय्यर्थः। एवञ्च लिङ्गवत् प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् परिमाणग्रहणम्। "वीरः पुरुषः" इत्यादौ पुरुषादिपदसान्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य भानेऽपि तत्समभिव्याहारात् पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात् सेत्याहुः॥

---

(१) आख्यातार्थाश्रये गोरभेदेनान्वय इति भावः

(२) ददातेर्विभागपूर्वकदाने वृत्तिरितिभावः

को हस्तकरणको मश्रिष्टो व्यापार इति बोधः। यथायथम्—उक्तप्रकारेण ॥

अत्र मानमुपदर्शयन्, 'घटं जानाति" इत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति बहाकुलं वदतो नैयायिकादीन् प्रत्याह सुपां कर्मेतीति ॥

अयं भावः—

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

"सम्बोधने च" (पा० सू०२।३।४७) इति विहितप्रथमायास्तु सम्बोधनमर्थः। प्रातिपदिकार्थापेक्षया तस्याधिक्येन भानात् पूर्वसूत्राविषयत्वात् तत्सूत्रारम्भः । तच्चाभिमुखीभवनानुकूलो व्यापारः क्रियान्वय्येवेति प्रतिपादितं प्राक्। 'यथायथं विभक्त्यार्थाः' इत्यत्रत्यं यथायथपदं व्याचष्टे *उक्तप्रकारेणेति*। यदर्थबोधे या विभक्तिः समर्था तस्याः सोऽर्थोऽत्रसेयः। तथैवोक्तं प्राग्, द्वितीयातृतीयासप्तमीनामित्यादिनेति भावः ॥

*अत्रेति *सुपां कर्मादिवाचकत्व इत्यर्थः। *नैयायिकान् प्रतीति*। प्राचीनान् प्रतीत्यर्थः। यथा तन्मतं तथाख्यातशक्तिनिरूपणावसरे प्रतिपादितम्।

ननु सुपां कर्मादयोऽप्यर्था इति भाष्यात् सिध्यतु तु तेषां कर्मादौ शक्तिः। विषयत्वादौ लक्षणायां तु किं बाधकम्। क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वबाध एव तत्प्रसरादत उत्तरार्द्धप्रदर्शितनियमं बाधकत्वेनोपदर्शयिष्यन्नाशयं प्रकाशयति *अयं भाव इत्यादि*। "स्वौजसमौ" (पा० सू० ४।१।२) इत्यत्र कारकविभक्तित्वादौ द्वितीयायां उपादानाद् वार्तिकेऽपि तदर्थकर्मणः प्राङ् निर्देशः। कर्मादीत्यादिना, कारकान्तरसंग्रहः। अपिना शक्तिः कारकमितिरक्षोक्तकर्मत्यादिशक्तीनां समुच्चयः॥

तथा तिङामिति। तद्वत्तिङामपि सङ्ख्याकर्माद्यर्थे इत्यर्थः। तत्र=सुप्तिङ्क्षु। प्रकृतेषु=अर्थेष्वित्यर्थः। *वार्तिकतद्भाष्येति*। लोकादेव बहुत्वादिषु बहुवचनादि भविष्यति, किमर्थं, "बहुषु बहुव-

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

वार्त्तिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः ।

तथाहि । "स्वौजसमौट्" (पा० सू० ४ । १ । २) "कर्मणि द्वितीया" (पा० सू० २ । ३ । २) इति "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" (पा० सू० १ । ४ । २२) इत्यादेः; "लस्य" (पा० सू० ३ । ४ । ७७) 'तिप्तस्झि" (पा० सू० ३ । ४ । ७९) "तान्येकवचनद्विवचन" (पा० सू० १ । ४ । १०१) इत्यादेरेकवाक्यतया(१) कर्मादेस्तत्सङ्ख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते । तथा तन्नियमश्च द्विविधो लभ्यते । द्वितीया कर्मण्येव, तृतीया करण एवेत्येवमादिः शब्दनियमः । कर्मणि द्वितीयैव, करण तृतीयैवेत्येवमर्थनियमश्च । उभयथाऽपि सिद्धनियमविरुद्धं लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति, याज्ञे कर्मणि "नाऽनृतं वदेत्" इति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छ-

---

चनम्" । (ता० सू० १ । ४ । २१) इत्यादिसूत्रमित्याक्षेपे सुप्तिङ्ग्राम-विशेषेण विधानाद् दृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनमिति समाधाय, नियमाऽऽकारप्रदर्शकमिदं श्लोकवार्त्तिकम् ।

अथवा प्रकृतार्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृता, एकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु इत्यादि तद्भाष्यं च ताभ्यामित्यर्थः ।

नियमाकारमाह—*द्वितीया कर्मण्येवेति* ॥ प्रकृताऽभिप्रायम् । *उभयथापीति* ॥ विभक्त्यपेक्षया अर्थाऽपेक्षया चेत्यर्थः । विभक्तिनियमोऽपि द्विधा अर्थविशेषाऽपेक्षस्तत्सामान्याऽपेक्षश्च ।

तत्राद्यः-कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव, न करणादौ । कर्मादियोग्ये तद्रहितप्रातिपदिकाऽर्थ एव प्रथमा, न कर्मा-

---

(१) एकवाक्यतात्वत्र वाक्यैकवाक्यता नतु पदैकवाक्यतेति बोध्यम्

या लक्षणाऽपि विभक्तावप्रयोजिकैव । अत एव, विभक्तौ न लक्षणेत्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहार इति(१)दिक् ॥ २४ ॥

इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे सुबर्थनिर्णयः ॥ ३ ॥

दौ । संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेदेकवचनं तदा एकत्वे एव न द्वित्वादावित्याकारकः । द्वितीयस्तु—प्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया कर्मण्येवेत्याकारकः । अर्थनियमस्तु—कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत् कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव । कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्याकारक इति ॥ सिद्धत्यस्यैकवाक्यताबलेनेत्यादिः । तथाच विषयत्वस्य निरुक्तकर्मत्वाऽनात्मकत्वेन तत्र द्वितीयादेः शास्त्रेणाऽविधानात् तदर्थतात्पर्येण तदुच्चारणस्याऽयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ *अत एवेति* ॥ विभक्तौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ।

ननु व्याकरणस्य शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरप्रतिपादकत्वेन यत्र मुख्याऽर्थबाधप्रतिसन्धानादि तत्र शक्यसम्बन्धिनि लक्षणास्वीकारे बाधकाऽभावः । घटं जानातीत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य द्वितीयाया वृत्तिं विनाऽनुपपन्नैव । लक्षणाकल्पकत्वाच्च "विभक्तौ न लक्षणा" इति प्रवादस्त्वेकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येतत्परोऽत एव, न व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यम् । सुपां कर्मादयोऽप्यर्था इत्यत्र कर्मादिपदस्य गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वपरतयाऽप्युपपत्तेर्न तद्विरोधोऽपीत्यत आह *दिगिति* ।

तदर्थस्तु मुख्याऽर्थमादाय शास्त्रचारितार्थ्ये गौणे तद्व्यापारे मानाभावः । नच घटं जानातीतिप्रसिद्धप्रयोगानुरोधेऽपि तद्व्यापारकल्पनाऽवश्यकेति वाच्यम् । जानाते र्ज्ञानविषयत्वापर्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थकतया मुख्यकर्मतयैवाऽस्मन्मते प्रयोगोपपत्तिसम्भवात् । स्वानुभवैकगम्येऽर्थे लक्षणाऽभ्युपगमेऽर्थनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यादिः ।

---

(१) एवं च वृद्धनैयायिकविरोधेन व्याकरणविरोधेन च नव्यनैयायिकमतमनादरणीयमिति भावः

॥ अथ नामाऽर्थनिर्णयः ॥

नामार्थानाह—

एकं द्विकं त्रिकं चाऽथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥
नामाऽर्थ इति सर्व्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥

एकं जातिः । लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात् । अ-

अत्र वदन्ति । शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे रथादीनां फलत्वेनाभिमते गत्यभावे धात्वर्थव्यापारजन्यत्वाभावेन तद्घटितमुख्याकर्मकत्वाभावात्ततो भावे कर्त्तरि च प्रत्ययानुपपत्तिरेवं वास्यतेः संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापाराऽर्थकतायाः सर्वसम्मततया तस्यापि मुख्यसकर्मकत्वाभावेन ततोऽपि कर्त्तरि कर्मणि च लकाराद्यनुपपत्तिरतो गौणेऽपि शास्त्रविषयताऽवश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामप्यसाधुता ।

वस्तुतस्तु शक्तिः कारकमितिपक्षस्य तन्मतेऽतिङ्सुप्सु व्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्याधेयत्वबोधकत्वेऽपि न क्षतिः। तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धात्वर्थपरतायाः प्रागुपपादनात् तन्मतेऽप्युक्तनियमाविरोधस्य निषेधविषयतायाश्चाऽसम्भवादित्यलम्॥२४॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे सुबर्थनिर्णयः ॥ ३ ॥

क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह—*नामार्थानिति* ॥ *जातिरिति* ॥ तत्तत्पदार्थाऽसाधारणो धर्म इत्यर्थः । तेनाऽभावत्वाकाशत्वादीनां नित्याऽनेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । एतस्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः । जातेः पदाऽर्थत्वे मानं तु—"जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" (पा० सू० १ । २ । ५८) इति सूत्रे, "सत्रर्णग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् सिद्धम्" इति वार्त्तिकम् । "आकृतिं वाजप्यायनः" इति सरूपसूत्रस्थं भाष्यं च । युक्तिमप्याह—*लाघवेनेति* ॥ एकाश्रयकशक्तेरेकस्या एव सम्भवादिति भावः ।

ननु शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छे-

नेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ।

न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः । एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां (१)स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम् । जात्या तु सहाश्रय-

---

दात् कथं जातौ तत्सिद्धिरत आह—*अनेकव्यक्तीनामिति* ॥ पूर्वव्यवहारेण व्यक्तौ शक्तिग्रहेऽप्यानन्त्यात् तावतीषु शक्तिग्रहासम्भवात्तत्तदाश्रयभेदभिन्ननानाशक्तिकल्पने गौरवात् पश्चाज्जातावेव निर्द्धार्य्यते इत्यर्थः ।

एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकशाब्दबोधाऽभ्युपगमे तु गोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिविषयकबोधे हेतुताया अवश्यकल्प्यतयैकविषयकज्ञानादपरव्यक्तिबोधाऽनुदयापत्त्या सकलव्यक्तिभानाऽर्थं तावद्व्यक्तिषु शक्तिकल्पनायां गौरवस्य स्फुटतया जातावेव शक्तिकल्पनोचिता । यद्यपि गौर्गोपदवाच्य इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोऽपि, तथापि, सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्यबाध इति न्यायेन जातावेव सत्तां परिच्छिनत्ति । यद्वा जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातिशक्तिवाद एवमेवाऽभिलापात् । व्यक्तिभानस्य त्वग्र उपपादयिष्यमाणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

विनिगमनेति ॥ एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थः । तथाचेयं व्यक्तिः शक्या न जातिरित्येवं प्रत्येकव्यक्तिग्रहे विनिगमकाऽभावः । पूर्वत्र तु व्यक्तिसमुदायस्यैव कोटितया गौरवज्ञानस्यैव बाधकस्य विनिगमकत्वान्न तदभाव इति भावः । तत्पक्षेऽपि गौरवमेव बाधकमित्याह—*एवं हीत्यादि* ॥

ननु उक्तविनिगमनाविरहेण सर्वास्वपि व्यक्तिषु शक्तिसिद्धावशक्यव्यक्तेरभावेन तद्भानाय व्यक्तिवृत्तिकल्पनेति व्यक्तिवादपक्षो नि-

---

(१) व्यक्त्यन्तरे लक्षणास्वीकारे बीजं च व्यक्त्यन्तरबोधान्यथानुपपत्तिः ।

त्वमेव संसर्ग इति लाघवम् । किञ्चैवं विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य नागृहीतविशेषणन्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम् ॥ व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया(१)। एवञ्च तत्र विभक्त्यर्थाऽन्वयोऽप्युपपद्यत इति दिक् ।

दुष्टोऽत आह-*किञ्चैवमिति* ॥ यद्वा, ननु गोत्वादिजात्यनुगतीकृतयावद्व्यक्तिषु शक्तिस्वीकारान्नाऽऽनन्त्यादिदोषोऽत आह-*किञ्चैवमिति* ॥ एवं=विशिष्टे शक्त्यभ्युपगमे ॥ *नागृहीतेति* ॥ 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छति' इतिन्यायशरीरम् । विशेषणाविषयबुद्धिर्विशेष्यं नाऽवगाहत इति तदर्थः(२)। विशेष्यविषयकत्वस्य विशेषणविषयकत्वानियतत्वमिति यावत् । तथाच विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषविषयकत्वावश्यकतया तदुभयविषयकत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिकारणताऽवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणाविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनलाघवादुचितेति जातावेव शक्तिः सिद्ध्यतीति भावः ॥

नन्वेवं गां दद्यात् व्रीहीनवहन्तीत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिर्जातेस्तदन्वयायोग्यत्वादिति चेदत्र केचित् । जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव दानादिकर्मत्वान्वय इति, तन्न। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरप्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासम्भवात । तदुक्तम्—

> गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।
> शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ इति ।

किञ्चाऽयमाक्षेपोऽर्थापत्तिः समानसंवित्संवेद्यत्वं वा । नाद्यः । अनुपपत्तिमन्तरेणाऽपि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधात् । नान्त्यः । जातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशिष्टविषयकबोधहेतुत्वाऽभ्युपगमेन जातिविषयताया व्यक्तिविषयतानैयत्यरूपो वाच्योऽन्यस्यासम्भवात् । स च गोत्वमस्तीत्यत्र गोत्वविशिष्टाप्रत्ययाद् व्यभिचरित इत्युक्ताऽनुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह-*व्यक्तिबोधस्त्विति*॥ *लक्षणयेति* ॥

---

(१) निरूढलक्षणयेत्यर्थः । तत्र च नान्वयाद्यनुपपत्तिज्ञानापेक्षेति भावः

(२) उक्तंच भट्टैः-विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे ।

स्वशक्यगोत्वाऽऽश्रयत्वसम्बन्धरूपलक्षणयेत्यर्थः । तथाच पदवृत्ति-जन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुतया व्यक्तेरशक्यत्वेऽपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां नावघातादिकर्मत्वान्वयानुपपत्तिरिति भावः ॥

एवञ्चेति ॥ लक्षणाऽभ्युपगमे चेत्यर्थः॥तत्र=लक्षितव्यक्तौ ॥ *उपपद्यत इति* ॥ अन्यथा, प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः स नोपपद्येतेति भावः । ननु व्यक्तिलक्षणाभ्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति सिद्धान्तभङ्गः । गौरस्तीतिवाक्यादनुभूयमानव्यक्तिबोधानुपपत्तिश्च । लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तत्राभावादत आह-*दिगिति* ॥

तदर्थस्तु सति तात्पर्ये गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र वृत्तिद्वयस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात्तादृशन्यायो, युगपच्छक्तिस्तात्पर्याऽविषय लक्षणा च नेत्येवंपर इति न तद्विरोधः । तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वाच्च न व्यक्तिलक्षणानुपपत्तिः तद्विरोधाभ्युपगमे तु जातिव्यक्त्योरऽभेदपक्षमुपगम्य विभक्त्यर्थान्वय उपपाद्यः । तदुक्तम्—

तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासम्बन्धचोदनात् ।
जातिव्यक्त्योरभेदो वा वाक्यार्थेषु व्यवस्थितः ॥ इति ।

वस्तुतस्तु जातिधर्मिकशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधेहेतुत्वकल्पनान्न व्यक्तिभानानुपपत्तिर्नाप्यशक्यभानापत्तिस्तस्य तद्वैशिष्ट्याभावादिति जातिशक्तिवादनिष्कर्षः । वक्ष्यते चाऽधिकमुपरिष्टात् ॥

अन्ये तु जातिशक्तिवादमित्थमुपपादयामासुः । माऽस्तु व्यक्तेर्भानम् । आनयनादिक्रिया केवलायां जातावसम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते । समाहारे पाणिपादसाहित्येन वादनक्रियावत् । तदुक्तं "तद्धितार्थे" (पा० सू० २ । १ ५१) इति सूत्रे भाष्ये । "आकृतावालम्भनादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यति यथाऽग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासम्भवादचोदितमपि पात्रमानीयते । एतदेवाऽग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य । तथाऽऽकृतावालम्भनादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्याद् द्रव्येऽभिनिविशन्ते । सर्व एवाऽकृतेर्योगोऽन्तर्भावितद्रव्याया इति द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः सम्पद्यत" इति । साहचर्यं सम्बधः । सरूपसूत्रे भाष्येऽपि स्फुटोऽयमर्थः । हरिरप्याह—

व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते । इति ॥

यद्वा, केवलव्यक्तिरेव(१)एकशब्दार्थः। केवलव्यक्तिपक्ष एवाण्ग्रहणस्यैकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्। युक्तं चैतत्। व्यवहारेण व्यक्तावेव तद्ग्रहणात्। सम्बन्धितावच्छेदकस्य जातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेति न गौरवमपि।

गोत्वादिपदानां तु गोत्वादिधर्मिवृत्तिधर्म एव शक्तिरिति न तत्र गोविशेष्यको बोधः। जातेराश्रयाऽवियोगेऽपि केवलायास्तस्याः शब्दवाच्यत्वं नाऽनुपपन्नम्। जलाऽऽदौ दृश्यमानस्य मुखस्य स्वस्थानाऽवियोगेऽपि मुखादिपदबोध्यवत्। शक्यतावच्छेदकता तु जातिगतधर्मस्यैवेति॥

इदमपि मतं जात्या व्यक्त्याक्षेपे पर्यवस्यति। तत्र न चाऽपरार्थे प्रत्ययान्वय इति दूषणग्रस्तम्। विनाऽपि सङ्केतविषयतां सामान्येन सम्बन्धनियमादर्थाऽध्याहारन्यायेनोपस्थितां व्यक्तिं पुनर्जातिर्विशिनष्टि। रूपादिज्ञानविषयाणां चक्षुरादीनां चक्षुषयामीति प्रतीत्या विषयीकरणवदित्यपि केचित॥

शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया एकस्या लक्ष्यलक्षणतावच्छेदकयोरसंभवेऽपि लक्ष्याऽर्थप्रतीतौ लक्ष्यताऽवच्छेदकभानवच्छक्यतावच्छेदके शक्त्यभावेऽपि तादृशकार्यकारणभावबलादेव गोत्वादिभाननिर्वाहे कृतं तत्र शक्तिकल्पनयेत्याशयेनैकपदमन्यथा व्याचष्टे-*यद्वेति*॥ व्यक्तिरेवेत्यनेन जातिः।

ननु सवर्णेण्ग्रहणमित्यादिप्रामाण्यादस्तूक्तः पक्षः। व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र तु किं मानमत आह-*केवलव्यक्तीति*॥ *एकशेषस्य चेति*॥ जातिपक्षे एकेनैव शब्देन द्वयोर्बहूनां वा प्रत्यायनसम्भवात्त तदनर्थकं सद् व्यक्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः। अण्ग्रहणस्य भाष्यकृता[प्र]त्याख्यानात् सरूपसूत्रस्य च शास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याऽऽकरे व्यवस्थापनात् कथमुक्ताऽर्थे तयोः प्रामाण्यमत आह-*युक्तञ्चैतदिति*॥ सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः।

---

(१) 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' इति न्यायेन 'एव' पदमुपात्तम्। अन्यथा 'केवल' शब्देनैव व्यावृत्तिसिद्धौ 'एव' पदं व्यर्थं स्यादिति

नचैवं घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावच्छेदकत्वात् । तथा-च नाऽगृहीतविशेषणन्यायात् तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्क्यम् । अ-कारणत्वेऽपि कारणताऽवच्छेदकत्ववद् अलक्ष्येऽपि लक्ष्यताव-च्छेदकत्ववत्तथात्राऽपि सम्भवात् उक्तञ्च—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

अपिना, द्रव्याऽभिधानं व्याडिरिति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रामा-ण्यं समुच्चीयते। युक्तिमेवाह-*व्यवहारेणेति*(१)॥

एतत्तत्त्वं शक्तिवादे वक्ष्यते। एतत्कल्पे पूर्वोक्तं शक्त्याऽऽनन्त्यदोषं समुद्धरति-*सम्बन्धितावच्छेदकस्येति*॥ शक्तिग्रहे धर्मिताऽ-वच्छेदकपदस्य लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वादुद्देश्यसमर्पकत्वाद्वा न त-त्त्वाऽनुपपत्तिः। तथाच सम्बन्धिताऽवच्छेदकजात्यनुगतीकृतनाना-व्यक्तिष्वेकधर्मावच्छिन्नाया एकस्या एव शक्तेरुपगमान्न तन्नानात्व-प्रयुक्तगौरवमिति भावः॥

एवमिति॥ विशिष्टे शक्तित्वस्वीकारे इत्यर्थः। घटत्वादेर्घ-टादिनिष्ठशक्यताऽवच्छेदकत्वाभ्युपगम इति यावत्॥ तदेव=घट-त्वाद्येव, वाच्यं=शक्यमित्यर्थः। शक्यत्वे हेतूपन्यसनं,। *न्यायादि-ति*॥ *अकारणत्वेऽपीति*॥ दण्डत्वाऽऽदीनामन्यथासिद्धत्वेना-कारणत्वेऽपि तीरत्वादीनां प्रवाहाद्यसम्बन्धितयाऽलक्ष्यत्वेऽपि च तत्र तन्निष्ठाऽवच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धाऽऽत्मिकाया विषयि-ताविशेषाऽऽत्मिकाया वावच्छेदकताया अभ्युपगमवदशक्यस्यापि घ-टत्वादेस्तादृशशक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवात्। शक्यत्वे सति श-क्यविशेषणतापन्नस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वमिति नियमे मानाभा-वादिति भावः।

उक्तेऽर्थे सम्मतिमाह *उक्तञ्चेति*। *आनन्त्येऽपीति*। भावानां व्यक्तीनां नानात्वादपरिच्छेद्यत्वेऽपि, एकम्=अनुगत-

---

(१) व्यवहारेणेति। 'घटमानय' इति वाक्यप्रयोगानन्तरकालि-कमध्यमवृद्धकर्तृकानयनरूपव्यवहारेण प्रथमतः व्युत्पित्सोर्बालस्य व्यक्तावेव शक्तिग्रहादित्यर्थः।

शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥ इति ॥

जात्यादिधर्मम्, उपलक्षणम् अशक्यत्वेऽपि शक्यव्यावर्त्तकं कृत्वा—अभ्युपगम्य शब्दो—गवाद्यात्मकः सुकरसम्बन्धः-सुग्राह्यगवादिनिष्ठवाच्यतासम्बन्धः। *न चेति* । शक्तिग्रहाऽविषयव्यक्तिं बोधयिष्यतीति तदर्थः। गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वास्वेव व्यक्तिषु शक्त्यवधारणादिति भावः। अधिकमग्रे वक्ष्यते ॥

व्यक्तिरेवाऽत्र द्रव्यपदेन व्यवह्रियते सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात्। उक्तञ्च—

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥ इति ॥

स्वभावादेव बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षिततद्धर्माऽवच्छिन्नबोधकं सर्वनाम यस्मिन् धर्मिणि तादृशधर्मं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रयुज्यते। इदं तदिति परामर्शयोग्यमिति यावत्। द्रव्यपदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः। भेद्यत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यादि तु लक्षणान्तरपरम्। एतत्पक्षे तु जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमिष्टमेव। तिङन्तार्थक्रियायाः किमादिभिः परामर्शात् स्तोकाद्यर्थनिरूपितविशेष्यतावत्त्वाच्च द्रव्यत्वमस्त्येव। "विप्रतिषिद्धम्" (पा० सू० ४ १३) इत्यादौ च सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम्। "चादयोऽसत्त्वे" (पा० सू० १। ४ ५७) इत्यत्र प्रथमकल्पोक्तद्रव्यस्यैव पर्युदासो बोध्यः।

शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यनिष्ठविशेष्यताऽवच्छेदकतया भासमानत्वम्। घटाऽऽदिपदे शक्तिग्रहे च घटत्वाऽऽदेरेव तत्त्वं, न पृथिवीत्वादे इति न तेभ्यः पृथिवीत्वादिबोधः। आकाशशब्दस्य शब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावेऽपि ततस्तद्रूपेणैव बोधः। तद्विशिष्टशक्तिग्रहस्य तद्बोधहेतुत्वात्। यद्वाऽऽकाशत्वमखण्डोपाधिः। वृद्धिसूत्रोक्तरीत्या तत्पदं वाऽऽकाशशब्दशक्यतावच्छेदकमिति नाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगानुपपत्तिरिति द्रव्यवादनिष्कर्षः।

ननूक्तपक्षद्वयमपि न विचारसहम्। तथाहि। जातिशक्तिवादे गोत्वादिपदात्तद्विशिष्टबोधापत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टबोधोप-

वस्तुतस्तु, "न ह्याकृतिपदार्थस्य(१)द्रव्यं न पदार्थः" इति

यिकस्य सत्त्वात् । न च निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्ट
बोधे हेतुर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहश्च गोत्वत्वेन तदुप
स्थितौ शाब्दबोधे च हेतुरिति वाच्यम् । गोत्वं न गोपदशक्यमिति
गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकबाधग्रहकाले निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस
म्भवेन गोत्वविशिष्टबोधापत्त्या गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्य
तादृशबोधहेतुताया आवश्यकत्वात् ।

यदि च गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः । गोपदं गौरित्याकारकं
शक्तिसम्बन्धेन गोत्वप्रकारकं गोपदत्वविशिष्टविषयकं शक्तिज्ञा
गोत्वविशिष्टबोधहेतुरिति नोक्तबाधकाले शाब्दबोधापत्तिरिति वि
भाव्यते, तथापि कदाचित् समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः, कदाचित्
कालिकादिसम्बन्धेनेति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः । गोत्वविषयकशक्ति
ज्ञानस्याविशिष्टत्वात् । मन्मते तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयक
शाब्दबुद्धिं प्रति तेन सम्बन्धेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्यैवमितरस
म्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयबोधे तेन सम्बन्धेन तादृशविशिष्टशक्ति
ज्ञानस्य हेतुतया तन्नियमोपपत्तेः । गोपदाद् गौरित्याकारकशक्तिग्रहात्
तादृशबोधाऽननुभवाच्च गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्तिरित्यपि न

प्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावप्रत्ययविधानात् । गवेतराऽसमवेत
त्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपस्य गुरोः शक्यत्वाऽभ्युपगमे ला
घवमूलकाऽऽकृतिवादस्य मूलं शैथिल्यापत्तेश्च । व्यक्तिवादेऽपि प
दमात्रस्यैव व्यक्तिबोधकत्वाऽविशेषत्वात् । गौश्च नील इत्यादीनां स
ह प्रयोगाऽनुपपत्तिः ।

किञ्च, हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे सम्बन्धग्रहे यत्र हस्तिपके सम्ब
न्धो न गृहीतस्तस्याऽपि हस्तिदर्शने स्मरणाऽऽपत्त्या तद्व्यक्तिवि
षयकसम्बन्धग्रहस्य तदुपस्थितिनियामकत्वस्यावश्यकतया कथमे
कविषयकशक्तिज्ञानादपरविषयकोपस्थितिः । सामान्यलक्षणा स्वी

---

(१) 'आकृतिः पदार्थो यस्य' इति बहुव्रीहिः । 'शब्दस्य' इति
शेषः । एवं च आकृतिवाचकस्य शब्दस्य द्रव्यं न वाच्यमिति
किन्तु वाच्यमेवेति तदर्थः

भाष्याद् विशिष्टं शक्यम् ।

पातरमणीयैवेत्यभिप्रायवानाह *वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टमिति* । जातिविशिष्टा व्यक्तिर्व्यक्तिविशिष्टा जातिर्वेत्यर्थः ।

यद्यपि "आकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदाऽर्थ इत्युभयोरुभयं पदाऽर्थः" इति भाष्याद्विशकलितयोरेवाकृतिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते। तथापि "कस्यचित् किञ्चिद् गुणभूतं किञ्चित् प्रधानम्" इत्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया तत एव विशिष्टे शक्त्यवधारणात् तथोपादानमविरुद्धम् । अन्यथा तृतीयोपात्तैकत्वकरणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावाऽनापन्नजातिव्यक्त्योः शक्यत्वे गौर्यद् गोत्वं व्यक्तिश्चेति समूहालम्बनबोधापत्तेः शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमात् ।

एवमेवाऽवयवसंयोगरूपाऽऽकृतौ । तथा च सूत्रितं गौतमेन, "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" इति त्रिष्वेकैव शक्तिरिति बोधनाय च तत्रैकवचनं। गुणभूतमिति भाष्यस्य च स्वारसिकतयेतिशेषः। जातेः कदाचित् प्राधान्येन भानं तु तात्पर्यग्रहसापेक्षमिति तदाशयः । जातेः प्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्यामादाय तत्र द्विवचनाद्युपपत्तिर्बोध्या। तदुक्तं कैयटेन। "यथा भवत इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष" इति । द्रव्यप्राधान्येऽपि क्वचिज्जातिसंख्यामादाय वचनं, ब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ यथा । जातेः प्राधान्ये च निरवच्छिन्नाया एव व्यक्तेः प्रकारताविशेष्यीभूतजात्या च तदनुगमः । न हि प्रकारीभूतमेवाऽनुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः ।

वस्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या। गवादिपदाद्गोविशिष्टगोत्वबोधस्याऽननुभवेनोक्तकल्पाऽसम्भवात् । अत एव तथैव व्याख्यातम् । जात्यतिरिक्तपदाऽर्थस्य किञ्चिद्धर्माऽवच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्यंशे भानाऽयोगात् । गोत्वस्याऽन्वयितावच्छेदकरूपेणाऽनुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाऽऽद्यन्वयासम्भवाच्च । 'सम्पन्नो व्रीहिः' इत्यादौ तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावेवैकत्वान्वयः । उक्तस्थले एकवचनो-

पस्थितानि नानैकत्वानि नु व्रीहिष्वन्वीयन्त इति तु न सत्। सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयराहित्यस्यैवैकवचनाऽर्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् । संख्यारूपैकत्वस्य द्रव्यमात्रसाधारण्येनाऽर्थत एव लाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनाऽर्थत्वाभावाच्च ।

अत एव, “पशुना यजेत” इत्यत्र तादृशैकत्वस्यैकवचनेन विवक्षितत्वान्नाऽनेकपशुकरणकयागाददृष्टसिद्धिः । समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणाच्च नाऽत्र घटोऽस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धिः। एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधेन तस्योक्तरीत्या प्रसिद्धिसम्भवात्। एवञ्च व्यक्तिविशेष्यकबोधाऽभ्युपगमे क्वाऽप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य चैतद्विशेष्यकशक्तिग्रहमन्तरेणाऽसम्भवाद्गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः। व्यक्तिमात्रविषयकस्य जातिमात्रविषयकस्य वा शक्तिज्ञानस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधहेतुतायामुक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वादिति सारनिष्कर्षः ॥

अन्ये तु—“उभयोरुभयं पदाऽर्थ” इति भाष्याज्जातौ व्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः । परन्तु व्यक्तिशाब्दबोधेऽपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुता । व्यक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते । अशक्यस्याऽपि शाब्दे भानाऽभ्युपगमे गवादिपदादशक्यगवादिव्यक्तेरिवाऽशक्यघटादीनामपि भानापत्त्या व्यक्तिशक्तिरावश्यकी । अयमेव कुब्जशक्तिवाद इति व्यवह्रियते । शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटौ व्यक्तिविषयकत्वस्यानिवेशात् । तथाच गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानं कारणं, न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकम् । गोत्वमस्तीत्यादौ तादृशगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावान्न गोत्वविशिष्टबोधप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तदप्यापातमनोरमम्। गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहे कारणताऽवच्छेदककोटौ गोत्वविषयकत्वस्य प्रवेशे गौरवात्।

ननु माऽस्तु तद्विषयकत्वस्यावच्छेदककोटौ निवेशः । गोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्ट-

एकमित्यस्य चाऽयमभिप्रायः । शक्तिज्ञाने च विषयतया-

विषयकशाब्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तिविषयतायाः कारणताऽवच्छेदककोटावनिवेशेन लाघवात् । देशान्तरस्थव्यक्तिविशेष्यकबोधाऽनुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासम्भवेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावोपगमादिति चेत् ।

मैवम् व्यक्तिविषयतायाः कारणताऽवच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः। न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाऽसम्भवः। व्यक्तौ शक्त्यभावेन तादृशशक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम्। शक्तिर्हि न स्वरूपसती शाब्दबोधहेतुरपभ्रंशादपि बोधोदयादगृहीतशक्तिकाच्छाब्दबोधापत्तेश्च, किन्तु ज्ञाता । तथाच यदंशे शक्तिज्ञानहेतुस्तदेव शक्यमिति जातिवद् व्यक्तिरपि शक्यैव । एवं तद्वैशिष्ट्यमपि तथा । अन्यथा व्यक्तावेव शक्तिर्व्यक्तिशक्तिज्ञाने जातेरप्रकारकत्वात् समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबुद्धीनां कार्यकारणभावादिति जातावपि शक्तिरुच्छिद्येत ।

नच यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं कारणं तदवश्यं शक्यमिति नियमाज्जातौ शक्तिः सेत्स्यतीति वाच्यम् । तर्हि व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुतया व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वादुक्तेऽर्थे भाष्योपन्यसनं तु "कस्यचित् प्रधानभूतं, किञ्चिद् गुणभूतम्" इत्युपसंहारभाष्यानालोचनमूलकमेवेत्यास्तां तावत् ॥

नन्वेवमेकमिति पक्षस्य (१)निरालम्बनतापत्तिरत आह *एकमित्यस्यचेति* । बोधकत्वं शक्तिरिति मते बोधकत्वज्ञानविषयबोधांऽशे प्रकारितयावच्छेदकत्वशक्तिरित्यर्थलाभात्तदाश्रयजातेरैक्यावच्छेदनिष्ठबोधकत्वस्यैव विनिगमनाविरहादर्थनिष्ठबोध्यत्वस्याऽपि शक्तित्वमिति मतेऽस्मात् पदादेतदर्थबोधो भवत्विति शक्तिज्ञाननिष्ठशाब्दधीहेतुतायां प्रकारितयावच्छेदिकाया जातेरैक्याद्वा तत्पक्षोपपत्तिरित्यर्थः। तथाच तादृशप्रकारितावच्छेदकतारूपायाः शक्यजातिमात्रनिष्ठतयाऽऽकृतिरेव पदार्थ इति पक्षः समर्थितो भवति ।

---

(१) 'विशिष्टस्य पदार्थतास्वीकारे' इति शेषः ।

ऽवच्छेदिका जातिरेकैवेति। तथाच घटत्वप्रकारक(१)विशिष्टबोधे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभाव इत्यादि प्रपञ्चितं भूषणे।

तदेतदभिप्रेत्याह—द्विकमिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः। पूर्व-

अवच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाया घटत्वाद्यात्मकत्वेऽप्यवच्छेद्याऽवच्छेदकभाव उपहिताऽनुपहितभेदात् समर्थनीयः।

एवमेवैकं व्यक्तिरिति पक्षोऽपि समर्थनीयः। तादृशज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायां बोधांशे विशेष्यतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वात्। एतत्पक्षे चावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य सामञ्जस्येनोपपत्तिर्गोत्वादिजात्याऽनुगमान्न तदानन्त्यमपि। शक्यतावच्छेदकप्रकारकव्यक्तिबोधे व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैतत्कल्पे हेतुतया चलत्वादिना गवादिव्यक्तिबोधार्थं तत्प्रयोगस्याऽप्युपपत्तिश्चेति बोध्यम्॥

ननु 'घटो घटपदबोध्यः' इत्याकारकशक्तिज्ञानात् स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धेरप्यापत्तिस्तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादत आह-*तथाचेति*॥ *घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधे इति*॥ स्वरूपतस्तत्प्रकारकबोध इत्यर्थः॥ *कार्यकारणभाव इति*॥ तथाच 'जातिमान् घटः' इति बोधस्य घटत्वांशे जातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेनोक्तापत्तेरसम्भवाद् घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति तु तदंशे जातित्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाऽन्तरं कल्पनीयमिति भावः।

ननु तदंशेऽन्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थसमाजग्रस्ततया कथं कार्यतावच्छेदकत्वमत आह—*प्रपञ्चितमिति*॥ तथाच निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति सावच्छिन्नतत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पान्नोक्तापत्तिरिति तत्रोक्तमित्यर्थः। *तदभिप्रेत्येति*॥ उक्तरीत्या विशिष्टस्य शक्यत्वमुपगम्येत्यर्थः। *जातिव्यक्ती इति*॥ विशेष्यविशेषणभावापन्ने ते इत्यर्थः॥

---

(१) घटत्वाविशिष्टबोधे इति पाठः।

पक्षाद्विरोधपरिहारः पूर्ववत् ॥ त्रिकमिति ॥ जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः। (१)सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम्। आधिक्यं पुंस्त्वम्। अपचयः स्त्रीत्वम्। तत्तच्छद्बनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यं च तमेव विरुद्धधर्ममादाय तटादिशब्दाभिधन्ते।

पूर्वपक्षादिति। एकमिति पक्षादित्यर्थः। तत्पक्षे हि शाब्दज्ञानकारणतायां बोधांशे प्रकारितयावच्छेदकत्वं शक्तिरिति जातिरेव शक्या। विशेष्यितयावच्छेदकत्वमिति मते केवलव्यक्तिरेव शक्येति सिद्धान्तितम्। अत्र तु विषयितात्वेन प्रकारिताविशेष्यिते अनुगमय्य तत्र विषयितयाऽवच्छेदकत्वं शक्तिरित्युपगमाद् द्वयोरपि नामाऽर्थत्वसिद्धिरिति न तयोः परस्परविरोधशङ्केति भावः। एतेषां मतानामाकरारूढत्वेऽपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्ष एव क्षोदक्षमः। प्रत्येकपदशक्तिनिर्णयस्त्वन्यतोऽवधार्यः ॥

लिङ्गानीति। लिङ्गत्वं च प्राकृतगुणवतो धर्मविशेषः। तद्विशेषश्च नपुंसकत्वादीत्याशयेनाऽऽह-*सत्त्वेति*। *साम्यावस्थेति* ॥ उपचयापचयराहित्येनावस्थानामित्यर्थः। उपचयो वृद्धिः, अपचयस्तन्न्यूनत्वम् ॥ *तत्तच्छद्बनिष्ठमिति*। जातिगुणक्रियादिभेदभिन्नशब्दनिष्ठम् ॥ *तत्तच्छब्दवाच्यं चेति*॥ स्वाश्रयशब्दवाच्यं चेत्यर्थः। पुँल्लिङ्गः शब्द इति व्यवहारात्, "तस्माच्छसो नः" (पा० सू० ६।१।१०३) "स्वमोर्नपुंसकात्" (पा० सू० ७।१।२३) इत्यादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भावः ॥ *तमेवेति* ॥ समानाऽऽनुपूर्वीकत्वेऽप्युपचयाद्यवस्थारूपं परस्परसमानाधिकरणं लि-

---

(१) स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः। इत्यादिलौकिकस्त्रीत्वादिकं नैतच्छास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहकं-'गोधा' इत्यादिषु टाबाद्यभावप्रसङ्गात्। तत्र स्तनकेशाभावात्। यद्यपि स्तनकेशब्दस्य भगवत्वे, लोमशः पदस्य लिङ्गवत्वे च, लक्षणास्वीकारे नायं दोषः,तथापि दारान् इत्यत्र नत्वाभावप्रसङ्गेन भाष्यकारोक्तमेव लक्षणमदुष्टमिति तत् कथयति-सत्वेति।

केषाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानाऽनुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् ॥

एवञ्च पदाऽर्थपदे पुँस्त्वमेव । व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव । वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति । सर्वत्रैवायं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारस्तटस्तटी तटमिति चोपपद्यते ।

ङ्गमादयैवेत्यर्थः ॥ *भिद्यन्ते इति* ॥ पुँस्त्वादिलिङ्गकेतरव्यावृत्तिविधेयकानुमित्युद्देश्या भवन्तीत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गस्योक्तावस्थारूपत्वे तासां परस्परविरुद्धानामेकत्राऽवस्थानासम्भवेन केषुचिच्छब्देष्वनेकलिङ्गकत्वव्यवहारः किंनिबन्धनोऽत आह—*केषाञ्चिदिति* ॥ तटादिशब्दानामित्यर्थः ।

वस्तुतस्तेषां विरूद्धत्वेऽपि शब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिबन्धनाभेदाध्यासादनेकलिङ्गकत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अर्थनिष्ठं, "स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः" इत्यादिस्मृतिलक्षितं लिङ्गं तु नाऽत्राश्रयितुं शक्यम् । दारानित्यादौ शस्प्रकृत्यर्थे तदभावेन नत्वाद्यनापत्तेः । तथाच भाष्यम् । "एकाऽर्थशब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च" इति । एकस्मिन्नर्थे "पुष्यस्तारकानक्षत्रम्" इति लिङ्गनानात्वदर्शनात्, 'कुटीर!' इत्यादौ रेफस्याऽवयवस्योपजनेऽपि लिङ्गभेददर्शनाच्चाऽन्यदेव शब्दनिष्ठं लिङ्गमिति तदर्थः । अर्थनिष्ठत्वे तु पुँल्लिङ्गः शब्द इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति भावः ॥

॥ *एवञ्चेति* ॥ पारिभाषिकशब्दनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहारौपयिकत्वे चेत्यर्थः॥ *व्यवहार इति* ॥ अर्थनिष्ठस्य तस्य तन्नियामकत्वे तु स्त्रीव्यक्तिर्वस्तुपदाऽर्थपदाभ्यां न व्यक्तिविषया नैवं पुरुषादिरपि । व्यक्त्यादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलौकिकलिङ्गस्य खट्वादावभावेन तद्वाचकात् स्त्रीप्रत्ययाद्यनापत्तेश्चेति भावः॥ *तटस्तटीति* ॥ अर्थे लौकिकलिङ्गाभावेऽपि परस्पराऽसमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गवत्त्वेन विभिन्नानां तटादिशब्दानां तत्तत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यते इत्यर्थः ।

तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेन (*)अन्वेतीति पश्वादिशब्दोक्तं पशुः स्त्रियां नास्तीति, पशुनेत्यादिविधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति विभावनीयम् । नच व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्येव पश्वादिशब्दोक्तस्यापि साधारण्यं शङ्क्यम् । व्यक्ति-

---

ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुंसादिव्यवहारौपयिकत्वे तस्य स्त्रीवाचकपशुशब्देऽपि सत्त्वात् पशुना यजेतेत्यत्र पशुस्त्रीकरणकयागादप्यदृष्टसिद्धिः स्यात् तद्द्रव्यात्तलिङ्गस्य व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गवत् स्त्रीपुंसादिसाधारण्येनाऽर्थापरिच्छेदकत्वादत आह *तच्चेति* ॥ शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थः ॥ *अर्थेति* ॥ अर्थमपि परिच्छिनत्तीत्यर्थः । तदेवाह *पश्वादिशब्दोक्तमिति* ॥ लिङ्गमिति शेषः । यदि स्त्रीपशुर्यागाङ्गत्वेन विवक्षितोऽभविष्यत्तदा, अस्त्रीविहितनाभावं विभक्त्यन्ते न प्रयोक्ष्यत् । तदन्तपशुशब्दप्रयोगात्तु पुम्पशुरेव यागाङ्गमिति निर्णीयते इत्यर्थः ।

स्त्रीलिङ्गार्थकपशुशब्दाद् "आङो नाऽस्त्रियाम्" (पा० सू० ७।३।१२०) इति विहितनाभावस्य तृतीयैकवचनेऽसम्भवेन तदन्तपशुशब्दप्रयोगात् तदर्थस्य पुंस्त्वाऽवगतेरिति भावः । ननु व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिङ्गानादरेण प्रवृत्तिवत्पशुशब्दस्य तथा प्रवृत्तौ बाधकाभावादुक्तदोषो दुरपह्नव इत्याशङ्क्य निराचष्टे *नचेति* ॥ व्यक्त्यादीत्यादिना वस्त्वादिपदसङ्ग्रहः । साधारण्यं स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन, स्त्रीपुंवृत्तित्वं नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेनेति, "स्त्रियां क्तिन्"(पा० सू० ३ । ३ । ९४) इत्यनुशासनादिति भावः ।

ननु पशुना यजेतेति वैदिकप्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वे मानं स्यादत आह *पश्वेति* ॥ तथाच वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्व-

---

(*) तद्विशेषणत्वेनेत्यर्थः । लिङ्गविशेषविशिष्टस्यैवार्थविशेषवाचकतया लिङ्गानुशासनशास्त्रसिद्धतया च स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेनार्थविशेषणत्वोपपत्तिः । एवं च पुंस्त्वविशिष्टपशोरेव विधानाच्छाग्या न तत्करणापत्तिः पुंलिङ्गस्य पशुशब्दस्य पुंव्यक्तेरेव वाचकत्वमन्यथा परम्परया तस्यार्थविशेषणत्वाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः ।

शब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथा सम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंल्लिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् ।

"पश्वाऽनतायुं गुहा चरन्तं" "पश्वे नृभ्यो यथा गवे" इत्यादिवेदे दर्शनाच्च ॥ मीमांसायां चतुर्थे, "पशुना यजेत" इत्यत्रैकत्वपुँस्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नाऽनेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उप्रत्ययान्तानां पुँस्त्वस्य व्याकरणेन निर्णीतत्वाद् वेदभाष्येऽपि "जसादिषु छन्दसि वा वचनम्" इति नाभावाऽभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुँस्त्वनिर्णयात् । प्रकृते, "छागो वा मन्त्रवर्णात्"(*)इति न्यायेनैव निर्णयः । मन्त्रवर्णे हि, "छागस्य वपाया मेदस" इति श्रूयते ।

स्याऽपि दर्शनेन न तस्य व्यक्त्यादिशब्दसाम्यमिति भावः । स्वोक्तेऽर्थे मीमांसकसम्मतिमाह *मीमांसायामिति* ॥ वक्ष्यमाणाऽस्वरसादाह *वस्तुतस्त्विति* ॥ ननु उप्रत्ययान्तानां नित्यपुंस्त्वे पश्वेत्यादिस्त्रीलिङ्गप्रयोगाऽनुपपत्तिरत आह ॥ *वेदभाष्येऽपीति* ॥ तथाच व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्येव पशुशब्दोक्तलिङ्गस्यापि स्त्रीपुंससाधारण्यान्न तत्स्वार्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः ।

ननु कथं तर्हि पुम्पशोरेव यागाङ्गत्वनिर्णयोऽत आह *छागोवेति*॥ न्यायेनैवेत्येवकारेण लिङ्गस्याऽर्थपरिच्छेदकस्य व्युदासः। यथा, "सारस्वतौ मेषौ" इत्यत्र तद्धितप्रकृतिशब्दः स्त्रीलिङ्गः पुंल्लिङ्गो वेति सन्देहे,"सन्दिग्धे वाक्यशेषात्" (मी० सू० १।४।१९।२९) इतिन्यायेन, "तद्वामदेव्यमिथुनम्" इत्यर्थवादाद्द्वयोरेवैकशेषेण ग्रहणं तद्वन्म-

---

(*) तदभिप्रायस्तु "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यत्र पशुशब्देन नाश्वादिर्गृह्यते किन्तु अज एव, कुतः ? 'छागस्य वपायाः"इति मन्त्रवर्णे छागपदोपादानात् । एवं पुंपशुरेव न स्त्री, पुँस्त्वविशिष्टछागपदोपादानात् , इति । तदेतदाहमन्त्रवर्णेत्यादि ।

तत्र छागस्येति छाग्याप्रसम्भावितमिति भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ।

न्त्रवर्णादत्र पुम्पशोर्यागाऽङ्गत्वनिर्णय इति भावः ॥ *तत्रेति* ॥ मन्त्रवर्णे इत्यर्थः ॥ *असम्भावितमिति* ॥ छागशब्दस्य व्यक्त्यादिवन्नित्यलिङ्गत्वाभावादिति भावः ॥ *प्रपञ्चितमिति* ॥ लौकिकलिङ्गमेव नामाऽर्थः । तच्चावयवविशेषसंस्थानरूपम् । दारानित्यादौ पुंस्त्वारोपेणैव तत्प्रयुक्तकार्यम् । "राजाह्नाहाः पुंसि" (पा० सू० २ । ४ । २९) इत्यादिलिङ्गानुशासनस्यैवोक्ताऽर्थे मानत्वात् । अत एव, न पशुस्त्रिया यागमिति । अथवा स्त्रीत्वादिर्जातिरेव ।

तिस्रो जातय एवैताः केषाञ्चित् समवस्थिताः।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥

इत्यादि तत्रोक्तमिति । परे तु

स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
एतयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिङ्गस्याऽसार्वत्रिकत्वेन दारानित्यादौ तत्वाऽनापत्त्या, स्त्रियामिति सूत्रे "अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः" इत्यादिना सार्वत्रिकगुणाऽवस्थारूपपारिभाषिकलिङ्गस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनो भाष्यकृताऽभ्युपगमेऽपि गुरुसंज्ञाविज्ञानान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिङ्गस्याप्याश्रयणं पुमादिसंज्ञानां सङ्ख्यासंज्ञाया इवाधिकसंग्रहार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि मतसिद्धार्थनिरासार्थमप्रवृत्तेः । अत एव,

आविर्भावस्तिरोभावस्थितिश्चेत्यनपायिनः ।
धर्मा मूर्त्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः ॥

इत्यत्रापि नाऽलौकिकलिङ्गमपि समुच्चितवान् हरिः (तत्र सति सम्भवे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिङ्ग एव पुमादिशब्दानां शक्तिर्न केवलशास्त्रीये, नाऽपि लौकिके । असम्भवे तु शास्त्रीय एव । अत एव, पशुना यजेतेत्यादौ पशुस्त्रिया कृते यागे वैगुण्यम् । तत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः ॥)

चतुष्कम् ॥ संख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः ॥ पञ्चकम् ॥ कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः ॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यं, तत एव लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति (१)चेत् । सत्यम् । प्रत्ययवर्ज्जिते दधि पश्यतीत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि

अथ लिङ्गे शक्तिग्रहविषयताया अभावेन प्रातिपादकाऽर्थत्वाभावात्, त्रिकमिति पक्षोऽनुपपन्न इति चेन्न । "स्वमोर्नपुंसकाद्" (पा० सू० ७ । १ । ८३) इत्यादिसूत्रप्रामाण्येन पुंल्लिङ्गादिविशिष्टोऽयं घटो घटपदवाच्य इत्याकारकशक्तिग्रहाऽभ्युपगमेन सामञ्जस्यात् । शब्दनिष्ठमेव लिङ्गं नन्वादिप्रवृत्तौ निमित्तमिति मते शब्दाऽर्थयोरभेदे लिङ्गस्य साक्षादितरथा स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेनाऽर्थांशे प्रकारकत्वाद्धर्मिताऽवच्छेदकत्वेन धर्मिताऽवच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन शक्तिग्रहविषयताया नियामकत्वस्य फलबलेन कल्पनात् ।

वस्तुतस्तु पारिभाषिकलिङ्गमप्यर्थ एव स्वीकर्त्तुमुचितम् । पुंल्लिङ्गशब्द इत्यादौ पुंल्लिङ्गाऽऽदिशब्दा अर्शआद्यजन्ताः । आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परंपरया तत्रापि स्त्यानादिसत्त्वात् "आत्मा ब्रह्म" इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । स्त्यानं तिरोभावोऽपचय इति यावत् । उपचयादिविवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वेन तेषामेकत्र विरोधेऽपि क्षत्यभावात् । अत एव, "सामान्ये नपुंसकम्(वा०)" इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि तदविवक्षायामिति तदर्थ इत्याद्यऽन्यतोऽवधार्यम् ॥

लिङ्गादित्रयस्य नामार्थत्वं साधयितुं शङ्कते *नन्विति* । *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति* । टाबादिसमभिव्याहारे अश्वादिपदात् स्त्रीत्वबोधादभावे च तदबोधादेवंरूपाभ्यामित्यर्थः । एवमन्यात्राऽप्यूह्यम । तथाच ताभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययार्थत्वाऽवधारणान्न लिङ्गादित्रिकस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः । दधि पश्यतीत्यादावित्यादिना 'अयं याति' 'इयमायाति' इत्यादिपरिग्रहः । *बोधादिति* । कर्मत्वादि-

---

(१) अनन्तप्रकृतिषु शक्तिकल्पनमपि दोषः ।

बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते(*)। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च। अत एवैषु पक्षेषु न निर्बन्धः। प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात्।

बोधादित्यर्थः। तथाच व्यतिरेकव्यभिचारेणान्यलभ्यत्वाच्च तदर्थत्वाऽभावान्नामाऽर्थत्वमेव तेषामावश्यकमिति भावः। वक्ष्यमाणयुक्त्या सङ्ख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—*लिङ्गेति*। अत एवेति*। प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः॥ *निर्बन्ध इति*। इदमेव मतं मुख्यमित्याभिनिवेश इत्यर्थः। तदेवाह *प्रत्ययस्यैवेति। *युक्तत्वादिति*। अनन्तानां शक्तत्वकल्पनापेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिति भावः॥

केचित्तु टाबादिकं विनापि वागादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याऽव्युत्पत्तिपक्षे रामज्ञानादिशब्देभ्यः पुन्नपुंसकत्वयोर्बोधस्य सार्वजनीनाऽनुभवसिद्धत्वाल्लिङ्गत्वं प्रातिपदिकाऽर्थमेव। लुप्तविभक्तिस्मरणादपि बोधाऽङ्गीकारेण सङ्ख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यतैव। उक्तञ्च—

स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च सङ्ख्या कर्मादिरेव च।
अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमा॥ इति।

अग्रिमा लिङ्गान्ता इत्याहुः।

नन्वेकवचनत्वादेरनुगतस्य दुर्वचतया कथं तेन रूपेण स्वादीनामेकत्वादिवाचकत्वम्। तथाहि। न तावदेकत्वादिवाचकत्वं तत्। वाचकतायाः शक्ततारूपत्वेनात्माश्रयात्। बोधकतारूपत्वे तु द्विवचनादीनामपि शक्तिभ्रमेणैकत्वादिबोधकतयातिप्रसङ्गात्। बोधकत्वं शक्तिरिति मते आत्माश्रयस्य दुर्वारत्वाच्च। नाप्येकवचनत्वादिकं जातिः। सुत्वादिना साङ्कर्यात्। न च पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेनैकवचनादिपदवत्त्वं तत्। तादृशसङ्केतस्य संकेतत्वेन सम्बन्धत्वे कस्यचिदेकवचनादिपदादौजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसङ्केतस्याऽपि सम्भवेनाऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। पाणिनिसङ्केतत्वेन तत्त्वे तु

(*) एवंच अनन्तशक्तिकल्पनं फलमुखत्वान्न दोषायेतिभावः।

व्याकरणान्तरप्रणेतृपुरुषान्तरस्यापि पाणिनिसङ्केततुल्यसङ्केतसम्बन्धेन एकवचनादिपदवत्त्वस्य 'डित्थादिपदात् स्वौजसादिर्बोद्धव्य' इत्याकारकपुरुषविशेषीयसङ्केतसम्बन्धेन डित्थादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेण शक्तताऽवच्छेदकत्वाऽऽपत्तेरिति चेन्न।

सुत्वाऽमुत्वादिनैवैकवचनस्य शक्यत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषाऽनवकाशात्। कार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्योपस्थितौ व्यभिचारः। न च दधि मध्वित्यादौ व्यभिचारः। तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनैव बोधाभ्युपगमात्। कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेऽपि केवलप्रातिपदिकात् तदुपपत्तिर्द्योतकस्यैवाऽभावात्।

नचाऽनेकसुत्वादीनां शक्तत्वाऽवच्छेदकत्वे गौरवात् प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य तत्त्वमुचितं, लाघवादिति शङ्क्यम्। प्रातिपदिकत्वस्याऽप्यनुगतस्य दुर्वचत्वात्। तदज्ञानेऽप्येकत्वादिबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात्। पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे तु विभक्तेरपि वाचकतासिद्धेः। एकत्वाद्युपस्थितेः प्राग्वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वात् तदनुरोधेन तत्कल्पने गौरवाच्च। पदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनाऽन्वये भिन्नपदजन्योपस्थितेस्तत्र तथैकप्रकृत्युपस्थाप्यघटैकत्वाद्योस्तदभावेन परस्परमनन्वयापत्तिश्चेति स्वादीनां सङ्ख्यादिवाचकत्वमेवेति भावः॥

द्योतकतावादिनां पुनरयमाशयः। न प्रकृतीनां घटैकत्वाद्योर्विशकलितयोः शक्तिर्येनोक्तदूषणाऽवकाशः स्यात्, किन्त्वेकत्वविशिष्टे घटादौ पृथक्शक्त्यनभ्युपगमेनाऽन्वयस्यैवाऽभावात्। अनन्तप्रकृतीनामेकत्वादिशक्तताकल्पनगौरवस्याऽप्यभावाच्च। घटपदस्यैकत्वं शक्तिभ्रमदशायां घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वसिद्धतया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वाच्च।

किञ्च विभक्तेः संख्यावाचकत्वमते समानविषयकाऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निवेश्या। तथाच तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम्। मन्मते तदुभयस्थलीयैकैकविशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निवेश्येति लाघ·

वम् । विशिष्टविषयकोपस्थितेरप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादि-विशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिगमकाऽभावात् साम्यमिति तु न। भवन्मते यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां तिसृणां विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावषट्कं, तत्र मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयरूपेण वैशिष्ट्य निवेश्यं द्वयं, प्रत्येकं तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति चतुष्टयमिति लाघवात्। अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्वचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात्।

एवं कारकं विभक्त्यर्थ इति कल्पे तत्तत्कारकबोधे स्वोत्तरतत्तद्विभक्तिसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् स बोध्यः। स चाऽम घट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनाप्यावश्यकः। एवं रीत्योपसर्गाणामपि द्योतकत्वं बोध्यमिति पक्षद्वयेऽपि हरिसम्मतिमाह द्योतिका वाचिका वेति॥

यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः।

इति त्वस्योत्तरार्द्धम्। घट इत्याद्याकारकाऽनुपूर्व्यवच्छिन्नविभक्त्यन्तसमुदायो वैकत्वादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः। पदस्फोटमवलम्ब्य चेदम्। नामाऽर्थधात्वर्थयोः साक्षादभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तेश्च कारकविभक्त्यर्थः।

यदि च नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्पराऽन्वयापादनं, तण्डुलकर्मकपाकविशेष्यकबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्यादावानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनयैव निरसितुं शक्यम्। अनभिहिताऽधिकारस्यापि, संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे "कर्मणि द्वितीया" (पा० सू० २।३।२) "द्व्येकयोः" (पा० सू० २।२।२२) इत्यादीनामेकवाक्यतयैव प्रवृत्तेस्तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्। एकस्य यत्कर्म, कर्मणि यदेकत्वमिति द्विधा वाक्याऽर्थसम्पत्तिः। प्रथमकल्पे द्वितीयादीनां तिङादीनां च कर्मादिवाचकतयाऽन्यतरेणाभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलम्। द्वितीये तु कृता कर्मणोऽभिधानेऽपि तद्गतसं-

द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः ॥

इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादनात् ॥ शास्त्र इति बहुषु स्थलेषु व्युत्पादनं व्यञ्जयितुम् । प्राधान्येन तु सरूपसूत्रा-

---

ख्याया अनभिधानात् प्राप्तां द्वितीयां वारयितुं तदवसरः । सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावान्न द्वितीयादिप्रसङ्गः । संख्यापि यदि प्रातिपदिकाऽर्थस्तदोक्तवाक्याऽर्थाऽसम्भवात् सूत्रवैयर्थ्यमेव ।

नन्वनभिहितसूत्राऽभावे, भीष्मं कटं करोतीत्यादौ भीष्मादिपदाद् द्वितीयाद्यनुपपत्तिः । विशिष्टस्यैव कटादेः क्रिययेप्सिततमत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् । तत्सूत्रपक्षे त्वभिधानस्य कृदादिभिः परिगणनात् कटप्रकृतिद्वितीययाऽभिहितेऽपि तस्मिन् भीष्मादिपदेभ्यो द्वितीयादिविभक्तेः सूपपादत्वादिति चेन्न ।

विशिष्टस्य विधित्सायां धर्मिमात्रेण तोषाऽभावाद्धर्माणामपीप्सिततमत्वात् कर्मत्वम् । तस्य चान्यवाचकपदोत्तरद्वितीययानभिधानात् । कृतः कट इत्यादौ तु प्रत्ययस्य धातूत्तरवर्त्तित्वेन तेन प्रातिपदिकार्थविशेषनिष्ठकर्मत्वस्यानभिधानादविशेषाद्धर्मधर्मिनिष्ठतदभिधानमिति भीष्मादिविशेषणवाचकपदेभ्यः प्रथमोपपत्तिरिति न काऽपि तदनारम्भेऽनुपपत्तिः । तदुक्तं भाष्ये "कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि" इति तदाऽस्तु कारकमपि प्रातिपदिकाऽर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृत्यर्थव्यक्तिविशेषणतैव विभक्तिद्योत्यत्वादिति केचित् ।

नचैवं प्रातिपदिकाऽर्थप्रकारकबोधे सुब्जन्योपस्थितेर्हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यम् । इष्टत्वात् । एतत्कल्पे जातिलिङ्गसंख्याकारकविशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकाद् बोधेनोक्तहेतुहेतुमद्भावस्य गगनकुसुमायमानत्वाद् विशेष्यतैव तु कारकस्योचिताऽनुभवात् क्रियाऽन्वयानुरोधाच्चेति पञ्चकपक्षस्योपपत्तिरिति ॥ *बहुषु स्थलेष्विति* ॥ भाष्याद्याकरग्रन्थेष्वित्यर्थः । तत्र पञ्चकचतुष्कपक्षौ, तत्रोपपदमित्यत्र कैयटेनोपन्यस्तौ त्रिकमिति पक्षस्तु वृत्तिकारेण ॥ *प्राधान्येनेति* ॥ तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां भाष्यकृतोपन्यासादिति भावः । सूत्रादावित्यादिनाऽनभिहितादिसूत्रसंग्रहः ॥ २५ ॥

दौ व्यक्तम् ॥ २५ ॥

शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते ।
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाऽनुगमादृते ॥
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।
इत्याद्यभियुक्तोक्तेः ॥

विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं शाब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः । नच लक्षणया निर्वाहः । निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात्(१) जवग-

---

घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे घटादिशब्दस्य भाने प्रमाणाऽभावेन तस्य प्रातिपदिकाऽर्थत्वसाधनमनुचितमित्याशङ्कां परिहरति *शब्दस्तावदिति* ॥ तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति–*न सोऽस्तीति* ॥ प्रत्ययः–शाब्दबोधात्मकः । *शब्दाऽनुगमादिति* ॥ शब्दविषयकत्वादित्यर्थः ॥ *अनुविद्धमिति* ॥ विशिष्टमित्यर्थः । अनुव्यवसायो यथाऽर्थेन विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः । वैशिष्ट्यं चाऽर्थद्वारकं बोध्यम् । घटपदजन्यबोधाऽनन्तरं घटं शाब्दयामीत्येवाऽनुव्यवसायान्न कलशं कुम्भं वेत्यत एव "उदेति सविता ताम्र" इत्यादौ न पौनरुक्त्यम् । तत्पदाऽनुपादाने उदयाऽस्तयोः शाब्दबोधे ऐकरूप्याऽनिर्वाहादिति भावः ।

ननु तावताऽपि शब्दभानं सिद्धं, न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दाऽर्थत्वसिद्धिरत आह *विष्णुमिति* ॥ अर्थोच्चारणासम्भवेनेति वदता लक्षणावसरोऽपि सूचितः ॥ *असङ्गतिरिति* ॥ अनुपपत्तिरित्यर्थः । सोऽपि=शब्दोऽपि ॥ *प्रातिपदिकार्थ इति* । प्रकाराऽन्तरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वाऽसम्भवादिति भावः ॥ लक्षणयोः स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धरूपयोः ॥ *निर्वाह इति* ॥ तावताऽपि पदवाच्यत्वासिद्धेरिति भावः ॥ *निरूढेति* ॥ *निरूढत्वं च लक्षणायामनादितात्पर्यग्रहाऽधीनत्वम् । अनादित्वं च तत्र स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् । शक्त्यनतिरेकादित्य-

---

(१) शक्त्यनतिरेकादिति । शक्तितुल्यत्वादित्यर्थः । शक्तौ लक्ष-

इदशमुच्चारयेत्यादौ शक्याग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अग्रहाच्च ।

अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगात् , गाङ्गमुच्चारय इति भाषाशब्दानामनुकरणे (*)साधुतासम्प्रतिपत्तेस्तेषां शक्त्यभावेन परनये लक्षणाया असम्भवाच्चेत्याभिप्रेत्य षोढाऽपि क्वचित् प्रातिपदिकाऽर्थ इत्याह—

स्याऽस्मन्मत इत्यादि । एतत्तत्त्वमग्रे वक्ष्यते । तस्या असार्वत्रिकत्वमप्याह-*जबगडदशामिति* ॥ तत्र समुदायस्य कुत्राप्यशक्तत्वादिति भावः ॥ *अग्रहादिति* ॥ मन्मते तु तादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्यतयाऽनुपपत्तिरिति भावः ।

ननु तत्र समुदायस्याशक्तत्वेऽपि तद्घटकजकारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादौ जैत्रादौ शक्तिप्रतिपादनात्तत्तदर्थवाचकत्वरूपलक्षणायास्तत्र नाऽनुपपत्तिरत आह-*अज्ञाताया इति* ॥ गङ्गापदस्य वस्तुतः स्वशक्यप्रवाहसामीप्यरूपसम्बन्धस्याग्रहे लक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेन ज्ञाताया एव तस्याः पदार्थोपस्थित्यौपयिकत्वेन प्रकृते तदग्रहादुक्तानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति भावः ।

ननु शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्काले तादृशवृत्तिग्रहासत्त्वेऽपि यदा कदाचिज्ज्ञाततादृशवृत्तिग्रहादिनोद्बुद्धसंस्कारेण पदाऽर्थोपस्थितिद्वारा तादृशशाब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह *गाङ्गमिति* ॥ गोशब्दाद्यनुकरणे साधुत्वस्य सर्वैरेवाऽभ्युपगमादित्यर्थः ॥ *परनय इति* ॥ परो नैयायिकस्तन्मते, तेषां शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणाया अप्यऽप्रसराद्वृत्तिमत्त्वात्मकार्थवत्त्वानिबन्धनप्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

णायां च अनादितात्पर्यस्यापेक्षणान्निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वमेव। अपि च तस्याः शक्तिभिन्नत्वस्वीकारेऽपि न सर्वसंग्राहकत्वमित्यभिप्रायेण लक्षणाऽसम्भवस्थलमाह–जबगडेति ।

(*) ऋलृक्सूत्रभाष्ये भाष्यकारेण स्फुटतरमुपपादितं साधुत्वमतस्तत एवावगंतव्यमिति ।

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ॥
नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थो व भासते ॥२६॥

यद्यनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोऽपि प्रातिपदिकाऽर्थः । यदि न भेदविवक्षा, तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोऽप्यर्थवद् भासते । अपिर्हेतौ । उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः ।

षोढाऽपीति ॥ पूर्वोक्तपञ्चकसहितः शब्दोऽपीत्यर्थः ॥ क्वचिद्=अनुकरणस्थले । तच्चाऽनुकरणं द्विविधम् । ध्वनेर्वर्णस्य च । तत्राद्यं, पटत्करोतीत्यादि । द्वितीयं, भुवो वुगित्यादि ॥ *भेदविवक्षेति* ॥ पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां, भुवो वुगित्यादावर्थपदाऽर्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां तद्विवक्षेत्यर्थः ॥ *शब्दोऽपि प्रातिपदिकाऽर्थ इति* ॥ तथाच, "मतौ छः सूक्तसाम्नोः" (पा० सू० ५ । २ । ५९) इति सूत्रे योऽसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते स छप्रकृतेरस्यवामीयेत्यादौ पदार्थोऽत एव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरितीति भावः ॥ मूले, अर्थेऽवभासते इति पाठे, अर्थे घटादिस्वरूपे अवभासते विशेषणतया विषयो भवतीत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु भूषणपर्य्यालोचनयाऽसावर्थो व भासते इति पाठः । तत्र व शब्दः सादृश्ये । तथा च भेदपक्षे यथाऽनुकार्य्यरूपोऽर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्याभिन्नाऽनुकरणशब्दोऽपीत्यर्थः । तत्राऽनुपस्थितस्य कथं भानमित्याकाङ्क्षायामुक्तं— *श्रोत्रादिभिरिति* ॥ आदिना वृत्तिज्ञानतज्जन्यसंस्कारसङ्ग्रह इति केचित् ।

वस्तुतस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसम्पत्तये, *आदीति*॥ पदोपस्थितमेव शाब्दबोधे भासते इति त्वसार्वत्रिकमिति भावः । अत एव सारकृताऽर्थवद्भासते इति तद्विवृतम । एतेनाऽभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेन तदंशे भानवर्णनसम्भवदुक्तिकमित्याशङ्का समाहिता ।

नन्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्य्यस्य शाब्दे कथं भानम् । पदवृत्ति-

अयं भावः। अनुकार्याऽनुकरणयोर्भेद(१) अनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वात् तत्सिद्धये शक्तिरुच्या। शब्दार्थयोरभेदे, प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात्। स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति।

जन्योपस्थित्यभावादत आह *अयम्भाव इति* पदाऽनुपस्थितत्वादित्यस्य शाब्दबोधे भानाऽनुपपत्त्येति शेषः॥ तत्सिद्धये= शाब्दबोधजनकपदजन्योपस्थितये इत्यर्थः॥

शक्तिरिति असम्बद्धस्य तत्स्मृत्यजनकत्वादिति शेषः। तथाच पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसद्भावात्तस्य शाब्दविषयता सुलभेति। *अभेदे इति*। अभेदे इति विवक्षायामित्यर्थः। तत्पक्षे निरूप्यनिरूपकत्वयोर्भेदनिबन्धनत्वेनानुकरणे तद्वृत्त्यसम्भवादिति भावः। *हेतुत्वादिति*। उपस्थितिनिष्ठजन्यतायामन्वेति। *स्वप्रत्यक्षेति*। अनुकरणप्रत्यक्षरूपामित्यर्थः।

शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति। अयमाशयः। अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्षरूपामुपस्थितिमादाय यथा शाब्दे शब्दस्य भानं तथैव घटमानयेत्यादौ घटाऽऽदिपदानामपि तां सामग्रीमादाय भानस्य दुर्वारतया शाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिः।

तदुक्तं स्वरूपमिति सूत्रे भाष्ये "नैतद्युक्तऽयं, किं कारणं, शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययः। अतश्च शब्दपूर्वः। योऽपि ह्यसौ नाम्नाऽऽहूयते नाम च तेन यदा नोपलब्धं तदा पृच्छति, किं भवानाहेति। शब्दपूर्वकश्चाऽर्थस्य सम्प्रत्ययः। इह शास्त्रे शब्दे सम्भवादर्थस्य निवृत्तिः" इति।

तत्र शब्दपूर्वको हीत्यादिना शब्दवृत्तिज्ञानस्य पदाऽर्थोपस्थित्यादावन्वयव्यतिरेकौ प्रदर्श्य शब्दपूर्वक इत्यादिग्रन्थेन प्रकारान्तरं प्रदर्श्यते। शब्दविशेषणक इत्यर्थः। तेनाऽर्थे असम्भवेऽर्थविशेषणतयोपस्थिते शब्दे कार्य्यमित्यर्थः। तथाचोक्तभाष्याच्छब्दतदर्थयोरु-

---

(१) भेदबोधकं च 'पादिति' 'कुर्वीत' इत्यादिस्थलेषु ध्वनिमयत्व-वर्णमयत्वादिरूपविरुद्धधर्मसंबाधित्यमेवेत्याद्यन्यत्र स्पष्टम्।

यद्यप्यतिप्रसङ्गवारणाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुस्तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वान्नाऽनुपपत्तिः। निरूपकताश्रयताऽन्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यते इत्यनवद्यम्। सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात् पदार्थस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्याऽपि ज्ञानसम्भवाच्चेति।

भयोरेव शब्दाज्ज्ञानम्। यत्र च लोके शाब्दे इतरपदार्थान्वयबाधस्तत्राऽर्थांऽशे शब्दस्य विशेषणता। यत्र त्वर्थे "विष्णुमुच्चारय" "अग्नेर्ढक्" (पा० सू० ४।२।३३) इत्यादौ तत्र शब्दांऽशेऽर्थस्य विशेषणतेति स्पष्टप्रतिपत्तेः, विषयत्वमनाहत्येति वाक्यपदीयाच्चेति। *अतिप्रसङ्गेति*। घटो ऽस्तीत्यतः समवायेनैकज्ञानविषयत्वाऽऽदिना वौपस्थितस्याऽऽकाशादेः शाब्दे भानाऽऽपत्तिवारणायेत्यर्थः। *वृत्तिजन्येति*। वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः। *पदोपस्थितिरिति*। घटपदं शृणिवत्यादौ तादृशपदोपस्थितेर्हेतुताया दर्शनात् प्रकृते च तदभावेऽनुकरणस्य शाब्दविषयत्वं दुर्घटमिति भावः।

आश्रयेति। इदं च, बोधकत्वं शक्तिरित्यभ्युपेत्य। बोध्यत्वं सेति पक्षे तु, निरूपकतयेति बोध्यम्।

नन्वाश्रयतासंसर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तन्त्रत्वे निरूपकतासंसर्गेण वृत्तिमतः शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरत आह *निरूपकतेति*। प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः(१)। *अनवद्यमिति*। वृत्तिनिरूपकाऽर्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदिकत्वे तन्त्रत्वान्नाऽभेदपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः।

ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाऽऽश्रयतायाः स्वस्मिन्ननभ्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृत्तिमत्त्वेत्यत आह—*सम्बन्धस्येति*। *तद्बोधकत्वेनेति*। प्रत्यक्षाऽऽत्मकशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः। तथाच हर्य्यादिवाक्यप्रामाण्यात् प्रकृते स्वस्मिन्नपि तादृशसम्बन्धाश्रयताऽभ्युपगमान्न तस्य शाब्दे भानाऽनुपप्रत्तिरित्यनयैव रीत्या

---

(१) अस्य 'अनुभवानुरोधात् तथाविधान्यतरसम्बन्धेन शाब्दभानप्रयोजकत्वकल्पेन' इत्यादिः।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

शब्दमात्रस्य शाब्दे भानं निर्वाह्यमिति भावः। स्वीयप्रत्यक्षात्मकबोधजनकत्वस्य वृत्तित्वं दुरुपपादम्। शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयताऽवच्छेदकसम्बन्धस्यैव तत्त्वात्। न च ताहशज्ञानेन शाब्दबोधात् प्राक् शब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्जन्यते। नाऽपिबोधकत्वेपि बोधकत्ववादिति ज्ञानं तदानीमस्तीति येन साऽपि सम्भाव्येत तस्मात्। कथमेतदिति चेत्।

अत्र वदन्ति। सम्बन्धस्येत्यादिग्रन्थस्य पदवृत्त्युपस्थितेनार्थेन सम्बन्धाऽविशेषाच्छब्दोपस्थितिस्ततः शब्दाऽर्थयोरुभयोरपि शाब्दे भानं शब्दवृत्तिप्रयोज्यत्वस्योपस्थितिद्वये सत्त्वादित्यर्थपरत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिः। तत्राऽर्थस्यैवेत्यनन्तरं बोध्यत्वादिति शेषः। तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽव्यहितप्रागुपस्थिताऽर्थपदाऽर्थपरामर्शस्यैवौचित्यादर्थबोधकत्वेनेत्यर्थात्। तदुक्तं—

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम्।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः॥ इति।

शाब्दबोधस्तु वक्ष्यमाणहर्य्यादिवाक्यप्रामाण्यात् क्षणविलम्बेनैवाऽभ्युपगन्तव्यः। अनुकार्य्यस्याऽभेदपक्षे भानाय प्रकारान्तरमेवाऽनुसर्त्तव्यमिति।

परे तु—उक्तमते पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तदवच्छेदककोटौ तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिज्ञानजन्यत्वनिवेशावश्यकत्वेन वृत्तेर्द्वेधा प्रवेशे गौरवम्। अन्यतरत्वेन सम्बन्धनिवेशे त्वन्यतरत्वघटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्तत्तादवस्थ्यमेव। तदपेक्षाऽभेदपक्षे सादृश्यसम्बन्धेनाऽनुकरणादनुकार्य्योपस्थितिस्तथोपस्थितस्याऽपि तात्पर्य्यवशाच्छाब्दभानं वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ सादृश्यज्ञानाऽजन्यत्वनिवेशात् तद्धेतुतायां व्यभिचारः। अत एव, गावित्ययमाहेत्यादौ न विभक्त्युत्पत्तिः। वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वात् (१)। स्पष्टश्चाऽय-

---

(१) ननु प्रातिपदिकत्वाभावे विभक्त्यभावेनापदत्वात् कथं तस्य प्रयोगः, 'अपदं न प्रयुञ्जीत' इति निषेधात् इति चेत्। तत्र 'अप-

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ इति ॥
विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नाऽर्थः प्रकाश्यते ॥ इति च।

मर्थो, "मतौ छः सूक्तसाम्नोः" (पा० सू० ५।२।५९) इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वस्मिन् सत्तां तेजोदृष्टान्तव्याजेन दर्शयन् स्वोक्ते हरिसम्मतिमाह-*उक्तञ्चेति* । ग्राह्यत्वं=बोध्यत्वम् । ग्राहकत्वं=बोधकत्वम् । एते=ग्राह्यत्वग्राहकत्वे । पृथवस्थिते इत्यनेन तयोरसमनैयत्यं दर्शयति । दीपादिरूपतेजसो विषयसन्निधाने शक्तिद्वयं लोके प्रत्यक्षसिद्धम् । तदसमवधाने तु ग्राह्यत्वमेव यथा, तथा शब्दानामर्थाऽबाधे उक्तशक्तिद्वयम् । तद्बाधे तु ग्राह्यत्वमेवेति तदर्थः ।

स्वरूपमिति सूत्रभाष्यादप्युक्ताऽर्थस्यैव लाभादिति तस्यैव पद्यान्तरमाह-*विषत्वमिति* । स्वस्य विषयतामसम्पाद्य शब्दैरर्थो न बोध्यते इत्यर्थः । स्वजन्यार्थबोधत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् ।

अयं भावः । शब्दार्थयोरभेदमते तन्मूलकाऽध्यासाच्छब्दादर्थाऽऽकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनाऽपि तस्यां स्वाकारसमर्पणमिति शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति(१)।

अत्र वदन्ति । "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके" इत्युक्तत्वात् किं बोधत्वाऽवच्छेदेन शब्दविषयकत्वं प्रतिज्ञायते, उत ग्राह्यत्वमिति पद्यद्वयाच्छब्दत्वाऽवच्छेदेन तत्त्वम् । किं वा शाब्दत्वसामानाधिक-

---

दम्' इत्यस्य अपरिनिष्ठितत्वमर्थः । 'गवित्ययमाह' इत्यादिकानां शिष्टप्रयोगादेव परिनिष्ठितत्वमिति दिक् ।

(१) ग्राह्यत्वमित्यादिश्लोकतात्पर्यार्थस्तु अन्धःकारे घटादिप्रत्यक्षवारणाय द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तेजःसंयोगः कारणमित्यङ्गीकरणीयम् । तथा च यथा घटदीपाद्यालोकसंयोगः घटादिकं प्रकाशयति तद्वत् स्वं दीपादिकमपि दीपालोकसंयोगः प्रकाशयति । एवं शब्दोऽर्थवत् स्वस्यापि प्रत्यक्षजनकः ।

प्रसङ्गादनुकार्य्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह—

अत एव गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् ॥

न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥२७॥

"गवित्ययमाह" "भू सत्तायाम्" इत्येवमादयो यतोऽनुकरणशब्दा अनुकार्य्यान्न भिद्यन्ते, अतस्तेषामर्थवत्त्वाभावाद्, "अर्थवदधातुः" (पा० सू० १।४।४२) इत्याद्य(१)प्रवृत्तौ

रणयेन। नाद्यः घटादिप्रत्यक्षाव्यवहितप्राप्तस्थले घटादिपदोपस्थितेरनैयत्येन तादृशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वाऽसम्भवात्। एवं घटाद्यनुमितावपि तद्भानं न सम्भवति। व्यापकतया तदवच्छेदकतया वा व्याप्तिग्रहे तदभानात्। तदनन्तरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाऽभावाच्च । न द्वितीयः। घटपदज्ञानजन्योपस्थितेस्तद्वाचकपदाऽभावेन तस्य शाब्दविषयत्वाऽसम्भवात्। पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयाऽर्थस्मारकत्वेन हस्तिपकदर्शनजन्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपकस्यैव तज्जन्याऽर्थोपस्थितावुद्बोधकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वाऽसम्भवाच्च । घटो न घट इतिसार्वजनीनप्रतीत्या शब्दाऽर्थयोस्तादात्म्ये मानाऽभावेन नाऽर्थाकारवृत्तेः शब्दाऽऽकारतासम्भवोऽपि घटशब्दबोधाऽनन्तरं घटपदं शाब्दयामीति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वे क्षणविलम्बसहिष्णुता सम्भवेदपि न च तस्यास्तथात्वमिति न किञ्चिदेतत्।

अपिच, भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्ता, यत्र तादृशाऽनुमितिसामग्रीकाले केवलघटत्वविशिष्टविषयिका शाब्दधीर्जायतामितीच्छाबलाद् घटशाब्दधीस्तत्र घटांशे तद्भानं दुरुपपादमेव। घटशब्दशाब्देच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकाऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्वात्। नाऽपि तृतीयः । सिद्धसाधनात्। विष्णुमुच्चारयेत्यादौ विष्ण्वादिपदानां लक्षणया शाब्दविषयतायाः परैरभ्युपगमात्। उक्तभाष्यादपि क्वचिच्छाब्दबोधे शब्दो विषय इत्य-

(१) आदिपदं च कृदन्तत्वादिसंग्राहकम्।

न प्रतिपादिकत्वं(१), नापि पदत्वम् । अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते । अन्यथा "प्रत्ययः" (पा० सू० ३ । १ । १) "परश्च" (पा० सू० ३ । १ । २) "अपदं न प्रयुञ्जीत" इति निषेधादिलङ्घनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नामाऽर्थनिर्णयः ॥ ४ ॥

र्थस्यैव लाभात् । सति तात्पर्ये क्वचिदन्यत्रापि विशेष्यांऽशे तद्भानाऽभ्युपगमे क्षतिविरहाच्च । अत एव, नलादीनां विशिष्य तत्तद्रूपेणानुपस्थितत्वेऽपि, नलपदवाच्यः कश्चिदासादिति सामान्यशक्तिग्रहात्तत्पदवाच्यत्वेन तेषां बोधः प्राचीनसम्मत उपपद्यते । अभेदे शब्दभानं तु, परे त्वित्युक्तभाष्यसम्मतमतेनैव । अत एव तस्मादविकृतस्यैव बोधः । हरिवचनानि तु प्रणवब्रह्मणोरभेदोपासनश्रद्धाऽतिशयबोधकानि भवन्तीति न तैर्व्यावहारिकाऽर्थस्य सिद्धिस्तस्माच्छाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वं न विचारसहमाधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यतीति ॥ २६ ॥

अन्यथेति ॥ भेदपक्षस्यैवाऽभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ *प्रत्ययः परश्चेति* ॥ नियमशास्त्राणां निषेधमुखेनाऽपि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवलेति नियममूलकस्य "अपदं न प्रयुञ्जीत" इति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगेऽतिक्रमणादसाधुतापत्तेरित्यर्थः । अस्मन्मते तु तस्य प्रत्यययोग्यत्वाऽभावान्निषेधविषयताया एवाऽभावात्तदतिक्रमणाऽप्रसक्तेः साधुत्वादेव च तत्रावादेशादिरपि । अन्यथा भाषाशब्देष्विव न तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे नामाऽर्थनिरूपणम् ॥ ४ ॥

---

(१) वृत्त्याऽर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावादिति शेषः ।

॥ अथ समासशक्तिनिर्णयः ॥

समासान् विभजते—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ॥
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥२८॥

क्लृप्तशक्त्यैव निर्वाहान्न नामसमुदायाऽऽत्मकसमासेऽतिरिक्ता शक्तिरिति मतं दूषयिष्यन् प्रसङ्गात्समासाऽर्थं निरूपयितुमादौ तद्विभागप्रदर्शनमित्याशयेनाऽऽह *समासानिति* ॥ समासत्वं च शक्तिसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम् (१)एकार्थीभावापन्नपदसमुदायविशेषो वा। एकार्थीभावे मानं च "किं पुनः समर्थं नाम? पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम्। क्व पुनः पृथगर्थानि, क्वैकाऽर्थानि। वाक्ये पृथगर्थानि–राज्ञः पुरुष इति, समासे पुनरेकार्थानि–राजपुरुष" इति समर्थसूत्रस्थं भाष्यम्। तन्मूलिका वक्ष्यमाणा युक्तयश्च।

तत्रैकाऽर्थत्वमेकोपस्थितिविषयाऽर्थकत्वम्। न त्वेकाऽर्थशक्तत्वम्। घटादिपदानामपि घटघटत्वसम्बन्धरूपनामार्थशक्तत्वेनैकाऽर्थताऽनापत्तेः। नानोपस्थितिविषयार्थकत्वं पृथगर्थकत्वम्। यथा वाक्ये, पृथक्पदानामाकाङ्क्षादिसहकारेण विशिष्टार्थप्रत्ययः। नैवं वृत्तौ, किन्त्ववयवशक्त्या समुदायशक्तिसहकृतया जायमाना पदार्थोपस्थितिरेव विशेष्यविशेषणभावाऽऽपन्नविशिष्टाऽर्थमवगाहते। "संस्पृष्टार्थं समर्थम्" इति भाष्यात्। राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तमित्याकारकः शक्तिग्रहः। ततश्च प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन विशिष्टशक्तिः षष्ठ्याद्यर्थे पर्यवस्यति। अत एव न तत्र राजादौ सुन्दराऽऽदिपदार्थाऽन्वयः। एकदेशत्वात्। "देवदत्तस्य गुरुकुलम्" इत्यादौ तु गमकत्वात् स इति वक्ष्यते। जहत्स्वार्थवृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति तु न सम्यक्। महाबाहुरित्यादावात्वाद्यनापत्तेः। भूतपूर्वगत्याश्रयणं तु सत्यां गतावनुचितम्। तदुक्तं—

---

(१) अन्ये तु पाणिन्यादिसंकेतसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम्। 'समासपदेन घटादिबोद्धव्य' इत्याकारकपुरुषान्तरीयसंकेतसम्बन्धेन समासपदवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः स्यादिति पाणिन्यादीति।

सुपां सुपा ॥ पदद्वयमपि सुबन्तं, राजपुरुष(१) इत्यादिः ॥ सुपां तिङा पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरपदं तिङन्तम्। पर्य्यभूषयत्। अनुव्यचलत्(२)। "गतिमतोदात्तवता तिङाऽपि समास" इति वार्त्तिकात् समासः॥ सुपां नाम्ना॥ कुम्भकार इत्यादिः। "उपपदमतिङ्" (पा० सू० २।२।१९) इति समासः। स च,

---

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी इति।

अवयवाऽर्थविरुद्धो यत्र समुदायाऽर्थस्तत्रैव सा, यथा कृष्णसर्पादाविति तदर्थः। अयमेव पक्षः,

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्।

इतिवदतो मूलकृतः सम्मतः। तथा सति पङ्कजशब्दादौ पर्य्योगरूढ्यभ्युपगमेन तद्दृष्टान्तोपन्यासस्सार्थक्यात्। जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्य तत्सम्मतत्वे स्वमते तस्य पक्षतया तत्र तदनभ्युपगमेन तदुपन्यासाऽनुपपत्तेः स्पष्टत्वात्। अधिकमग्रे वक्ष्यत इति।

गतिमतोदात्तवतेति। उपलक्षणमिदं, सह सुपेति योगविभागस्याऽपि। 'अनुव्यचलत' इत्यत्राऽनोर्व्यचलदित्यनेन वेश्वाऽचलदित्यनेन युगपत्समासः। अन्विति सुबन्तेन व्यचलादिति समुदायस्य समर्थत्वात् सत्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशः समासाऽन्तोदात्तत्वं च भवति। तिङ्कत्वस्योक्तत्वात् प्रकृत्यर्थव्यापारस्य संख्यान्वयाऽयोग्यत्वाद्वा न ततः सुबुत्पत्तिः। समयपरिपालकौत्स-

---

(१) ननु प्रथमोपस्थितत्वात् 'कृष्णं श्रित' इत्यादीनि त्यक्त्वा कथं 'राजपुरुष' इत्युदाहरणमिति चेत् "णिजां त्रयाणाम्" इत्यत्र णिजामिति बहुवचनेन प्रथमोपस्थितत्वात् त्रित्वस्यैव लाभे "त्रयाणाम्" इतिपदोपादानेन प्रथमोपस्थितेत्यादिन्यायानाश्रयणम व्याकरणशास्त्रे इति सूचयितुं राजपुरुषेति तदुदाहरणमिति बोध्यम्।

(२) अत्र "समासस्य" इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा "तत्पुरुषेतुल्यार्थ" इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादेन "गतिकारकोप" इतिसूत्रेणोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद् स्वरस्यावस्थानं भवति। वार्तिककारेण तत्रत्यकृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्।

"गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक्। अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। अन्यथा, चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः॥

सुपां धातुना॥ उत्तरपदं धातुमात्रं, न तिङन्तम्। कटप्रूः। आयतस्तूः। "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च" इति वार्त्तिकात्॥ तिङां तिङा॥ पिबतखादता पचतभृज्जतेत्यादिः। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात्॥ तिङां सुबन्तेन॥ पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः। "जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात्(*)।

अयं षड्विधोऽपि समासः, "सहसुपा" (पा० सू० २।१।४)

र्गिकैकवचनस्य तु तथा सुबन्तस्याऽनभिधानादेवाऽप्रवृत्तिरिति भावः।

अन्यथेति। सुबुत्पत्तेः प्राक्समाससंज्ञाऽभ्युपगम इत्यर्थः। नलोपेत्यस्याऽपदत्वादित्यादिः। यद्यपि 'उपपदम्' (पा० सू० २। २। १९) इति सूत्रे भाष्येऽनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेत्युक्तं, तथाप्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुबुत्पत्त्यनन्तरं समास इति भावः। प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्शनमिषेण परिभाषायाः प्रयोजनमपि दर्शितम्। सुबुत्पत्तेः पश्चात् समासे हि स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमूलकस्य "कुत्सिते" (पा० सू० ५। ३। ७४) इति सूत्रभाष्यसम्मतत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं टाप्यनदन्तत्वात्, "क्रीतात् करणपूर्वात्" (पा० सू० ४। १। ५०) इति ङीषोऽनुपपत्तेरिति दिक्।

(*) सूत्रार्थस्तु जहीत्येतत् तिङन्तं कर्मार्थकसुबन्तेन समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये कर्त्रभिप्रायकश्चेत् समासः। "जहिस्तम्बः" इति सामासिकपदस्यार्थस्तु 'स्तम्बघातकर्ता' इति।

इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥ २८ ॥

स्वयं भाष्यादिसिद्धं तद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याऽव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं च दर्शयति—

समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथा परः।
योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ २९ ॥

भाष्ये व्युत्पादित इति । तत्र हि प्रत्येकं समाससंज्ञावारणरूपं सहशब्दप्रयोजनं समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्य "एवं तर्हि सिद्धे यत् सहग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत सति योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । सह सुप् समस्यते । केन समर्थेनाऽनुव्यचलदनुप्राविशत् । ततः सुपा च सह सुप् समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च, यस्य च समासस्याऽन्यल्लक्षणं नाऽस्ति तस्येदं लक्षणं भवति" इत्युक्तम् । तत्राऽधिकारप्रयोजनं, देवदत्तः पचतीत्यादौ समानाऽधिकरणेन समाससंज्ञावारणं बोध्यम् ॥ २८ ॥

भेदमिति । षाड्विध्यरूपमित्यर्थः *प्राचीनेत्यादि* । यद्यपि "अव्ययं विभक्ति" (पा० सू० २ । १ । ६) इति सूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्य्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव समृद्ध्यादयो विशेषणानीति समुदायात्–समृद्ध्यादीनां गम्यमानत्वादत्राऽप्यव्ययीभावाऽपत्तिरित्यभिप्रायेणेह कस्मान्न भवन्ति समुद्राः सच्छत्र इति प्रश्ने, नैष दोष इह कश्चित् समासः पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिसमासलक्षणान्युक्त्वा नाऽत्रपूर्वपदाऽर्थप्राधान्यं गम्यत इति समाहितम् । तथापि नैते समासार्था निर्दिश्यन्ते इत्यादिना पक्षान्तरोपन्यासेनोक्तलक्षणेष्वनिर्भरसूचनाददोष इति भावः ।

लक्षणस्येति ॥ तत्वं साधारणधर्मवत्वम् । धर्मे साधारण्यं च तदितराऽवृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम् । यथा सास्नाशृङ्गवत्वं गोर्लक्षणम् । तत्र शृङ्गवत्वगगनकृष्णरूपादीनां लक्षणत्ववारणाय सत्यन्तवृत्तित्वसाकल्यानां निवेशः । तदुक्तं, "लक्षणं तान्येव

भूतपूर्व्यात् सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः ।

चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् । अयं प्रायोवादः । भूतपूर्वः । इन्भूः । आयतस्तूः । वागर्थाविव । इत्याद्यसङ्ग्रहात् ।

तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । इत्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गं । सूपप्रति । अर्द्धपिप्पली । द्वित्राः । शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभि-

---

पदानि यैरव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषा वार्यन्त" इति । तत्र लक्ष्ये लक्षणाऽसत्त्वमव्याप्तिः(१) । अलक्ष्ये तत्सत्त्वमतिव्याप्तिः (२) । लक्ष्यमात्राऽवर्त्तनमसम्भवः । (३)उदाहरणानि वक्ष्यन्ते । असाधारणधर्मवत्ताज्ञानात्तद्धर्माश्रय इतरभेदाऽनुमितिव्यवहारश्च फलम । यस्य तु धर्मस्य केवलाऽन्वयित्वं तद्धर्मज्ञानस्य तु व्यवहारमात्रं तत् । तदुक्तं,

व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम् । इति ॥

प्रायोवाद इति ॥ प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेऽपि अन्येषामपि केषां चिदुपलब्धेरित्यर्थस्तदेव विशदयति *भूत पूर्व इत्यादि* ॥ एषां वक्ष्यमाणयत्किञ्चिल्लक्षणाक्रान्तत्वेऽपि तत्तदधिकारीयसूत्राऽननुशिष्टत्वादसङ्ग्रहो बोध्यः समासाऽधिकारीयसूत्राऽनुष्ठितत्वाद्विभागे तदसङ्ग्रहे इष्टापत्तेरयोगात् ॥

पूर्वपदाऽर्थेत्यादि ॥ प्राधान्यं च समासघटकपदार्थप्रकारतानिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यतया बोधाद् राजपुरुष इत्यादौ रा-

---

(१) निष्कृष्टलक्षणं तु-लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ।

(२) अत्रापि-लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यम् ।

(३) लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इदमसम्भवस्य निष्कृष्टलक्षणम् ।

चारात् । तथाहि । उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः(१) । अन्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च । "अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्" (पा० सू० २ । १ । २१) इति समासात् । सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च(२) । "सुप् प्रतिना मात्रार्थे" (पा० सू० २ । १ । ९) इति समासात् । अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वाद् अव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च । "अर्द्धं नपुंसकम्" (पा० सू० २ । २ । २) इति समासात् ।

एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम् । द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्याद् द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च । शशकुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीह्यतिव्या-

---

जसम्बन्धिपुरुषोत्तरपदाऽर्थस्य, पीताऽम्बर इत्यत्र पीताऽभिन्नाऽम्बरसम्बन्धिनाऽन्यपदार्थस्य, धवखदिरावित्यत्र साहित्यापन्नधवखदिरयोः पूर्वोत्तरपदाऽर्थयोर्विशेष्यतया भानाद् यथायथं लक्षणसमन्वयः ॥ *व्यभिचारादिति* ॥ यद्यपि व्यभिचारोऽतिव्याप्तिरेव तथापि प्रकृते दोषत्वेन व्यभिचारपदेनोभयं लक्ष्यते । तद्वक्ष्यति *अव्याप्तिरिति* । तमेवाऽभिनयेन प्रदर्शयति—*तथाहीत्यादि* ॥ *पूर्वपदार्थेति* ॥ उन्मत्तादिपदाऽर्थेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ *अव्ययीभावलक्षणेति ॥ पूर्वपदाऽर्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतल्लक्षणस्य सत्त्वरूपेत्यर्थः ॥ *अन्यपदार्थप्राधान्यादिति* ॥ समासाघटकसप्तम्यर्थाऽधिकरणविशेष्यकबोधजनकत्वादलक्ष्ये लक्षणसत्त्वरूपेत्यर्थः ॥ *बहुव्रीहीति* ॥ तल्लक्षणेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

---

(१) अव्ययीभावलक्षणस्येति पाठः ।

(२) सुप्सम्बन्धिलेश इत्याकारकोत्तरपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वादित्यर्थः ।

प्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः।

सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाऽधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। असम्भवश्चैषामित्याह—भौतपूर्व्यात्(१) इत्यादि॥ रेखागवयादिनिष्ठलाङ्गूलादेर्वास्तवपश्वलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासलक्षणत्वम्। बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः॥ २९॥—

ननु तर्हि कान्यऽव्ययीभावादिलक्षणानीत्यत आह—*सिद्धान्ते त्विति*॥ लक्ष्यताऽवच्छेदकं तु शक्तिसम्बन्धेनाऽव्ययीभावादिपदवत्त्वम्। भूतपूर्वाऽऽदीनां लक्ष्यताऽवच्छेदकाऽनाक्रान्तत्वात् तदसङ्ग्रहो न दोषायेति भावः॥ जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति॥*असम्भवश्चैषाविति*॥ अस्य जहत्स्वार्थवृत्तिपक्ष इत्यादिः॥ एषां=लक्षणानाम्। असम्भवो=लक्ष्यमात्राऽवर्त्तनमित्यर्थः। तत्पक्षे पूर्वोत्तरपदयोस्तत्रैव कुत्राऽपि वृत्तेरभावेन तदर्थघटितानां तेषामुपकुम्भादावसम्भवादिति भावः।

मूले॥ *भौतेति*॥ शब्दनित्यतावादिमते यथाश्रुतभौतपूर्व्यस्याऽप्यव्ययीभावादावसम्भवादाह—*सोऽपीति*॥ व्यवहारोऽपीत्यर्थः॥ *रेखेति*॥ अन्यस्य कथमन्यधर्मबोधकत्वमत आशयं प्रकाशयति सारे—*रेखागवयेत्यादि*॥ *तद्वदेवेति*॥ रेखागवयादिवदेवेत्यर्थः। यथा गवयादावविद्यमानमपि रेखागवयादिनिष्ठरेखाकृतिपुच्छं गवयादिपुच्छे सादृश्यमूलकाऽभेदाऽध्यवसायाद् गवयादिबोधकतया समासेऽविद्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदाऽर्थादिप्राधान्यं सादृश्याद् अव्ययीभावादि बोधकमित्यर्थः॥ २९॥

अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पूर्वपदाऽर्थप्राधान्यव्यवहारो न पुनः

---

(१) भौतपूर्व्येति। पूर्वं भूतं भूतपूर्वं भूतपूर्वमेव भौतपूर्व्यं स्वार्थे ष्यञि साधुः। वृत्तेः पूर्वकाले भूतं यत् पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वं तस्माद्धेतोः सोपि-उत्सर्गोऽपि गवयादिवदास्थितः—स्वीकृत इत्यर्थः।

ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे सुवचम्। तथाहि। समर्थः पदविधिरिति सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थपक्षयोरेवैकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्यवसानं लभ्यते। तत्राऽजहत्स्वार्थापक्षे उक्तव्यवस्था नाऽसम्भविनीत्याशङ्कां मनसिकृत्य आह—

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥ ३० ॥
भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः।

जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था(१)। पदे वर्णवद् वृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः। अयं भावः। समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषभानसम्भवे न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम्। वृषभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव।

दुःसुपपाद इत्याशयेन मूलमवतारयति—*नन्विति*॥ *अनेकधोक्तेष्विति*॥ "अथ तेषां ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्था" इत्यादिनेत्यादिः॥ *एकार्थीभावव्यपेक्षेति*॥ एकार्थीभावस्तूक्तः। व्यपेक्षा तु समस्तपदानां परस्परसाकाङ्क्षत्वम्। *पर्यवसानं लभ्यते इति*॥ समर्थसूत्रभाष्यपर्यालोचनया तु एकार्थीभावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव वृत्तिद्वयस्वीकारो बोधभेदे न, किन्तु, अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति किं ते आहुरित्यादिभाष्याद् वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मतमवलम्ब्याऽयं विचार इति लभ्यते॥ समासशक्त्यैवेत्येवकारेणाऽवयवशक्तिव्यवच्छेदः। दृष्टान्तमाह—*वृषादिपदानामिवेति*॥

---

(१) "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातबोधकसप्तमीपदोपादानेन व्यधिकरणानामपि पदानां क्वचिद्बहुव्रीहि र्भवतीति ज्ञापनात्, अत्र व्यधिकरणपदबहुव्रीहावपि न दोषः। वस्तुतस्तु जहति स्वानि वृत्तिघटकीभूतपदानि यं स जहत्स्वः तादृशोऽर्थो यस्यामिति समानाधिकरणपदकोऽपि संभवतीतिदिक्।

आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टाऽनुपूर्व्या एव शक्तावच्छेदकत्वेन वृषभादिपदान्तर्गतवृषादिसमवेतानुपूर्व्याः शक्ताऽनवच्छेदकत्ववत् समासाऽन्तर्गतराजानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वाऽसम्भवादित्यर्थः। अन्यथा रामादिपदादग्न्यादीनामवयवार्थानामपि पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिरवान्तरसुबुत्पत्त्यापत्तिर्धनं वनमित्यादौ जश्त्वाऽऽपत्तिश्च। वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव। राजसम्बन्धी पुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः, पुरुषो राज्ञ इत्यादिविशिष्टानुपूर्वीद्वयस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाऽपेक्षया पदशक्तिकल्पनाया एव लघीयस्त्वादिति भावः।

नचतत्कल्पे विशिष्टरूपोपादानविहितत्वाऽनापत्त्या, महाबाहुः, सुपन्था इत्यादौ दोषः। अनर्थकत्वाद्। एवमर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाभावेन नलोपाद्यनापत्तिश्चेति वाच्यम्। वृत्तिप्राग्भाविनमर्थवत्त्वमारोप्य तत्तत्तात्पर्यस्य सुपपादत्वात्। इदं च, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" (पा० सू० ७। २। ९७) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

नचैवं, 'वाप्यश्व' इत्यादौ न दोषो जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्यात् "ईदूतौ च सप्तम्यर्थे" (पा० सू० १। १। १९) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो दुष्परिहरः। आरोपिताऽर्थवत्त्वस्य समासाऽन्तर्गतपदेषु स्वीकारादिति वाच्यम्। अर्थग्रहणसामर्थ्येनारोपिताऽर्थस्य तत्राग्रहणादित्याशयात्। एकस्यैव पदस्य वृत्तितत्प्राक्कालयोरर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे च प्रयोगाऽनुरोध एव शरणम्। योगरूढिस्थले तु योगान्तर्भावेण शक्त्यभ्युपगमान्न तदुच्छेदोऽपि।

नचाऽत्र पक्षे राजादिपदैः सर्वथा स्वार्थत्यागे तद्भानं न स्यात्तस्माच्चैकपदार्थोऽपरपदार्थे विशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम्। विशिष्टेनैव राजादिविशिष्टपुरुषाद्युपस्थापनेनाऽद्यदोषाभावात्। अथवाऽन्वयाद् विशेषणं भवतीति भाष्येण द्वितीयस्यापि सामाधानात्। निष्कीर्णास्वपि सुमनःस्वामोदान्वयमात्रेण यथा चम्पकपुटव्यवहारस्तथा सदृशार्थाऽन्वयमात्रेण राजादिपदार्थः पुरुषे विशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थ इति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः। परन्त्वेवं हि दृश्यते लोके। पुरुषोऽयं परकर्माणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति, तद्यथा तक्षा राजकर्माणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति। एवमुक्ते, यद्राजा पुरुषाऽर्थे वर्त्तमानः स्व-

अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्य इव, राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वाद्, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यस्याप्यापत्तेरिति।

अजहदिति। न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था।(१)

अयमभिप्रायः। राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः। कल्पकाभावात्। क्लृप्तराजपदादेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य गौरवपराहतत्वाच्च(२)। क्लृप्तशक्तित्यागोऽप्य

मर्थं जह्यादुपगुश्वाऽपत्यार्थे वर्त्तमानः स्वमर्थं जह्यादिति तत्कल्पेऽपि पूर्वपदाऽर्थ एव जहत्स्वार्थत्वं लभ्यते इति॥

अन्यथेति। वृत्तौ व्यपेक्षारूपसामर्थ्याऽभ्युपगमे इत्यर्थः। इत्यस्याऽपीत्यपिना राज्ञः,पुरुषो भार्यायाश्चेत्येकत्र द्वयमिति विषयताशालिबोधजनकस्य समुच्चयः। *आपत्तेरिति*। अस्मन्मते तु पदार्थैकदेशत्वाच्छेदेऽपि शक्त्यभ्युपगमेन राजकीयभिन्नत्वेनाऽवगते विशेषणाऽन्तराऽयोगाच्च न सेति भावः। अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्याऽनुसारेणाऽन्यथैवोपपादनाद् व्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकीयमताश्रितानुसृत्याह—*अयमभिप्राय इति*। *नातिरिक्तेति*। क्लृप्तप्रत्येकवृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थः। कल्पकस्याऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः।

ननु विशिष्टाऽर्थानुपपत्तिरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह—*क्लृप्त इति*। तत्कल्पनस्य-विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः। ननु स्यादेवं यद्येतत्पक्षे प्रत्येकपदशक्तिकल्पना,सैवनेति क गौरवाऽवसरोऽत आह—*क्लृप्तशक्तीति*। वृत्तिप्राक्काले क्लृप्ता वा प्रत्येकपदशक्ति-

---

(१) अत्रापि न जहति स्वानि ये ते अजहत्स्वाः तादृशा अर्था यस्यामिति वहुव्रीहिगर्भो वहुव्रीहिः। अन्यथा वैय्यधिकरण्यापत्तेः।

(२) ननु विशिष्टशक्तिकल्पनं न गौरवपराहतम्। "नामार्थयोरभेदान्वयः" इति व्युत्पत्तेः सत्वात्। विशिष्टशक्त्यस्वीकारे च स्वत्यादि-

प्रामाणिकः कल्प्येत । तथाचाकाङ्क्षादिवशात् क्लृप्तशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः । अयमेव व्यपेक्षापक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः ।

नचात्र मते समासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः । "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न" इति वार्त्तिकात्(१) । तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वाद् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था सूपपदेति भावः ।

स्तत्परित्याग इत्यर्थः । कालभेदेनाऽप्येकस्यैव शब्दस्याऽर्थवत्त्वाऽनर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात् । नलोपादिव्यवस्थाऽनुपपत्त्या च वृत्तिदशायां तत्स्वीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः ।

ननु प्रत्येकशक्त्या तत्तत्पदार्थोपस्थितावपि विशिष्टे शक्त्यनङ्गीकारेण तदनुपस्थित्या कथं तस्य शाब्दविषयतेत्यत आह—*तथाचेति* । *आकाङ्क्षेति* । आदिपदाद्योग्यताऽऽदिपरिग्रहः । राजपदाव्यवहितपुरुषपदत्त्वादिरूपकारणसमवधानादित्यर्थः । तथाच प्रत्येकपदार्थोऽपस्थितिसहकृताऽऽकाङ्क्षाऽऽदिभिरेव विशिष्टबोधसम्भवेन तत्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा यस्यै सा कल्प्येति भावः । *अयमेवेति* । अयमभिप्राय इत्यादिनोक्त एवेत्यर्थः । भाष्यकारैरित्यस्य परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इत्यादिनेति शेषः । उक्तापत्तिमुद्धरति । *नचात्रेति* । *अन्वयापत्तिरिति* । यथाश्रुताऽभिप्रायेण सम्बन्धिलक्षणायामापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात ॥

संसर्गकबोधोऽङ्गीकरणीयः । तथाच "नामार्थः" इति व्युत्पत्तिविरोध इति चेन्न । "नामार्थयोरभेदान्वयः" इति व्युत्पत्तेः समासव्यतिरिक्तविषयकत्वं स्वीक्रियत इति भावः ।

(१) ननु वार्तिकांगीकारे गौरवस्य सत्वात् कथमस्यपक्षस्योपपत्तिरिति चेत् । विशिष्टशक्तिस्वीकारेऽनेकशक्तिकल्पनापेक्षयैकवचनस्वीकारे लाघवमित्याशयात् ।

प्रसङ्गाद् वृत्तिभेदमपि निरूपयति–ते पुनरिति ॥ द्वे अपि वृत्ती त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात् । वाच्यमेवाह–भेद इत्यादि ॥ भेदः=अन्योन्याभावः । तथाच, राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्न इति बोधः । अस्यावाच्यत्वे च, राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्, राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात् । वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैवं प्रयोग इति भावः ।

राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दं भानं, भेदस्तूत्तरकालमुपतिष्ठत इत्याशयेनाह संसर्ग इति ॥ विनिगमनाविरहम्, अस्वामिकेऽपि राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिश्च(१) मनसि कृत्वोभयं वाच्यमित्याह–उभयं वेति ॥ तथाचाऽराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवाँश्चायमिति बोधः ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गादिति । स्मृतिकालाऽवच्छिन्नोपेक्षतानर्हताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः । *वृत्तिभेदमिति* । वृत्तेः समासादिवृत्तेर्भेदं भेदसंसर्गादिरूपाऽर्थकृतमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये, "सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा । अपर आह, भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्" इति । यदि वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यतस्तदर्थकत्वं तस्येति तद्भावः । *भेद इति* । संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानतादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तदेवाह–*अन्योन्याभाव इति* ॥ *संसर्ग इति* । भेदाऽविनाभावित्वादनुमीयमानभेदो भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः।

वस्तुतस्तु "भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्" इति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरूपविशिष्टाऽर्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः । न तु भेदे पृथक्शक्तिबोधकं तत् । तादृशबोधाननुभवात् । रामकृष्णावित्यादिद्वन्द्वे भेदस्य वाच्यतया दुरुपपादत्वाच्चेति ॥ ३० ॥

---

(१) अस्वामिकेऽपि राजभिन्नस्वामिकभेदस्य सत्त्वादिति भावः ।

व्यपेक्षावादस्यैवं युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात् तन्मूलकः(१) पूर्वपदाऽर्थप्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः। किन्तु रेखागवयन्यायेनोत्सर्गोऽपि परम्परयैव बोधक इत्याशयेन समाधत्ते—

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३२ ॥

बहूनां वृत्तिधर्म्माणां वचनैरेव साधने।

स्यान्महद् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥३३॥

समास इति वृत्तिमात्रोपलक्षणम्। "समर्थः पदविधिः" (पा० सू० २।१।१) इत्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः। विग्रहवाक्यार्थाऽभिधाने शक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्याल्लाभात्। पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्धितसमासैकशेष(२)सनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपि वृत्तिष्वस्त्येव। विशिष्टशक्त्यस्वीकर्त्तृणां व्यपेक्षावादिनां मते दूषणं श-

---

व्यपेक्षावादस्येति। अव्यवहितोक्तविधया वर्णितस्येति शेषः। उक्ताऽजहत्स्वार्थपक्षस्य तु निर्दुष्टत्वमेवेति भावः। *एवं युक्तीति*। उक्तवक्ष्यमाणेत्यर्थः। *भाष्येति*। "नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः" इत्यादिभाष्यदूषितत्वादित्यर्थः। *वृत्तिमात्रेति*। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। अजहत्स्वार्थलक्षणया वृत्तिपञ्चकोपस्थापकमित्यर्थः। *वाक्यार्थाभिधान इति*। तथाभिधाने इत्यर्थः। भाष्यादित्यस्य, समर्थानां पदवचनमित्यादिः।

मूले, *पङ्कजशब्दवदिति*॥ सप्तम्यन्ताद्वतिः। उपमेये सप्तमीदर्शनात्। पङ्कजशब्दे यथाऽवयवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासे-

---

(१) व्यपेक्षावादमूलक इत्यर्थः।

(२)वस्तुतः एकशेषस्य न वृत्तित्वम्। परार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपैकार्थीभावाभावात्। शिष्टपदेन स्ववृत्त्यैव तत्तत्समूहरूपार्थस्य भानमिति भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्याद्यन्यत्र स्पष्टम्।

ऽपीत्यर्थः। न च पङ्कजपदे रूढिस्वीकारे मानाभावः। समुदायात् पद्मत्वविशिष्टप्रतीतेरेव मानत्वात्। पदान्नियतोपस्थिते रूढ्यकसाध्यत्वात् पङ्कजपदाद् योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च। रूढिस्वीकारेऽप्युद्भित्पदेन वृक्षादेरिव योगेन पङ्कजपदेन कुमुदमपि बोध्यत इति तु न। यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्।

अथवा, रूढ्या नियमतः स्मृतपद्ममेव कर्त्तृव्यक्तिशक्तडप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्त्तृतया बोध्यते। "बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वम्" इति नियमाद् व्यक्तिवचनानां यत्किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमिति तदर्थः। "घटेन जलमाहर"इत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय, तत्र बाधकं विनेति।

तथाच पद्मे तात्पर्य्यसत्त्वेन तदेव योगेनाऽपि प्रतीयते, न कुमुदम्। प्रथमकल्पस्तु रूढिज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वाज्जनकज्ञानाऽविघटकत्वाच्च प्रतिबन्धकत्वाऽसम्भवान्न क्षोदक्षमः। सिद्धेरनायत्या मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्यत्र तत् कल्पने मानाभावात्। इत्थञ्च पद्मानुभवसामग्रीसत्त्वात् तस्यैव बोधो, न कुमुदस्य। सत्यां हि सामग्र्यां फलाऽनुत्पादे प्रतिबन्धकत्वापेक्षणादिति तार्किकाः। तद्दृष्टान्तेन वृत्तिसामान्ये समुदाये शक्तिरावश्यकीति कथने पूर्वोक्ताऽर्थ एव पर्य्यवस्यतीति।

नन्वजहत्स्वार्थवृत्तिकल्पे विशिष्टशक्तेः सम्बन्धांऽशे विरामस्योक्तत्वाद्वाक्येऽपि सम्बन्धांशे एव तैः स्वीकारात् को वृत्तिवाक्ययोर्वैयाकरणनये विशेष इति चेदत्राहुः। तत्र हि फलबलात् पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः सम्बन्धांऽश उद्बोधकासमवधानकल्पनेन पृथगुपस्थितयोः संसर्गबोधः। वृत्तौ तु पदाऽर्थोपस्थितिसमकालमेव नियमतः संसर्गांशे उद्बोधकसमवधानकल्पनाद् विशिष्टाऽर्थोपस्थितिरिति वैलक्षण्योपपत्तेः। अत एव प्रामोदकादौ विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्ये तु न बोधः। तत्राप्रयुज्यमानद्वितीयाऽर्थः सम्बन्धश्चोभयं समुदायशक्तिसाध्यमनन्यलभ्यत्वात्। क्लृप्तशक्त्यैव राजादिपदाद्राजादेरुपस्थितिसम्भवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पने गौरवाच्च। नामाऽर्थयोरभेदान्वय इत्यादिव्युत्पत्तयश्च पृथगुपस्थितना-

क्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह-पङ्कजशब्दवदिति ॥ पङ्कजनिकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्राऽपि समुदायशक्तिर्न सिद्ध्येत् ।

न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव तथोपस्थितिरिति चेत् , पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि ।

तथाच, "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना लक्षणां क्लृप्तयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृ-

---

मार्थविषया इति ॥

जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पङ्कजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या दृष्टान्तत्वासम्भवेनाऽन्यथा मूलमवतारयति-*विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तृणामिति* ॥ *साधकमिति* ॥ विशिष्टशक्तिसाधकमेवेत्यर्थः । व्यपेक्षावादिनये 'राजपुरुष' इत्यादौ प्रत्येकपदवृत्त्या पदार्थोपस्थितावाकाङ्क्षादिवशात् विशिष्टार्थबोधवत् पङ्कजपदादपि तथैव विशिष्टाऽर्थोपस्थित्या रूढेरुच्छेदापत्तिर्न च सा तवेष्टेत्याह-*पङ्कजनिकर्तुरपीति* ॥ तेन रूपेण पद्मस्यापीत्यर्थः ॥ *योगादेवेति*॥ अवयवशक्तेरेवेत्यर्थः ॥ तत्राऽपि-पङ्कजादिपदेऽपि । तत्र तत्स्वीकारे तु किमपराद्धं समासे विशिष्टशक्त्येति भावः ॥

सा=समुदायशक्तिः । तत्कल्पनस्य= रूढिकल्पनस्येत्यर्थः । *तथोपस्थितिरिति* ॥ स्वामित्वादिना स्वाम्याद्युपस्थितिरित्यर्थः ॥ *सुवचेति* ॥ पद्मत्वादिनोपस्थितिरपि लक्षणयेति वक्तुं शक्यमित्यर्थः । अधिकरणविरोधमपि तत्राह-*एवमिति* ॥ *लक्षणामिति* ॥ निरूढलक्षणामित्यर्थः । तस्याः शक्तिसमकक्षत्वादिति भावः ॥*योगेनेति* ॥ प्रत्येकपदवृत्त्युपस्थाप्यरथकर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥ *उपपत्ताविति* ॥ शास्त्रसङ्कोचमन्तरेणाऽप्यनुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः ॥ *तत्कल्पनामित्यादि* ॥ रूढिकल्पनामित्यर्थः । प्रतिलोमजातये

त्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वविद्याकल्पनमयुक्तं स्यादिति भावः(१)।

रूढिं तां कल्पयित्वेति यावत्॥ *जातिविशेषस्येति*॥

रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य सम्भवः।

इति स्मृतिसङ्केतिजातिविशिष्टस्येत्यर्थः॥ *अयुक्तमिति*॥ विनैव शास्त्रसङ्कोचं विधेश्चारितार्थ्यादिति भावः॥

ननु प्रतिबन्देरनुत्तरत्वं। किञ्च, पङ्कजपदे लक्षणाऽपि न सुवचा। तथाहि। सा किं पङ्कजपदे, उत तदवयव-ड प्रत्यये। न तावदाद्यः। समुदाये शक्त्यऽभावे तद्घटितलक्षणाया अप्यसम्भवात्। किञ्च जहत्स्वार्थायास्तस्यास्तत्राऽसम्भव एव। अवयवाऽर्थविरोधिन्या रूढेरभावात्।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी।

इत्याभियुक्तोक्तेः। यथा, मण्डपं भोजयेत्यत्र मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढिर्योगविरोधिनी। रूढ्यर्थग्रहे मण्डपानकर्त्तृत्वरूपयोगार्थस्य बाधात्तत्र "रूढेर्योगापहारता" इति प्रवादादेव शक्त्या मण्डपानकर्त्तुर्बोधाऽसम्भवान्मण्डपपदस्य मण्डपानकर्त्तरि लक्षणा। तथाच तत्र रूढ्यर्थग्रहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिनैव तद्बोधो न मण्डपानकर्त्तृत्वेन। न च तथा प्रकृते। पद्मत्वेन लक्षणायामवयवार्थस्याभावेनाजहत्स्वार्थाया अप्यसंभवाच्च। जहत्स्वार्था त्ववयवाऽर्थप्रतीत्यनुपपत्त्या न वक्तुं शक्या।

नान्त्यः। प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेः। तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुत्वापत्तेश्चेति लक्षणानवसरादनापत्त्या तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः॥

---

(१) अयमभिप्रायः। रथकाराधिकरणे हि "वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत" इति श्रुतौ रथकारपदेन 'योगाद्रूढिर्बलीयसी' इति न्यायेन प्रतिलोमजातिविशेषस्य ग्रहणम्, ननु रथनिर्माणकर्तृद्विजस्य। रथकारस्य च श्रुत्यन्यथानुपपत्त्या वेदाध्ययनाभावेऽपि आधानमात्रोपयोगिवेदाध्ययनं कल्प्यते इति राद्धान्तितम्, तदस्मिन्पक्षेऽसंगतं स्यादिति।

साधकान्तरमाह—बहूनामिति ॥ वृत्तिधर्म्मा विशेषणालिङ्ग-सङ्ख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः। अयं भावः। विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्रेव 'राजपुरुष' इत्यत्राऽपि स्याद् विशेषणाद्यन्वयः(१)। राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात्(२)। विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यमिति।

"राजपुरुष" इत्यादौ तु प्रत्येकपदवृत्त्याऽपि विशिष्टाऽर्थबोधनिर्वाहे समुदायशक्तिकल्पनं तत्रोऽचितमेव। नाऽपि रथकाराऽधिकरणविरोधः। यौगिकाऽर्थरथकरणनिमित्ते वर्षाविधानस्य सङ्करस्य विशिष्टाधानाऽपेक्षया लघुत्वेऽपि, "ऋभूणां त्वा देवानाम्" इति मन्त्रवर्णादृभुसौधन्वनपर्यायप्रातिलोमजातिरथकारस्यैव तदाधिकारावगत्या लाघवाऽनादरेण रूढाऽर्थे तत्र विशिष्टाधानकल्पनात्।

नचापूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवम्। फलमुखत्वात्। प्रकृते राजपुरुषादिसमुदाये शक्तिग्राहकं न तादृशं कोशादि येन तद्बलादवयवार्थः परित्यज्येतेत्याशयेन मूलमवतारयति-*साधकान्तरमिति* ॥ *लिङ्गेति* ॥ कुक्कुटाण्डमित्यादौ कुक्कुटपदार्थे स्त्रीत्वस्याप्रतीतेरिति भावः ॥ *सङ्ख्येति* ॥ राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इति वाक्य उपसर्जनपदानि सङ्ख्याविशेषयुक्तस्वार्थमभिदधति समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानाऽर्थमभिदधतीति भाष्यात्तत्र सङ्ख्याविशेषस्याऽप्रतीतेरिति भावः॥ सङ्ख्यादीत्यादिपदाद् "इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः, सङ्ख्याविशेषो व्यक्त्यभिधानमुपसर्ज्जनविशेषाणां चाऽयोगे" इति भाष्योक्तस्य, राज्ञो गवाश्वपुरुषा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरित्यादौ चाऽयोगस्य च सङ्ग्रहः *वचनैरिति*। "सविशेषणानां वृत्तिर्न" इत्यादिभिरित्यर्थः। उक्तार्थमेव प्रकटयति *अयम्भाव इति*

---

(१) तथाच 'वृद्धस्य राजपुरुषः' इति प्रयोगस्य साधुत्वं स्यादिति भावः।

(२) उपस्थितौ स्वातन्त्र्यञ्च—मुख्यविशेष्यताकत्वम्। तेन घटोऽनित्यः इत्यत्र घटत्वेऽनित्यपदार्थान्वयो न भवतीतिदिक्।

ननु, "सविशेषणानाम्" इतिवचनान्न विशेषणाद्यन्वयः, विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्कां समाधत्ते—वचनैरेवेति ॥ न्यायसिद्धमेव सूत्रम्। व्यपेक्षाविवक्षायां (व्यासस्य) वाक्यस्य, एकार्थीभावे समासस्येति स्वभावतः प्रयोगनियमसम्भवात्। सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवान्न्यायसिद्धमिति भावः।

अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य, "अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य" इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तथा, धवखदिरौ निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण(१) इत्यादावितरेतर-

---

न्यायसिद्धमेव सूत्रमिति। इह व्यपेक्षायां समासो न भवत्येकार्थीभावे वाक्यं न भवति। विभिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावाऽसम्भवादिति न्यायसिद्धविभाषावचनं नाऽपूर्वमित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये। "न संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते" इति। एकार्थानां विकल्पनान्नाऽर्थो विकल्पेनेति तद्भावः।

अन्वयासम्भवादिति। वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानाऽर्थोऽभिधायिना भाव्यम्। स्वस्य विशेषणाऽऽकाङ्क्षायां च प्राधान्यमिति कथमेकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्चाऽस्य युगपद्गुणप्रधानभावविरोधादिति न्यायसिद्धमेवेत्यर्थः। *अत एवेति*। व्यपेक्षावादस्याऽऽपातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः। *दूषणमप्युक्तमिति*। अस्य नानाकारकत्वान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः। अयं दण्डो हराऽनेनेत्यादिनेति शेषः ॥ ३१ ॥

कैयटोक्तं दोषसङ्घातमाह—*तथेत्यादि*। *इति दूषणान्तर-

---

(१) सप्तपर्ण इत्यत्र सप्त पर्णानि यस्य इत्याकारको न बहुव्रीहिर्वीप्साया अभावात्, किन्तु सप्त सप्त पर्णानि यस्य इत्याकारको बोध्यः।

योग-अतिक्रान्त-युक्त-पूर्ण-मिश्र-सङ्घात-विकार-सुच्प्रत्ययलो-प-वीप्साद्यर्थो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणान्तरमाह--

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।

कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥३२॥

आदिना घनश्यामः हंसगमन इत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संग्रहः । दूषणान्तरमाह-बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशयः । चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ।

न च तत्र लक्षणा । प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्म्म ग्राम इत्यर्थालाभात् ।

प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्रा-

---

मिति* । इत्याकारकं दूषणान्तरमित्यर्थः । *पूर्वोक्तानामिति* । निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः । एतद्दूषणोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—*दूषणान्तरमिति* । व्युत्पत्तिभङ्गमाविष्कर्त्तुमाह—*अयमाशय इति* । *लक्षणेति* । वाक्ये इति शेषः ।

चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसम्भवादाह—*प्राप्तोदको ग्राम इति* । *लक्षणायामपीति* । इदञ्च मीमांसकमतेन । स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव तैर्लक्षणात्वाऽभ्युपगमात् । बोधोत्तरमित्यस्याऽनुपपत्तिप्रतिसन्धाने सतीति शेषः । लक्षणायामपीत्यपिना तत्र लक्षणाया असम्भवं सूचयति ।*अर्थालाभादिति* । प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धिनोलाभेऽप्यनुभूयमानोक्ताऽर्थालाभादित्यर्थः । *तर्हि समानाधिकरणेति* । सामानाधिकरण्यं चाऽत्र समानविभक्तिकत्वम् । अन्यथा कर्मलाक्षणिकक्तान्ताऽर्थोद-

प्तिकर्म्मेति स्यात्(१)। अन्यथा(२)समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः। प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्त्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च। अन्यथा 'देवदत्तः पच्यते' इत्यत्र कर्त्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनानन्वयानापत्तेः।

अथोदकाभिन्नकर्त्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामो लक्ष्यत इति चेन्न। प्राप्तेर्धात्वर्थतया क्तार्थकर्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात् "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्" इति व्युत्पत्तेः। प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामाऽर्थत्वेनोदकेन सममभेदान्वयापत्तेश्च।

एवम्, ऊढरथः, उपहृतपशुः, उद्धृतौदना, बहुपाचिके-

कपदाऽर्थयोरभेदान्वयाऽनभ्युपगमे इत्यर्थः। *भङ्गापत्तेरिति*। तादृशव्युत्पत्तेरत्रैव व्यभिचारादिति भावः।

ननु तद्व्युत्पत्तौ समानाधिकरणस्यैकाऽर्थाऽभिधायित्वस्यैव निवेशेन नेदं तद्विषयोऽत आह—*प्राप्तेरिति*। *अन्वयासम्भवादिति*। नामाऽर्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वादिति भावः। *अन्यथा देवदत्त इति*। अन्यथा=उक्तव्युत्पत्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः। *ग्रामो लक्ष्यत इति*। वाक्येनेति शेषः। उक्तबोधस्य सम्भवदुक्तिकत्वे कथञ्चिल्लक्षणाऽपि कल्प्यते, तदेव नाऽस्तीत्याह—*प्राप्तेर्धात्वर्थतयेति*। "प्रकृतिप्रत्यययोः" इति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचरितत्वं सम्भाव्याह—*प्राप्तपदे इति*। *नामार्थत्वेनेति*। नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामार्थत्वादिति भावः।

अभेदान्वयापत्तश्चेति। समानविभक्तिकनामाऽर्थयोरिति

---

(१) 'प्राप्तिकर्माभिन्नमुदकं' इति बोधः स्यादित्यर्थः।

(२) समानाधिकरणेति। समानविभक्तिकप्रातिपदिकार्थयोरित्यर्थः।

त्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मकवहनकर्त्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्मकोद्धरणावधिः, बहुपाककर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् । अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्तोदक इत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्व्वाह इति भावः ॥ ३२ ॥

साधकान्तरमाह—

अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ(१) व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।
क्लृप्तत्यागश्चास्ति तत्र तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥३३॥

अयं भावः । चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवीनां स्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते । न च तत्र लक्षणा । सा हि न चित्रपदे । चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्तेः । नाऽपि गोपदे ।

भावः । *द्रष्टव्यमिति* । भवन्मते वहनकर्माऽभिन्नो रथ इति बोधोत्तरं सम्बन्धिनि लक्षणायामपि रथकर्मकवहनकर्त्ताऽनड्वानितीप्सिताऽर्थस्याऽलाभ एव । कर्माऽर्थकक्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि लक्षणायां तु धात्वर्थवहने रथस्य कर्मतया भेदसम्बन्धेनाऽन्वयो दुर्लभ एवोक्तव्युत्पात्तिविरोधादिति पूर्वोक्तदिशाऽवसेयमित्यर्थः ।

अत्र हीति । बोधाऽभ्युपगमादित्येनेनाऽन्वयि । अत्र, 'ऊढो रथः' इत्यादिसमासे विशिष्टशक्त्यभ्युपगमे तु न कस्या अपि व्युत्पत्तेर्विरोध इत्याह—*अतिरिक्तेति* ॥ ३२ ॥

षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिपर्युदासे बीजं प्रदर्शयति—*अयम्भाव इति* । *विना शक्तिमिति* । समुदायशक्तिमित्यर्थः । *चित्रस्वामीत्यादि* । समानाऽधिकरणनामाऽर्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः । ननु गोपदस्य गोमति लक्षणा । गवि चित्रस्याऽभेदान्वये चित्राऽभि-

---

(१) अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावित्यत्र षष्ठीपदम् सप्तम्या अप्युपलक्षणम् । षष्ठ्यर्थबहुव्रीहाविव सप्तम्यर्थबहुव्रीहावपि व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाया अप्रसक्तेः ।

गोस्वामी चित्र इत्यन्वयबोधापत्तेः । चित्रादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र गवादेरन्वयाऽयोगात् ।

नच चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थापययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगोस्वामी गोपदेन लक्ष्यते इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात् ।

नच गोपदे साक्षात् सम्बन्ध एव विनिगमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्तोदकः, कृतविश्व इत्याद्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ विनिगमकाऽप्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्राद्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाऽविशेषात् ।

नच पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तम् । बोधावृत्ति-

त्रगोस्वामीति बोधो नाऽनुपपन्नोऽत आह—*चित्रादिमात्रस्येति* । आदिना गवादिपरिग्रहः । प्राथम्यात् पूर्वपदे लक्षणेत्याशयेन चित्रपदोपादानम् ।

लक्ष्यैकदेशत्वेनेति । लक्ष्यगोस्वामिरूपपदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः । *अन्वयायोगादिति* । एकपदाऽर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेनापरपदजन्योपस्थितेर्हेतुतेत्यर्थपर्य्यवसितायाः, "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति" इत्यादिव्युत्पत्तेर्विरोधादुक्तान्वयाऽभावादिति भावः ॥ कस्याचिन्मतमाशङ्क्य निराचष्टे-*नचेति*। *साक्षादिति*॥ गोद्वारक इत्यर्थः(१) । तथाच षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति भावः ॥ *पदद्वय इति* ॥ विनिगमकाऽभावादिति भावः ॥ *नैयायिकेति* ॥ अस्य प्राचीनेत्यादिः । एकदेशाऽन्वयपक्षे हि तैरित्थमुक्तम् ॥ *बोधावृ-

---

(१) अयंभावः । शक्यसम्बन्धः सत्वानिरूपितस्वामित्वरूपः साक्षात्सम्बन्धः । चित्रपदस्य गुणवाचाकतायाः स्वशक्तिसमवायिनिष्ठत्वनिरूपितस्वामित्वरूप आश्रयद्रव्यघटितः परंपरासम्बन्धो लक्षणारूपो वाच्य इति गौरवामितिभावः ।

प्रसङ्गात् । नच परस्परं तात्पर्य्यग्राहकत्वादेकस्यैवैकदा लक्षणा, न द्वयोरिति, न बोधावृत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि विनिगमनाविरहतादवस्थ्येन लक्षणाया असम्भवात् ।

नच चरमपदे एव सा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात्, प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । एवं हि बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः । "अनेकमन्यपदार्थे" (पा० सू० २ । २ । ४) इत्यनेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् ।

त्तीति* ॥ बोध्यमानस्य स्वामिनो द्वेधा भानापत्तेरित्यर्थः ॥

विनिगमनाविरहेति ॥ चित्रपदं तात्पर्य्यग्राहकमुत गोपदमित्येकतरपक्षपातियुक्तिविरहतादवस्थ्येनेत्यर्थः ॥ *असम्भवादिति* ॥ एकतरपदे लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः । पदद्वये लक्षणायाम् उक्तदोष इति भावः । प्रत्ययार्थाऽनुपपत्तिरेव उत्तरपदे लक्षणायां विनिगमिका भविष्यतीत्याशङ्क्य निराचष्टे-*नचेति* ॥ *एवं हीति* ॥ उत्तरपदस्यैवाऽन्यपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः ॥ बहुव्रीह्यसम्भवे हेतुमाह-*अनेकमिति* ॥ तदविधानादित्यर्थः ॥

अयम्भावः । वृत्तेर्विशिष्टाऽर्थकत्वं न शास्त्रैकगम्यम् । "अचतुर" इत्यादावर्थाऽनादेशनात् । किन्तु लौकिकव्यवहारगम्यम् । "स्वभावत एव तेषां शब्दानामेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमितत्वेनान्वाख्यानं क्रियते" इति समर्थसूत्रभाष्यात् । "अनेकमन्यपदार्थे" (पा० सू० २ । २ । २४) "चार्थे द्वन्द्वः" (पा० सू० २ । २ । २९) इत्यादीनामनेकप्रथमान्तमन्याऽर्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं भवति, चाऽर्थे वर्त्तते यः प्रथमाऽन्तसमुदायः स द्वन्द्वसंज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धाऽर्थाऽनुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमात्रम । अर्थस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । स्वसमानाऽर्थकवाक्याऽनिवृत्तये विभाषाऽधिकारोऽपि विधेयः स्यात् । एवञ्च सुबन्तसमुदायस्याऽन्यार्थप्रतिपादकत्वे, कथं बहुव्रीहिः स्यादिति ।

किञ्चैवं सति घटाऽऽदिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात्(१)। पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्य्यग्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात्। एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेत् अत्राप्युदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः।

एवञ्च, अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना उक्तयुक्तेः। अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः॥ क्लृप्तत्याग इत्यस्य क्लृप्तशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागश्च तत्रास्ति॥ तत् किं, सर्व्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः॥

यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः। न समासे

नन्वेकपदस्याऽन्याऽर्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्यग्राहकतया पदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टाऽर्थप्रतिपादकत्वमाविकलमत आह-*किञ्चैवमिति*॥ समासस्थचरमपदस्यैव लक्षकत्वे सतीत्यर्थः॥ इष्टापत्तावाह-*एवं सतीति*॥ चरमवर्णस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः॥ *अत्राऽपि*॥ प्राप्तोदकादावपीत्यर्थः॥ *आपत्तिरिति*॥ आपाद्यव्यतिरेकानिर्णयकालिकाऽऽपाद्यव्याप्याऽऽपादकताज्ञानसत्त्वादिति भावः॥

ननूदकपदमात्रश्रवणान्न लक्ष्याऽर्थबोधः, तदानीं लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्य्यग्राहकपूर्वपदोपस्थितेरभावात्, अत आह-*अन्यत्रेति*॥ भूषणे इत्यर्थः॥ *विस्तर इति*। उत्तरपदलक्ष्याऽर्थे प्रकृत्यर्थत्वाऽभावेन तत्र प्रत्ययाऽर्थाऽनन्वयाऽऽपत्तिरित्यादि तत्रोक्तम्॥ *व्युत्पत्तीति*॥ व्युत्पत्तित्यागः प्रकृते प्रतिज्ञाहानिरेव॥ व्यपेक्षावादिन इति समर्थसूत्रे "परस्पराऽन्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेव व्यपेक्षा" इति वादिन इत्यर्थः॥ *न समासे शक्तिरिति*॥ समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः॥ समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं क्लृप्तप्रत्येकपदवृत्त्यतिरिक्ते नास्तीति यावत्। संसृष्टार्थमिति

---

(१) चरमवर्णस्यैव प्रत्ययाऽव्यवहितत्वात् लाघवाच्च तेनैव वाचकता कल्पना स्यादिति।

शक्तिः । राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः (१) ।

भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथगुपस्थितिनिबन्धनत्वात् परस्परव्यपेक्षैव सामर्थ्यम् । "इसुसोः सामर्थ्ये" (पा० सू० ७ । ३ । ४४) इत्यत्र समर्थपदस्य तादृशाऽर्थकत्वस्य सर्वैरेवाऽङ्गीकारात् पराऽङ्गवद्भावाऽनुरोधाच्च । अन्यथा समासादावेकार्थीभाव; पराङ्गवद्भावादौ व्यपेक्षेति वाक्यभेदापत्तेः । तत्र व्यपेक्षाऽनादरे तु, "ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशौ" इत्यादावृतेनेत्यादेः पराङ्गवद्भावे सति, "आमन्त्रितस्य च" (पा० सू० १ । १ । ९८) इत्याद्युदात्तताऽऽपत्ति; ॥

न च "तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्" इति वार्त्तिकेनामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तद्वाचकमेव पराऽङ्गवदित्यर्थकेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावाऽप्रसक्तिरिति वाच्यम् ॥ समर्थपरिभाषामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् । "ऋतेन मित्रावरुणौ" इत्येतयोः समभिव्याहृतक्रियायाऽन्वयित्वेन परस्परमसामर्थ्याद् "मित्रा वरुणावृतस्पृशौ" एतयोस्तु पार्ष्ठिकाऽन्वयबोधसत्त्वादस्त्येव सामर्थ्यं स्पष्टं चेदं वेदभाष्ये ॥ अत एवाऽनन्तरपाठोऽपि चरितार्थः । पुत्रो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ निरुक्तव्यपेक्षारूपसामर्थ्याऽभावादेव समासाऽप्रसक्तेः ।

समर्थसूत्राऽर्थस्तु पदसम्बन्धी समासादिविधिः साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोज्यविषयता निरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षाऽपरनामकसामर्थ्यवत्पदाऽऽश्रितो बोध्य इति । बहुव्रीहौ चित्राऽऽदिविषयतायाः साक्षात्प्रयोजकत्वाऽभावात्परम्परयेति ।

किञ्च वृत्तित्वाऽवच्छेदकैकार्थीभाववादिमते स्वाऽवयवाऽर्थाऽतिरिक्ताऽर्थाऽभिप्रायकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽव्याप्तिः ।

---

(१) तथाच समुदायशक्तिं विनापि राजपदे राजसम्बन्धिलक्षणया सम्बन्धबोधनिर्वाहे सति तत्तद्बोधान्यथानुपपत्त्या समुदायशक्त्यभ्युपगमश्चित्यः गौरवापत्तेरितिभावः ।

अत एव राज्ञः पदार्थैकदेशतया, न तत्र शोभनस्येत्यादि-

तत्राऽन्वयबाऽर्थातिरिक्ताऽर्थवत्त्वाऽभावात् । वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तराऽऽदिशुद्धरूढे पङ्कजादियोगरूढे च कोशाऽऽदिसिद्धायाः समुदायशक्तेरस्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । शुद्धयौगिकाचित्रग्वादिसमुदाये शक्त्यभ्युपगमस्तु कोशाऽऽद्यनुक्तत्वात्समासघटकप्रत्येकपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्च हेय इति तदभिसन्धिः । शक्तिकल्पनाऽनुपपत्त्यभावं तत्प्रयोजनतया दर्शयति—*राजपुरुष इत्यादाविति* ॥

न च सम्बन्ध एव लक्ष्योऽस्त्वेवं च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोऽप्युपपत्स्यते । राजाऽऽदिसम्बन्धरूपलक्ष्याऽर्थस्योत्तरपदाऽर्थे आश्रयतयाऽन्वयेनैवोपपत्तौ सम्बन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमे प्रयोजनाऽभावश्चेति वाच्यम् । 'राजा पुरुषः' इत्यादावपि राजादिपदाऽर्थस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धनं पुरुषादावन्वयवारणाय निपाताऽतिरिक्तनामाऽर्थनिष्ठाभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययनिपाताऽन्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसम्बन्धरूपनामाऽर्थस्य प्रत्ययनिपाताऽन्यतराऽनुपस्थिते पुरुषादावन्वयाऽसम्भवात् निपातातिरिक्तत्वविशेषणात् 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादाविवपदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषयमुखे निपाताऽतिरिक्तनामाऽर्थचन्द्रस्य तथोपस्थित्यविषये सादृश्येऽन्वयेऽपि न क्षतिः । अभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च 'राजा पुरुष' इत्यादावभेदाऽन्वयेऽपि न सा ।

न च समस्यमानाऽतिरिक्तत्वेनाऽपि नाम्नो विशेषणीयत्वान्न प्रकृतेऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । गौरवात्, क्वचिदगत्या सङ्कोचेऽपि सर्वत्र सङ्कोचस्याऽन्याय्यत्वाच्च । प्रकृते सम्बन्धिलक्षणाऽभ्युपगमरूपगतिसत्त्वात् । निपातानां द्योतकत्वनये घटादिपदानां घटादिप्रतियोगिकलाक्षणिकत्वेनैवोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्याप्रवेशाच्चेति भावः ॥

अत एवेति ॥ पूर्वपदस्य सम्बन्धिलाक्षणिकत्वादेवेत्यर्थः ॥

विशेषणान्वयः । न वा (१)घनश्यामो निष्कौशाम्बिर्गोरथ इत्यादौ इवादिप्रयोगापत्तिः । उक्तार्थतयेव क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न वा, "विभाषा" (पा० सू० २ । १ । ११) इतिसूत्रावश्यकत्वम् । लक्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति बुबोधयिषायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियम(२)सम्भवात् । नाऽपि पङ्कजपदप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका । तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात् ।

विशेषणान्वय इति ॥ "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति" इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ ननु 'गभीरायां नद्यां घोष' इत्यादौ नदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थैकदेशनद्यादौ गभीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशाऽन्वयो दुर्वार इति चेन्न । दृष्टान्ताऽसिद्धेः । तत्राप्येतन्मते नदीपदस्य गभीरनदीतीरलक्षकताया गभीरतात्पर्यग्राहकतायाश्च वक्ष्यमाणतया अदोषात् तादृशव्युत्पत्तेः ससम्बन्धिव्यतिरिक्तविषयतया चैत्रस्य नप्तेत्यादावेकदेशाऽन्वयेऽपि क्षतिविरहादिति ॥

उक्तार्थतयेति ॥ तत्र निरादीनां द्योतकतया कौशाम्ब्यादिपदस्यैव कौशाम्ब्यवधिकनिष्क्रमणकर्त्राद्यर्थे लक्षणाऽभ्युपगमेनैवेप्सिताऽर्थबोधोपपत्तौ क्रान्तादिशब्दानामुपादानाऽसम्भवादित्यर्थः ॥ *आवश्यकत्वमिति* ॥ तेन पारायणादावदृष्टार्थकतया स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया वा तदुपयोगेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥ *प्रतिबन्दीति* ॥ पङ्कजादिपदे पद्मत्वादिविशिष्टशक्त्यभ्युपगमरूपेत्यर्थः ॥ अ-

---

(१) घनश्याम इत्यत्र घनपदार्थत्वसादृश्यसम्बन्धेन, निष्कौशाम्बिरित्यत्र निष्क्रमणावधित्वसम्बन्धेन, गोरथ इत्यत्र स्वयुक्तत्वसम्बन्धेन पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थेऽन्वयो बोध्यः । एवं च संसर्गतयैवार्थोक्तावपि सादृश्यादिप्रकारकबोधार्थमिवादिशब्दप्रयोगो दुर्वार इत्याशयेन शंकते-नवेति ।

(२) प्रयोगनियमेति । अत्र नियमत्वं, अबाधत्वम् । भिन्नविषयत्वेन समासादिना न वाक्यबाध इतिभावः ।

न च शक्त्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति। अत एव राजादिपदशक्त्यग्रहे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' इत्यादौ न बोधः। नच चित्रगुरित्यादौ लक्षणासंभवेऽप्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असंभवे बहुव्युत्पत्तिभञ्जनापत्तेरिति वाच्यम्। 'प्राप्तोदकः' इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात्। पूर्व्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात्। प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च।

घटादिपदे चातिरिक्ता(१) शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे

षयवशक्तिमजानतोऽपीत्यपिना दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं सूच्यते॥ *शक्त्यग्रहे*॥ अवयशक्तिग्रहाऽभावे॥ *तेभ्यः*॥ पङ्कजादिपदघटकाऽवयवेभ्य इत्यर्थः॥ *विशिष्टाऽर्थप्रत्यय इति*॥ पद्मत्वाऽऽदिरूपेण पद्माऽऽदिबोध इत्यर्थः॥ लक्षणायाः शक्तिघटकत्वादिति भावः॥ *अत एवेति*॥ तत्पदीयलक्षणाग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः॥ उत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमाह-*यौगिकत्वेनेति*॥ विलम्बितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितम॥

ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्वमुदकाऽऽदिपदानामपि सममत आह-*प्रत्ययानामिति*॥ यथाश्रुतप्रकृत्यर्थत्वस्योदकादौ बाधात प्रकृत्यर्थपदमन्यथा व्याचष्टे-*सन्निहितेति*॥ दण्डिनमानय, इत्यादौ व्यवहितपदार्थे दण्डादौ कर्मत्वाद्यन्वयवारणाय सन्निहितेति। तथाच "अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर" इति न्यायेनोत्तरपद एव लक्षणेति न बोधाऽऽवृत्तिरूपदूषणमपीति भावः। पूर्वोक्तदूषणान्तरमुद्धरति-*घटादिपदे चेति*॥ कल्प्यमानेत्युक्त्या अक्लृप्तत्वं सू-

---

(१) अतिरिक्तेति। तद्घटकधात्वादिशक्त्यतिरिक्तेत्यर्थः।

कल्प्यते । विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधकत्वस्यापि (१)प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात् । प्रकृते चासन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव सा कल्प्यत इति विशेषः । स्वीकु-

चयति-*विशिष्टस्यैवेति* ॥ व्यवहारादिना तत्रैव तन्निर्द्धारणादिति भावः॥ असत्त्वादित्यस्य,येन तत्राऽपि विनिगमकगवेषणा स्यादिति शेषः ॥ *उत्तरपद इति* ॥ प्राप्तोदकादिघटकोदकादिपदे इत्यर्थः ॥ सा—लक्षणा ॥ *विशेष इति* ॥ घटादिपदात् समासस्य लक्षणाया वैषम्यमित्यर्थः ॥

अत्रेदं बोध्यम् । उक्तयुक्त्योपकुम्भमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थे लक्षणा, पूर्वपदं तत्पार्य्यग्राहकम् । तत्पुरुषेऽपि क्वचिदर्द्धपिप्पलीत्याद्येकदेशिनि चरमपदस्यैव सा । पिप्पल्यर्द्धाद्यर्थे इतरद् द्योतकम् । नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारये तु न काऽपि सा, प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदाऽन्वयसौलभ्यात् । बहुव्रीहौ तूत्तरपद एव सेति सार एव व्यक्तम् । पाणिपादमित्यादिद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारे लक्षणा पदान्तरं द्योतकम् । तत्रैव परम्परया वादनकर्मत्वान्वय एवमितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यापन्नप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैव सा । अत एव द्विवचनाद्यर्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र । समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः ।

यद्वा, समाहारद्वन्द्वेऽपि साहित्याऽप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, किन्तु प्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेव साक्षाद् वादनकर्मत्वाऽन्वयः । "द्वन्द्वश्चप्राणि" (पा० सू० २ । ४ । २) इति प्रकरणादेकत्वसमासस्य समाहारपदव्यपदेश्यत्वम् । इतरत्र तु तद्व्यवहार औपचारिकः । नापि इतरेतरयोगे तत्प्रसङ्गः । एवमितरेतरयोगे द्वन्द्वेऽपि न लक्षणा । एकस्मृत्यारूढपदद्वयात् प्रत्येकशक्त्युपस्थिताऽर्थयोर्द्वित्वाऽन्वयसम्भवात् । एकक्रियाऽन्वयित्वरूपस्य एकबुद्ध्यऽवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेवाऽवगमेन पूर्वं तत्र लक्षणाग्रहाऽसम्भवाच्च । चाऽर्थे द्वन्द्व इत्यस्य चाऽर्थाऽन्वययोग्य इत्यर्थान्नतद्विरोधोऽपि ।

(१) बोधजनकत्वपर्याप्त्यधिकरणस्यापीत्यर्थः ।

युक्तं चैतत्। द्वन्द्वत्वाऽवच्छिन्नस्य प्रधानीभूताऽर्थद्वयप्रतिपादकत्वे एव, "द्वन्द्वः सामासिकस्य च" (गीता) इत्यनेन समाससमूहमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतितया परिगणनस्य भगवत्कृतस्य सङ्गतेः। विशिष्टशक्त्या लक्षणया वा तस्य प्रधानीभूतसमाहारप्रतिपादकत्वे तु समासान्तराद् द्वन्द्वस्याऽविशेषात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव॥

यत्तु भारतभावदीपे-सममेकत्राऽऽसनं समासो, विदुषां गुरुशिष्याणां वा मन्त्राऽर्थं कथार्थं वैकत्राऽवस्थानम्। तत्र विदितमर्थजातं सामासिकम्। चातुरर्थिकष्ठक्। तस्य, "ठस्येक" (पा० सू० ७। ३। ५०) इतीकादेशः। "यस्येति च" (पा० सू० ६। ४। १४८) इत्यलोपः। तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽहम्। "द्वन्द्वं रहस्य" (पा० सू० ७। १। १५) इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातम्।

तत्तु विदिताऽर्थस्य चतुरर्थ्यामदर्शनाद्रथन्तराऽधिकरणन्यायेन सङ्केतितसमासशब्दात् पारिभाषिकसमासरूपाऽर्थस्यैवोपस्थितेरुचितत्वेन प्राप्तस्य सामूहिकठकः समासशब्दात्तदनभिधानात। "द्वन्द्वं रहस्य" (पा० सू० ८। १। १५) इत्यनेन रहस्ये व्युत्पादितद्वन्द्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुंल्लिङ्गस्य तद्वाचित्वाऽसम्भवात। समासवाचिनश्च तस्य पुंल्लिङ्गतायाः "चाऽर्थेद्वन्द्वः'(पा० सू० २। २। २८) इत्यादौ दृष्टत्वात् पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्योचितत्वाच्च चिन्त्यम्।

न च साहित्याभानेऽप्येतस्य क्रियाऽन्वयविवक्षायां, पश्य धवं, खदिरं छिन्धीतिवाक्यवत् पश्य धवखदिरौ छिन्धीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम। प्रत्ययाऽर्थद्वित्वाऽवच्छिन्नधर्मिकस्यैव पदाऽर्थाऽन्तरान्वयबोधस्याऽन्यत्र दर्शनेनाऽत्रापि तदवच्छेदेनाऽन्वयस्यैवोचितत्वात्॥

नच द्वित्वाऽन्वययोग्यताऽवच्छेदकसाहित्यभानमन्तरेण द्वित्वाऽन्वय एव दुर्लभ इति वाच्यम। योग्यताऽवच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणाद् उपस्थिते योग्य एव तदन्वयात्। अत एव, घटेन जलमानयेत्यत्र छिद्रेतरस्यैव योग्यताबलेनाऽन्वयः। न तु छिद्रेतरत्वप्रकारकः शाब्दबोधः। तत्राप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यैव द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहाच्च। विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र।

तथ्च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकम्मन्यैरित्याहुः ।

अत्रोच्यते । समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् । अर्थवत्त्वाभावाद्, "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" (पा० सू० ७ ।१ । ४५) इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च, "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १ । २ । ४६) इत्यत्र समासग्रहणात् सा । तस्य नियमार्थताया भाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । समासवाक्ये शक्त्यभा-

---

नच क्षौमवसानावग्निमादधीयातामित्यत्र समुच्चयलाभो न स्यादिति वाच्यम । "यत् कर्त्तव्यं तदनया सह" इतिवचनान्तरात्तत्सिद्धेः । यद्यपि द्वन्द्वे परस्परान्वयित्वरूपव्यपेक्षा दुर्घटा, तथापि "चार्थे द्वन्द्वः" (पा० सू० २ । २ । २९) इति विधिसामर्थ्यादेव तत्र समासः, तदर्थस्तूक्तः । समुच्चयान्वाचययोस्त्वनभिधानादेव न द्वन्द्व इति स्पष्टं भाष्ये । यत्त्वेकस्यां क्रियायामेकरूपेणाऽन्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति । तन्न । क्वचिदेतस्य क्वचित् पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याश्रयणे समर्थसूत्रे वाक्यभेदापत्तेरिति पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनाऽपि परिहरति ॥ *स्वीकृतमिति* ॥

चरमवर्णस्यैवेति । पूर्वपूर्ववर्णाऽनुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहिताऽन्तिमवर्णस्येत्यर्थः । नाऽतः केवलचरमवर्णाऽर्थबोधापत्तिः । अधिकमग्रे वक्ष्यते । "व्यपेक्षायां सामर्थ्ये समास एकोऽसङ्गृहीतो भवति"इति भाष्याशयं प्रकाशयन्नैयायिकमतं दूषयति—*अत्रोच्यते इति* । संज्ञादीत्यादिना पदत्वादि(१)परिग्रहः ॥ *भाष्यसिद्धाया इति* । "समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थम्" इति भाष्यसिद्धाया इत्यर्थः ।

स्पष्टमिति । वाक्यस्याऽप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ त-

---

(१) आदिपदम् सुब्लुक्, समुदायात्पुनःसुबुत्पत्तिः, अनुदात्तं पदमेकवर्जम्, इत्यादीनां प्रवृत्तिग्रहणार्थम् ।

वेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात् (१)।

दृव्यावृत्तये वचनारम्भमाशङ्क्य नियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितम्। समासे शक्त्यनभ्युपगमे तु तस्य वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्राप्तसंज्ञाविषये तस्याऽऽवश्यकतया नियमाऽर्थत्वव्याघातः स्पष्ट एव। तस्मादेतद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मानमिति तत्रोक्तत्वादित्यर्थः॥

न चाऽर्थवत्पदसामर्थ्येनाऽर्थवाचकपदघटितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरन्यथा धात्वादिपर्युदासेनैवाऽर्थवत्त्वे लब्धे तदुपादानवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। दशदाडिमानीत्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति वाच्यम्। अर्थवद्ग्रहणस्योत्तरार्थतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वे तत्सामर्थ्याऽभावाद्, "अर्थवद्ग्रहणं संज्ञिव्यपदेशार्थम्" इति भाष्येणाऽर्थवत्त्वेन सादृश्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चेति विशिष्टशक्त्यभ्युपगममन्तरेण समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौर्भिक्ष्यमेवेति भावः।

ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्त्यस्वीकारेऽपि नाऽर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः। तथाहि, न शक्यसम्बन्धो लक्षणा, 'गभीरायां नद्यां घोषः' इत्यादावसम्भवात्। तत्र तावन्न गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यस्याऽनन्वयापत्तेः। न हि तीरं नदी, अत एव नदीपदमपि न तथा। गभीरपदाऽर्थस्यानन्वयापत्तेः। न च पदद्वये प्रत्येकं सा। विशिष्टनदीतीराऽभानप्रसङ्गात्। न च नदीपदेनैव गभीरनदीतीरं लक्ष्यते, गभीरादिपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम्। गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमुत नदीपदस्येति विनिगमनाविरहात्।

---

(१) ननु "यत्तुव्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादय" इत्यारभ्य अस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्त्या मीमांसकमते नायं दोषः संभवति, स्ववोध्यसम्बन्धत्वरूपलक्ष्यणायास्तैः स्वीक्रियमाणत्वादितिचेत् नैयायिकं प्रत्येवैतदुच्यते। किञ्च मीमांसकमतं तत्सम्भवेऽपि निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यतया शाब्दिकाभिमतसिद्धिरिति।

अथ "तिप्तस्झि" इत्यारभ्य, "ङ्योस्सुप्" इति तिप्प्रत्याहारो भाष्यासिद्धस्तमादाय "अतिप्प्रातिपदिकम्"इत्येव सूत्र्यतां, (१)कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन। समासग्रहणञ्च नियमार्थ-

---

नच नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणायां विनिगमक इति वाच्यम्। गभीरपदस्याऽपि नित्यं गुणिवाचकतया तदर्थस्याऽपि साक्षात्सम्बन्धाऽविशेषात्। तस्मात् पदद्वयलक्षणायां गौरवात् समुदाय एव साऽङ्गीकार्य्या। अत एवाऽर्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणेति सङ्गच्छते। किन्तु स्वबोध्यरूपैव सा। अस्ति च गभीरायां नद्यामित्यत्र वाक्यज्ञाप्या गभीराभिन्ननदी तत्सम्बन्धस्तीरे इति। एवञ्च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राऽभिन्नगोस्वामिरूपार्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वात प्रातिपदिकसंज्ञा नाऽनुपपन्नेत्यत आह–*समासवाक्य इति*॥ वाक्य इत्युक्त्या क्वचित्तत्सम्भवेऽपि सर्वत्र राजपुरुषादिसमासे तदसम्भवं सूचयति।

अयमाशयः। स्वज्ञाप्यसम्बन्धस्य न लक्षणात्वमपभ्रंशेऽपि तत्प्रसङ्गात्। किञ्च स्वज्ञाप्य इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपकज्ञाप्यतावदर्थसम्बन्ध इत्यर्थो वाच्यः। तत्र ज्ञापकत्वं वृत्त्या बोधकत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रम्। नाद्यः। वाक्ये लक्षणाऽभावप्रसङ्गात्। तदर्थस्य गम्भीराभिन्नस्य वृत्त्यबोध्यत्वात्। नान्त्यः। प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वापत्त्या विभक्त्यापत्तेरिति स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेत्येवाङ्गीकरणीयम्। तथाच समासे तदसम्भवेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थं विशिष्टशक्तिस्वीकार आवश्यक इति॥

भाष्यसिद्ध इति। "तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात्" इत्यादेस्तत्राऽभिधानादिति भावः। *सूत्र्यतामिति*। "अतिप्समासश्च प्रातिपदिकम्" (२)इत्येव सूत्र्यतामित्यर्थः। तथाच तिङ्सु-

---

(१) कृतमिति। अलमित्यर्थः। अर्थवदादिसूत्रद्वयं नारम्भणीयं किं तु 'अतिप्प्रातिपदिकम्' 'समासश्च' इति सूत्रद्वयं कार्यमित्यर्थः।

(२) अतिप्समासश्च प्रातिपदिकमिति। वस्तुतस्तु सूत्रद्वयमित्यनुपदमेवोक्तम्।

मस्तु । तथाच अतिप्-सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि सा स्यादितिचेत्तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायाऽर्थवत्त्वाऽऽवश्यकत्वेन समासाऽव्याप्तितादवस्थ्यमेव । तथाच प्रातिपादिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव

न्तभिन्नं यत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासस्य प्रातिपदिकत्वलाभादतिरिच्यमानं समासग्रहणं नियमार्थमस्त्वित्यर्थः । *प्रत्येकं वर्णेष्विति* । वर्णानामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशनीयाऽर्थाभावादविशेषेण प्रतिवर्णं विभक्तिसम्भवादव्ययादिवेति भावः । *अर्थवत्त्वेनेति* । अर्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः ॥

न चाऽर्थवत्समुदायघटकवर्णानामर्थवत्त्वपक्षस्याऽपि भाष्ये दर्शनात्तद्ग्रहणेऽपि विभक्तिर्दुर्वारेति वाच्यम ॥ तत्पक्षेऽपि, "सङ्घातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णात्" इति भाष्यात्तन्त्रेणैव विभक्तिः समुदायाऽवयवार्थगतमेकत्वं बोधयेत् । एकमेव यदेकत्वं तच्चेकेन सुपा प्रत्यायितमिति बोधनीयाऽभावाद् विभक्तेः प्रत्येकवर्णादनुत्पत्तेरिति भावः ॥

ननु समासवाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः । "कृत्तद्धित" (पा० सू० १ । २ । ४६) इति सूत्रेणैव तत्सम्भवात् । सम्भवति विधित्वे नियमकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । समासग्रहणमेव च समास एकार्थीभावे वा मानम् । वाक्यस्य तु न पूर्वसूत्रेण तत्प्रसक्तिरर्थवत्त्वाऽभावात् । संसर्गस्याऽशक्यत्वेऽप्याकाङ्क्षादिवशादेव तज्ज्ञानस्य सूपपादत्वात् । एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽप्यनर्थकत्वेनाऽप्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृत्तद्धितग्रहणमिति समस्तस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम् । आद्यसूत्रस्य तु अव्युत्पन्नसाधुशब्दस्वरूपमेव, न तु बहुपटुरित्यादिसमुदायोऽप्युत्तरपदलाक्षणिकतादृशसमुदायस्याऽर्थवत्त्वाऽभावात् । कृदन्तानां केषाञ्चिदर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वादेवं तद्धितानामपीयानित्यादीनां प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदायस्य त्वनर्थकत्वेन पूर्वसूत्राऽविषयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणीतम् । अत एवाऽत्रार्थवदिति नाऽनुवर्त्ततेऽसम्भवात्प्रयोजनाभावाच्च । तत्र कृच्छब्देन

वह्निम्(१)।

किञ्चैवं, चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः, प्रत्यया-

---

प्रत्ययपरिभाषया तदन्तग्रहणं संज्ञाविधावित्यस्य प्रायिकत्वात् (२)। उत्तरादिवत्केवलकृतामप्रयोगेण तदुपादानवैयर्थ्याच्च। यद्यप्युक्तयुक्त्या तद्धितपदस्यापि तद्धितान्तपरतैव लभ्यते तथापि बहुपटुत्वादिसङ्ग्रहाय तत्स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धितविशिष्टप्रकृतिघटितसमुदायतद्धितान्तान्यतरपरतया व्याख्येयम्।

प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम्। इयानित्यादौ तु प्रत्ययस्यैव तदन्तत्वान्न दोषः। पचतकयादिसमुदायान्तर्गततद्धितप्रकृतेर्निरुक्तद्धितवैशिष्ट्याभावान्न तत्राऽतिप्रसङ्गः। कृद्ग्रहणपरिभाषाया(३)अनन्तरग्रहणज्ञापितायाः असार्वत्रिकत्वाच्च, न मूलकेनोपदंशमित्यादावतिप्रसक्तिः। एवं समासग्रहणेनाप्यप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञाविधानाद्राजपुरुष इत्यादिसमुदायात् स्वाद्युत्पत्तिः सुलभेति तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमो निष्प्रमाणकः। वाक्यस्य सा नेत्युक्तमेव। तत्र कोशादिना शक्त्यपरिच्छेदात्।

यत्र तु कोशादिकं परिच्छेदकं, तत्र समासे पङ्कजादौ तां न निवारयामः। एवञ्च वाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तेस्तदवृत्तिरूपफलाऽभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम्। भाष्ये तस्य नियमपरतया वर्णनं तु संसर्गस्य शक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यरुचेराह *किञ्चैवमिति*। एवं-समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे। कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेषः। तत्र हेतुमाह *प्रत्ययानामिति*। तथाच प्रकृतित्वं

---

(१) समासोऽर्थवान् प्रातिपदिकत्वात्, यन्नार्थवद् न तत् प्रातिपदिकम्, अभेदविवक्षापक्षे, भू-इत्याद्यनुकरणवत्, इति।

(२) प्रायिकत्वादिति। "कृदतिङ्," इत्यादिस्थलेषु दोषापत्त्या "संज्ञाविधौ" इत्यस्य ज्ञापकसिद्धत्वेन 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति न्यायेनाप्रवृत्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु परिभाषैव न कर्तव्या फलाभावादित्याद्यन्यत्र स्पष्टम्।

(३) अनन्तरग्रहणेति। "गतिरनन्तरः" इतिसूत्रस्थ 'अनन्तर' ग्रहणज्ञापितेत्यर्थः।

नां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् । यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युपत्तिरेव कल्प्यत इति । तन्न । 'उपकुम्भम्', 'अर्द्धपिप्पली' इत्यादौ(१)पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् ।

प्रत्ययविधानाऽवधित्वं, न तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् । बहुपटुरित्यादौ पट्वादिशब्देऽव्याप्तेः ।

न च "तावेव सुप्तिङो यौ ततः परौ, सैव च प्रकृतिराद्या" इति भाष्यात् प्रत्ययाऽव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलाभ इति वाच्यम् । तदर्थानवबोधात् । यौ ततो विधानावधेरसति विशेषानुशासने परौ तावेव सुप्तिङावित्युपलक्षणं, प्रत्ययान्तरस्याऽपि । यतो विहितौ सैव प्रकृतिरिति तदर्थात् । आद्येत्यभ्यासाऽभिप्रायेण । तथाच समासोत्तरपदस्य विधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाऽभावेन तदर्थे न कर्मत्वाऽऽद्यन्वयः सम्भवत्युक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः ।

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्हि दण्डिनमानयेत्यादौ दण्डादौ कर्मत्वाऽन्वयवारणाय स्वीक्रियते । तदर्थश्च 'प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुता' इति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव निवेशस्तावतैवोक्तस्थले व्यभिचारवारणान्न तु प्रकृतित्वेन, गौरवादिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति *यत्त्विति* ।

*सन्निहितेति * । सन्निहितत्वं चाव्यवहितपूर्वत्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वम् । तस्य च चित्रग्वादिपदे गवादौ सत्त्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिरिति भावः । व्युत्पत्तिरेवेत्येवकारेण पूर्वोक्तप्रकृतित्वघटितव्युत्पत्तिव्यवच्छेदः । उपकुम्भादौ व्यभिचारोद्भावनं तु प्राचीनमते । नव्यनये तत्रोत्तरपदे लक्षणाऽभ्युपगमेन तदप्रसक्तेः॥ तत्राऽपि=उपकुम्भादिसमासेऽपीत्यर्थः ॥

---

(१) आदिना 'पूर्वकायः' 'धवखदिरौ' इत्यादीनां संग्रहः ।

नच तत्रापि सन्निधानमेव । आनुशासनिकसान्निध्यस्यैव विवक्षितत्वात् । तथाच यत्पदोत्तरं याऽनुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् । अर्थवत्सूत्रे विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरं विभक्त्यऽनुशासनात् ।

अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि, 'पङ्कजमानय', 'दाण्डिनं पश्य', 'शूलिनं पूजय' इत्यादौ पङ्कदण्डशूलेष्वानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात्(१) । 'अघटमानय' इत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च ।

आनुशासनिकेति । सन्निहितत्वं चाऽव्यवहितपूर्वत्वम् । तत्त्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वं वा । धवखदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थानन्वयप्रसङ्गात् । किन्तु सन्निहितत्वेनाऽनुशासनबोधितत्वम् । तच्च धवादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह *तथाचेति* । *समस्यमानपदोत्तरमिति*। समासस्याऽनेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकाऽनतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिकाद् विहितविभक्तेस्तत्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः ।

सम्भवेदेवं यदि समासग्रहणनिबन्धना प्रातिपदिकसंज्ञा, किन्तु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या । तथाचोक्तप्रकाराऽसम्भव इत्याशयेनाह-*अर्थवत्सूत्रेणेति* ॥ तथाच शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव, न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारो दुरुद्धर इति भावः । प्रकृतित्वस्य पर्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धेन समुदायमात्रविश्रान्तत्वेऽपि केवलाश्रयतया तद्वत्त्वस्य प्रत्येकदेशेऽपि सम्भवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयतैव निवेशनीयेत्याशयेन शङ्कते-*अथेति* ॥ प्रकृतित्वाश्रये-प्रकृतित्वाश्रयार्थे । असन्निहितप्रकृत्यर्थे दूषणमुद्भाव्य सन्निहितेऽपि तदाह-*अघटमिति* ॥ पूर्वपदार्थप्राधान्यमत्रेत्याशयेन दूषणोद्भावनम् । तत्त्वं चाऽग्रे वक्ष्यते ॥

---

(१) आनयनादिकर्मत्वान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्याऽसत्यपि तात्पर्ये लक्षणां विना तादृशान्वयबोधाननुभवात् ।

नच दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः। 'पाकान्नीलः' 'धर्मात् सुखी' इत्यादौ पाकधर्मादिहेतुताया रूपसुखादावनन्वयप्रसङ्गात्। यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानाविषयत्वमात्रम्, तच्चात्राविरुद्धमिति, तन्न। घटं पश्येत्यत्र घटपदात् समवायेनोपस्थिताकाशवारणाय वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात्।

अथ प्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न। 'गामानयति कृष्णो दण्डेन' इत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वयप्रसङ्गात्। अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं स-

---

विशेषणतयेति॥ एकत्र विशेषणतयावरुद्धस्यापरत्र तदन्वये नैराकाङ्क्ष्यादिति भावः। यत्र क्वाऽपि विशेषणेनापरान्वय इति यथाश्रुतं दूषयति-*पाकान्नील इत्यादि*॥ नीलत्वसुखयोः स्वाश्रये विशेषणतयान्वितयोः पाकादित्याद्यन्तर्गतपञ्चम्यर्थहेतुत्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः॥ *तज्जन्यज्ञानाविषयत्वमिति*॥ तत्पदार्थः प्रकृतिः। मात्रपदेन वृत्तिप्रतिपाद्यत्वस्य व्यवच्छेदः। अत्र चित्रग्वादिसमासाऽन्तर्गतगवादिपदार्थे इत्यर्थः॥*अविरुद्धमिति* अबाधितमित्यर्थः। घटं पश्येत्यत्र दृशिर्ज्ञानसामान्याऽर्थः॥ *आकाशवारणायेति*॥ समवायेनोपस्थिताकाशे दृश्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयवारणायेत्यर्थः॥ *वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्येति*॥ वृत्तिजन्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः।

'वादिवाक्ये यावन्तोऽर्थाः सम्भवन्ति' इति न्यायेनोक्तव्युत्पत्तिं दूषयितुमर्थान्तरपरतया व्याचष्टे-*अथेति*॥ पूर्वं तु प्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमत्र तत्तत्प्राग्वर्त्तिपदार्थत्वमिति भेदः॥ *प्रसङ्गादिति*॥ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविषयतायाः कृष्णे सत्त्वादिति भावः(१)॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरेकार्थीभाववादिमते सत्वेऽपि नाऽस्मन्मते सा सार्वत्रिकी। समास एवाऽसम्भवात्। किन्तु प्रकृते व्युत्पत्यन्तरमेव कल्प्यते इत्यभिप्रेत्याह *अथेति*।

---

(१)अव्यवधानांशनिवेशे तु 'उपकुम्भम' इत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयानापत्तिरिति भावः।

मासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न। अक्लृप्तकल्पनां क्लृप्तव्यु-त्पत्ति(१) त्यागञ्चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक्।

'अपिच समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' 'नीलोत्पलम्' इत्यादौ सर्व्वत्रानन्वयप्रसङ्गः। राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि, 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ कर्म्मत्वादि-संसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात्।

अक्लृप्तकल्पनामिति । समस्यमानपदार्थविषयतानिरूपित-विषयतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वान्तरकल्पनामित्यर्थः॥

ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपा व्यासस-माससाधारण्येकैव व्युत्पत्तिः। सन्निहितत्वं च प्रकृतिघटकत्वे सति प्राग्वर्त्तित्वमिति नोक्तदूषणमत आह—*दिगिति* ॥ तथा कल्पने चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्षया पदत्वस्य प्रकृतित्वघटितस्य व्युत्पत्तौ निवेशे गौरवमित्यादिदिगर्थः॥

ननु प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययघटिततया तत्र प्रकृतित्वप्रत्ययत्वयोरनुगतयोर्दुर्वचत्वेन तत्तद्व्यक्तिभेदेन कार्य्यकारणभावो वाच्यः। तथाच समासस्थले समस्यमानपदार्थस्य प्रत्ययार्थान्वयाऽभ्युपगमे बाधकाऽभावोऽत आह —*अपिचेति* ॥ *अनन्वयप्रसङ्ग इति* ॥ नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः।

अनन्वयमेवाह—*राजपदादेरिति* ॥ लक्षणायामपीत्यपिना सम्बन्धलक्षणायां नितरामन्वयाऽभावः सूच्यते। नचोक्तव्युत्पत्ते-

---

(१) क्लृप्तव्युत्पत्तीति। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व-रूपव्युत्पत्तित्यागमित्यर्थः।

'तण्डुलः शुभ्र' इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे(१)तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । 'शुभ्रेण तण्डुलेन' इत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्थिका, पार्ष्ठिको वाऽन्वय इति ना-

---

स्तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ व्यभिचारोऽत आह-*तण्डुलः शुभ्र इति* ॥ *अभेदेनैवान्वय इति*॥ तथाचैवमेव कल्पयेदित्यभिप्रेत्याह-*अथेति*॥ शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे-*अभेदार्थिकेति* ॥ अथवा कष्ट इव तत्समानाऽधिकरणभीष्माऽऽदिभ्यो द्वितीयादिविभक्तेरनभिहितसूत्रे भाष्यकृताऽभिधानात् सामानाऽधिकरण्यसमानाधिकरणयोर्विशेष्यविशेषयोर्भावस्याभेदस्य विशेषणपदोत्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात् तत्रापि शुभ्रेणेति तृतीयाजन्याभेदोपस्थितिसत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

नन्वत्र अभेदो यदि भेदत्वाऽवच्छिन्नाऽभावस्तदाऽप्रसिद्धिः । भेदस्य केवलाऽन्वयित्वात् । यदि भेदप्रतियोगिकाऽभावस्तदा नीलो वह्निरिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्द्वित्वादिना नीलभेदाभावस्य वह्नौ सत्वाद् विशेषणविभक्त्यर्थैकदेशे भेदे प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तिश्च ।

नच भेदेऽभावे च द्वितीयादेः शक्तिः । भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽन्वयः । उक्तसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्त्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽभावेऽन्वयोपगमान्नोक्तापत्त्यादिरिति वाच्यम् । 'प्रमेयो घट' इत्यादौ प्रमेयत्वाऽवच्छिन्नभेदाऽप्रसिद्ध्योक्तप्रकाराऽसम्भवात् । नीलपदादिपरनीलपदघटितनीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्याऽऽपत्तेश्च । नीलत्वादिना नीलभेदाभावस्य घटेऽबाधात् ।

नच तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाऽभेद एव विभक्त्यर्थः । तथा सत्यपू-

---

(१) प्रातिपदिकार्थकप्रथमेति । प्रातिपदिकस्य अर्थो यस्यास्तादृशी या प्रथमा तदर्थे इत्यर्थः । पाक इत्यादौ व्यापारस्येव प्रातिपदिकार्थस्यापि द्वेधा भानं, विभक्त्या सत्वरूपेण स उपस्थाप्यते इति विरूपोपस्थितेः सत्वेनाभेदान्वयसंभव इतिभावः ।

तिप्रसङ्गः। तथाच समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः।

वैव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य भानाऽसम्भवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावे शक्तिग्रहाऽसम्भवेनाऽपूर्वव्यक्त्यभेदाऽन्वयाऽनुपपत्तेः। अभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वाऽनुपपत्त्या एकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावेऽपरधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धतया भानाऽसम्भवाच्चेति चेन्न। अभेदस्तादात्म्यं, तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः। असाधारण्यं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव प्रवृत्तेः सः। तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थाऽन्वयः। अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य विशिष्य ज्ञातुमशक्यत्वेऽप्येकमात्रधर्मत्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या सुग्रहात् सर्वं सुस्थमिति। *पाष्ठिक इति* ॥ शाब्दबोधोत्तरकालिक इत्यर्थः॥ *अन्वय इति* ॥ तद्बोध इत्यर्थः। अरुणाऽधिकरणरीत्या सर्वेषां विभक्त्यर्थानां प्रथमं क्रियायामेवाऽन्वयेन तत्र शुभ्रादिपदार्थान्वये विभक्तिजन्योपस्थितिसत्त्वात्तत्पक्षेऽपि नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचार इति भावः॥

ननु नामाऽर्थयोरिति व्युत्पत्ते राजा पुरुषस्तण्डुलः पचतीत्यादौ राज्ञः स्वस्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषे, तण्डुलस्य कर्मतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायाऽऽवश्यकत्वेऽपि तत्र राजा पुरुषस्तोकं पचतीत्यत्राऽभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद् व्यभिचारवारणायाऽभेदातिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वं नामाऽर्थनिष्ठप्रकारतायां निवेशनीयम्।

नच विशेषणविभक्तेरभेदाऽर्थकतया निर्वाहः। कट एव कर्मेति भाष्यव्याख्याऽवसरे भीष्मादीनां स्वयमकर्मकत्वेऽपि विशेष्यसम्बन्धिविभक्त्यैव भीष्मादिपदोत्तरं भवितव्यम्। तदेकयोगक्षेमत्वात्। केवलानां च प्रातिपदिकानां "प्रत्ययः" "परश्च" इति नियमेन प्रयोगाऽनर्हत्वात्। यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाज एवं गुणा अपीति "अनभिहित" सूत्रे वदता कैयटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तम। विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरुषादिप्रकारकबोधस्याऽननुभवाच्च। अत एव

किञ्च, 'राजपुरुषः' इत्यादौ सम्बन्धिनि, सम्बन्धे वा लक्षणा। नाद्यः। 'राज्ञः पुरुषः' इति विवरणविरोधात्। समासस-मानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो

व्युत्पत्तौ भेदेनेति पठ्यते। तथाच तत्पक्षे लक्ष्यार्थराजसम्बन्धिनः पुरुषादावन्वयो नाऽनुपपन्नोऽत आह-*किञ्चेति*। *विवरणविरोधादिति*॥

अत्र वदन्ति। विग्रहस्य विग्रियमाणसमानाऽर्थकत्वं नाऽविग्रियमाणजन्यबोधे यद्यद्विशेष्यकत्वे सति यद्यत्प्रकारकत्वं तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकबोधजनकत्वम्। प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासविग्रहत्वाऽनुपपत्तेः। पचति, व्याकरणमधीते इत्यादीनां पाचको वैयाकरण इत्यादिकृत्तद्धितान्तविग्रहत्वानापत्तेश्च। तत्र विग्रहविगृह्यमाणजबोधविषयपदार्थानां विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यात्। नाऽपि तज्जन्यबोधीययावद्विषयकबोधजनकत्वम्। पुरुषस्य राजेत्यस्यापि राजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः। किन्तु विग्रियमाणजबोधजनकत्वं तद् वाच्यम्। प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासजबोधविषयाः परस्परसम्बन्धतात्पर्यविषयीभूताश्च यावन्तः पदार्था उदकादयस्तद्विषयकबोधजनकत्वघटकीयाकर्मतेत्येतावन्मात्रस्य घटकर्मकानयनकृतिारिति विग्रहत्ववारणाय यावदिति। राज्ञः पुरुषः सुन्दर इत्यधिकाऽवगाहिनो राजपुरुष इति विग्रहत्वमिष्टमेव।

वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणाऽर्थप्रयुज्यमाने तस्मिन्नतात्पर्यविषयाऽर्थकपदप्रयोगदौर्लभ्यमेव। पुरुषस्य राजेत्यादेस्तु विग्रहत्ववारणाय तात्पर्यविषयत्वं विशेषणम्। तत्र पुरुषं प्रति यो घटः कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य, घटं नयेत्यादिविग्रहत्वं। कुम्भं करोतीत्यादीनां तु कर्त्तृलक्षणोऽपि न, कर्मकारकाणामेव न्यायनये कुम्भकारादिविग्रहत्वम्। प्रकृते च राजपुरुष इत्यादित्वस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यं अक्षतत्वान्न तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति॥

अन्यथेति। समानाऽर्थकत्वाभावे इत्यर्थः॥ *तस्मात्*॥ वि-

न स्यात् । नान्त्यः । राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् (१) । विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरि-

ग्रहवाक्यात् ॥ *न स्यादिति* ॥ तत्समानाऽर्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णायकत्वादिति भावः ॥ सम्बन्धलक्षणाकल्पं दूषयति ॥ *नान्त्य इति* । नीलोत्पलादिसमाससङ्ग्रहाय समानविभक्तिकत्वपहायोक्तम् । *विरुद्धविभक्तिरहितेति* ॥ विरुद्धविभक्तिकधातुप्रातिपदिकार्थयोः, स्तोकं पचतीत्यादावभेदाऽन्वयदर्शनादाह—*प्रातिपदिकार्थयोरिति* । तथाचाऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकाऽर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया तस्या राजपुरुष इत्यादिसमासोत्तरपदार्थे पुरुषादौ सत्त्वादभेदाऽन्वयो दुर्वार इति भावः ।

ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्याससमाससाधारणं, न विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणवाचकपदाऽप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम् । नीलं घटमानयेत्यादावभावात् । नाऽपि विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतित्वे विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य तदनुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिसन्धीयमानत्वस्य वा नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्त्यैव घटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राभेदान्वयानुपपत्तेरिति चेत् ।

अत्र केचित् । विशेषणपदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकाविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् । साजात्यं च सुत्वादिना प्रथमात्वादिना वा, नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्सजातीयभिन्नत्वाऽभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्राऽक्षतत्वादिति ।

वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमिति मते विरुद्धत्वं स्वार्थभिन्नार्थकत्वम् । नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्निरर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपैव, तदप्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वान्न तदसङ्गतिः । एवं नीलघटमानयेत्या

(१) राजसम्बन्धस्य नामार्थत्वेनाभेदसम्बन्धेनैव पुरुषेणान्वयबोधस्स्यात् नतु आश्रयत्वसम्बन्धेनेति भावः ।

स्यादि प्रपञ्चितं वैयाकरणभूषणे।

अत एव, "वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्षः" इत्यत्र न भक्षमुद्दिश्य-(१)प्राथम्यविधानं युक्तम्। एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति(२) तृती-

---

दिसमस्तस्थले विशेषणविभक्तेरेवाभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदस्याव्याहतम्। अत एव चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ नाऽभेदान्वयाऽऽकाङ्क्षा। तत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसम्बन्धार्थकत्वात्। नाऽपि स्तोकमस्तीत्याद्यसङ्ग्रहः। पूर्वकल्पे तु विशेषणवाचकविभक्तेस्तिङ्विजातीयत्वेनोक्ताकाङ्क्षायास्तत्रासत्त्वेन तदसङ्ग्रहः स्पष्ट एव।

सारे, प्रातिपदिकार्थयोरिति प्रकृताभिप्रायेणैव। तथाच विरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे धातुप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितिः कारणमित्यर्थः फलित इति।

ननु पूर्वनिरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधाकाङ्क्षात्वे, चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ तदापत्तिरत आह—*प्रपञ्चितमिति*॥ विभक्त्यर्थमन्तर्भाव्य नामार्थान्वय एवोक्तव्युत्पत्तिरिति तत्रोक्तम्। तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयमत्र तात्पर्य्यम्। मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षाऽभ्युपेय इत्याह—*अत एवेति*। समास एकार्थीभावस्य सर्वसम्मतत्वादेवेत्यर्थः। *भक्षमुद्दिश्येति*। "ऋत्विजो हविःशेषान् भक्षयन्ति"इति विहितभक्षणमनूद्येत्यर्थः।

एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति। उद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वेन तदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टाऽर्थो-

---

(१) भक्षमुद्दिश्येति। 'होतृचमस' इति समाख्याबलात्प्राप्तं वषट्कर्तृसम्बन्धिभक्षमुद्दिश्येत्यर्थः।

(२) भङ्गापत्तेरिति। समासाद्धि एकरूपेणैव=उद्देश्यविधेयभावरहितेनैव पदार्थोपस्थितिर्भवति, स्वभावात्। भक्षमुद्दिश्यप्राथम्यविधानेतु तद्भङ्गःस्यादितिभावः।

ये। "त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति" इत्यत्राङ्गानुवादेन त्रित्ववि- धानं न युक्तम्। एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं

पस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभङ्गापत्तेरित्यर्थः। तैर्विशिष्टशक्त्य- नभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्षणाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मत- सिद्धत्वात्। न चोद्देश्यतयाऽन्वये यच्छब्दयोगप्राथम्यादीनां विधेयतयान्वये च तच्छब्दयोगादीनां तन्त्रतया तत्र तदभावात् कथं तदापादानमिति वाच्यम्। सति तात्पर्ये, प्रथमो भक्षः, पण्डितो ब्राह्मण इत्यादावुद्देश्यविधेयभावेन बुद्धेरानुभविकत- या यच्छब्दयोगादीनां प्रायिकत्वात्। तादृशशाब्दबोधे अ- समस्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुता तु न। दामोदरः पूज्यो, राज- पुरुषः सुन्दर इत्यादितस्तथा बोधानुपपत्तेस्तत्र च प्राथम्यविशिष्टं भक्षणान्तरमेव विधीयते शब्दवृत्त्या। ततश्च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्राथ- म्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तादिति भावः।

ऽयङ्गैरिति। तत्र हविज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टयत्किञ्चिदङ्ग- विधानं, किं वा त्रित्वविशिष्टाऽङ्गविधानमिति संशये प्रकृता- विज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृते हुतत्वादत्राऽपि शेषभूतत्रित्व- विशिष्टाऽङ्गैरेव स्विष्टकृद्वचनं युक्तमिति पूर्वपक्षे, शेषभूतानि का- निचिदङ्गान्यनूद्य त्रित्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तिस्तस्मात् कल्प- सूत्रोक्तत्रित्वविशिष्टाङ्गान्तरविधानमिति निर्णीतं दशमाध्यायस्य तृ- तीये पादे इत्यर्थः। कल्पसूत्रोक्तानि हृदयाद्येकादशाङ्गानि तु— हृदयं १, जिह्वा २, वक्षा ३, यकृत् ४, वृक्कौ ५। ६, सव्यं दोः ७, उभे पार्श्वे ८। ९, दक्षिणा श्रोणी १०, गुदम् ११, इति। तत्र श्रोणि— दक्षिणोंऽसः, सव्या श्रोणी, गुदं तृतीयमिति।

नन्वेकप्रसरत्वं न विशिष्टाऽर्थोपस्थितिजनकत्वं, किन्तु समास- घटकपदयोरुद्देश्याविधेयभावेनाऽन्वयाऽबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिस्त- द्भङ्गापत्तेरिति तदर्थो, न तु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वभङ्गापत्तिरि- ति। [तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकपदाऽर्थनिष्ठविधेयतानि- रूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योप- स्थितिः प्रतिबन्धिकेति]।

सङ्गच्छते। सङ्गच्छते चाऽरुणाधिकरणारम्भः।

अन्यथा, "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इत्यत्रारुणपदवदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात्, क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया असम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे। तस्मात् समासशक्तिपक्षो(१) जैमिनीयैरवश्याभ्युपेय इत्यास्तां विस्तरः॥ ३४॥

राजपुरुष इत्यादौ राजा चाऽसौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः। चित्रगुरित्यादौ च चित्राणां गमामयमित्येव समानार्थत्वानुरोधात्। वा

नच तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम्। सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्वचित् प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवात्।

वस्तुतस्तु यत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधस्तत्पदार्थोपस्थितिसमवहिततदानुपूर्व्वीविरहादेव तथान्वयासम्भवान्नोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धककल्पनाऽपि। एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थाऽन्वितभक्षविशेष्यकबोधोऽनुभव एवेति नोक्तयुक्त्या मीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेयेत्यत आह—*सङ्गच्छते चेति*। *वाक्याद् भेदेति*।

नच तस्य वाक्यभेदेन प्रकरणे निवेशोऽपि सम्भवति। अमूर्त्तत्वेन क्रियाभिः कारकत्वेन द्रव्यैः सममपि सम्बन्धासम्भवात्। नच तृतीयया ज्योतिष्टोमकरणीभूतप्राकरणिकद्रव्याण्यनूद्य यत् कर्त्तव्यं तदारुण्यगुणकेनेति परिच्छेदकत्वेन तदन्वयो नासम्भवित इति वाच्यम्। तथा सति शक्तिः कारकमिति सिद्धान्तभङ्गापत्तेरित्यपि बोध्यम्। उपसंहरति—*तस्मादिति*। जैमिनीयैरिति वदता नैयायिकमतस्य सयुक्तिकत्वं ध्वन्यते॥ ३३॥

समानार्थत्वाऽनुरोधादिति। समानार्थत्वं च व्याससमा-

---

(१) जैमिनीयैरिति। अर्थान्महर्षिप्रणीतसूत्रविरोधान्नैवं जैमिनीयानां युक्तमिति भावः।

यद्यपि प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरिति "शेषो बहुव्रीहिः" (पा० सू० २।२।२३) इति सूत्राल्लभ्यते इति प्रथमान्तपक्षे(१) वाक्यं, चित्रा गावो यस्येत्येवं सम्भवत्येव। "षष्ठी"(पा० सू० २।२।९) इति समासविधानाद् राज्ञः पुरुष इति च पक्षे वाक्यम्। तथापि तस्य न विग्रहत्वं भिन्नार्थत्वात्, किन्तूक्तस्यैवेति मीमांसकास्तान् प्रसङ्गान्निरस्यति--

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ॥
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३५ ॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातं, तत्र विप-

र्ययोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनकत्वं तदनुरोधादित्यर्थः। उक्तविग्रहवाक्याऽन्तर्गतराजशब्दस्य सम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वान्न विग्रहत्वक्षतिः। सम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तस्य तु सम्बन्धप्रकारकबोधजनकत्वान्न विग्रहत्वमेवं चित्रा गावो यस्येत्यादेरपीत्याशयं प्रकाशयति—यद्यपीत्यादि, मीमांसका इत्यन्तेन। *सूत्राल्लभ्यते इति*। तेन हि, "शेषो बहुव्रीहिः" (पा० सू० २।२।२३) इत्याधिकारात् प्रथमात्रिकस्य द्वितीयाश्रितेत्यादिनाऽनुक्तस्य समासो विधीयते। यद्यपि, "विशेषणं विशेष्येण" (पा० सू० २।१।५७) इत्यादिना तस्याऽपि समास उक्त एव तथापि नाऽसौ प्रथमाशब्देनोल्लिखित इति तत्त्रिकस्य शेषत्वमविकलमिति भावः।

उक्तस्यैवेति। चित्राणां गवामयमित्यादेरेवेत्यर्थः। एवकारेण प्रथमाऽन्तचित्रादिपदघटितस्य व्यवच्छेदः। उपदर्शकपदस्य विवरणम्-अर्थबोधकमिति। आख्यातम्-तिङन्तम्। तत्र तिङन्तघ-

---

(१) प्रथमान्तपक्ष इति। प्रथमान्तानां समास इति पक्षः, प्रथमान्तपक्षः, इति मध्यमपदलोपी समासो बोध्यः। क्वचित् 'प्रथमान्तम्' इति पाठः, तदा तत् वाक्यविशेषणम्। वाक्ये प्रथमान्तत्वञ्च प्रथमान्तपदघटितत्वेन बोध्यम्।

र्थयो दृष्टः । तथाहि । 'आक्षिकः' 'कुम्भकारः' इत्यत्राक्षकरणकव्यापाराश्रयः, कुम्भोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । 'अक्षैर्दीव्यति' 'कुम्भं करोति' इत्यत्राक्षकरणिका देवनानुकूला भावना, कुम्भोपत्त्यऽनुकूला भावनेति बोधः । कृत्प्रत्यये कारकाणामाख्याते च भावनायाः प्राधान्यं वदतो मीमांसकस्याऽपि गुणप्रधानभावांशव्यत्यासो न विवरणत्वबाधक(१) इति नात्र पाक्षिकस्य, 'चित्रा गावो यस्य' इत्यादेर्विग्रहत्वे बाधकमस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

नन्वस्तूक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथा विग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादित्यत आह–

रित विवरणे इत्यर्थः । व्यत्यासमेवाह—*तथाहीत्यादि* ।

ननु तत्राऽपि, यः कर्त्तृलक्षकतयाऽक्षकरणव्यापाराश्रय इति बोधान्न समानार्थकत्वभङ्गोऽत आह–*कृत्प्रत्यये इति*॥ कारकाणाम् कर्त्रादीनाम् ॥ प्राधान्यम् मुख्यविशेष्यत्वम् । कारकाणां प्राधान्यं, "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः" इति न्यायेन, भावनायास्तु "भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तादिति भावः ॥ ३४ ॥

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति ॥ शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः ॥ *सिद्धान्तासिद्धिरिति* ॥ सिद्धान्तस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमित्यर्थः । तथाहि "निषादस्थपतिं याजयेत्" इति श्रूयते । तत्र निषादस्थपतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वोत कर्मधारय इति संशये, कर्मधारयेऽपूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवाद् बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाल्लाघवाऽभावात् षष्ठीतत्पुरुष एवेति पू-

---

(१) विवरणत्वबाधक इति । तद्धितकृतोरर्थप्रदर्शकवाक्ये गुणप्राधान्यवैपरीत्येऽपि यथा विवरणत्वमङ्गीक्रियते तथा चित्रा गावो यस्य इति वाक्येऽपि विवरणत्वं संभवेदिति भावः ।

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाऽविदूरप्राक्क्षणस्थितेः ॥
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तम् ॥ ३६ ॥ न

पर्य्यवस्यँश्चासौ शब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च, तदानीन्तनलाघवमादायाऽधिकरणाऽविरोध इत्यर्थः। अयं भावः। निषादस्थपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे, निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ, निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्व्वत्र शक्तत्वान्नानार्थत्वम्। तथाच, "नानार्थे तात्पर्य्यात् विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनायां(१) पदद्वयेन पूर्व्वोपस्थितार्थे(२) एवोप-

---

र्वपक्षे, तत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाल्लाघवात् कर्मधारय एव। अपूर्वविद्याध्ययनस्योत्तरकल्प्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखतया अदोषत्वादिति सिद्धान्तितम्। तद् विरुध्येत। भवन्मते तत्पुरुषस्वीकारेऽपि गौरवाऽनकाशादिति भावः॥

तदानीन्तनेति ॥ तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गबाहिरङ्गभावाचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः। तदेव विशदयति—*अयम्भाव इति* ॥ निषादरूप इति* ॥ स्थपतावित्यनेनान्वितम् ॥ *निषादानामिति ॥ निषादसम्बन्धिस्थपतावित्यर्थः । तत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्तर्भावेणैकार्थीभावाऽभ्युपगमात् ॥ *निषादस्वामिक इति* ॥ स्थपतिशद्बस्य स्वाम्यर्थकतया निषादाभिन्नस्वामिके पुंसीत्यर्थः। तत्रान्यपदार्थान्तर्भावेण समुदायशक्तिस्वीकारात्(३)। नानाऽर्थ इत्यस्य वृत्यानेकार्थोपस्थितौ जातायामिति शेषः॥ न्यायेनेत्यस्य क तात्पर्य्यमिति सन्देहे सति ॥ तत्कल्पनायाम् तात्पर्य्यकल्पनायाम् ॥

पूर्वोपस्थितार्थ एवेति ॥ समासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्था-

---

(१) तत्कल्पनायामिति। तात्पर्यकल्पनायामित्यर्थः।

(२) पूर्वोपस्थितार्थ एवेति। निषादरूपस्थपतावेव निषादसम्बन्ध्यपेक्षया तदुपस्थितेः प्रथमत एवोत्पत्तेः।

(३) बहुव्रीहिसमासपक्षे इति शेषः।

स्थित्यादिलाघवात् तत् कल्प्यत इति। परेषामपि सति तात्पर्य्ये, 'षष्ठीः प्रवेशय' इति वल्लक्षणाया दुर्वारत्वात् तात्पर्य्यमेव क-

---

पिताऽर्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थिताऽर्थ एवोपस्थितिर्लाघवान्निषादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्य्यमवसीयते तेन विशेषाऽवगतिः। न तु बहिर्भूतपदार्थविषयशक्तिग्रहोपस्थापिते, तदुपस्थितेर्विलम्बितत्वादित्याखण्डलाऽर्थः।

निरुक्तव्यपेक्षैव सामर्थ्यं मूलकृदभिप्रेतमित्यर्थ इदमपि प्रमाणम्। अन्यथा जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपदवृत्त्याऽर्थोपस्थितेरसम्भवेन क्व तन्मूलकशक्तिग्रह इति तस्यान्तरङ्गत्वकथनमसङ्गतमेव स्यादिति बोध्यम्॥ तत् तात्पर्य्यं, कल्प्यते—अवधार्य्यते॥

ननु "संयोगो विप्रयोगश्च" इत्यादिना हरिणा संयोगादीनां विशेषावगतिहेतुत्वं बोध्यते, तत् कथं तात्पर्य्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वमिति चेन्न। नानाशक्त्युपस्थिताऽनेकेषु संयोगादनेकस्मिन्नवधारिते तात्पर्य्ये विशेषावगतिरिति शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेद इति भावाऽर्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्। संयोगादीनां तात्पर्य्यग्राहकतायामेवोपयोगेन तात्पर्य्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वं सर्वसम्मतमेवेति भावः।

ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनायासेनैवाधिकरणसिद्धान्तोपपत्तौ विशिष्टशक्तिपक्षे तादृशसिद्धान्तसमर्थने क्लेशो दुष्परिहर एवेत्यत आह—*परेषामपीति*॥ *प्रवेशयेतिवदिति*॥ तात्पर्य्यस्यैव लक्षणानियामकतया तत्सत्त्वे वाक्यलक्षणया समासाऽन्तरबोधस्य दुर्वारतया तात्पर्य्याभावेनैव तदवगतेर्वारणीयत्वादित्यर्थः।

ननु, "निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपर्य्यायः, श्रेष्ठपर्य्यायो वा। उभयथाऽप्यसौ गुणवचनः। तस्य च जातिवचन(१)निषादपदेन कर्मधारये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातनियमेन स्थपतिनिषादमिति प्रसज्ज्येत, न तु निषादस्थपतिमिति स्यात्। किञ्च उभयथापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यसम्बन्धिसापे-

---

(१)जातिवचनेति। निषादशब्दस्य "शूद्र्यां निषादो जातः पारसवोऽपि वा" इतिस्मृत्युक्तानुलोमजातिविशेषवाचित्वं प्रसिद्धमेव।

ल्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक् ॥ ३५ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

शक्तिप्रसङ्गात् तस्याः स्वरूपमाह--

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ ३६ ॥

क्षत्वेन षष्ठीसमास एव न्याय्यो, न तु कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धान्तसङ्गतिः प्रकृतेऽपीत्यत आह--*दिगिति* ॥ तदर्थस्त्वत एवास्वरसात् "लिङ्गदर्शनाच्च" इति सूत्रं हेत्वन्तरोपसङ्ग्राहकं प्रणीतं महर्षिणा । तच्च शबरस्वामिना, "कूटं हि निषादानामेवोपकारकं, नाऽर्याणामेवञ्च तन्निषादानामेव स्वम्" इति भाष्ये व्याख्यातम् । तथा च कूटदक्षिणालिङ्गात् कर्मधारयत्वे निर्णीते स्थपतिशब्दस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातो बोध्यः सम्बन्धाकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते । एवं लाघवादिविचारस्तु कथञ्चित् सम्भवमात्रेणेति सर्वमनवद्यम् ॥ ३५ ॥

इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम ॥ ५ ॥

प्रसङ्गादिति ॥ "समासे खलु भिन्नैव शक्ति" इति ग्रन्थेन स्मृतायाः शक्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः । अगृहीतवृत्तिकात् पदात् पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चादर्शनात्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानं करणं, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः । तां विना तदनुत्पत्तेः, न तु वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातं पदम् । अतीतानागतशब्दानुसन्धानाच्छाब्दबोधाऽनुदयप्रसङ्गात् ।

वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाभेदाद् द्विविधा । तत्रार्थे पदसङ्केतः शक्तिः । स चेदं पदमिममर्थं बोधयतु इति पदविशेष्यकेच्छात्मकः । अस्मात् पदादयमर्थो बोध्य इत्याकारपदार्थविशेष्यकेच्छारूपो वा, विनिगमकाभावात् । तया चार्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवह्रियते । शास्त्र-

कारादिसङ्केतः परिभाषा । तया चार्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यवह्रियते नदीवृद्ध्यादिपदम् । लक्षणा तु शक्यसम्बन्धः । तत्कल्पिका तु मुख्यार्थबाधोन्नीततात्पर्यानुपपत्तिः ।

तथा हि । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषाऽभावात् प्रवाहाऽर्थकत्वेन तीरतात्पर्यकत्वे उन्नीते तात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनानुपपद्यमानेन तीरशाब्दबोधेन तत्स्मृतिराक्षिप्यते । सा च गङ्गापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति । तद्विषया गङ्गापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्यात्राभावादतस्तीरस्मारिका काचिदन्यैव वृत्तिः कल्प्यते । सा च गङ्गापदशक्यसामीप्यरूपैव तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च । शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणा । उपस्थितिहेतोस्तत्त्वासम्भवात् । नापि स्वबोध्यसम्बन्धः । समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः ।

नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासम्भवः, घटपदस्यापि पटे शक्तत्वप्रसङ्गाद्, घटपदात् पटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटेऽपि सत्त्वात् । यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पटपदेऽतिप्रसङ्गः । तद्विषयत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्युपगमादित्युच्यते, तदापि गङ्गापदात् तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन सन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेन्न ।

गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन ईश्वरेच्छीयगङ्गादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेऽपि न तस्य तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनैवेत्यभ्युपगमान्न तया लक्षणान्यथासिद्धिर्नाऽपि विषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पदे जन्यजनकभावे च सत्त्वेऽपि तत्रातिप्रसङ्गः ।

तत्र लक्ष्योपस्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गौणी, तदतिरिक्तस्तु शुद्धलक्षणेति व्यवह्रियते । शुद्धाऽप्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा । तत्र मुख्यसंसृष्टान्यार्थोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् । शक्याऽविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणात्वम् । 'यष्टीः प्रवे-

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु-चाक्षुषेषु घटादिषु यथाऽनादिर्योग्यता-तदीयचाक्षुषादिकारणता तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तद्बोधकारणतैव योग्यता सैव(१) शक्तिरित्यर्थः।

शय,' 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिके यथायथमुदाहरणे। तत्राऽव्याद्याऽजहत्स्वार्थाऽन्त्या च अहत्स्वार्थेत्युच्यते। तद्भेदान्तराणि त्वन्यतोऽवधार्य्याणीति नैयायिका आहुः॥

मीमांसकास्तु उक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम्। ईश्वरस्यैवाऽनभ्युपगमात्। नन्विच्छाया ईश्वरीयत्वमनुपादेयमेवं चाऽऽधुनिकसङ्केतज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन तादृशसङ्केतस्य वृत्तितानिर्वाहः। आधुनिकसङ्केतत्वेन तात्पर्य्यस्याऽपि वृत्तित्वप्रसङ्गस्तु न, पदार्थोपस्थितिनियामकसङ्केतस्यैव वृत्तित्वेन तस्याऽतत्त्वात्। तज्ज्ञानस्य साक्षादेव शाब्दधीजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापाराऽनपेक्षणाद् वृत्त्युपस्थापितार्थे एव प्रकरणादिना तदवधारणात्।

आधुनिकसङ्केतितडित्थादिपदेषु त्वाधुनिकसङ्केतस्य प्रागवधारितस्य डित्थादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौ नियामकत्वेन तद्वृत्तित्वस्य सौलभ्यादिति चेदेवमपि सङ्केतस्य निष्प्रतियोगिकतया तदीयोक्तविषयत्वस्याऽप्यापातरमणीयतया सम्बन्धित्वाऽसम्भवेन पदार्थाऽनुपस्थापकत्वानिर्वाहात्। तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव। नाऽप्यसौ समवेतः। अभावादावपि सत्त्वात्। किन्तु वैशिष्ट्याख्येन सम्बन्धान्तरेण वर्त्तते इत्याहुः॥

तदेतन्नानामतानि निराकर्त्तुमादौ तत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेन मूलमवतारयति-*तस्याः स्वरूपमिति*॥तस्याः-शक्तेः निर्विषयाणां तेषां कथं घटादिविषयोऽत आह-*चाक्षुषेति*॥ तथाचौपचारिकविषयत्वं न विरुद्धमिति भावः। चाक्षुषपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याऽप्युपलक्षणम्। इन्द्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतायामनादित्वम्। इ-

(१) सैव=बोधकारणतारूपैव शक्तिरित्यर्थः।

नतु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः । आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् । अन्यथा पित्रादीनां सङ्केताज्ञानेऽप्यन्वयबोधप्रसङ्गो, लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् । तथाचावश्यकत्वात् स एव शक्तिरस्तु । स चाधुनिके पित्रादेर्गवादौ चेश्वरस्य चेति चेत् ।

अत्रोच्यते । सङ्केतो न स्वरूपेण हेतुः । (१)अगृहीतश-

न्द्रियजन्यपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वं,न त्वजन्यत्वमव्यावर्त्तकत्वात् । शाब्दनिष्ठबोधकारणतायां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् । तद्बोधकारणता-अर्थबोधकत्वम् ।

ज्ञायमानं पदं करणमभिप्रेत्येदम् । अन्यथा विषयतायां तादृशहेतुताऽवच्छेदकतेत्यर्थो बोध्यः । सङ्केतज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहाऽसम्भवेनावश्यापेक्षणीयतया तस्यैव शक्तित्वमस्तु, "तद्धेतोरेव" इति न्यायात् इत्याशङ्कते-*नन्विति* ॥ तस्याऽशक्तित्वे हेतुराधुनिकेत्यादि ॥ आधुनिके=एतत्कालिकसङ्केतविशिष्टे । तदभावात् =निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः ॥ विशेष्यसत्त्वेऽपि प्रकृते विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन तत्प्रतियोगित्वरूप(२)कारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वनादिभूतेतिप्रसिद्धिप्रदर्शनमात्रार्थकं नतु तच्छक्तिशरीरे प्रविष्टं येन तद्रूपेण तस्य हेतुता सम्भाव्येत। किन्तु बोधकारणत्वत्वेनैव । प्रकृते तेन रूपेण तज्ज्ञाने बाधकाभाव इति चेत्स्यादेवं यदि सङ्केतग्रहमन्तरेणैव तद्ग्रहो भवेन्न तु तत सम्भवतीत्याह-*अन्यथेति*। सङ्केतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वे इत्यर्थः ॥ *लाक्षणिकेति* ॥ तत्राऽप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः ॥ *आवश्यकत्वादिति* ॥ अवश्याऽपेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः ॥ स एव=सङ्केत एव ॥ एवकारेण बोधकत्वव्यवच्छेदः, ॥ सङ्केतस्य स्वरूपतः सामान्यतो विशेषरूपेण वा हेतुत्वमभिमतमिति विकल्पं दूषयति-*उच्यत इति*॥ *स्वरूपेणेति* ॥ स्वस्य यद्रूपमिति व्यु-

(१) अगृहीतशक्तिकात इत्यत्र पदादितिशेषो बोध्यः
(२) कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेत्यर्थः ।

क्तिकादर्थबोधप्रसङ्गात् । नाऽपि सामान्यतो ज्ञातः । प्रमेयत्वादिप्रदेष्वपीश्वरादेः सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिकमीमांसकादीनां (१)तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधोदयेन व्यभिचारात् ।

नचाऽर्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं तथा । ततोऽपि लाघवेनार्थधीजनकतात्वेनैव हेतुतायामस्मत्पक्षासिद्धेः । न चाधुनिकदेवदत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः। तत्रापि·

स्पत्त्या स्वाऽसाधारणधर्मेणोक्तसङ्केतत्वेनेत्यर्थः । दण्डत्वेन घटे दण्ड इव ज्ञानाऽविषय एव सङ्केतत्वेन हेतुरिति यावत् ॥ *अगृहीतशक्तिकादिति* ॥ अज्ञातसङ्केतादित्यर्थः ॥

अर्थबोधप्रसङ्गादिति ॥ सङ्केतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः ॥ *सामान्यत इति* ॥ जनकाजनकसाधारणरूपेणेत्यर्थः ॥ *सङ्केतत्वेनेति* ॥ ईश्वरीयसङ्केतत्वादिना विशेषधर्मेणेत्यर्थः। *तज्ज्ञानशून्यानामिति* ॥ सङ्केत ईश्वरीयत्वमविदुषामित्यर्थः ॥ *लौकिकमीमांसकानामिति* ॥ वैदिकानां तेषां कथञ्चिदीश्वरबोधसम्भवादुक्तं *लौकिकेति* । अथवा लौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयकज्ञानवतां पामराणामिति यावत् । मीमांसकानां चेत्यर्थः । *बोधोदयेनेति* ॥ सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानमात्राद् गवाद्यर्थबोधोदयेनेत्यर्थः ॥

यद्यपि सङ्केतत्वेन सङ्केतज्ञानकारणतावादिमते नेश्वरीयत्वादेर्निवेशस्तस्थापि गवादावीश्वरस्येति तद्ग्रन्थालोचनयेश्वरीयत्वादेर्निवेशस्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दूषितमिति ध्येयम्॥ तत्तदर्थधीजनकग्रहवतामेवेत्येवकारेण निरुक्तसङ्केतज्ञानवत्त्वव्यवच्छेदः । स च तज्ज्ञानशून्यानामित्यस्यैवानुवादः । एवशून्यपाठस्तु सुगमः । इदञ्च शक्तिग्रहरूपकारणप्रदर्शकम । तज्ज्ञानं=सङ्केतज्ञानम् ॥ तथा=हेतुः ॥ *ततोऽपीति*॥ अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासम्बन्धाऽवच्छि·

---

(१) अत्रादिपदम्—चार्वाक बौद्धादिसंग्राहकम् ।

"इदम्पदम् एनमर्थं बोधयतु" इतीच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्याऽवगाहनेन व्यभिचाराभावात् ।

नच स्वातन्त्र्येण बोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्यथा, नेदं तद्धीजनकमिति ज्ञानवतोऽस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोऽनेनेति जानतस्तद्ग्रहापत्तेरिति वाच्यम् ।

ज्ञाऽवच्छेदकत्वस्याऽवच्छेदकत्वाऽपेक्षयाऽर्थधीजनकतात्वेन हेतुताया औचित्येन वैयाकरणे प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ सङ्केतज्ञानस्येदं पदमर्थधीजनकताऽवच्छेदकवादित्याकारकस्याऽर्थधीजनकताऽवच्छेदकत्वाऽवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवादिदं पदमर्थधीजनकमिति ज्ञानस्यैवार्थधीजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुचितं लाघवादिति भावः ।

वस्तुतस्तु तन्मते सङ्केतत्वेनैव हेतुतेति नोक्तविकल्पाऽवसर इति बोध्यम् । सङ्केतज्ञानादेवेत्येवेनाऽर्थधीजनकत्वग्रहव्युदासः ॥ अस्य-बोधकत्वग्रहस्य ॥ व्यभिचारो व्यतिरेकः ॥ तत्राऽपि= सङ्केतमात्रादऽर्थबोधस्थलेऽपीत्यर्थः ॥ *इच्छाग्रह इति* ॥ इदम्पदविशेष्यके तदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहे इत्यर्थः ॥ *अवगाहेनेनेति* ॥ विषयीकरणेनेत्यर्थः । ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयकत्वनियमादिति भावः ॥ *स्वातन्त्र्येति* ॥ इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रकृते चेच्छांऽशे विषयितया विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तज्ज्ञानेन विषयीकरणादिति भावः ॥

अन्यथेति ॥ पारतन्त्र्येणाऽपि बोधकताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्व इत्यर्थः । इष्टापत्तिनिरासायाह-*नेदं तद्धीजनकमितीति* ॥ *अस्माच्छब्दादिति* ॥ एतच्छब्दजन्यैतदाशयकबोधविषयोऽयमर्थ इत्याकारकवर्त्तमानग्रहवत इत्यर्थः । पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वबोधग्रहे विद्यमाने तदंशेऽर्थधीजनकत्वावगाहिन इदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेन बुद्धमनेनेति ग्रहस्यासम्भवात्तदपहायास्मादित्याकारकबोधग्रह उक्तः । एतास्मिँस्तु न तस्य प्रतिबन्धकता, ग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः ॥

तद्ग्रहापत्तेरिति ॥ घटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः । उक्त-

नेदं तद्धीजनकमितिग्रहवतो बाधेन पदे पग्रहं जानतोऽपि तद्ग्रहासम्भवात्। अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति(१)।

ज्ञानस्य विषयकत्वेऽपि न तेन पदांशेऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते येन तस्य शक्तिग्रहत्वं स्यात्। किन्तु बोधांशे तत्पदजन्यत्वमर्थांशे तादृशबोधविषयत्वमेव, तथा तेन तुल्यवित्तिवेद्यतया पदांशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुर्वचं तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभावात्प्रतिबन्धकस्य ग्राह्याभावावगाहिनो नेदं तद्धीजनकमिति ज्ञानस्य जागरूकत्वाच्च।

न च पदनिष्ठार्थपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिर्विनिगमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छाब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन कार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्यशाब्दबोधो व्यभिचारः। एवञ्च द्वितीयशक्तिग्रहरूपात् तस्माच्छाब्दबोधापत्तिः सुकरेति वाच्यम्। तथा सति, नेदमर्थधीजनकमिति ग्राह्याभावानवगाहिनोऽप्रतिबन्धकग्रहस्योपन्यासवैयर्थ्यात्। ग्राह्याभावानवगाहित्वेऽप्युभयविधशक्तिं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यसम्पादने तूक्तज्ञानस्याऽसम्भव एवेत्याशयेन दूषयति–*नेदं तद्धीजनकमिति*॥ बाधेन–अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबन्धकसद्भावेनेत्यर्थः॥ तद्ग्रहासम्भवात्—अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः॥ *अन्यथेति*॥ बाधग्रहेऽपि जायमानस्य, रजतं बुद्धमनेनेति ग्रहस्य, इदं विशेष्यकरजतप्रकारकग्रहत्वे॥ भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन दोषाऽभाववत्त्वमपि सूच्यते॥ *भ्रान्तत्वापत्तेरिति*। तदभाववति तदवगाहिज्ञानवत एव तत्त्वादिति भावः।

---

(१) भ्रान्तत्वापत्तेरिति। अयं भावः। भ्रान्तिज्ञस्य अनेन पुरुषेण शुक्तिकादि रजतत्वादिरूपेण गृहीतमिति ज्ञानावश्यकत्वेन रजतत्वाभाववच्छुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानसंभवात्तस्यापि रजतत्वभ्रमाश्रयत्वं स्यादिति।

इदञ्चार्थधीजनकत्वं पित्रादिसङ्केतज्ञानादेव गृह्यते। अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न बाधः। नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिरिष्टत्वात्। शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारणत्वात्।

किञ्च, प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽनङ्गत्वाच्छाब्दबोधं प्रति(१)शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कार-

---

अत्रेदञ्चिन्त्यम्। यत्रेदं पदमेतदर्थं बोधयत्विति सङ्केतमात्राच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारो दुरुद्धर एव। नच तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम्। सविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यांऽशे तत्प्रकारो न तेन विषयीक्रियते। घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन ज्ञानांऽशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात्। अन्यथा भ्रान्तस्य भ्रान्तत्वापत्तिरनिवार्य्यैव स्यात्॥

अत एव शब्दचिन्तामणौ तात्पर्य्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकाऽनुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिमतापरपदार्थसंसर्गसिद्धस्तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्पदार्थतात्पर्य्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात् पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमिश्रैरिति॥

शक्तित्वग्रहमाह-*इदञ्चेति*॥ शक्तित्वेनाऽभ्युपेतं बोधकत्वं चेत्यर्थः॥ पित्रादीत्यादिनाप्तपरिग्रहः। पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति-*नाऽपीति*॥ *शक्तिग्राहकेति*॥ शक्य इव शक्तिग्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः।

ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तैव सा वाच्या। तथाच लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह-*किञ्चेति*॥ *शाब्दबोधानङ्गत्वादिति*॥ घटादिपदेऽगृहीतशक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादिपदाच्छाब्दबोधा-

---

(१) शक्तिजन्येति। ज्ञायमानवृत्त्युपस्थितिहेतुत्वाभिमते मतेन बोध्यम्। वृत्तिज्ञानस्य कारणत्वमितिमते तु शक्तिजन्य=शक्तिज्ञानजन्येत्यर्थो बोध्यः।

णत्वं वाच्यम् । तथाच कार्य्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् ।

अपिच लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः । शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात् । नचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्य्यतावच्छेदकम् । तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् । अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात् ।

किञ्च, पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवञ्च प्राग्वदेव द्रष्टव्यम् ।

नुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्यक्षाद्युपस्थितेः शाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः ॥

नन्वनायत्या तादृशगौरवं सोढव्यमत आह *अपिचेति* ॥ व्यभिचारो व्यतिरेको बोध्यः । तमेवोपपादयति *शक्तिजन्योपस्थितिमिति* । *अव्यवहितोत्तरत्वेति* ॥ तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाऽधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम् । अत्र स्वपदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिपरम् । लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्राग्वर्त्तिशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । शक्यशाब्दबोधानन्तरभाविलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे उक्तसम्बन्धेन शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिवैशिष्ट्याऽभावेन तत्कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥

अनन्तेति ॥ स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वेनाननुगततया तद्घटिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्य्यकारणभावानन्त्यमिति भावः । न्यायसाम्यादाह *किञ्चेति* ॥ *प्राग्वदेवेति* ॥ शक्तिज्ञानं विनाऽपि लक्षणाज्ञानात् पदार्थोपस्थितेरेवं लक्षणाज्ञानं विनाऽपि शक्तिज्ञानात्पदार्थोप-

नचेदं पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानेन कार्य्यकारणभाव-कल्पनेऽपि तत्तदर्थभेदेनानेककार्य्यकारणभावकल्पने गौरवं तत्रापि समानम्। परस्परव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्व-(१)घटितत्वे च सुतरामिति वाच्यम्। शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन कार्य्यकारणभावानन्त्यस्य तत्रापि साम्यात्। लक्षणाकार्य्यकारणभावकल्पनागौरवं परं तत्रातिरिच्यते।

अथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता, वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणतेत्येवं मया वाच्यमिति चेन्न। शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदप-

---

स्थितेस्तयोरुपस्थितिहेतुतायां परस्परं व्यभिचारः। अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्य्यताऽवच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवम् तद्वदेवेत्यर्थः।

ननु बोधकत्वशक्तिवादिनाऽपि गङ्गापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहाल्लक्ष्यार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिवारणाय कारणतावच्छेदककुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आवश्यकस्तथाच लक्षणावादिमते क गौरवमित्याशङ्क्य निराचष्टे *नचेति* ॥ *परस्परेति* ॥ गङ्गापदनिष्ठतीरबोधकत्वग्रहं विनाऽपि तीरादिपदनिष्ठतादृशशक्तिग्रहेण तीरबोधात्तयोः परस्परजन्यबोधे व्यभिचारप्रतिरोधायेत्यर्थ ॥ *शक्तिभ्रमानुरोधेनेति* ॥ गङ्गापदस्य तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपस्थित्यादेः सर्वमतसिद्धतया तत्राऽपि तत्तत्कारणतावच्छेदककोटौ तत्तत्पदतत्तदर्थनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥

तत्रेति ॥ लक्षणास्वीकर्त्तुरित्यर्थः ॥ शक्तिज्ञानकारणतायां शक्तेश्शक्तित्वेन निवेशे स्यादेवोक्तदोषः। किन्तु वृत्तित्वेनेति न तत्सम्भावनेत्याशङ्कते-*अथेति* ॥ *वाच्यमिति* ॥ शक्तिजन्योपस्थिताविव लक्षणाजन्योपस्थितावपि शक्तिलक्षणासाधारणवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वसत्त्वादिति भावः ॥ *शक्तिलक्षणेति* ॥ शक्तिभिन्नत्वे सति लक्षणाभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वस्येत्यर्थः ॥ *शाब्दबोधानुकू-

---

(१) कार्यतावच्छेदकत्वाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे चेत्यर्थः।

पदार्थसम्बन्धत्वस्य वा वृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वाच्छ-क्तित्वमपेक्ष्य गुरुत्वात् । शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकपदाऽर्थोप-स्थितिहेतुवृत्तेरज्ञाने तद्घटितकार्यकारणभावग्रहस्याप्यसंभवा-त्(१) ।

अथ ममापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता, शक्यसम्बन्धज्ञानरू-पलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेशादितिचेन्न । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थि-

---

लेत्यादि* ॥ शाब्दबोधजनिका या पदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानज-न्योपस्थितिस्तदनुकूलेत्यर्थः । कारणताऽवच्छेदकत्वे उभयसाधा-रणं दूषणमाह-*गुरुत्वादिति*॥ अस्मदभिमतशक्तित्वमपेक्ष्य निरुक्ता-न्यतरत्वादेर्गुरूत्वादित्यर्थः । द्वितीये दूषणान्तरमाह-*शाब्दबोध-हेत्विति* ॥ शाब्दबोधानुकूलत्वस्य तज्जनकत्वस्य कारणताऽव-च्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेन तस्य च पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वात्म-कतया तज्ज्ञानस्य स्वघटकवृतित्वज्ञानं विना असम्भवेन कार्य्यकार-णभाव एव दुर्घट इत्यर्थः । तथा च वृत्तित्वग्रहे शाब्दबोधपदार्थोप-स्थित्योः कार्य्यकारणभावग्रहस्तद्ग्रहे च निरुक्तपदपदार्थसम्बन्ध-त्वरूपवृत्तित्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयेणोक्तस्य वृत्तित्वासम्भव इति भावः।

वस्तुतस्तु विजातीयपदार्थोपस्थितिजनकपदपदार्थयोः सम्ब-न्धः शक्तिः । वैजात्यस्य निवेशाच्च नाकाशोपस्थितिजनकसमवा-यादावतिव्याप्तिः । तादृशवैजात्यपरिचायकञ्च शाब्दबोधानुकूलेति । न तु तेन रूपेणोपस्थितेर्निवेश इत्यान्तमलक्षणस्यादुष्टत्वमिति ॥ *ममापीति* ॥ लक्षणाऽङ्गीकर्त्तुरपीत्यर्थः ॥ *प्रवेशादिति* ॥ त-थाच लक्षणाज्ञानस्याऽपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेन लक्षणाज्ञानजन्यल-क्ष्यार्थोपथित्यादौ शक्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थः । विष-यमनिवेश्यैव यदि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावः स-

---

(१) असम्भवादिति । शाब्दबोधानुकूलत्वं-शाब्दबोधकारणत्वं, तस्य च कारणतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहत्वेन, उक्तहेतुतावच्छे-दकस्य दुर्ज्ञेयत्वेन च कार्यकारणभावग्रहस्यासंभवादित्यर्थः ।

स्योः कार्य्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा गङ्गातीरयोः सम्बन्धग्रहवतो गङ्गापदशक्तिं जानतोऽपि गङ्गायां घोष इति वाक्यात्तीरबोधप्रसङ्गः । शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात् ।

अपि च घटमानयेति वाक्यं,हस्तिनश्च स्मरतो (१) घटपदादिभ्यो घटादेर्गजाद्धस्तिपकस्य च समूहालम्बनस्मरणवतो घटानयनवद्धस्तिपकस्यापि शाब्दबोधापत्तिः। समूहालम्बरूपायां पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्वसत्त्वात् ।

तथाच विषयतया शब्दबोधं प्रति तदंशविषयकवृत्तिजन्योप-

म्भवेत् तदा स्यादप्युक्तप्रकारः । स एव न सम्भवतीत्याह-*शक्तिज्ञानेति* ॥ *आवश्यकत्वादिति* ॥ तदर्थविषयकोपस्थितिं प्रति तदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुताया अवश्यकल्प्यत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वमेवाह-*अन्यथेति* ॥ शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे समानविषयत्वानिवेशे इत्यर्थः । सम्बन्धाग्रहवत इत्युक्त्या लक्षणाज्ञानासत्त्वं बोधितम् ॥ *गङ्गापदेति* ॥ प्रवाहरूपाऽर्थनिरूपितबोधकत्वशक्तिं गङ्गापदे जानत इत्यर्थः ॥ *तीरबोधप्रसङ्ग इति* ॥ तीरोपस्थितेस्तद्द्वारकशाब्दबोधस्य चापत्तिरित्यर्थः ।

ननूक्तापत्तिवारणाय वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दबोधयोरेव कार्य्यकारणभावे समानविषयकत्वं निवेश्यतां, कृतं वृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेन तन्निवेशेनेत्यत आह-*अपि चेति* ॥ हस्तिपकस्मृतेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वसम्पत्तये हस्तिनोऽपि वाक्यात् स्मृतिविषयता दर्शिता । समूहालम्बनेत्यत्रालम्बनपदं विषयपरम् ॥ *वृत्तिजन्योपस्थितिरिति* ॥ तद्विषयकत्वावच्छिन्नवृ-

---

(१) स्मरत इति । एकस्मरणविषयत्वं स्वीकृत्येदमुदाहरणम् । वस्तुतस्तु स्मरणस्यैकत्वमित्यत्र न निर्भरः । क्षणिकस्मरणद्वयादपि वक्ष्यमाणसमूहालम्बनस्मरणनिर्वाहो भवतीति दिक् ।

स्थितिर्हेतुरिति वाच्यम् । एवञ्च लक्षणाया अपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमसम्भवदुक्तिकमिति । एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति न लक्षणाज्ञाने कार्यकारणभावान्तरं ममापीति परास्तम् । प्रयोज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वाच्चेत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ॥ ३६ ॥

त्तिज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपितजन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरित्यर्थः । उक्तस्थले हस्तिपकोपस्थितेर्वृत्तिज्ञानाजन्यत्वेऽपि न तन्निष्ठा जन्यता हस्तिपकविषयत्वेनाऽवच्छिद्यते । नापि वृतिज्ञाननिष्ठजनकतायां हस्ती विषयत्वेनावच्छेदको, वृत्तिज्ञाने धर्मित्वेनाभावादिति नोक्तापत्तिरेवं च वृत्तिज्ञानोपस्थितिशाब्दबोधानां समानविषयकत्वेन हेतुहेतुमद्भावः फलतीति भावः। *असंभवदुक्तिकमिति*॥ लक्षणाज्ञानस्य शक्तिविषयकत्वेऽपि तीरविषयकशक्तिग्रहात्मकत्वस्याभावादितिभावः ।

एतेनेति ॥ द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासम्भवेन वक्ष्यमाणदूषणेन वेत्यर्थः ॥ *शक्तिप्रयोज्येति* ॥ लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानाऽधीनत्वेन तज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वान्न लक्षणावादिमते हेत्वन्तरकल्पनेत्यर्थः ॥ *अनतिप्रसक्तस्येति* ॥ जन्यजन्यत्वस्य लक्षणाज्ञानजन्योपस्थिताविव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिर्णयविधया तदशक्तिज्ञानजन्यशक्यवानित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुव्यवसायात्मकोपस्थितावपि सत्त्वात्तद्विषयस्याऽपि शाब्दबोधापत्तिः । साक्षाज्जन्यत्वस्य तत्स्वरूपत्वे लक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यसंग्रहः । उभयसाधारणस्य तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । स्वरूपसम्बन्धस्य तस्योभयसाधारण्यं तु सुतरामसम्भावितमिति भावः । अन्यथा सिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वरूपं शक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारणं सुवचमित्यन्ये । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

अत्र वदन्ति । अर्थबोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचकव्यवहारनियामकशक्तित्वसम्भव एवोक्तकार्यकारणभावे-

गौरवलाघवादिचर्चा, न तु तस्य तद्रूपत्वसम्भवः । तथाहि । शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादम् । सा च भवदुक्तार्थधीजनकत्वस्य वृत्तित्वेन सम्भवति तद्रूपायास्तस्याः शाब्दधीजनकतायामनवच्छेदकत्वात् । आत्माश्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासम्भवात् ।

किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहार दृष्टाऽप्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते प्रयोज्यघटानयनादिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छाब्दस्यैव हेतुतायामवधार्यमाणायामसम्बद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य जनकत्वात्मकत्वासम्भवः । स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्मान्न बोधकत्वं शक्तिः । एवं न्यायमताभ्युपेताऽस्मात् पदादेतदर्थविशेष्यकबोधो भवत्वित्याकारकेश्वरेच्छाविषयत्वस्याऽपि सङ्केतीयगङ्गापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्यकतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्य्यवसितस्य न शक्तित्वं, लक्षणोच्छेदापत्तेः ।

पदात् तीरबोधो भवत्वितीच्छाया अपि भगवतः सम्भवात् । तादृशाऽवच्छेदकतात्वेन शाब्दे शक्तिज्ञानस्य कारणताकल्पने गौरवाच्च । तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेऽपि न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वं, किन्तु शुद्धाऽवच्छेदकतामात्रेणेति न तादृशशक्तिस्तीरे इति तु शिष्यप्रतारणामात्रम् । इच्छाविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च । तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव ।

तस्य च लक्षणं व्यावृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानासिद्धत्वाल्लक्ष्यबोधार्थे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्तेरपि स्वीकार आवश्यकः । तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वान्तरकल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथाऽनुपपत्तेश्च । अत एव शक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छते ।

अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दरूपं प्रत्येकरूपेणैव हेतुता । तथाहि । नच्छाब्दं प्रति शक्तित्वाऽवच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपिततदर्थविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुता । शक्तिसम्बन्धेन, शक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् । शक्तित्वानिष्ठावच्छेद-

कतायां पर्य्याप्तिरनिवेशेन शक्यसम्बन्धसंसर्गकज्ञानस्यापि तेन क्रोडीकरणात्। परन्तु, पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितताहशसांसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वाऽनभ्युपगमान्न शक्तिसम्बन्धेन पदाऽभावप्रकारकबुद्धिप्रतिबध्यत्वं लक्षणाज्ञानस्य।

"इन्द्रियाणाम्" इत्यादिहरिपद्यस्य त्वयमर्थः-इन्द्रियाणां चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरुषप्रयत्नाऽनपेक्षा यथा योग्यता तदीयचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकरूपास्ति तथाऽर्थैः साकमपि पदानां सम्बन्धो योग्यता तच्छब्दबोधजनकताऽवच्छेदकधर्मो, न तु जनकत्वमेवोक्तयुक्तेरिति न तद्विरोधोऽपीति सर्वमनवद्यमिति॥

तद्ग्राहकं च-व्याकरणस्मृत्यादि। तदुक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥इति।

तत्र व्याकरणादिकं लाघवसहकृतमेव शक्तिग्राहकमिति नैयायिकमतम्। यतो लाघवसहकृतेन, "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इति सूत्रेण कृतावेव शक्तिः परिच्छिते, न तु कर्त्तरीति यत्नैतत्तथोक्तम्। एवं, "गुणे शुक्लादय" इति कोशेनापि लाघवसहकृतेन गुण एव शक्तिर्निर्द्धार्यते न तु गुणिनि गौरवात्। गुणिबोधस्तु शुक्लादिपदेभ्यो निरूढलक्षणयैवेति च तदुक्तेः। निरूढत्वं च प्राङ्निरुक्तम्।

उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानात्मकस्याऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयादिर्गवयादिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम्। इदमेतद्वाच्यकमित्याकाराऽऽप्तवाक्यादपि तद्ग्रहः। आप्तत्वं च तदर्थविषयकयथार्थज्ञानवत्त्वम्। व्यवहाराद् यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेनाऽऽनीते घटे पार्श्वस्थो, घटकर्मकानयनादिकार्यं घटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमीते। व्यवहारे व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वात्। अनन्तरं तद्धेतुजिज्ञासायामुपस्थितं तद्वाक्यमेव तद्धेतुत्वेनाऽवधारयति। तस्य चाऽर्थासम्बद्धस्य तद्धेतुत्वानुपपत्त्यार्थेन साकं पश्चाद् वाक्यस्य सम्बन्धमवधारयति। सैव शक्तिरिति व्यवह्रियते।

यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यस्यैव वाक्यार्थेऽवधारितः सः, तथापि घटं नय गामानयेत्यावापोद्वापाभ्यां पश्चाज्ज्ञातप्रत्येकपदशक्तिग्रहेण प्राग्ज्ञातवाक्यशक्तिग्रहं चन्द्रादिज्योतिःशास्त्राध्ययनजन्यशतयो-

जनादिपरिमाणग्रहेण पाश्चात्येन प्राथमिकाल्पपरिमाणग्रह इवाऽप्रामाण्यं गृह्यते इति नैयायिकाः। प्रत्येकपदशक्तिग्रहणैवाकाङ्क्षादिसहकृतेन वाक्याऽर्थबोधोपपत्तिरिति तदाशयः।

अन्ये तु वाक्याऽर्थशक्तिग्रहस्य प्रत्येकपदशक्त्युपजीव्यत्वात्तेनैतबाधासम्भवेन प्रागुजातशक्तिग्रहस्यैव बलवत्त्वमित्याहुः।

वाक्यशेषात्तु, "यवैर्जुहोति" इत्यत्र-यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्याणां प्रयोगात् क्व शक्तिरिति सन्देहे, "यत्राऽन्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति" इति वाक्यशेषेण दीर्घशूकविशिष्टे तन्निर्णयः। विवरणस्य यथा शक्तिग्राहकत्वं तथा धात्वर्थनिरूपण उक्तम्। "इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति" इत्यादौ प्रसिद्धसहकारादिपदसान्निधानात् पिकादिपदानां कोकिलादौ शक्तिपरिच्छित्तिरिति। सैषा शक्तिर्नानार्थेषु संयोगादिना नियम्यते। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

> संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
> अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याऽन्यस्य सन्निधिः॥
> सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
> शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥ इति॥

शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेदे सन्देहे तन्निरासद्वारा विशेषनिर्णयस्य जनकाः संयोगादय इति तदर्थः। शक्योपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तत्तदर्थबोधजनकत्वं तेषामिति भावः।

तत्र सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुरिति क्रमेण संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे। साहचर्यं सादृश्यम्। सदृशयोरेव प्रायशः सहप्रयोगादेवञ्च रामलक्ष्मणावित्यादावुभयोर्नामार्थयोर्युगपदेव साहचर्यग्रहाधीनतात्पर्यग्रहेण विशेषाऽवगतिरिति नान्योन्याश्रयः। 'रामार्जुनगतिस्तयोः' इत्यादौ विरोधेन सा। 'अञ्जलिना जुहोति' 'अञ्जलिनादित्यमुपतिष्ठते' इत्यादौ धात्वर्थवशात्तदाकाराऽञ्जलिपरत्वम्। 'सैन्धवमानय' इत्यादौ तु भोजनादिरूपप्रकरणेन सा। 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इत्यादौ 'तेजो वै घृतम्' इत्यादिस्तुतिरूपाल्लिङ्गादक्तपदस्य घृतसाधनाऽञ्जने तात्पर्यावगतिः। 'रामो जामदग्न्य' इत्यादौ जामदग्न्यपदसान्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता। एवम् 'अभिरूपाय कन्या देया' इत्यत्राऽभिरूपतरायेति सामर्थ्यादवगम्यते।

'यश्च निम्बं परशुना' इत्यत्रौचित्यात् परशुपदस्य छेदनाऽर्थत्वम्। 'भात्यत्र परमेश्वर' इत्यत्र राजधानीरूपदेशात् परमेश्वरपदस्य राजपरत्वम्।

'चित्रभानुर्भाति' इत्यत्र चित्रभानुपदं रात्रौ वह्नेर्दिवा सूर्य्यस्य बोधकम्। 'मित्रं भाति', 'मित्रो भाति' इत्यादौ व्यक्तेः=लिङ्गादाद्ये सुहृदोऽन्त्ये सूर्य्यस्य बोधकं मित्रपदम। 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीम्' इत्यत्र स्वरात् तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः। आदिपदात् षत्वणत्वादि। यथा, 'सुसिक्तम्' इत्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूजाऽर्थकत्वं, सुषिक्तमित्यत्रोपसर्गस्य न्यासाऽर्थकत्वम्। एवं, 'प्रणायक' इत्यत्र णत्वात् प्रणयनकर्तृबोधः। 'प्रनायक' इत्यत्र तदभावात् प्रगतनायकबोध इत्याद्यूह्यम्॥

यत्तु पदपदार्थयोर्योऽर्थः स शब्दो यः शब्दः सोऽऽर्थ इतीतरेतराऽध्यासमूलकतादात्म्यं भेदव्यापृक्तमस्ति। तस्य वाचकः प्रणवादि। 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति भेदाभेदयोर्दर्शनात्। आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी, अभेदस्योद्भूतत्वविवक्षया त्वन्त्ये प्रातिपदिकाऽर्थे प्रथमा। स एव सम्बन्धः पदतर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः। शक्तिस्तु सङ्केतः पदार्थान्तरं वेति भट्टानुयायिमतम्।

तत्तु न साधीयः। अध्यासमूलकस्याऽसतस्तस्य सम्बन्धत्वासम्भवात्। भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्धत्वेनैकत्रासम्भवाच्च। कस्यचित् तथाऽध्याससम्भवेऽपि सर्वेषां तथाध्यासे मानाभावात्। घटपदनाशेऽपि घटस्योपलभ्यमानतया तयोस्तादात्म्यस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च।

न च पाकरक्ते प्राक् श्यामेऽपि पाकोत्तरमयमिदानीं न श्याम इति प्रतीतेर्भेदाभेदौ न विरुद्धाविति वाच्यम्। अव्याप्यवृत्तीनां तेषामेकाऽवच्छेदेन विरोधानपायात्। अत एव, तत्र देशकालावच्छेदकभेदेनैव 'अयमिदानीं न श्यामो,' 'वृक्षो मूलेन कपिसंयोगी,' इति, न तु तदनवगाहिनो घटोऽयं न श्यामो वृक्षो कपिसंयोगीति प्रतीतिः। किन्त्वभेदवादे घटपदनाशे घटनाशापत्तिरेव शब्दवदर्थस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरिति बहुव्याकोपः। शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा वक्ष्यते।

नचाऽत्यन्तभेदे घटः पटोऽत्यन्ताऽभेदे घटो घट इति सामानाधिकरण्यादर्शनाद्भेदाभेदवादोपपत्तिरिति शङ्क्यम्। 'शब्दो घट' इत्याद्यननुभवात् 'अघटो न शब्दो', 'घटो न घट' इत्याद्यनुभवाच्च भेदस्यैव सिद्धेः। 'ओमित्येकाक्षरम्' इत्यादौ त्वक्षरपदस्य तत्प्रतिपाद्ये निरूढलक्षणायाः सामानाधिकरण्योपपत्तेस्तद्वाक्यस्योपासनाकाण्डस्थतया भेदेऽप्यभेदोपासनपरतयोपपत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः।

सा च शक्तिस्त्रिधा—योगो, रूढिर्योगरूढिश्चेति। प्रकृतिप्रत्ययनिरूपिता तत्तदर्थे या शक्तिः स योगस्तन्मात्रेणार्थबोधकं पदं यौगिकमिति व्यवह्रियते। यथा पाचकादिपदम्। तद्घटकधातुप्रत्यययोः पाकादौ कर्त्रादिकारके च व्युत्पन्नत्वात्। अवयवार्थाप्रतीतौ केवलसमुदायस्य तत्तदर्थे या शक्तिः सा रूढिस्तयार्थबोधकं पदं रूढम्। यथा मणिनूपुरादि। अश्वगन्धादिपदात्तु कदाचिदोषधिविशेषसमुदायनिरूपितशक्त्योषधिबोधः। कदाचित्तु अश्वस्य गन्धोऽस्यामिति व्युत्पत्त्या वाजिशालादिबोधोऽवयवशक्त्येति यौगिकरूढिः पृथङ्नोक्ता उक्तयोरेवान्तर्भावात्।

"रूढिर्योगापहारिणी" इति तु प्रकरणाद्यभावे लाक्षणिकं तद् वाजिशाला इत्यपरे। यत्रावयवार्थसहकृता समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिस्तयार्थबोधकं पदं योगरूढम्। यथा पङ्कजादिपदम्। तत्र पङ्काधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिष्टबोधाद् अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि पद्मबोधाच्च तत्र लक्षणावसर इत्यादि प्रपञ्चितं पूर्वमेव

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे शक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहे तदाऽऽहितसंस्कारजन्यतीरादिस्मृत्या तीराऽधिकरणकघोषशाब्दबुद्धिः। लक्ष्यव्यवहारान्यथानुपपत्त्या लक्षणाया अवश्यमभ्युपेयत्वात्। अन्यथाऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं च तत्कल्पने बीजम्। यथोक्ते क्वचिन्निराकाङ्क्षत्वमपि तद्बीजम्। यथा "वदनं तस्या वदनं मुखममुखं भाति चान्यासाम्" इत्यत्र तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवदनत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनत्वावच्छिन्नविशेष्यताको बोधो न सम्भवति। तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ विधेयताऽवच्छेदकभेदस्य तन्त्रत्वादिति वदनत्वावच्छिन्नार्थकवदनपदनि-

रूपिताकाङ्क्षा न वदनपदेऽस्त्यतत्र वदनपदं लक्षणयाऽऽह्लादकपरम्। तदुपस्थिताह्लादकत्वाऽवच्छिन्नास्याभेदान्वयो वदनं अनुशासनबोधितनैराकाङ्क्ष्यमपि क्वचित्तथा। यथा,

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम्।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्॥

इत्यत्र भुजिधातोरवनवाचकादात्मनेपदनिराकाङ्क्षतया वाच्यार्थबुद्धौ प्रतिबद्धायां तद्धातुना स्वार्थपालनसम्बन्धिशासनं लक्ष्यते। आत्मनेपदसमभिव्याहृतभुजत्वावच्छेदेनाऽऽख्यातबोध्यकर्त्रन्वितपालनबोधस्वरूपाऽयोग्यत्वरूपनैराकाङ्क्ष्यस्य, "भुजोऽनवने" (पा० सू० १। ३। ६६) इति सूत्रेण बोधनात्। तत्र केवलपदेन तात्कालिकरामाऽभिन्नपृथिवीपालकर्त्तृकभोगकर्मनिष्ठाऽन्योन्याऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वयोगिनी व्यक्तिरभिधीयते। एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः।

एवञ्च तत्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालकर्त्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्त्ता पृथिव्यन्यस्त्रीकर्मकभोगाकर्त्ता रामाभिन्नः पृथिवीपाल इति न्यायनये वाक्याऽर्थबोधः। 'द्विरेफो मधुरं रौति,' 'पिकः कूजति कानने' इत्यादौ तु मुख्याऽर्थबाध एव लक्षणाबीजम्। किन्तु सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते। लक्ष्यसमासाऽर्थरेफद्वयाविशिष्टघटितत्वात्तस्याः।

तथाहि। येन पुरुषेण द्विरेफादिपदस्य प्राणिविशिष्टे शक्तिर्न गृहीता, किन्तु द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या रेफद्वयसम्बन्धिभ्रमरपदे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्राणिविशेषविशेष्यकमधुराऽऽरावकर्त्तृत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्य्यविषयस्यानुपपत्त्या द्विरेफपदात् स्वलक्ष्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वलक्षणयोपस्थिते प्राणिविशेषे मधुराऽऽरावकर्त्तृत्वान्वय इति द्विरेफपदेन भ्रमरपदमुपस्थाप्यते। तेन च प्राणिविशेषोपस्थितिरिति तु न सम्यक्। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेस्तत्र प्रत्यायथर्थान्वयाऽसम्भवात्। भ्रमरपदे लक्षणायामपि न तेन तदुपस्थितिरुच्चरितस्यैवाऽर्थप्रत्यायकत्वादित्यप्याहुः। एवं, "पिकः कूजति कानने" इत्यादावपि बोध्यम्।

एवं—

गङ्गा हरति वै पुंसां दृष्टा पीताऽवगाहिता।

इत्यत्र पीता गङ्गा पापं हरतीति वाक्ये गङ्गापदात् स्वशक्यप्रवाहाऽवयवाऽवयविभावसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहाऽऽहितसंस्कारसहकृतादुपस्थितोद्धृतजले पानकर्मत्वाऽन्वयः । तात्पर्य्याऽनुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणाबीजम् । तदुन्नायकत्वेनैवोक्तैनराकाङ्क्षयादीनामुपयोगः । अत एव, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्ट्यादिपदानां तद्धारणकर्त्तरि लक्षणा । यष्टिषु प्रवेशकर्मत्वाऽन्वयानुपपत्त्यभावेऽपि भोजनादिप्रकरणोन्नीततात्पर्य्याविषयभोजनप्रयोजकप्रवेशकर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात् । एवं 'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'छत्रिणो यन्ति' इत्यादिष्वप्युक्तम् ।

ननु छत्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाक्यतया न्यायनये कथं तस्य लक्षणा, शक्याप्रसिद्धेः । किञ्चाऽत्र नैकसार्थगन्तृत्वं लक्ष्यताऽवच्छेदकम् । यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः ॥ गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविरहादिति चेत् सत्यम् । सम्बन्धिशक्तमतुप एव तत्रैकसार्थसम्बन्धिलक्ष्यकत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः । न च छत्रपदवैयर्थ्यम् । तस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थक्यात् । 'लाक्षिणकपदं नाऽनुभावकम्' इति सम्प्रदायः । स्वशक्याऽनुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वम् । इतरपदार्थेन सह स्वशक्याऽनुभावकत्वेन अशक्याद्घोषादिपदादेव तीराऽनुभवोपपत्तेर्न शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतां मते स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेनैव पदस्याऽनुभावकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्याऽननुभावकत्वमिति तन्मूलम् । न च तत्सम्भवति । शक्योपस्थितात्तीरादेरप्रकृतार्थतया तत्र प्रत्यार्थान्वयासम्भवात् ।

वस्तु तस्तु लाक्षणिकं पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थः । उद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । अत एव,"न विधौ परः शब्दाऽर्थ"इति सङ्गच्छते । किञ्च । तन्तुसंयोगहेतुत्वतात्पर्यकं, 'तन्तुः पटं जनयति' इति सर्वलाक्षणिकवाक्येऽन्वयाऽनुभवाऽपलापाऽऽपत्तेर्लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेव न्याय्यम् । गङ्गापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतिश्च तादृशप्रवादे नाऽभिनिवेष्टव्यम् ।

ननु 'स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामह' इति न्यायात्तीराद्यवाचकगङ्गादिपदाऽभिधानमनुचितम् । प्रयोजनाजिज्ञा-

नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद् बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्। तथाच साधुताऽपि स्यात्। शक्तत्वस्यैव साधु-

---

तायां पावनत्वादिप्रतिपत्तये तदिति यदि, तर्हि वृत्तिं विना तस्य शब्दे भानासम्भवात्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तिरपि तृतीयाऽङ्गीकरणीया। अत एव,

अबलानां श्रियं हृत्वा वारिवाहैः सहाऽनिशम्।
तिष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपागतः॥

इत्यत्राऽशक्तानां श्रियमपहृत्य पुंश्चल्यो जलवाहकैः साकमरमन्त इत्यऽतात्पर्य्यविषयं रूढ्यर्थाऽनालिङ्गितार्थाऽन्तरस्याऽपि प्रतीतिः। सा चार्थद्वारिकाऽपि भ्रमधर्मिकाविघ्नध्वंसोऽपि "स्वमीरतस्तेन गोदातीरनिकुञ्जप्रतिष्ठितनिसर्गादश्वसिंहेन" इत्यादौ प्रतिभाजुषां वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यस्फूर्तौ सिंहप्रतीत्यनन्तरं गोदातीरेष्वश्वभीरुभ्रमणीयोग्यत्वप्रत्ययादिति चेन्न।

रूढ्यर्थानालिङ्गिताऽर्थस्य केवलयोगेन प्रतीत्यसम्भवेऽपि लक्षणया तस्याः सूपपादत्वात्। पावनत्वादिप्रतीतिर्विशिष्टलक्षणयाऽपि शुद्धलक्षणयेवाऽनुपपत्तिपरिहारे विशिष्टे तदभ्युपगमे बीजाऽभाव इति तु न। यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राऽपि तदनापत्तेः। वाच्याऽर्थवैयञ्जनिकबुद्धेरनुमानेनाऽपि गतार्थत्वाच्च।

वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवेतोऽपि तथा तात्पर्य्यमेवोन्नीयते न त्वन्वयबोधोऽनुमितिर्वा। बोधे व्यभिचारपक्षे धर्मतया सन्देहे वा तयोरसम्भवात्तत्रैव तैर्व्यञ्जनोल्लासाऽभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तरः॥ ३७॥

यदि प्रकरणाऽनुभाविको लोकानां स्वरसवाही शब्दादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यञ्जनावृत्तिरप्रत्यूहैवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतमवस्थ्य मूलमवतारयति *नन्विति*॥ एवं=बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे॥ तत्राऽपि=अपभ्रंशात्मकभाषायामपि॥ *स्यादिति*॥ तस्या अपि बोधकत्यादीश्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नाऽयमतिप्रसङ्ग इति भावः। इष्टापत्तावाह–*तथाचेति*॥"नाऽपभ्रंशितवै" इत्यादिनिषेधविधिविषयत्वानापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः॥

तथा व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते—

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥

असाधुः गाव्यादिरनुमानेन साधुशब्दमनुमाय, वाचको बोधकः कैश्चिदिष्यते । तथाच लिपिवत्तेषां सधुस्मरण एवोपयोगो, न तु साक्षात्तद्वाचकत्व(१)मतो, न साधुत्वमिति भावः । उक्तं हि वाक्यपदीये—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।
तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ॥

द्विधेति ॥ अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाऽभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्याऽन्यथा निर्वचनेन चेत्यर्थः । मूले, *अनुमानेन वाचक इति* ॥ अनुमानमत्र स्मृतिः । अनु पश्चान्मानं मितिरिति व्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् । तच्छून्यानामपि शाब्दबोधदर्शनात् । गाव्याद्यऽपभ्रशानां गवादिशब्दाविकृतित्वेनोद्बोधकविधया झटिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे—*अनुमानेन साधुशब्दमिति*॥*अनुमायेति* ॥ स्मृत्वेत्यर्थः ॥ वक्ष्यति च—'तेषां सधुस्मरण एवोपयोगः' इति । अपभ्रशानां साक्षाद्बोधकता तु न, शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः । तत्र हरिसम्मतिमाह—*उक्तं हीति* ॥ ते=अपभ्रंशाः ॥ साधुष्विति विषयसप्तमी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः ॥ *प्रत्ययेति* ॥ पदाद्यर्थबोधकारणानीत्यर्थः ॥ *तादात्म्यमिति* ॥ साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामापाद्य वेत्यर्थः । एवकारो वाऽर्थे । गोपदे उच्चारणीये करणापाटवेन गावीत्युच्चारितं वस्तुतो गोपदमवेदामिति तादात्म्येन भासमाना गाव्यादिशब्दा गवादिरूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः । न च वक्ष्यमाणकल्पाऽभेदः । तत्राऽपभ्रशनानानुपूर्व्या एव शक्तताऽ-

---

(१) साक्षात् तद्बोधकत्वरूपं तद्वाचकत्वमित्यर्थः ।

न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्यायां इव साधवः।
न(१) यतः स्मृतिमात्रेण तस्मात् साक्षादवाचकाः ॥
(२)अम्बाऽम्बेति यदा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते।
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥ इति।

नन्वपभ्रंशानां साक्षादवाचत्वे किं मानम्। शक्तिकल्पक-

वच्छेदकत्वादत्र तु साधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमिति भेदादिति भावः।

यत्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति स्वोक्तार्ऽर्थे तादात्म्यमित्यादिहरिकारिकार्द्धस्योपष्टम्भकतयोपन्यसनं तन्मुधैव। तदात्म्यस्य शक्तित्वेऽपि शब्दनिष्ठतादात्म्यज्ञानस्याऽर्थाबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वाऽसम्भवात्। उपक्रमोपसंहारपर्य्यालोचनया साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्याऽपभ्रंशानामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षान्तरपरतयैव तद्व्याख्यानस्यौचित्यादिति।

अवाचकत्वे युक्तिमाह-*न शिष्टैरिति*॥ यतस्तेऽपभ्रंशाः साधवः पर्य्याया इव शिष्टैः स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्तेऽतो न वाचका इत्यर्थः। ते साधुष्वित्याद्युक्तमर्थं विशदयति-*अम्बाम्बेत्यादि*॥ अव्यक्तमिति भाषणक्रियाविशेषणम्। तद्विदां अव्यक्तशब्दश्रोतॄणां, व्यक्ते साधुशब्दे। अस्य, स्मृते सतीति शेषः। निश्चयः=तदर्थशाब्दबोधो भवतीत्यर्थः॥ *एवमिति*॥ इत्थमेवेत्यर्थः॥ साधौ=गवादिशब्दे॥ अपभ्रंशः=गाव्यादिः॥ तेन=असाधुशब्देन॥ साधुव्यवहितः=साधुस्मृतिद्वारकः। कश्चित्=प्रसिद्धोऽम्बादिरूपः। अभिधीयते-बोध्यते इत्यर्थः। उक्तमेवाऽर्थं द्रढयितुमाशङ्कते-*नन्विति*॥

---

(१) अर्थं बोधयतः साधुशब्दस्य, स्मृतिमात्रेण स्वार्थबोधोपपत्तिरिति न साधुत्वं तेषामित्यर्थः।

(२) अत्र "बंबबेति यदा बाल" इतिपाठो दृश्यते। युक्तश्च सः।

व्यवहाऽरादे(१)स्तुल्यत्वादिति चेत् सत्यम् । तत्तद्देशभेदभिन्नेषु तेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् । न च पर्य्यायतुल्यता शङ्क्या । तेषां सर्व्वदेशेष्वेकत्वाद् विनिगमनाविरहेण सर्व्वत्र शक्तिकल्पना । न हि अपभ्रंशे तथा । अन्यथा भाषाणां पर्य्यायतया गणनापत्तेः । एवञ्च शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतं तन्मतेनैव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं स्वमतमाह—वाचकत्वाविशेषे वेति ॥ अयं भावः । अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् । न च साधुस्मरणात् ततो बोधः । तानविदुषां(२) पामराणामपि बोधात् । तेषां साधोरबोधाच्च । न च शक्तिभ्रमात् तेभ्यो बोधः । बोधकत्व-

तेषाम्=साधुपर्य्यायाणाम् ॥ *एकत्वादिति* ॥ एकजातीयत्वादित्यर्थः ॥ तथा एकजातीयत्वं येन तथापि विनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पना स्यादिति भावः ॥

अन्यथेति ॥ एकजातीयस्य शक्तिकल्पनायामतन्त्रत्वे शक्तिमत्त्वाऽविशेषात् । साधूनामिवाऽपभ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्ज्येतेत्यर्थः ॥ *तन्मतेनैवेति* ॥ ते साधुष्वनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः ॥ अपभ्रंशाद् बोधस्योक्तरीत्योपपादितत्वात् तत्र शक्तिकल्पनं ग्राहकमूलकमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकाराऽसम्भवं दर्शयति—*अयम्भाव इति* ॥ *तानिति* ॥ साधुशब्दानित्यर्थः । अज्ञानहेतुमाह—*पामराणादिति* ॥ *बोधादिति* ॥ व्यवहारेण तेषां बोधाऽनुमानादित्यर्थः ॥

तथाचानधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानाऽसम्भवेन तत्र साधुशब्दात्तेषां बोधोदयः स्यात् । स एव नास्तीत्याह—*तेषां साधोरिति* ॥ *शक्तिभ्रमादिति* ॥ अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः ।

(१) आदिपदमाप्तवाक्यादिग्राहकम् ।

(२) अविदुषामिति । तत्तदर्थे बोधकत्वेन ग्रहशून्यानामित्यर्थः ।

दयाऽबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् । ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सन्मात्रविषयिण्यास्तस्या बाधाभावात् । शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमासम्भवाच्चेति ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु ।
प्रसिद्धिमागता येन तेषां साधुरवाचकः ॥
दैवी वाग् व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः ।

किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमात् तत्र बोध उपपद्यत, उतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमात् । तत्र नाद्यः कल्प इत्याह–*बोधकत्वस्येति* ॥ द्वितीये त्वाह–*ईश्वरेच्छेति* ॥ *सन्मात्रेति* ॥ मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् । अपभ्रंशाद् बोधस्य सर्वाऽनुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपि तत्राबाधने तामादायाऽपि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वसम्पत्तिः । प्रतीतेर्भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः ।

ननु लाक्षणिक इवाऽपभ्रंशेऽपि वाचकव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्त्येश्वरेच्छारूपशक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकभावोऽत आह–*शक्तेरिति* ॥ *भ्रमासम्भवाच्चेति* ॥ तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविशेष्यकत्वेन गृहीतायाःपदान्तरविशेष्यकत्वासम्भवेन तद्भ्रमाऽसम्भवादित्यर्थः । यथाश्रुताऽभिप्रायेणेदम् । परिष्कृतविशेष्यत्वरूपायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपाया वा शक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाऽभावादिति बोध्यम् । तथाच भ्रमेणापि बोधस्य दुरुपपादत्वेन भाषायां शक्तिरावश्यकेति भावः ।

अस्मिन्नपि पक्षे हरिसम्मतिमादर्शयति–*उक्तञ्चेति* ॥ *पारम्पर्यादिति* ॥ स्वार्थे ष्यञ् ॥ विगुणेष्विति हेतुगर्भं विशेषणम् । वैगुण्यं च करणापाटवरूपम् । अभिधातृवैगुण्यस्याऽपभ्रंशनियामक-

---

एवं च तत्तच्छब्दत्वादिना पूर्वमनुभवेऽपि नेष्टसिद्धिः । तथानुभववतां तथाविधस्मरणसम्भवेपि तस्य शाब्दबोधानुपयुक्तत्वात् तत्तदर्थबोधकत्वेन स्मरणस्यैवोपयोगित्वात् इति भावः ।

अनित्यदर्शिनां(१) त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः ॥ इति ॥

अवाचकः = अबोधकः । बुद्धिविपर्ययः = एते एव वाचका नान्ये इति विपर्यय इत्यर्थः । किञ्च विनिगमनाविरहाद् भाषायामपि शक्तिः । न च तासां नानात्वं दोषः । संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहताद्-

---

त्वात् । तथाच विगुणेष्वभिधातृषु सत्सु परम्परया येष्वर्थेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः ॥ *दैवीति* ॥ संस्कृतरूपेत्यर्थः ॥ अशक्तैः=करणाऽपाटववद्भिः ॥ व्यवकीर्णा=उच्छिन्नाऽनुपूर्वीका कृतेत्यर्थः ॥ अनित्यदर्शिनाम्-शब्दाऽनित्यत्ववादिनाम् ॥ अस्मिन् वादे-शक्तिविवादे इत्यर्थः ॥

ननु, तेषां साधुरवाचक इत्यनुपपन्नम् । यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते तद्वाचकत्वस्य साधुषु सर्वसम्मतत्वादतो व्याचष्टे-*अबोधक इति* ॥ व्यवहितः साधुर्न तत्र बोधकः किन्तु साक्षादपभ्रंशा एव तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति भावः ।

नन्वियं अपभ्रंशरूपा वाग् अभिधातृवैगुण्येनोच्छिन्नाऽनुपूर्वीकाऽपि दैवी संस्कृतरूपैव । नैयायिकानां त्वस्या अवाचकत्वे भ्रम एव । पारम्पर्यादित्युपादनात् साधुतादात्म्यभ्रान्तिमूलकशक्तिभ्रमेण बोधकत्वसम्भवादित्यर्थकं दैवीवाग्व्यकीर्णयमित्यपि पूर्वोक्तान्तिमकल्पस्यैवोपोद्बलकम् । नचैवं, तेषां साधुरवाचक इत्यनुपपन्नम् । तत्कल्पे आरोपितसाधुत्वकाद्यपभ्रंशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणाद् बोधाऽनभ्युपगमात् । तेषामित्यादेः साधुतादात्म्यारोपविषयास्त एव प्रसिद्धार्थानां बोधका, न तु तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन बोधका इत्यर्थात्तस्मान्नोक्तयुक्त्यापभ्रंशानां तत्त्वेन वाचकतासिद्धिरत आह-*किञ्चेति* ॥ तासाम्=भाषाणाम् ॥ *दोष इति* ॥ तथाच गौर-

---

(१) अनित्यदर्शिनां त्विति । अयं भावः । कार्याःशब्दा इति मते शास्त्रमात्रसमधिगम्यमर्थबोधकत्वमित्यर्थादपभ्रंशेषु शास्त्रेऽस्य तद्ग्राहकस्याभावात्, साधव एव वाचका नापभ्रंशा इति भ्रमः सम्भवतीति ।

वस्थ्यात ।

किञ्चानुपूर्वी पदेऽवच्छेदिका । सा च पर्यायेष्विव भाषायामप्यन्यान्यैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः । तथाच संस्कृतवद् भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दाः शक्ता एव । न च पर्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः । साधूनामेव(१) कोशादौ विभागाभिधानात् ।

नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह—नियम इति ॥ पुण्यजननबोधनाय साधूनां, "साधुभिर्भाषितव्यम्" इति विधिः । पापजननबोधनाय "नासाधुभिः" इति निषेधः । तथाच पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वम् । तत्र पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वम् । जनकता-

---

वाञ्च तत्र शक्तिरित्यर्थः ॥ सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह—*अवच्छेदकेति* ॥ बोधजनकताऽवच्छेदिकेत्यर्थः ॥ *तयोरिति* ॥ साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः ।

सकलशिष्टपरिगृहीतत्वं तु न विनिगमकम् । "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु प्रयुज्यते । विकार एवैनमार्या भाषन्ते" इति भाष्यात्तत्तद्देशनियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्ध्यनापत्तेः । वाचकस्य व्यञ्जकतायामालङ्कारिकाणां प्राकृतभाषोदाहरणस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च । अत एव तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु निस्सन्दिग्धशक्तत्वप्रत्ययः सङ्गच्छते । न चाऽसौ भ्रमः । बोधकाभावादिति भावः । उपसंहरति—*तथाचेति* ॥ एवं=अपभ्रंशानामपि शक्तत्वे ॥ तेषात्=अपभ्रंशानाम् ॥ *साधुता स्यादिति* ॥ शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः । साधूनेव प्रयुञ्जीतेत्यादिरूपश्चेत्यर्थः ॥ *नाऽसाधुभिरिति* ॥ "नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै" इत्यादिनिषेधविधिभिरित्यर्थः ॥ योग्यत्वं जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् ॥ तत्र=साधुशब्दे ॥ *जातिरिति* ॥

---

(१) साधूनामेवेति । अत एव "समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च शास्त्रेण धर्मनियमः" इति पस्पशाह्निकस्थं भाष्यं संगच्छते ।

ऽवच्छेदिका जातिः। तज्ज्ञापकञ्च कोशादि व्याकरणादि च।

एवमेव च राजसूयादेर्ब्राह्मणे फलाऽजनकत्ववद् गवादिशब्दानां नाश्वादौ साधुत्वमिति(१) सङ्गच्छते। आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि, "द्व्यक्षरम्" इत्यादिभाष्येण व्युत्पादितत्वात् साधुत्वम्। एवञ्च यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स तत्र साधुरिति पर्यवसितम्(२)।

तत्र प्रमाणं तु "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति" इति "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू०६।१।८४) इत्यत्र भाष्यपठितश्रुतिः। सम्यग् ज्ञातःसाधुत्वेन ज्ञातः। यदिह परिनिष्ठितं तत् साध्वित्यर्थापत्तिलभ्यवाक्येन। अतः शास्त्रान्वितःशास्त्रव्युत्पादनमार्गेणाऽभिसंहितः। सुप्रयुक्तःशिक्षाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्त इति तदर्थः। "ते हेऽलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः"॥ इति श्रुतिश्च॥ यदि च कत्वादिना साङ्कर्यान्न तस्य जातित्वमिति विभाव्यते तदाऽस्तूपाधिरिति भावः॥

तज्ज्ञापकमिति॥ तदभिव्यञ्जकमित्यर्थः। यथैतत्तथोक्तम्। व्याकरणादिपदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः॥ *एवमेवेति*॥ तत्तदर्थपुरस्कारेण तत्तच्छब्दानां साधुत्वपर्य्यवसानलाभेनैवेत्यर्थः॥ *फलाजनकत्ववदिति*॥ क्षत्रियाऽधिकारिकतस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः॥ *साधुत्वमिति*॥ गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वरूपं साधुत्वमित्यर्थः। नन्वाधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवदत्तादिशब्दानां शास्त्रे व्युत्पादनात् तेषां देवदत्तादौ साधुता न स्यादत आह*आधुनिकेति*॥ *द्व्यक्षरमिति*॥ "घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा पुरुषस्य नाम कृतं कुर्य्यान्न तद्धितम्" इति भाष्यस्थस्मृत्येत्यर्थः। तत्तद्देशभाषाऽनुसारेण क्रियमाणानां नाम्नां तु शास्त्राव्युत्पन्नत्वादसाधुत्वमेवेति

---

(१) अर्थविशेषनिबन्धनत्वात्साधुत्वस्येति भावः।

(२) अपभ्रंशास्तु न तदर्थे व्युत्पन्ना इति न साधव इतिभावः।

गौणानां गुणे व्युत्पादनात् तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव। आधुनिकलाक्षणिकानां त्वसाधुत्वमिष्टमेव। अत एव 'ब्राह्मणाय देहि' इत्यर्थे 'ब्राह्मणं देहि' इत्यादिकं लक्षणयाऽपि न साधुरित्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ॥ ३८ ॥

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह—

सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ॥
समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोग्यवत्॥३९॥

सम्बन्धो विषयः। योग्यतां प्रति योग्यता—सम्बन्धिशब्दं प्रति योग्यता विषय इति। समयाद्—व्यवहारात्, यो-

---

भावः॥ *गौणानामिति*॥ शुक्लादिशब्दानामित्यर्थः॥ गुणे=स्वशक्ये शुक्लादिरूपे॥

व्युत्पादनादिति॥ "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्" इति स्मृत्या, "गुणे शुक्लादयः पुंसि" इत्यादिकोशेन चेत्यर्थः। तत्पुरस्कारेण=नीलाऽऽद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः॥ प्रवृत्तौ=गुणिनि प्रयोगे। शक्याऽर्थस्य बाधे अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानात्तैर्लक्ष्यार्थोपस्थापनेऽपि शक्यार्थमादाय तेषां साधुत्वं नानुपपन्नम्। शक्याऽर्थपुरस्कारेण तेषां शास्त्रव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः। गौणपदस्य निरूढलाक्षणिकपदोपलक्षणत्वाच्च न गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिपदानामसाधुत्वमिति भावः॥ *आधुनिकानामिति*॥ ऐच्छिकयत्किञ्चित्सम्बन्धेन शास्त्रकृता तात्पर्याऽविशेषेण प्रयुक्तानामित्यर्थः॥ ३८॥

ननु शक्तिग्राहकयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिग्रहोपायकथनं व्यर्थमत आह *अतिरिक्तेति*॥ कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तो यः शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः। तथाचाऽनधीतव्याकरणानां तेन शक्तिग्रहाऽसम्भवात् तदर्थं व्यवहाररूपमप्युपायमाहेतिपर्य्यवसानान्न वैयर्थ्यमिति भावः। एतेन ग्रन्थकृताऽतिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तद्ग्रहोपायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्कापि समाहिता। विषयपदाध्याहारेण मूलं व्याचष्टे *सम्बन्धो विषय इति*॥

ग्यतासंवित्–शक्तिग्रहः । घटपदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात् सा ग्राह्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ६ ॥

॥ अथ नञर्थनिर्णयः ॥

तथाचाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे सम्बन्धो विषयः। योग्यतां प्रति इदमत्रयोग्यमिति योग्यताव्यवहारे योग्यताविषयो यतोऽतः समयात् तद्व्यवहाराद्योग्यतायां बोधकतारूपशक्तेः संवित्=ज्ञानं भवतीत्यर्थः।

तत्र दृष्टान्तो–*मातापुत्रादियोग्यवदिति*(१)॥ यथाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चायकस्तद्वदित्यर्थः।

अन्ये त्विदं हरिपद्यमित्थं व्याचक्षते। सम्बन्धशब्दे अयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकताऽवच्छेदकधर्मवत्स्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणो येषां सम्बन्धः स एव योग्यताऽपरपर्यायो विषय इति शेषः। स चानादिवृद्धव्यवहारापर्यायोऽस्मदादिसमयान्निश्चीयते, न तु बोधजनकत्वमेव शक्तिरेतद्बोधजननेऽयं योग्य इति व्यवहारात्। अत एवैतच्छेषे,

सति प्रत्ययहेतुत्वं सम्बन्धे उपपद्यते।
शब्दस्याऽर्थे यतस्तस्मात् सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते॥

इत्यन्तेनोक्ताऽर्थः स्पष्टीकृत इति। अधिकमन्यतोऽवधार्यम् ॥३९॥

इति भूषणसारदर्पणे शक्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ६ ॥

समासे खलु भिन्नैवेत्यत्र पङ्कजशब्दवदिति वदता समासे तद्घटकप्र[तिपद]शक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमङ्गीकृतम्। तच्चाऽनुपपन्नम्। यत्र समासघटकप्रत्येकपदस्याऽनर्थकत्वं तत्र प्रत्येकशक्तिसाचिव्याऽसम्भवात्। यथा नञ्समासघटकनञः।

द्वयोरर्थाऽभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते। इत्युक्तेः॥

एवञ्च जहत्स्वार्थावाद इवेदृशस्थले उत्तरपदार्थाऽदिप्राधान्यस्य स्वरसतोऽनुपपत्तिरपीतीमां शङ्कां परिहर्त्तुं नञर्थनिरूपणमित्याह–

---

(१) क्वचिन्मातापित्रादियोग्यवत् इतिपाठः। स च न युक्तः।

नञर्थमाह—

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता॥
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं न ह्यसोऽप्यतिसर्ववत्॥४०॥

नञ्समासे अपरस्य-उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामता सिद्ध्यतीति शेषः। अत एव(१) आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमिति। अभ्युपेयमिति शेषः।

अयं भावः। असर्व इत्यादावारोपितः सर्व इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्याऽबाधात् सर्वनामता सिद्ध्यति। अन्यथा अतिसर्व इत्यत्रेव सा न स्यात्। घटो नास्तीत्यादाव-

---

नञर्थमिति ॥ मूले ॥ नञ्समास इति ॥

अयं भावः। घटो न पटो, घटो, नाऽस्तीत्यादावभावशाब्दबोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धत्वान्नञोऽभावार्थकत्वमावश्यकम्। तथोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्था सुलभा। यद्यपि घटो नेत्यादावभावविशेष्यक एव बोधस्तथाप्यऽसर्व इत्याद्यनुरोधेनारोपितत्वार्थकत्वमपि नञोऽङ्गीकरणीयमिति शेषपूरणेन व्याचष्टे *सिद्ध्यतीति* ॥ *अत एवेति* ॥ प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ॥

ननु नञस्तत्राभावार्थकत्वे कथं प्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह *अयम्भाव इति* ॥ अन्यथा आरोपितत्वार्थकत्वानभ्युपगमे भेदार्थकत्व इति यावत् ॥ सा=सर्वनामसंज्ञा ॥ [illegible]स्यादिति* असर्व इत्यत्र नञो भेदार्थकत्वे तत्र प्रतियोगितय[illegible]दार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबाहिर्भूतत्वेनाऽ[illegible] इत्यादाविव तदप्रवृत्तेरिति। ननु भेदप्रतियोगी सर्व इति तत्र बाधाऽभ्युगपमान्नोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यहानिरत आह *घटो नास्तीत्या-

---

(१) अत एवेत्यादि। उत्तरपदार्थप्राधान्यानुरोधादेव आरोपितब्राह्मणत्वादि ब्राह्मणादिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यब्राह्मणादिपदघटकनया द्योत्यत इत्यर्थः।

भावविषयकबोधे तस्य विशेष्यतायाः (१)एव दर्शनात्। अस्मद्रीत्या च स आर्थो बोधो मानसः।

तथाचासर्व्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्ग इति। अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वम् (२)। आरोपमात्रमर्थो विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः। द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥४०॥

'घटो नास्ति' 'अब्राह्मण' इत्यादावारोपबोधस्य सर्व्वानु-

दाविति* ॥ तस्य–नञर्थस्य ॥ नञर्थाऽभाववत्त्वस्य विशेष्यतायां तन्त्रत्वादिति भावः।

ननु तवाप्यघटः पट इत्यतो घटभिन्नः पट इति सर्वासिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह *अस्मद्रीत्येति* ॥ स–भेदबोधः ॥ *आर्थ इति* ॥ अर्थादुपस्थितिविषयादागत इत्यर्थः ॥ *मानस इति* ॥ न त्र शाब्दत्वप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेति भावः। नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे का क्षतिरत आह–*तथाचेति* ॥ *अत्र चेति* ॥ आरोपितत्वं नञ्वाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थः ॥ *निष्कर्ष इति* ॥ विषयत्वस्य संसर्गमर्य्यादयैव लाभादनन्यलभ्यारोपस्यैव नञर्थत्वं न त्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः। नन्वारोपस्य वाच्यत्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह–*द्योत्यत्वोक्तिरिति* ॥ वाच्यस्याऽपि तस्य विशेषणतैव नाभाववद्विशेष्यतेति सूचयितुमेव तथोक्तिरिति भावः ॥ ३९ ॥

घटो नास्तीति ॥ यद्यपि समासयोग्यनञ एवारोपार्थकत्वं मूले उक्तं, तथापि घटो नाऽस्तीत्युक्तिरत्रेव तत्रार्थारोपाननुभव

---

(१) 'घटो नाऽस्ति' इत्यत्र 'घटाभावोऽस्तित्वाश्रय' इत्याकारकः 'घटकर्तृकसत्ताभाव' इत्याकारको वा बोधोऽनुभवसिद्ध इति।

(२) आरोपविषयत्वमिति। अयं भावः। 'अब्राह्मण' इत्यत्र आरोपविषयत्वं नञर्थः। तस्य चोत्तरपदार्थे ब्राह्मणेऽन्वयः। आरोपश्च प्रत्यासत्त्या प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकारक एव गृह्यते। एवं च आरोपविषयत्ववान् ब्राह्मण इति बोधः।

भवविरुद्धत्वात् पक्षान्तरमाह—

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ॥
विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्वत्रधार्य्यताम् ॥४१॥

तदर्थो नञर्थः। अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय(१) ॥ भाष्यस्येति ॥ तथाच, नञ्सूत्रे महाभाष्यम्—"निवृत्तपदार्थकः" इति। निवृत्तं पदार्थो यस्य। "नपुंसके भावे क्तः" (पा० सू० ३। १। ११४) इति क्तः। अभावार्थक इत्यर्थः। यत्तु—निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः। सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थो यस्येत्यर्थ इति कैयटः। तन्न। आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात्।

इति दृष्टान्तार्थेत्यवधेयम्। नञ्द्योत्यमित्यत्र नञो विशेषणतया व्यवधानेन चोपस्थितत्वेऽपि तत्पदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तदा तत्परामर्शो नाऽनुचित इत्याह—*तदर्थो नञर्थ इति* ॥ *साधारण्येनेति* ॥ प्रकृतेऽर्थपदस्य तज्जन्यबोधविषयपरतया पक्षद्वयसंग्रहः। तत्रासति बाधके वाचकत्वमेव। सति तु तस्मिन् द्योतकतापीति भावः ॥ *नञ्वाच्यत्वादिति* ॥

"यद्युत्तरपदार्थप्राधान्येन नञ्तत्पुरुषस्य, ब्राह्मणस्याऽऽनयनं प्राप्नोति। न, [illegible]योगान्नञर्थविशिष्टस्यानयनं भविष्यति। कःपुनरसौ नञर्थो ? निवृत्तपदार्थकः। ब्राह्मणदृष्टस्य गुणादर्दर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्मणोऽयमित्यध्यवस्यति। ततः पश्चादुपलभते ना-

---

(१) ननु द्योत्यार्थाभावस्य विशेष्यत्वस्वीकारे "हेतुमति च" इति सूत्रभाष्यीयद्योत्यार्थानां विशेषणत्वमेवेति सिद्धान्तभङ्गापत्तिरिति चेत् उभयपक्षत्वावच्छेदेन विशेष्यविशेषणत्वं स्वीक्रियते नतु प्रत्येकपक्षत्वावच्छेदेन। तेन वाचकत्वपक्षे विशेष्यत्वं द्योतकत्वपक्षे विशेषणत्वमेवेति नोक्तभाष्यविरोध इति बोध्यम्।

ऽयं ब्राह्मण इति। ततो ऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुङ्क्ते। अतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाद्यध्यवसायपूर्वकमेव नाऽयं ब्राह्मण इति ज्ञानम्। न ह्ययं कालवर्णमापणे दृष्ट्वाऽध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति। यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य निर्ज्ञातं भवति" इति नञ्सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कैयटोक्तार्थस्यैव साधुत्वं लभ्यते। तथापि तद्भाष्यस्याऽभेदप्रत्यक्षे क्वचिद् योग्याऽनुपलब्धेर्हेतुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नञ आरोपवाचकत्वे तदुपष्टम्भकत्वाऽभावात्।

अन्यथाऽत्यन्ताऽसदृशे उक्तयुक्त्या तदारोपासम्भवेन तत्र नञर्थस्तदर्थकत्वासम्भवादघटः घट इत्यनापत्तेः। प्रतियोग्यभावाऽन्वयौ तुल्ययोगक्षेमाविति तान्त्रिकोक्तेर्नीलो घट इत्यादौ तादात्म्येन घटांऽशे नीलपदार्थभानान्नञ्समभिव्याहारे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननीलाभावबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य नञोऽभावार्थकत्वं विनाऽनुपपत्तेर्नेदं रजतमिदं रजतमिति वाक्यजन्यबोधयोस्तत्तदभावानवगाहितया परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाऽनापत्तेश्च नञो भेदार्थकत्वमावश्यकम्।

नच नञोऽभेदार्थकत्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणभिन्नलोष्टादेरपि बोधाऽऽपत्तिः। न चेष्टापत्तिः। "न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति" इति भाष्यविरोधादिति वाच्यम्। घटत्वेन घटार्थकघटपदात् सन्निहितव्यक्तिबोधवत् प्रकरणादिना ब्राह्मणभिन्नमात्रार्थकाद् ब्राह्मणपदात् क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात्। तस्मादघटो न पट इत्याद्यसमस्ते नञोऽभेद एव शक्तिर्भेदत्वस्याखण्डोपाधितया तस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वे लाघवात्। समासघटकस्य तस्य तु नञ्पदस्य तद्भिन्ने लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमेव॥

नच, "न ब्राह्मणैरेतैरुपद्रुतम्" इत्यादौ नञो भेदार्थकत्वे तत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाऽनुपपत्तिः। सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम्। प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदाऽन्वयबोधौपयिकाकाङ्क्षायां सत्यामेव नञा भेदबोधने तयोः समानविभक्तित्वस्य तदुपजीव्यत्वात्। एवञ्च नञा भेदबोधनं प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिवचनत्वं नियामकमत एव 'भूतले न घट' इत्यादौ न भेदबोधः।

दृश्यते च, "यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु" इत्यत्र न-

ना पर्य्युदासबोधः। उक्तवाक्ये यजतिशब्दो यागस्वरूपवचनः। तथाचाऽनुयाजभिन्नेषु यागेषु ये यजामहशब्दवन्मन्त्रं करोति=उच्चारयतीत्यर्थः। अत एवात्रानुयाजभिन्नेषु यजतिषु येयजामहपदवन्मन्त्रप्रयोगरूपैकाऽर्थविधानादेकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वमुपपद्यते। अन्यथा यागेषु येयजामहपदवन्मत्रविधानमनुयाजेषु निषेधविधानमिति विधेयद्वयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येयजामहपदानुषङ्गकल्पने गौरवाच्चेति भावः॥

अन्येतु-शास्त्रविहितप्रतिषिद्धत्वात्, षोडशिग्रहण(१)वद्विकल्पापत्तेर्नाऽनुयाजेष्वित्यत्र नञः प्रतिषेधार्थकत्वम्। तथाहि। क्रियायाः कारकसाकाङ्क्षत्वाद् विनिगमनाविरहेण सकलकारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याऽभावविधिस्तत्र वाच्यः। एवञ्चोद्देश्यस्य प्रसिद्ध्यर्थं तत्प्राप्तिरपेक्षिता। प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य। प्राप्तिश्च क्वचिद्रागतो, यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति। तत्र कलञ्जभक्षणादेरागत इष्टसाधनत्वाऽवगत्या प्रसक्तायाः कलञ्जभक्षणभावनाया निषेधशास्त्रेण निवृत्तिनिश्चयत्वेऽवगतेऽर्थात् तद्विषयकलञ्जभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वाक्षेपात् ततो निवृत्तिः। प्रकृते तु, ये यजामहङ्करोतीति शास्त्रादेव सा। एवञ्च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद् विधिशास्त्रस्याऽप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यान्निषेधेन विधेरत्यन्तबाधायोगाद् विकल्प एव प्राप्नोति।

विकल्पे च, "व्रीहिभिर्जुहोति" "यवैर्वा" इत्यादौ प्रथमं व्रीह्यनुष्ठाने वेदस्य विपर्य्यासरूपमितिजनकत्वासम्भवाद्यवशास्त्रस्याप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम्। प्रयोगान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानञ्चेति दोषद्वयमिति चत्वारो दोषाः। पुनस्तृतीये प्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृताऽप्रामाण्यपरित्याग-

(१) षोडशिग्रहणवद्विकल्पापत्तेरिति। अत्र दृष्टान्तस्पष्टार्थस्तु- "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति"। "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति उभयविधो विधिर्दृश्यते। तत्र "अतिरात्रे षोडशिनं" इति वाक्यविहित षोडशिग्रहणं "नातिरात्रे" इति वाक्येन निषिध्यते इति अचरितार्थशास्त्रप्राप्तनिषिद्धत्वाद्विकल्पप्रसक्तिः। अत्र षोडशी=पात्रविशेषः। अतिरात्रश्च यागविशेषः।

स्त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयम्। चतुर्थे यवोपादाने व्रीहिशास्त्रस्यास्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेति दोषद्वयमिति चत्वारोऽपीत्यष्टदोषाविकल्पापत्त्या नञनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते। सोऽयं पर्य्युदासः। अस्मिँश्च पक्षे, येयजामहो न कर्त्तव्यतया विधीयते। 'यजतिषु ये यजामहङ्करोति' इत्यनेनैव तद्विधानात्। किन्तु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहमनूद्य तस्याऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते।

तथाच सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वान्नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु, ये यजामहः कर्त्तव्यतया प्रतीयतेऽनुयाजेषु तु न कर्त्तव्यतया प्राप्तो, नाऽपि प्रतिषिद्धः स इति न विकल्पः। नच नञा निषेधबोधनेऽपि पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्येव,(१)नाऽनुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु ये यजामहङ्करोतीतिसामान्यशास्त्रस्यबाधान्न विकल्प इति वाच्यम्।

परस्परनिरपेक्षयोर्हि बाध्यबाधकभावः। पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्यानपेक्षणात् स उचितः। निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमस्त्यपेक्षा विध्यर्थस्य। "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" इति न्यायेन न तद्बाधोऽसम्भवात् किन्तूक्तयुक्त्या विकल्प एव। तथा च द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽपि। विधेर्ह्येवं ज्ञायते। यदनुयाजेषु येयजामहकरणेन कश्चनोपकारो भवति निषेधाच्च तदकरणादनृतवदनाकरणादिव(२)दर्शपूर्णमासयोः। स चोपकारो दृष्टरूप एवेत्यतोऽपि विकल्पो न युक्त इत्याहुः॥

अत्र केचित्। निषेधशास्त्राऽनालोचनेन सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रसिद्ध्याऽभावबोधनसम्भवेन विकल्पाऽप्रसक्तेः। विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च।

---

(१) "आवहनीये जुहोति" इति सामान्यशास्त्रप्राप्तहोमाधिकरणं "पदे जुहोति"इति विशेषशास्त्रेण यथा बाध्यते तद्वदिति।

(२) यथा दर्शपूर्णमासयागे "नानृतं वदेत्" इति श्रूयते-तत्रानृतवदनाकरणेन न किञ्चिददृष्टं प्रयोजनं लभ्यते किन्तु यागे-कश्चनादृष्ट उपकार एवेति यथा कल्प्यते तथेति भावः।

अन्यथा सादृश्यादेरपि (१)वाच्यतापत्तेः। यत्तु—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥

इति पठित्वा, अब्राह्मणः, अपापम्, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः, अधर्म इत्युदाहरन्ति। तत्त्वार्थिकार्थमभिप्रेत्येति स्पष्टमन्यत्र।

न च तत्रापि पर्य्युदास एव नञा बोध्यते। नञा पर्य्युदासबोधने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तित्वस्येव तयोः समानवचनस्यापि तन्त्रत्वात्। तस्य प्रकृतेऽभावात्। अन्यथा, न महतो राज्ञ इत्यादाविव, न महतां राज्ञ इत्यादावपि महद्भेदप्रतीत्यापत्तिः। एको न द्वाविवितिवत् कथञ्चित् समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गश्च। ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं, कौण्डिन्याय नेत्यत एव कौण्डिन्यभिन्नब्राह्मणोद्देश्यकदधिदानबोधसम्भवादित्याहुः।

विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाऽभावेऽपि वाक्यभेदाऽऽपत्तेर्जागरूकतया समानविभक्तिकत्वादेस्तद्बोधनियामकस्य सत्त्वेन च नञः पर्य्युदासाऽर्थकत्वमेव, नाऽनुयाजेष्वित्यत्रोचितमिति तु परे॥

प्रकृतमनुसरामः॥ *अन्यथेति*॥ लाघवाऽनादरेणाऽऽरोपितत्वस्य नञ्वाच्यत्वाऽभ्युपगमे इत्यर्थः॥ सादृश्यादेरित्यादिना पठिष्यमाणाऽल्पत्वादेः सङ्ग्रहः। अब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणसदृशः, पापाभावोऽश्वभिन्नोऽल्पोदरा गवाश्वेतरा पशवोऽप्रशस्ता धर्मविरुद्ध इत्यादिक्रमेणाऽर्थः। ननु सादृश्यादेरवाच्यत्वे कथं ततस्तद्बोधोऽत आह—*तत्त्विति*॥ तत्पठनं त्वित्यर्थः॥ *अभिप्रेत्येति*॥ भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणादिबोधाऽनन्तरभाविमानसबोधमभिप्रेत्येत्यर्थः॥

ब्राह्मणादिबोधस्य तत्पदादेव सम्भवाद्भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्म-

---

(१) सादृश्यादेरपीति। सादृश्यादेरपि 'अब्राह्मण' इत्यादौ प्रतीयमानत्वाद्वाच्यतापत्तेरित्यर्थः।

विशेषणमिति।प्रतियोगिनीति शेषः। तथाचासर्वपदे सर्वनामसंज्ञा। "अनेकमन्यपदार्थे," "सेऽयतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया" इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः। 'अब्राह्मण' इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषत्वम्(१)। 'अत्वं भवसि,' 'अनहं भवामि'इत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था चोपपद्यते।

णादिबोधनवद् ब्राह्मणादिपदोपादानं तत्सादृश्यादिना क्षत्रियादिबोधनार्थमित्यूहमूलकक्षत्रियादिबोधस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यादिशक्याऽर्थबोधोत्तरमेव सम्भवादिति भावः। तद्बोधे शाब्दत्वप्रत्ययस्याऽनुभवाल्लक्षणयैव सादृश्यादिना ब्राह्मणादिबोध इति त्वन्ये। विशेषणस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वादाह—*प्रतियोगिनीति*॥ एवं चाऽब्राह्मण इत्यादेः प्रतियोगितया भेदविशिष्टो ब्राह्मण इत्याद्याकारको बोध इति भावः। भेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये उपपत्तिमाह—*तथाचेति*॥

सर्वनामता चेत्यादि-प्रथमान्तचतुष्टयस्योपपद्यते इत्यनेनाऽन्वयः। सर्वनामता=सर्वनामसंज्ञा। तदन्तविधिनेति शेषः। अन्यथा संज्ञोपसर्जनानां सर्वादित्वाभावे तदर्थस्य नञर्थविशेषणत्वे तत्संज्ञानुपपत्तिरिति भावः। अनेकमित्यादावेकभिन्नमिति बोधे स्वीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकभेदवति द्वित्वस्य बहुत्वस्य वाऽवश्यम्भावे ततस्तद्बोधकद्विवचनबहुवचनयोरापत्तिरेकत्वार्थस्य तत्र बाधात्तद्बोधकैकवचनस्यानुपपत्तिश्चेति भावः॥

तत्पुरुषत्वमिति। भेदविशेषणत्वे तदनुपपत्तिः स्यात्। *पुरुषेति*। तिबादित्रिकसङ्केतितपुरुषेत्यर्थः। *वचनेति*। एकवचनत्वादिरूपेत्यर्थः। "अयुवां भवथ" इत्यादौ युष्मदस्मदर्थाभावविशेष्यकबोधे अभावे द्वित्वाद्यर्थस्य बोधाद् द्विवचनाद्यनुपपत्तिः। भावनाऽन्वयिन्येव सङ्ख्याऽन्वय इति त्वदभ्युपगमेनाऽन्याऽर्थगतसङ्ख्यामादाय द्विवचनाद्युपपादस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति भावः।

---

(१) तत्पुरुषत्वमिति। सति संभवे प्रायिकस्याप्युत्तरपदार्थप्राधान्यस्य तत्पुरुषे औचित्यमिति भावः।

अन्यथा त्वदभावो मदभाव इतिवदभावांशे युष्मदस्मदोरन्वयेन युष्मत्सामानाधिकरण्यस्य तिङ्क्ष्वसत्त्वात् पुरुषव्यवस्था न स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनाक्रियेत्यन्वयात् सामानाधिकरण्यं(१) नानुपपन्नमिति भावः ।

विशेष्यो वेति । प्रतियोगिनीति शेषः । अयं भावः । गौणत्वेऽपि नञ्समासे, "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि" (पा० सू० ३६ । १ । १ ३२) ति ज्ञापकात् सर्वनामसंज्ञा नानुपपन्ना । 'असः शिव' इत्यत्र सुलोपवारणायाऽनञ्स-

---

अन्यथेति । नञर्थाभावस्योत्तरपदार्थाऽविशेषणत्वे तद्विशेष्यत्व इति यावत् । *पुरुषव्यवस्थेति* । "युष्मद्युपपद" (पा०सू० ४ । १ । १०५) इति सूत्रद्वयाऽविषयतया, "शेषे प्रथमः" (पा० सू० ४ । १ । १०८) इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्तेरित्यर्थः । *नानुपपन्नमिति* । तथा चोक्तव्यवस्था सुलभेति भावः । ननु नञर्थभेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थाऽन्वये अघटमानयेत्यत्र स्वभेदप्रतियोगित्वस्य घटे सत्त्वात्तद्बोधानन्तरं घटानयनस्याऽऽप्यापत्तिरत आह—मूले-*विशेष्यो वेति* । विशेषणाकाङ्क्षायामाह-सारे *प्रतियोगिनीति* । उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः ।

निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञर्थ इति यावत् । ननु तर्ह्युत्तरपदार्थाऽप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणो दुष्परिहरोऽत आह-*अयम्भाव इति* । *गौणत्वेऽपीति* । नञ्समासघटकैतदाद्यर्थस्य नञर्थविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । *ज्ञापकादिति* । तत्सूत्रस्थानञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः । ज्ञापकतामेव प्रपञ्चयति-*असः शिव इति* ।

---

(१) सामानाधिकरण्यमिति =युष्मदादिसामानाधिकरण्यम् । युष्मदाद्यर्थगतसंख्याभिधायित्वमेव तत् सामानाधिकरण्यम् ।

मास इति हि विशेषणम्। नच तत्र तच्छब्दस्य सर्वनामताऽस्ति। गौणत्वात्। अकोरित्यकच्सहितव्याप्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात्। तथाचानञ्समास इति ज्ञापकं सुवचम्।

"अनेकमन्यपदार्थे" इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे" (पा० सू० २। १। २) इत्यतोऽनुवर्तमानं सुब्ग्रहणं विशेष्यमेकवचनान्तमेव। किञ्चाऽनेकशब्दाद् द्विवचनोपादाने, बहूनां, बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहुव्रीहिर्न सिद्ध्येदित्युभयसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा।

"एतत्तदोः" (पा० सू० ६। १। १३२) इत्यनेन परस्परसाहचर्यात् सर्वनामैतत्तद्भ्यां परस्य सोर्हलि लोपो विधीयते,। नञ्तत्पुरुषाऽन्तर्गतैतत्तदोरुपसर्जनतया सर्वनामत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गे व्यर्थं सदनञ्समासग्रहणं नञ्समासे गुणीभूतार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः। साहचर्यज्ञापकत्वस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयन् सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानान्तरमाह-*अकोरिति*।

असर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकजसम्भवेन तत्पर्युदासात् सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः। एतत्कल्पे एतत्तदुत्तरस्य सोर्हलि लोप इति सूत्रार्थः। अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणेन व्याख्यानं तु पूर्वकल्पाभिप्रायेणोत्तरपदलक्षणाभिप्रायेण चेति भावः। *विशेष्यानुरोधादिति*। असति विशेष्यानुशासने विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वानियमादिति भावः।

ननु विशेषणस्य विशेष्यसङ्ख्याविरुद्धसंख्यावत्त्वेऽपि विशेषणवाचकपदात्तद्वचनमित्यत्र प्रमाणाभावोऽत आह-*किञ्चेति*। नन्वनेकशब्दोपादानादेव द्वयोर्बहूनां वा तत्सिद्धेर्द्विवचनबहुवचनयोरपि समयपरिपालनार्थत्वसंभवादेकवचनोपादानं व्यर्थमेवेत्यत आह-*औत्सर्गिकं वेति*। "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इति, "न केवला" इतिनियममूलकवचनाविहितमित्यर्थः। सति तात्पर्ये क-

"सेव्यतेऽनेकया" इत्यत्रापि योषयेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनाय चैकवचनं, न तूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम्(१)। अत एव, "पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः" इत्यादिकमपि सूपपादम्। अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मदोस्तद्भिन्ने लक्षणा। नञ् द्योतकः। तथाच भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुषव्यवस्था। त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः।

एवं, न त्वं पचसि इत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाऽभावः। घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव

चित् सार्थकमप्येकवचनमिष्यत एवेत्याह-*प्रत्येकमिति*। एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु प्रत्येकं सेवनाऽन्वयबोधायेत्यर्थः। उपसंहरति *न त्विति*। *अत एवेति*। अनेकशब्दस्यैकभिन्नाऽर्थकत्वादेवेत्यर्थः।

सूपपादमिति। भेदप्रतियोग्येकाऽर्थकत्वे तु दुरुपपादं स्यादिकशेषेण समर्थनं त्वगतिकगतिरिति भावः। भाष्योदाहृते, "नैकस्तिष्ठति" इति प्रयोगे जन इत्यध्याहार्यम्। प्रत्येकं स्थित्यन्वयबोधार्थं च तत्रैकवचनम्। अनेको जना इति त्वसाध्वेव। उत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिव्यपदेशस्तु प्रायिक इत्याद्यपि बोध्यम्। अत्वं भवसीत्यादिनाऽनहं भवामीत्यादिर्गृह्यते। युष्मद इत्यस्मदोऽप्युपलक्षणम्। एवं त्वद्भिन्न इत्यत्राऽपि लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण। स्वमते तदनभ्युपगमात्। अत्वम्भवसीत्यादावारोपादिबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वान्नञ्समासे सर्वत्रोत्तरपदस्य स्वाऽर्थभिन्नलाक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः॥

प्रसज्ज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थामाह-*एवं न त्वं पचसीत्या-

---

(१) उत्तरपदार्थेति। तथाच 'सेव्यतेऽनेकया' इतिप्रयोगानुरोधात् उत्तरपदार्थप्राधान्यं नास्थेयमेकवचनान्तस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः।

इति रीत्या बोधः। असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात्(१)। स चाभावोऽत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यस्तत्त-

---

दि* ॥ नञर्थे युष्मदर्थान्वये तु प्रकृते पुरुषव्यवस्था न सिद्ध्येदिति सूचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः। अधिकं त्वादावेवोक्तम्। इदमुपलक्षणं घटौ न स्त इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तेः। क्रियाप्रतियोगिकाभावविशेष्यकबोधे हेतुमाह-*असमस्तेति* ॥ व्याख्यानात् नञस्तदर्थस्य प्रसज्ज्यप्रतिषेधस्य तादृशनञर्थाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधो, धातुजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः।

नन्वभावस्य केन रूपेण शक्यता। न तावदभावत्वेन। चैत्रो न पचतीत्यादावपि भेदबोधापत्तेः। प्रसज्ज्यप्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेऽपि स एव दोषः। भेदस्याऽपि योग्याऽनुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात्। तदनुपस्थितावपि नञोऽभावबोधाच्चेत्यत आह-*स चेति* ॥ अभावश्चेत्यर्थः ॥ तथाच नञोऽन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वाऽभावे शक्तिकल्पनान्न दोषः।

अत्यन्ताभावत्वेति अन्तं=स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तो व्यभिचरितोऽत्यन्तः। स चासावभावश्चेति विग्रहः। तस्य भावस्तत्त्वम्। स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यभिचारीतियावत्। अन्त्यो जघन्यं चरममित्यमरेणाऽन्त्यशब्दस्य जघन्ये वृत्तिबोधनाज्जघन्यत्वं चोक्तार्थस्य जघनवृत्तिबोध्यत्वात्। घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटवृत्तिधर्मे सत्त्वात्तत्त्वं तत्राऽक्षतम्। घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वव्यापकत्वात्तद्व्यावृत्तिः। व्युत्पत्तिप्रदर्शनं चेदम्। लक्षणं त्वत्यन्ताभावस्य तदात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्न-

---

(१) अत्र क्रियाग्रहणं गुणस्याप्युपलक्षणम्। अत एव नञ्सूत्रे भाष्यकारेणोक्तम्-"प्रसज्य क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति" इति। गुणोदाहरणं तु 'न न एकं प्रियम्' 'न सन्देहः' इत्यादि बोध्यम्-अत्रह्येकप्रियप्रतिषेधेन बहुप्रियप्रतीतिर्भवति। न सन्देह इत्यत्र सन्देहाभावप्रतीतिः। संदेहप्रिययोर्गुणत्वादिति।

प्रतियोगिताकाभावत्वम् ॥ *अन्योन्याभावेति* ॥ अन्योन्यस्मिँस्ता दात्म्येनाभावोऽभवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम् । ताभ्यां शक्य इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनैव शक्यता, न तूक्तरूपेण। गौरवात्, तेन रूपेण बोधस्याननुभवाच्च। अत एव "तत्सादृश्यमभावश्च" इत्यत्राभावत्वेनैवात्यन्ताभावोपादानम्।

नच नञः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाऽभावे शक्त्यनभ्युपगमे, 'भूतले न घट' इति वाक्यजबोधस्य संयोगसम्बन्धेन भूतलविशेष्यकघटविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानापत्तिस्तत्संसर्गावच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धौ तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिन्या एव तदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्।

निरुक्ताभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां लक्षणे तादात्म्येतरसम्बन्धत्वेनानुगतरूपेणैव निवेशनीयतया नञ्पदशक्त्याऽप्यभावे विशिष्यसंयोगाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभानासम्भवात् प्रतिबन्धकत्वाऽनुपपत्तितादवस्थ्यात् । तादृशविशिष्टबुद्धिविरोधित्वाऽनुरोधेनाकाङ्क्षाबलादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य विशिष्यप्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धविधया भानस्योपगन्तव्यत्वात् ।

नन्वन्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावे पृथक्शक्तिकल्पनानर्थक्यम् । नचाऽन्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधात्तस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनमावश्यकत्वम् । अन्यथा तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकेऽयं घट इति बोधे, नाऽयं घट इति वाक्यजबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेः । अन्योन्याभावत्वावगाह्यभावबुद्धेरेव तादृशबुद्धिविरोधित्वात् । घटाभाववानिति बुद्धेरपि तद्विरोधित्वापत्तेश्चेति वाच्यम्।

तत्राभावत्वस्य नञ्पदशक्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाबलेन लाभेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्याऽन्योन्याभावत्वावगाहितयैव तत्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वोपपत्तौ तेन रूपेण शक्तिकल्पनस्याऽकिञ्चित्करत्वात् ।

न च नास्त्येव तदवच्छिन्ने शक्तिः पृथगुपादानं त्वभावसामान्यस्य नञर्थत्वलाभायैवेति वाच्यम् । तथा सति, "नञर्थाः षट् प्रकी-

र्त्तिता" इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेरिति चेत्, स्यादेव यद्यन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपं निर्वक्तुं शक्यते। तदेव न, संयोगित्तादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः। सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽत्यन्ताभावातिव्याप्तितादवस्थ्यात्। तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यसंसर्गतां निवेश्य परिष्कृतस्य तस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे तु घटस्तादात्म्येन न पट इति प्रयोगानुपपत्तिः। एवञ्च तादात्म्यस्याप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वमपि प्रामाणिकम्। इह संयोगेन घटो नास्तीतिवदयं तादात्म्येन घट इत्यादिप्रत्ययात्। एवञ्च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारताकत्वमेवाभेदसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्रमिति तदनुरोधेन नञः पृथगन्योन्याऽभावे शक्तिरावश्यकेति।

ननु नञोऽविशेषेणात्यन्ताभावबोधकत्वे, 'भूतले न घट' इत्यादिवाक्यजबोधेऽत्यन्ताभावभानापत्तिः। नच नञ्पदजन्यात्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्। चैत्रो न पचतीत्यादिवाक्यजभावनात्यन्ताभावबोधे व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावस्यैवासम्भवादिति चेत्।

अत्र वदन्ति। यत्र नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गबोधौपयिकाकाङ्क्षा तत्रैव नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्थले तद्बोधापत्तिः। तत्र नञ्समभिव्याहारे तादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षाविरहात्। न पचति चैत्रो, नेदं चैत्रस्येत्यादौ नञ्समभिव्याहारे तिङर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापितचैत्रादौ षष्ठ्यर्थस्वत्वस्येदंपदार्थे आधाराधेयभावबोधौपयिकप्रथमान्तपदादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तत्र नञा कृत्याद्यभावावबोधनसम्भवात्।

एवञ्च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावः सप्तमीं विनाऽनुपपन्नस्तत्राऽनुयोगिवाचकपदात् सप्तम्यपेक्ष्यते। यथा भूतले न घट इत्यादौ। तदुक्तं दीधितिकृता। "वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थकृतिसम्बन्धादेरभावस्य बोधने नञा सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति" इति।

न च चैत्रो न पचतीत्यादौ नञाख्यातार्थभावनाभावबोधने, चैत्रौ न पचतश्चैत्रा न पचन्तीत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः। भवन्मते भावनाऽन्वयिनि सङ्ख्यान्वयनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। वैयाकरणमते तु तत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नञा बोधनेन द्वित्वादिविशिष्टचैत्रकर्तृकक्रियाभाव इति बोधाऽभ्युपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादिति वाच्यम्।

नञ्समभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थसङ्ख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तराभ्युपगमेन द्विवचनाद्युपपत्तेः। त्वन्मतेऽपि यच्चैत्रकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र चैत्रो न पचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिकाभावस्य नञः प्रत्याययितुमशक्यत्वाच्च।

न च तत्र नञा भेद एव बोध्यते। प्रतियोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तस्याऽऽख्यातार्थकर्त्तर्य्येवाऽन्वयान्न तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधे असमस्तनञ्पदजन्योऽपस्थितेर्हेतुत्वस्याऽत्रैव व्यभिचारेण त्वत्सिद्धान्तव्याघातात्। नञ्समभिव्याहारे आख्यातार्थभावनाऽन्वय्यर्थकत्ववत् तत्समभिव्याहारे भावनान्वय्यर्थकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य युष्मदादौ सत्त्वान्न, न त्वं पचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः।

परन्तु, न नञ्समभिव्याहारे स्वबोधकर्त्तृत्वबोधकत्वम्। तत्समभिव्याहारे तु भूतपूर्वं तदादाय पुरुषोपपत्तिरित्याहुः। इदं त्ववधेयम्। नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धो भासते तत्समभिव्याहारे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न भूतले न घट इत्यादावन्योन्याभावबोधस्तन्नियामकं त्वादावेवोक्तम्। परन्तु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटप्रकारकाभावशाब्दत्वस्य, तथा नीलादिसाकाङ्क्षघटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन नीलघटादिप्रकारकशाब्दबुद्धित्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वोपगमान्न नीलघटो न घट इत्यादिप्रयोगप्रसक्तिर्भवति च पीतो घटो न नीलघट इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतोऽवधार्य्यमित्याशयवानाह—*इत्या-

द्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः ॥ ७ ॥

॥ अथ निपातार्थनिर्णयः ॥

प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम्। वैषम्ये बीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ॥
उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥

येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा=द्योतका इत्यर्थः। अयं भावः। ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः। भवतीत्यत्राप्यापत्तेः। नोपसर्गार्थः। तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयपात्तेः(१)।

द्यन्यत्र विस्तर इति* ॥ ४१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे नञर्थनिरूपणम् ॥ ७ ॥

प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गार्थनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति *प्रादयो द्योतका इति* ॥ द्योतकतारूपशक्तिमन्त इत्यर्थः। अत एव, 'प्रजयति' इत्यादौ न प्रकर्षाद्यर्थस्य विशेष्यतेति भावः। मतान्तरे तु तात्पर्यग्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति। तत्र, येनेत्यत्र यच्छब्दो नोत्तरार्द्धपठितहेतुमात्रपरामर्शकः, किन्तु हेत्वन्तरपरामर्शकोऽपीत्याह-*अयं भाव इति* ॥ *न धात्वर्थ इति* ॥ न तत्प्रयोगाऽन्तर्गतधातुशक्य इत्यर्थः ॥ *आपत्तेरिति* ॥ अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः ॥ *नोपसर्गार्थ इति* ॥ न तद्धातुसमभिव्याहृतप्रादिशक्य इत्यर्थः । *अनन्वयापत्तेरिति* ॥ एतच्चानुभवादिमात्रप्र-

(१) ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लाघवात् उपसर्ग वाच्य एव सोऽस्त्विति शंकां परिहरति अनन्वयापत्तेरिति ।

प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । अनुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च । न विशिष्टार्थः (१) । गौरवात् । तथाच धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकस्यास्तु लक्षणा, उपसर्गस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्तु । तथा च(२)तात्पर्य्यग्राहकत्व-

---

तीतिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तथा स्वीकारेऽक्रियार्थकत्वेन अनुभवादेर्धातुत्वानापत्तेरिति बोध्यम् ।

नन्वनुभवार्थकत्वेऽपि तस्य फलस्थानीयत्वेन तदन्वयिव्यापारसामान्यार्थकाऽन्वादेर्न धातुत्वानुपपत्तिरत आह–*अनुगच्छतीत्यादाविति* ॥ अत्रानोरनुभवाऽर्थकत्वे तदनुरोधेन गमेरपि व्यापारसामान्याऽर्थकताया एवाऽभ्युपेयतया तथा प्रतीतिर्दुर्वारा स्यादित्यर्थः ॥

वस्तुतस्तु संयोगाऽवरुद्धव्यापारेऽनुभवस्य बाधेनाऽन्वयासम्भवान्नाऽनोरनुभवाऽर्थकत्वसम्भावनेति भावः ॥ *गौरवादिति*॥ विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः ॥ *तथाचेति* ॥ धातूपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्रमीयमाणानुभवार्थप्रतिपादकत्वासम्भवादिति समुदिताऽर्थः । विद्यमानत्वादीत्यादिनोत्पत्तिर्गृह्यते । लक्षणेत्यस्यानुभवादिरूपेऽर्थे इति शेषः । लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्य्यानुपपत्तेस्तात्पर्य्यग्रहाऽधीनतया तस्य चोपसर्गसमभिव्याहाराद्यायत्तत्वादित्यर्थः ।

नन्वेतावतोपसर्गस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव समायातं, न द्योतकत्वमत आह–*तथाचेति* ॥ तात्पर्य्यग्राहकत्वमेवेत्येवकारेण द्यो-

---

(१)न विशिष्टार्थ इति । उपसर्गविशिष्टतत्तद्धातुवाच्यो नेत्यर्थः ।

(२) तात्पर्येति । अयमभिप्रायः । 'प्रतिष्ठते' इत्यादिषु उपसर्गस्याभावे शक्तिस्वीकारे तु 'नामार्थधात्वर्थयोः' इति व्युत्पत्तिसंकोचेऽपि गमननिवृत्त्यभावत्वरूपेणैव बोधः स्यान्नतु गमनत्वेनेति । तस्मात् गमत्वेनानुभवसिद्धबोधनिर्वाहार्थं धातोर्लक्षणावश्यकी । लक्षणास्वीकारे च उपसर्गसमभिव्याहारवैयर्थ्यापत्तिभिया धातोः कस्मिन्नर्थे लक्षणा कर्तव्येत्यत्र तात्पर्यग्राहकत्वमेवोपसर्गाणां द्योतकत्वम् ।

मेव द्योतकत्वमिति।

तच्च चादिष्वपि तुल्यम्। चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदलक्ष्यम्। इवशब्दस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति। तत्र स्वयं युक्त्यन्तरमाह—उपास्येते हरिहरौ इति॥ अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थो, विशिष्टस्य धातुमात्रस्य वा। नाद्यः। तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्यास्धातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्म्मणि लकारो न स्यात्। न द्वितीयो गौरवात्(१)। तृतीये त्वागतं द्योतकत्वम्। तात्पर्य्यग्राहकत्वलाभादिति भावः। दृश्यते इत्यत्र कर्म्मणीति शेषः॥ ४२॥

तकत्वस्य वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः। अनुभवादिफले धातोस्तात्पर्य्यग्राहकत्वस्योपसर्गसमभिव्याहाराऽधीनत्वात् "उपसर्गाः क्रियायोगे" (पा० सू० १।४।५९) इत्यत्रापि क्रियाविशेषणीभूतार्ऽथतात्पर्य्यग्राहकत्वमेवोपसर्गाः क्रियायोग इत्यनेन विवक्षितमिति भावः। एतत्तत्त्वमग्रे वक्ष्यते॥ *तत्रेति*॥ द्योतकत्व इत्यर्थः। सकर्मकत्वस्येत्यनापत्तेरित्यनेनाऽन्वितम्॥

ननु माऽस्तु सकर्मकत्वमत आह—*तत इति*। उपोपसृष्टास्धातोरित्यर्थः। तथाचोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः॥ *तृतीये त्विति*॥ धातुमात्रार्थे इति कल्पे त्वित्यर्थः। आगतमिति कर्त्तृक्तान्तम्। उपाद्यऽसमभिव्याहारे विना शक्तिं गमधातोस्तादृशबोधादर्शनात्तस्येतरार्थपरतायामुपसर्गस्य नियामकत्वलाभादिति भावः॥ ४२॥

---

(१) गौरवादिति। विशिष्टस्य भ्वादिगणे पाठाभावाद्धातुत्वानापत्तिरपि दोषः। पाठकल्पनमपि न संभवति, द्विर्वचनाडादिव्यवस्थानुपपत्तेः।

तच्चादिष्वपि तुल्यमित्याह—

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्म्मवाचकः ॥

विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥ ४३ ॥

अन्यत्र=साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते, ऊरीक्रियते शिव इत्यादौ। अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्म्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत् द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः। यद्यपि कृधातोः सकर्म्मकत्वमस्त्येव, तथाप्येष्वर्थेषु सकर्म्मकता न स्यात्। अन्यथा, वायुर्विकुरुते, सैन्धवा विकुर्व्वते इत्यत्रापि स्यादिति भावः।

अथोपासनासाक्षात्कारादिर्निपातार्थोऽस्तु, "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इति कोशस्वरसात्। तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु। (१)स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्याधिकरणव्यापा-

---

तच्चादिष्विति ॥ तद् द्योतकत्वम् ॥*तत्तदर्थेति* ॥ (२)तत्तदर्थबोधकत्वमित्यर्थः ॥ *अमीषामिति* ॥ चादिनिपातानामपीत्यर्थः। *अस्त्येवेति* ॥ घटः क्रियत इत्यादौ कर्म्मणि लकारदर्शनात् कृञः सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः ॥ *एष्विति* ॥ साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः ॥ *अन्यथेति* ॥ क्वचिदर्थान्तरमादाय कृञः सकर्मकस्य सर्वत्र तत्त्वाङ्गीकारे इत्यर्थः।

वायुर्विकुरुत इति ॥ विकारानुकूलव्यापारावाचकस्याऽपि सकर्मकतापत्त्या "अकर्मकाच्च" (पा० सू० १।३।३५) इति विहितात्मनेपदानुपपत्तिरिति भावः। उपास्यते गुरुरित्यादावुपाद्युपसर्गाणामुपासनाद्यर्थवाचकत्वेऽपि पूर्वोक्तसकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहरति—

---

(१) स्वस्वयुक्तेत्यादि। स्वं धातुस्तद्युक्तनिपातश्च तयोरन्यतरस्यार्थभूतं यत्फलं तद्व्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमित्यर्थः।

(२) ननु-धातोस्तत्तदर्थे लक्षणा स्वीकार्येत्यनुपदमुक्तं तत् कथमत्र धतोर्वाचकत्वामितिकथनमिति शङ्कां निर्दलयति तत्तदर्थबोधकत्वमित्यर्थ इतिकथनेन।

रवत्त्वं सकर्म्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न ।

नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयाऽसम्भवेन निपातधात्वर्थयोरन्वयासम्भवात् । अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्म्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति ।

किञ्च, प्रादीनां वाचकत्वे 'भूयान् प्रकर्षः' 'कीदृशो निश्चय' इतिवद्, भूयान् प्र, कीदृशो निरित्यपि स्यात् । अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यतो द्योतकता तेषां स्यादिति । साधकान्तरमभिप्रेत्याह—विशेषणेति ॥ शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवच्छोभनश्च द्रष्टव्य इत्यस्यापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति(१)भावः ।

अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासम्भवः । अन्यथा 'राजा पुरुषः' इत्यस्य रा-

---

इदमिति ॥ सकर्मकत्वाऽनुपपत्तिरूपमित्यर्थः ॥ साधकं=द्योतककत्वसाधकम् । व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणान्वयमापत्तिरत आह—*किञ्चेति*॥ *इत्यपि स्यादिति*॥ अभ्युच्चयवादोऽयं चाद्युपस्थाप्यसमुच्चयस्य नित्यं समुच्चेयसाकाङ्क्षतया समुच्चयार्थकपदप्रयोगं विना चादिप्रयोगासम्भवात् । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं धातुपरतन्त्रोपसर्गैः स्वार्थस्य धात्वर्थविशेषणतयैव बोधनेन तदसमभिव्याहारे तत्प्रयोगस्याप्यसम्भवात् । अत एव वक्ष्यति—*तुल्यसमाधेयत्वादिति* ॥

ननु निपातानां वाचकत्वे, "चार्थे द्वन्द्व" (पा० सू० २।२।२९) इत्यादिसूत्रमेव मानम् । प्रादीनां वाचकत्वे तु मानाऽनुपलम्भाद् द्योतकतैवोचितेति चेत् । तत् किम् "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थे-

---

(१) तुल्यसमाधेयत्वादिति । तुल्येन प्रादितुल्येन निरर्थकत्वहेतुना समाधातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

जसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—आदीति ॥ धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद् धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयबोधे विरुद्धविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो निपाताऽतिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह—

पदार्थः सदृशाऽन्वेति त्रिभागेन कदापि न ॥
निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥

ने सदृशा—सदृशेन समानाधिकरणेति यावत् । अन्वेति—अभेदे-

षु खल्" (पा० सू० ३।३।१२६) इत्यादिसूत्रात्मकं मानं पाणिपिहितमिति विभावय । षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थविहितद्वितीयादिपरिग्रहः । अभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतया प्रकृते तदभावेन भेदान्वयासम्भव इत्यर्थः ॥ अन्यथा=उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे ॥ *आपत्तेरिति* ॥ भेदेनान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः ॥ *आदीति* ॥ भेदान्वयसङ्ग्राहकमादिपदमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

भेदान्वयेति ॥ प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति पाठस्तु तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य केनाऽप्यनभ्युपगमादप्रक्रान्तत्वाच्च चिन्त्यः ॥ *निपातातिरिक्तेति* ॥ तथाच समुच्चयाद्यर्थस्य निपातार्थत्वेन न तेन साकं पदार्थान्तरस्य भेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ सदृक्शब्दस्य समाना दृगितिव्युत्पन्नस्योपादानेऽनन्वयापत्या प्रकृते तुल्यरूढस्य, "तमिवेमं पश्यन्ति जना" इति भाष्ये कर्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वा तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*सदृशेनेति* ॥ तुल्येनेत्यर्थः ।

ननु विरुद्धविभक्तिकार्थस्यापि नामत्वादिना तुल्यत्वात् तेनाभेदेनान्वयापत्तिरत आह—*समानाधिकरणेनेति* ॥ तथाच समा-

नेति शेषः। विभागेन-असदृशेन, असमानाधिकरणेनेति यावत्।

अयमर्थः। समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च। अस्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्वय एव नास्तीति नायं दोषः।

नविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यस्य विवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः। एवञ्च मूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीति शेषः। स्तोकम्पचतीत्यादौ विभिन्नविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वसदृशेनाप्यभेदान्वयादाह-*असमानाधिकरणेनेति* ॥ विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्युपस्थाप्येनेत्यर्थः।

ननु वाचकतावादिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेन सङ्कोचनीयेत्युक्त्यैवाक्षेपध्रौव्ये मूले समानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिकथनेऽर्थान्तरमत आह-*अयमर्थ इति*॥ स चेत्थं "विभागेन कदाचन" इत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयं व्यवच्छिन्दता नामार्थयोर्भेदेनाऽन्वय इति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्श्यते,नतु समानाधिकरणयोरितिव्युत्पत्त्यन्तरं तथा। किन्तु दृष्टान्तविधेयतया तदुपन्यसनमिति नोक्तदोषः॥

तथाच प्रधानीभूतव्युत्पत्तावेव निपातेतरसङ्कोचोत्कीर्त्तनमिति सर्वं सुस्थम्।

ननु नामाऽर्थयोरभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिहेतुतायां पदांशे निपाताऽतिरिक्तत्वं निवेशनीयमिति नोक्तदोष इत्यवतरणं तु सध्रीचीनम्। नच तादृशव्युत्पत्तेरप्रकान्तत्वात् कथमेतदिति वाच्यम्। मूलोक्तादिपदेनैव षष्ठ्यादिकमन्तरेण भेदेनाऽन्वयासम्भवं प्रतिपादयता समानविभक्तित्वेन धवश्चेत्यादावभेदान्वयापादनस्याऽपि कुक्षीकृतत्वात्तदेव च सामानाधिकरण्यं व्युत्पत्तौ निविष्टमिति यथाकृतमूलसङ्गमनादिति।

ननु तदन्वयानुपपत्तिरेव मानमत आह-*गौरवञ्चेति* ॥ ननु तवाऽपीदं दूषणं समानमत आह-*अस्माकमिति* ॥ द्योतकतावादिनामित्यर्थः॥ *द्योतकत्वादिति* ॥ चादीनां समभिव्याहृतपदसमुचिततत्तदर्थरूपलक्ष्यार्थे तात्पर्यग्राहकत्वादित्यर्थः ॥ *नास्ती-

अत एव 'घटो नास्ति' इत्यदौ घटपदं तत्प्रतियोगिके लाक्षणिकमिति(१)नैयायिकाः ॥ ४४ ॥

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह—

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥

इत्यादावन्वयो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥ ४५ ॥

ति* ॥ समुच्चयादेस्तन्निरूपकत्वादेश्च समभिव्याहृतपदेनैव लाभात्तस्य पृथगुपस्थित्यभावेनाऽन्वयस्यैवाभावेनोक्तस्थलस्य तादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः ॥ *अत एवेति* ॥ व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रवेशादेवेत्यर्थः ॥ *प्रतियोगिके लाक्षणिकमिति* ॥ व्युत्पत्तेस्तद्घटितत्वे तु तत्र लक्षणानुसरणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥

नैयायिकास्तु नञो वाचकताया भाष्यसम्मतत्वाद्, घटो न पटश्चैत्रो न पचतीत्यादौ नञर्थाभावस्य विशेषणतया घटचैत्रादिष्वन्वयाऽनुरोधादुक्तव्युत्पत्तौ व्यभिचारवारणाय निपाताऽतिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम् । एवञ्च घटश्च पटश्चेत्यादौ विभक्तिजन्योपस्थितिं विनाऽपि चाऽर्थस्य घटादिष्वन्वयः सुलभः ।

न च घटो नेत्यत्र घटस्य नामार्थत्वाद्विभक्तिजन्योपस्थितिं विना प्रतियोगितासंसर्गकनञर्थविशेष्यबोधानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति वाच्यम् । एतद्भियैव घटादिपदानां तत्प्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र द्विवचनस्वारस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपातार्थाऽवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन बोधे, विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनाद्वा सामञ्जस्यादित्याहुः ॥ ४४ ॥

---

(१) लाक्षणिकमितीति । संकोचे तु लक्षणाकल्पनं निरर्थकमेव स्यात् । घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन नञर्थाभावेऽन्वयसम्भवात् ।

अत्रोस्रसदृशैः शरै रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । अयञ्चोस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः ।

तथाहि । उस्रैरिति करणे तृतीया । न चोस्रोऽत्र(१)करणम् । इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि(२)तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम् । अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य चाऽसत्त्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया असम्भवात् । सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गात् । उस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह–सुपां चेति ॥

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्थलान्तरे तन्मतेऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेन मूलमवतारयति– *अपिचेति* ॥ *इत्यर्थ इति* ॥ इत्यन्वयबोधः सर्वसम्मत इत्यर्थः ॥ *अयञ्चेति* ॥ उक्तार्थान्वयश्चेत्यर्थः ॥ *अन्यथेति* ॥ निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तीकरोति–अत्र= उदीच्योद्धारणे *तथाहीत्यादि* ॥

नन्विवशब्दोत्तरलुप्ततृतीयार्थकरण एवेवार्थान्वयः सुलभोऽत आह–*इवशब्दस्येति* ॥ *असत्त्वार्थकतयेति* ॥ लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः । निपातत्वादिति यावत् ॥ एवञ्च कारकानन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितेऽर्थेकारकान्वयासम्भवेन तदर्थकतृतीयाया असम्भवादिति भावः ॥ *सम्भवे वेति* ॥ वाकारोऽनास्थायाम । अव्ययेवशब्दस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्तदभ्युदगमे तु ततो विभक्तेस्तच्छ्रवणस्य च दुर्निवार्य्यतैव स्यादिति दूषणान्तरमाह–*उस्रपदोत्तरेति*। *अनन्वयप्रसङ्ग इति* ॥ वाचकतावादिमत इति शेषः ।

इदमुपलक्षणं तृतीयाऽनुपपत्तेः । उस्रस्येवार्थसदृशान्वये उद्धर-

---

(१) अत्रेति । अत्रोदग्देशीयराजोद्धरणक्रियायामित्यर्थः ।

(२) करणत्वेऽपीति । उस्रसदृशस्याभेदेन शरविशेषणतया प्रकृतक्रियायां करणत्वसम्भवेऽपीत्यर्थः ।

सुपां श्रवणश्चेत्यर्थः। चकारादुस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चीयते ॥

इत्यादावित्यादिपदाद्, "वागर्थाविव सम्पृक्तौ" "पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे" इत्यत्र वागर्थयोर्वदिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः। इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधासम्भवश्च संगृह्यते।

यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्था, साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इवशब्दस्य वाचकत्वेऽनन्वय एव। उस्रसदृशशराणां समानाधिकरणपदोपस्थाप्यतया(१)भेदेनान्वयायोगात्। बाधादभेदेनापि न सः। न ह्युस्राभिन्नसदृशाभिन्नः शर इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ४९ ॥

णकरणत्वस्य तत्राभावात्। अस्मन्मते तूस्रसदृशरूपोस्रार्थस्य करणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः। तदुत्तरं सुब्व्यतिरिक्तप्रत्ययश्रवणत्वापाद्यत्वासम्भवेन समुच्चेयासम्भवमाशङ्क्य चकारस्यान्यत्राप्रकर्ष इत्याह-*सुपां श्रवणश्चेत*॥ चकारसमुच्चेयं दर्शयति *उस्रपदोत्तरतृतीयेति॥ तृतीयायास्तदर्थस्य अनन्वयमेव स्पष्टयति *उस्रसदृशेत्यादि*॥ सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरित्युक्तव्युत्पत्तेरिति भावः।

ननु तर्ह्यभेदान्वयस्तत्र स्यादत आह *बाधादिति*॥ सादृश्यस्य भेदघटितत्वादिति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। वाचकतावादिना सादृश्यादिबोधने पर्युदासनञिवानुयोगिप्रातियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य नियामकताया अभ्युपगमेन प्रकृत उस्रनिरूपितसादृश्याश्रयशरकरणकोद्धरणबोधः सूपपादः। भेदाभेदयोर्विकल्पस्योपन्यासस्तु सारकारोक्तश्चिन्त्य एवेति ॥ ४९ ॥

---

(१) भेदेनेति। उस्रपदार्थस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेन सदृशपदार्थैकदेशसादृश्ये सदृशस्य च स्वनिष्ठसादृश्यानुयोगित्वसम्बन्धेनेति बोध्यम्।

ननु त्वन्मते अब्राह्मण इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणाव्याप्त्यापत्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् । उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह—

नञ् समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता ॥
द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६॥

नञ्समासादौ योत्तरपदार्थप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव(१) । तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः ।

वस्तुतः, "अव्ययादाप्सुपः" (पा० सू० २ । ४ । ८२) इतिज्ञापकात् सुबुत्पत्तिः । "निपातस्यानर्थकस्य" इतिवार्त्तिका-

---

उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति ॥ प्राधान्यस्यान्यानिरूपितार्थत्वमित्यर्थः ॥ *तमेवेति* ॥ द्योत्यमेवेत्यर्थः ॥ *अर्थवत्त्वादिति* ॥ अयं भावः । द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तयाऽर्थवत्त्वस्य द्योतकेऽप्यक्षतत्वान्न तन्निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः । न हि शक्तिलक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति ।

ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य विशेषे पर्य्यवसायकत्वं द्योतकत्वं, न तु तदुपस्थापकत्वमेवेति न तदादायार्थवत्त्वसम्भवोऽत आह *वस्तुतस्त्विति* ॥ *ज्ञापकादिति* ॥ द्योतकतावादे तेषामनर्थकत्वादेव सुबभावे लुग्विधानमनर्थके मदुक्तकार्थे ज्ञापकमिति भावः ॥

ननु स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि सत्त्वात्तद्विहितसुब्लुग्विधानेन चरितार्थस्य च न ज्ञापकत्वमत आह-*निपातस्येति* ॥ तद्वा-

---

(१) द्योत्यार्थमादायैवेति । उत्तरपदार्थप्राधान्यं नाम-इतरपदार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधजनकत्वम् । तत्र इतरपदार्थपदेन यथा वाच्यलक्ष्यार्थयोर्ग्रहणं तथा द्योत्यार्थस्यापीति ।

द्वा प्रातिपदिकत्वम् । "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १ । २ । ४६) इत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति वा बोध्यम् । तस्माद् युक्तं निपातानां द्योतकत्वम् । उक्तञ्चा-कृत्यधिकरणवार्त्तिके—

चतुर्व्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।
क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥
तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।
यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥ इति ॥
उपसर्गेण धात्वार्थो बलादन्यः (१) प्रतीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

र्त्तिकप्रत्याख्याने(२)त्वाह-*कृतद्धितेति* ॥ *सङ्ग्रह इति* ॥ अनर्थकस्याऽपि निपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः ॥ उपसंहरति-*तस्मादिति* ॥ एतत्कल्पे मीमांसकसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति* ॥ *चतुर्विध इति* ॥ नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः ॥ पदे-सुप्तिङन्तरूपे ॥ द्विविधस्य=नामाख्यातस्वरूपस्य । अर्थनिरूपणे हेतुमाह-*संशयोत्पत्तेरिति* ॥

नामार्थो जातिः, किं वा व्यक्तिः, धात्वर्थो व्यापार उत फलं, कि वोभयमिति सन्देहे तन्निरूपणस्योचित्वादिति भावः ॥ तयोः-निपातोपसर्गयोः ॥ व्यापारः—शक्तिलक्षणान्यतररूपः ॥ तौ-उपसर्गनिपातौ ॥ यदर्थद्योतकौ-यदर्थविषयकतात्पर्यग्रहजनकौ ॥ सः-नामाख्यातात्मकः शब्दः ॥ तस्य तिङ्कृत्तद्धितघटितत्वात्तदर्थोऽपि

(१) अन्येति । उपात्तनिर्दिष्टरूपातिरिक्तरूपावच्छिन्नः । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रतीयमानप्रकृष्टजयस्य शुद्धजयत्वेपि न क्षतिः ।

(२) तत्प्रकारस्तु अधिपर्योरर्थवत्त्वाभावात क्रियया सह योगस्याप्राप्त्या गत्युपसर्गसंज्ञाप्राप्त्यभावात् तन्निवृत्यर्थं क्रियमाणं "अधिपरी अनर्थकौ" इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकं सूत्रं व्यर्थीभूय अनर्थकनिपातानामर्थवत्प्रयुक्तकार्यज्ञापकमिति ।

अत्रोपसर्गपदं निपातोपलक्षणम्। धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम्॥ ४६॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेव युक्तम्। बोधकतारूपशक्तेरबाधात्। किञ्चोक्तरीत्या पचतीत्यादौ धातोरेव कर्तृविशिष्टभावनायां लक्षणास्तु, तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं तिङादेः (१)स्यादित्यरुचेः पक्षान्तरमाह--

---

विचार्यत इत्यर्थः।

यद्यपि स्वाद्यन्तत्वनिबन्धनं नामत्वमुपसर्गनिपातयोरपीति तयोः पार्थक्येन निर्देशोऽनुचितः। तथापि लिङ्गसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थकत्वरूपपारिभाषिकनामकत्वमादाय तथोक्तम्। उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि तदुपादानं तु ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति बोध्यम्।

ननूपसर्गेण धात्वर्थ इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात् कथं तच्चादीनां द्योतकत्वे उपष्टम्भकमत आह *उपसर्गपदमिति* ॥ *पदान्तरेति* ॥ चन्द्र इव मुखमित्यादावर्थपरत्वेन चन्द्रादिनामोपलक्षकमित्यर्थः। एवञ्च न तद्बलान्निपातानां वाचकत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः॥ ४६॥

इदानीं वाचकतापक्षं परिष्करोति *नन्विति*॥ *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति*॥ चन्द्र इव मुखमित्यादाविवादिनिपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतिस्तदसत्त्वे तदप्रतीतेश्च निपातानां घटादिपदवद्वाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः॥ नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात् कथं तेषां वाचकत्वमत आह *बोधकतारूपेति*॥ तथाच तदर्थबोधकत्वमेव तद्वाचकत्वमिति तेषामपि घटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः॥

नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तदर्थस्तात्पर्यग्रहे उपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्न तयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह--*किञ्चेति*॥ *उक्तरीत्येति*॥ अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयस्य लक्षणया जिधातोरेवोपस्थितौ न प्रादीनां प्रकर्षाद्य-

---

(१) आदिपदम्-कृत्सनादिपरिग्राहकम्।

र्थकत्वं, तेषां तात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगादित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ *तिङादेः स्यादिति*॥ तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्त्रादिवाचकत्वावधारणे तु प्रादीनामपि वाचकत्वविधृतिरिति भावः । परन्तु "अजर्घा अचकात्" इत्यादौ धातुमात्रात् कर्त्रादिबोधेन तिङां द्योतकत्वे इष्टवापत्तिः ।

नच तत्र लुप्तविभक्तिस्मरणाद् बोधः । लोपमजानतोऽपि बोधात् प्रत्यलक्षणस्य लोपफलत्वं वदता भाष्यकृता लुप्तविभक्तिस्मरणाद् बोधस्यानभ्युपगमाच्च । यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव "प्रकृतिप्रत्ययार्थयो"रिति नियमावकाशो यथा 'पाचक' इत्यादिकृदन्ते । "लः कर्मणि" (पा० सू० ३ । ४ । ६९) इत्यादौ कर्मविशिष्टकर्तृविषयाद्धातोरित्यर्थान्न तद्विरोधः । "भावे" इत्यस्य सर्वैस्तथैव व्याख्यानात् ।

नच सर्वत्रैव धातोर्भावनाविषयत्वात्तत्रैव लकारः स्यादितिशङ्क्यम् । भावविषयादित्यस्य केवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थेनादोषात् अत एव, "भावकर्मणोः",(पा० सू०१।३।१३)"शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्"(पा० सू०१।३।७९)"द्व्येकयोः"(पा० सू० १४२२) इत्यादीनां नियम इति भाष्यकृदुक्तिसङ्गतिः । तेषामनिर्दिष्टार्थत्वेन "अनिर्दिष्टार्थाः स्वार्थे भवन्ति" इति न्यायेन सर्वत्र सिद्धत्वादित्याहुः ॥

तच्चिन्त्यम् । व्यतिसे इत्यादौ धातुं विनापि कर्तृबोधनाद्युक्तेः शैथिल्यात् । तुल्ययुक्त्या सुपामपि द्योतकतापत्तेर्धातोर्द्विवचनाद्यनुपपत्तेश्च । प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वेऽपि लुप्तविभक्तिस्मरणजन्यबोधस्य फलत्वाभ्युपगमे बाधकाभावाच्च । स्वोत्तरतिङ्वाच्यकर्त्रादिगतद्वित्वारोपेण द्विवचनादिरिति स्वोक्तविरोधाच्च ।

भवदुक्तरीत्यैव कर्तृविशिष्टभावनावाचकात् कर्मविशिष्टभावनावाचकात् केवलभावनावाचकाच्च धातोर्लकारा भवन्तीत्यर्थे, लः कर्मणीत्यर्थपर्यवसानेन, 'अनिर्दिष्टार्था' इति न्यायेनाऽपि तत्तत्कारकादिविशिष्टभावनाऽर्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्ध्यसम्भवेन नियमस्यान्यथैव सङ्गमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु निपातानां वाचकत्वे, घटो न पट इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नञर्थाभावे तस्य चाश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः । भेदसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्यो-

निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥
युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमत्र नः(१)॥४७॥

एवञ्च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयः। समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इत्यपि तथेत्यगत्या कल्पनीयमिति भावः॥ न त्विति ॥ नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः।

यत्तु सर्व्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवाद्, "निपातस्यानर्थकस्य" इतिविधिर्वैयर्थ्यम्। सर्व्वेषां द्योतकत्वे "चानर्थकस्य" इति व्यर्थम्। तथाच केचिद् द्योतकाः, केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति। तन्न। एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्यावारणात्। सर्व्वथानर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमुपात्तानां संग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात्। तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च।

परेषामिति बहुवचनं मीमांसकसंग्रहाय(२)। केवलत्वस-

पस्थितेर्हेतुतायां "नामाऽर्थयोर्भेदेनाऽन्वय" इति व्युत्पत्तिसिद्ध इत्यादेरेवं "समानाधिकरणनामार्थयो" इति व्युत्पत्तेरभेदान्वयापत्तिश्चेत्यत आह—*एवञ्चेति* ॥ *विधिवैयर्थ्यमिति* ॥ तादृशवार्त्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः॥ *अनर्थकस्येति*। *व्यर्थमिति* ॥ "कृत्तद्धित" (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र चशब्देनैव तदर्थस्य समुच्चितत्वादिति भावः।

---

(१) कारिकार्थस्तु—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तिङादीनां वाचकत्ववन्निपातानामपि वाचकत्वं युक्तम्। परेषां नैयायिकानां यत् प्रादिचाद्योर्वैषम्यरूपं मतं नः=अस्माकं मते न तद्युक्तमिति।

(२) मीमांसकानां भाष्यकारादिभेदेन नानात्वाद्बहुवचनमिति भावः।

शब्दात् समुच्चयाबोधाच्चकारश्रवणे तद्बोधाच्चकार एव तद्वाचको न द्योतकः। किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या, चकारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यदिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम्। तदपि न युक्तमिति भावः।

तथाहि। अन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्यग्राहकत्वेनाऽप्युपयुक्तौ(१)। घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणा, तात्पर्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि। अस्माकं लक्षणाग्रहदशायां बोधात्तत्तत्कार्यकारणभाव आवश्यकः। एवं शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभावादुभयमपि(२) युक्तमित्यभिमतम्। अत एव

"स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा"।

वक्ष्यमाणास्वरसादाह—*किञ्चेति*॥ प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकताया वृत्तित्वाभावो ध्वन्यते॥ *अस्माकमिति*॥ पक्षद्वयाभ्युपगन्तॄणामित्यर्थः॥ *कार्यकारणभाव इति*॥ समुच्चितघटादिशाब्दबोधे घटपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुतेत्याकारक इत्यर्थः॥ *शक्तिग्रहस्यापीति*॥ घटाद्यर्थबोधे घटशक्तिज्ञानस्य समुच्चयादिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुतेत्याकारकः कार्यकारणभावोऽप्यावश्यक इत्यर्थः॥

कल्प्यान्तराभावेनेति॥ द्योतकतापक्षे वाचकतापक्षेऽपि तत्तत्पक्षकृत्पा ऽधिककल्पनीयाऽभावेनेत्यर्थः॥ *अत एवेति*॥ कल्प्यपक्षद्वये युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः॥ *स वाचक इति*॥ उपसर्गं प्रकृत्येदं 'प्रतिष्ठत' इत्यत्र "गतिनिवृत्तिवाचकः स्थाधातुरुपसर्गस्तदभावरूपगतिवाचक" इति पुञ्जराजेन तदर्थस्य कथनात्। वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिरेवं, द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणा-

---

(१) तथा चान्वयव्यतिरेकयोरन्यथा सिद्धतया न शक्तिग्राहकतेति भावः।

(२) वाचकत्वद्योतकत्वोभयमपीत्यर्थः।

इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते। दर्शनान्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योतकत्वमेवेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह मतमेव न इति ॥ ४७ ॥

पर्य्यवसितमुपसंहरन्नाह—

निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ॥
व्यापकत्वाच्छक्ततायास्तवच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥

परेषां यन्निपातत्वम्-असत्त्वार्थकत्वे सति चाऽऽदिगणपठितत्वं शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्त्वञ्चोपाधिर्वा जातिर्वा तदेवा-

---

मित्यादिः ॥ *मतमेवेतीति* ॥ वा=अथवाऽन्वयव्यतिरेकवतां, निपातानां वाचकत्वं युक्तम्। अस्माकं मते परेषां यदेकस्य वाचकत्वमपरस्य द्योतकत्वमिति मतं,तदेव तु न युक्तमिति मूलयोजना॥४७॥

ननु "चादयोऽसत्त्वे" (पा० सू० १।४।५७) इत्यत्राऽसत्त्व इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्य्युदास एवाश्रयणीयः। तथाचोक्तलक्षणस्याश्रयणेऽनर्थके तस्मिन्नव्याप्तिः। तावदन्यतमत्वस्य निवेशे तु गौरवमत आह-*शक्तिसम्बन्धेनेति* ॥ तस्य लक्ष्यताऽवच्छेदकमभिप्रेत्याह-*जातिरिति* ॥ निपातपदशक्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ॥

ननु हत्वादिना साङ्कर्य्यान्न निपातत्वं जातिः। तथाहि। निपातत्वाभाववति हत्वं, धात्वादिहकारे हत्वाभाववति निपातत्वं, निपातात्मकचकारे तयोरेकत्र हकारे समावेशात्। तद्दूषकताबीजं तु-स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियमभङ्ग एव। निरुपाधिसहचारग्रहश्च ताहशनियमेऽनुकूलस्तर्कः। अन्यथा तन्मात्रबलप्रवृत्तानां 'सत्तावान् जातेः' इत्याद्यनुमानानां विलयप्रसङ्गात्। अत एव 'भूतत्वं न जातिः', इतिसाम्प्रदायिकाः।

हत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्य नानात्वाभ्युपगमेन साङ्कर्य्यस्य परिहारेऽपि सकलचादिसाधारण्याभावेनाननुगततयातस्यैवासिद्धि-

र्निष्प्रमाणत्वात् । किञ्च कार्यतावच्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्राभावादपि न सा जातिः । शक्यतावच्छेदकत्वं तु न तत्साधकम् । अभावत्वविभुत्वादीनामपि जातित्वापत्तेः । अत एव गुणदीधितौ गुणत्वस्य जातित्वं दीधितिकृता खण्डितमत आह *उपाधिर्वेति* ॥ सामान्यं=व्यापकधर्म इत्यर्थः ।

अयं भावः । उपसर्गेषूभयमतेऽपि द्योतकत्वे वाचकत्वे वा कल्पनीये तद्धर्मिवृत्तितयोपस्थितोपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोर्धर्मयोर्मध्ये द्योतकत्वादिकमुपसर्गत्वावच्छेदेन कल्प्यमुत निपातत्वावच्छेदेनेति संशये अवच्छेदकनिर्णिनीषायां व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनैव तत् कल्प्यते । सङ्ग्राहकलाघवादत एवेश्वरानुमाने कर्तृजन्यत्वं घटत्वादिनावच्छिद्यते, उत कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासायामुक्तलाघवात् कार्य्यत्वमेव तदवच्छेदकं, न तु घटत्वादिकमिति न्यायसिद्धान्त इति ।

अत्र वदन्ति । प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकतायां तत्र पक्षपातो, यत्र च बहूनां धर्माणामवच्छेदकत्वकल्पनाप्रयुक्तं गौरवम् । यथा कर्त्तृजन्यत्वानुमाने कृतिजन्यतायां घटत्वाद्यपेक्षया कार्यत्वस्य । यत्र तु विशेषोऽप्येक एव तत्रोक्तयुक्तिविरहात् तस्यैवावच्छेदकत्वम् । अत एव व्यापारस्याऽधिकसंग्राहकत्वेऽपि कृतित्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वं, स्वीकृतं च मीमांसकैरपि । द्रव्यप्रत्यक्षत्वं विहाय द्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव रूपकार्य्यतावच्छेदकत्वम् । प्रकृते व्यापकत्वान्निपातत्वाधिकसंग्राहकत्वेऽपि व्यापकोपसर्गत्वस्याप्येकत्वेन तस्यैवावच्छेदकत्वमुचितम् । निपातत्वस्याऽद्योतकेऽवाचके पादपूरणमात्रार्थके वृत्तित्वेनातिप्रसक्तत्वात् । 'प्रादयो द्योतकाः, उपसर्गत्वात्' इत्यनुमानाच्च ।

नच प्रादीनां द्योतकता निपातत्वलिङ्गेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम् । तस्योपसर्गत्वरूपोपाधिमत्तया तदसाधकत्वात् । नच चेष्टादौ साध्याऽव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमिति वाच्यम् । शुद्धसाध्याव्यापकत्वसम्भवात् । अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नं द्योतकत्वं यत्र तत्रोपसर्गत्वम् । यत्र निपातत्वं नञादौ तत्र तदभावाद् । ननु प्रकर्षाद्यर्थः प्रादिवाच्यः । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयत्वात् । यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयः स तद्वाच्य इति सा-

मान्यव्याप्तौ घटादिदृष्टान्तः।

नचानन्यलभ्यत्वमुपाधिः। तस्य वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वात् कर्म्मादौ आख्यातान्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषये साधनाऽव्यापकत्वादिति वाच्यम्। उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धेराक्षेपाद्यजन्यत्वेन विशेषणेनानन्यलभ्यत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगात्।

नच स्वरूपाऽसिद्धिः। धातोरेव प्रकृष्टजयाऽर्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यमात्रग्राहकत्वादिति वाच्यम्। धातोः प्रकृष्टजयार्थकत्वस्य ग्रन्थकृतैव खण्डनात्। नापि लक्ष्यता तस्य। प्रोक्तरत्वादेर्लक्षणतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात्। तस्माज्जयत्यादिधातोः शक्यतावच्छेदकं प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्येति वाच्यम्। तथाच क हेत्वसिद्धिः। किञ्चार्थस्य धातुलक्ष्यत्वे जिपूर्वप्रत्वेनापि विनिगमनाविरहाल्लक्षकतावच्छेदककोटौ निवेशापत्तिः। नाऽपि तदर्थस्य धात्वर्थेन साकमनन्वयप्रसङ्गः। निपातातिरिक्तत्वस्योक्तव्युत्पत्तौ विशेषणात्। एवञ्च 'प्रतिष्ठत' इत्यादौ धातोर्गत्यभावोऽर्थः। तदभावश्चोपसर्गार्थः।

तथाच ततो गत्यभावाभाववानिति धीः, गमनत्वप्रकारकबोधस्तूत्तरकालिको मानस एवेति चेन्न। 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्जागरूकतया गमनाभाववानिति बोधस्यापि गगनकुसुमायमानत्वात्॥

किञ्च, तथा बोधाङ्गीकारे तादृशस्थले प्रादीनामुपसर्गत्वमपि दुर्घटम्। क्रियाया अविशेषकत्वात्। क्रिया ह्यत्रोपसर्गाभावविशेषिका, न तूपसर्गार्थो क्रियाभावविशेषकः। स्वादीनां द्योतकताव्यवस्थापनोक्तरीत्याप्युपसर्गाणां साऽवसेयेति। निपातानां तु केषाञ्चिद् वाचकत्वम्। तत्र नञर्थो निरूपितः। चार्थश्च समुच्चयादिभेदेन चतुर्विध इति, "चार्थे द्वन्द्वः" (पा० सू० २। ८। ८९) इत्यत्राकरेषु व्यक्तमेव।

इवार्थस्तु सादृश्यम्। तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम्। यत्तु सादृश्यं न भेदघटितमिति। तन्न। तावतापि, "नञिवयुक्तम्" इति परिभाषणेन तस्यैवार्थत्वानपायात्। तद्बोधकानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं नियामकम्। नातश्चन्द्र इव मुखमित्यर्थे चन्द्रेणेव मुखमिति साधु।

एवकारस्य त्वन्ययोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चार्थः।

तत्र विशेष्यगतैवस्थले, 'पार्थ एव धनुर्द्धरः' इत्यादावन्यतादात्म्यव्यवच्छेदोऽर्थः। अन्यत्वं च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षिकम्। तथाच पार्थान्यतादात्म्याभाववद्धनुर्द्धराभिन्नः पार्थ इति बोधः। पृथिवीसमवेतश्च गन्ध इत्यत्र पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान् पृथिवीसमवेतश्च गन्ध इति बोधात्तादृशबोधे सप्तमीरूपविशेषणविभक्तिसमभिव्याहारोऽपि नियामकः। अत्र भावान्वयबोधानुपगमे पृथिव्यामेवाकाशमित्यपि प्रसज्ज्येत। एवञ्चैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवाचकपदविशेषणवाचकसप्तम्यन्तान्यतराव्यवहितोत्तरैवशब्दो हेतुः। विशेषणसङ्गतैवस्थलेऽयोगव्यवच्छेदः। 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डुरवत्त्वसमवायाभावव्यवच्छेदबोधात्। 'नीलं सरोजं भवत्येव' इत्यादौ क्रियासङ्गतैवस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः॥

अत्र केचित्। अयोगे आत्यन्तिकत्वं व्यवच्छिद्यते। तच्चान्वयितावच्छेदकत्वम्। खण्डशश्च तत्र शक्तिः। तथाचोक्तस्थले सरोजनिष्ठाभावप्रतियोगिनीलभवनाभाव इति बोध इति वदन्ति॥

वस्तुतस्तु अन्ययोगव्यवच्छेदाऽयोगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्य शक्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेदबोधे ग्रहणाऽध्ययनाऽर्थकधातुसमभिव्याहारस्यापि नियामकत्वाज्ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेतिवन्न ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यादिप्रयोगः। क्रियान्तरसमभिव्याहारे तु प्रायः सामानाधिकरण्येन तद्भानम्। इत्थञ्चाऽन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनान्ययोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽन्वयितावच्छेदेन त्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवह्रियते। विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्य्यः॥

'क्वेव भोक्ष्यसे' इत्यादावसम्भावनाऽपि तदर्थः। एवमन्येषामपि सार्थकानां निपातानामर्था ऊह्याः। वैयाकरणमते त्वेवकारस्य वाचकत्वासम्भवादवधारणात्मकज्ञानविशेषद्योतकत्वमेव। स च समभिव्याहृतपदार्थानुरोधादनेकविधः। यथा, ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यत्रावच्छेदकावच्छेदेनाऽर्थग्रहणाभावानधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञानकर्त्तृकमर्थकर्मकं ग्रहणमिति बोधादुक्तपदार्थघटितः सः। परन्त्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थे वृत्तिकल्पनापेक्षयैवकारस्यैव सोचितेत्यन्ये।

यद्यप्युपसर्गं प्रक्रम्य—

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि च।

इति हरिणा पक्षद्वयमविशेषेणोक्तम्। ग्रन्थकृता च तदेवानुसृतम्। तथापि,

क्वचित् सम्भविनो भेदाः केवलैरनिर्दशिताः।
उपसर्गेण सम्बन्धे व्यज्यन्ते प्रसरादिना॥ १॥

इति तदुक्तोपसंहृतिपर्य्यालोचनयोपसर्गाणां द्योतकत्वमेवाऽवसीयते।

अत्रेदं बोध्यम्। उपसर्गत्वाद्यजानतोऽपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधात् प्रत्वादिनैव तेषां द्योतकत्वम्। निपातानामपि चत्वादिनैव वाचकता, यत्र न वाचकतामन्तरेण निर्वाहः। क्वचिद् द्योतकत्वमप्युक्तयुक्त्यनभ्युपगमे। यथा "शरैरुस्रैः" इत्यादौ। क्वचिन्नोभयम्। यथा पादपूरणमात्रार्थके त्वादौ। तदुक्तं—

निपाता द्योतकाः केचित् पृथगर्थाभिधायिनः।
आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयाऽर्थस्य वाचकाः॥ इति।

केचिदित्युभयाऽन्वयी। न तूपसर्गत्वेन प्रादीनां, निपातत्वेन चादीनां द्योतकता वाचकता चेति स्थिते; उपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकता, न निपातत्वावच्छेदेनेति विवादः सिद्धान्तानालोचनमूलक एव। कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत् क्रियाविशेषकत्वं, किन्तु क्रियागतसम्बन्धविशेषकत्वम्। कर्म=क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्यन्वर्थसंज्ञानात्। अधिपर्य्योस्तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव सा। 'जपमनुप्रावर्षत्' इत्यत्र हेतुभूतजपनिरूपितलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धस्य वर्षणक्रियानिष्ठस्यानुना द्योतनादेवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। अत एव, न तेषामुपसर्गत्वम्। क्रियागतविशेषद्योतको ह्युपसर्गः। उक्तञ्च हरिणा—

क्रियाया द्योतको नाऽयं सम्बन्धस्य न वाचकः।
नाऽपि क्रियापदाऽऽक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः॥ इति।

तदर्थस्तु-कर्मप्रवचनीयसंज्ञकोऽन्वादिः, प्रजयतीत्यादावुपसर्गवन्न क्रियागतविशेषस्य द्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वाच्च न सम्बन्धस्य वाचकः। नाऽपि, 'प्रादेशं विलिखति' इत्यादौ विशब्दवत् क्रियाक्षेपकः। तत्र विना मानक्रियाक्षेपात्। तथा सति तत्तत्क्रिया-

स्माकमपि(१)। परन्तु सामान्यधर्म्मे प्रमाणानां पक्षपाताच्छक्तता द्योतकता वा तदवच्छेदेनैव(२) कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमयुक्तमित्यर्थः ॥ व्यापकत्वात्(३)=सामान्यत्वात्। शक्तताया इत्युपलक्षणम् द्योतकताया वेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ॥८॥

॥ अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

भावप्रत्ययार्थमाह—

कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ॥
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥

"कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनाऽन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः" इति वार्त्तिकवचनमि-

---

निबन्धना कारकविभक्तिरेव स्यात्। किन्तु विशिष्टक्रियाजनितो यः सम्बन्धो विभक्त्यर्थ इति तद्द्योतकः। प्रादेशं विमाय लिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्यतोऽवधार्य्यम् ॥ ४८ ॥

इति भूषणसारदर्प्पणे उपसर्गनिपातार्थनिरूपणम् ॥ ८ ॥

प्रक्रान्ते नामार्थनिरूपणे नामघटककृत्तद्धितानामर्थमुपोद्घातसङ्गत्या निरूपयिष्यन्नादौ प्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्याशयेनाह *भावेति* ॥ व्यन्वुन्नादेरपि सम्बन्धरूपभावबोधक-

---

(१) एवं चास्माकं मतेऽपि गौरवं नास्तीति भावः।

(२) तदवच्छेदेनैवेति। निपातत्वावच्छेदेनैवेत्यर्थः।

(३) व्यापकत्वादिति। प्रकृते व्यापकत्वं च उक्तानवच्छेदकत्वविशिष्टं स्वाभाववद्वृत्तित्वात्मकमधिकदेशे वृत्तित्वरूपं विवक्षितमिति भावः।

ति(१)मीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्वन्नाह-टीकायामिति ॥ भर्तृह- रिणा महाभाष्यटीकायामित्यर्थः ॥ त्वतलोरिति भावप्रत्ययमा- त्रोपलक्षणम् ।

अयमर्थः । समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसम्बन्ध- विशिष्टे कल्प्यत इत्युक्तम् । तथाच तदुत्तरभावप्रत्ययः सम्बन्धं वदतीत्यर्थः(२) । एतदपि, भेदः संसर्ग उभयं वेत्युक्तेषु भेदपक्षे न सम्भवतीत्यत आह-मतभेदेति ॥ पक्षभेदेनेत्यर्थः ।

एवञ्च, राजपुरुषत्वम् , औपगवत्वं, पक्तृत्वमित्यादौ स्व- स्वामिभावसम्बन्धः, उपग्वपत्यसंबन्धः अपत्यापत्यवत्सम्बन्धः, क्रियाकारकभावसम्बन्ध इत्यन्वयबोधः। औपगवादावव्यभिचरि-

---

त्वात् तत्संग्रहार्थमाह-*त्वतलोरिति*॥ *भावप्रत्ययेति*॥ भाववि- हिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थः । हरिवाक्यं विवृणोति-*अयमर्थ इत्यादि- ना* । इत्युक्तमित्यस्य समासशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः ॥ *सम्बन्धमिति* ॥ उत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थसम्बन्धस्यैव धर्मत्वेन भासमानत्वादिति भावः ॥ *भेदपक्ष इति* ॥ तत्पक्षे हि राजपुरुष इत्यत्राऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधेन पुरुषांशे राजसम्बन्धा- भानादिति भावः(३) ॥ *उपग्वपत्यसम्बन्ध इति* ॥ उपग्वपत्ययो- र्जन्यजनकभावात्मकः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ *अन्वयबोध इति* ॥ तत्तत्पदोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्तत्सम्बन्धवाचकत्वादिति भावः ॥

अव्यभिचरितसम्बन्धेत्विति ॥ अव्यभिचरितसम्बन्धरूप-

---

(१) वार्तिकवचनमितीति । वार्तिकरूपं वचनं वार्तिकवचनं । वा- र्तिककारवचनमित्यर्थः ।

(२) वदतीत्यर्थ इति । शक्त्या बोधयतीत्यर्थः ।

(३) तत्पक्षे राजपुरुषत्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य भेद एवार्थ इ- त्याशयः ।

तसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः ।

दामोदरत्वं, कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषबोधादाह–अन्यत्रेति । रूढैरभिन्नरूपादव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यश्चान्यत्रेत्यर्थः । रूढिरुक्ता । द्वितीयं यथा शुक्लत्वम् । अत्र, "तदस्यास्त्यस्मिन्" (पा० सू० ५ । २ । ९४) इति मतुपो, "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः" (पा० वा०) इति लुप्तत्वात् तद्धि-

---

जात्यैव (१)भानोपगमेत्वित्यर्थः । तुशब्दसूचिताऽरुचिबीजं तु, "तस्याऽपत्यम्" (पा० सू० ४ । १ । ८२) इत्यनेन षष्ठीप्रकृत्यर्थोपग्वादिसम्बन्धेऽपत्येऽणादीनां विधानेन षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्तर्भावेणैव तत्रैकार्थीभावस्योपगन्तव्यतया तत्रापत्याद्यंशे संसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेन जातेस्तद्वाच्यतासम्भवादिति ॥ *अर्थान्तरवृत्तिरिति* ॥ धात्वर्थघटितत्वार्थवृत्तिराक्षिकाद्यन्तर्गतष्ठगादिरित्यर्थः । तदर्थे कर्त्रादौ देवनादिरूपक्रियायाः क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य प्रकारतया भानादित्याशयः ॥ *रूढेरिति* ॥ कथमप्यवयवयोगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः ॥ *अभिन्नरूपादिति*॥ प्रत्ययान्तत्वेऽपि प्रत्ययलुका प्रकृतिसमानाऽऽकारात् "शिष्यमाण लुप्यमानाऽर्थाभिधायि" इति न्यायेन प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थाभिधायिन इत्यर्थः । *अव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य इति* ॥ अव्यभिचरितो व्यक्तिनिष्ठाऽत्यन्ताभावाप्रतियोगी सम्बन्धः समवायात्मको यस्य जात्यादेस्तद्विशिष्टवाचकादित्यर्थः । नाऽतः पाकादिना नाशे स्वाश्रयनिष्ठाऽभावप्रतियोगिनां तत्त्वम् ॥ * उक्तेति* ॥ दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषेण भानादिति ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ *द्वितीयं यथेति* ॥ अभिन्नरूपोदाहरणं यथेत्यर्थः । तद्धितान्तत्वेऽपीत्यपिना

---

(१) जात्येति । "गोत्रं च चरणैः सह" इत्यनेनापत्यत्वस्यापि जातित्वबोधनाज्जात्याभेदसम्बन्धस्य तिरोधानाज्जातिरेव तत्र प्रकारीभूतेति सैव त्वाद्यर्थ इति तात्पर्यम् ।

तान्तत्वेऽपि, घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्(१)गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते। तृतीये, सतो भावः सत्तेति। अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक्॥ ४९॥

दण्डीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकता तद्धितस्येति

तदुत्तरभावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम्॥ *अभेदप्रत्ययादिति*। इदञ्च षष्ठ्यर्थविहितमतुपः सम्बन्धाऽर्थकत्वशङ्कानिरासाय तृतीयमित्यस्योदाहरणं यथेति शेषः।

सत इति॥ सच्छब्दजन्यबोधे शत्रर्थकर्त्रंशे सत्तायाः प्रकारतया भानात्तदुत्तरभावप्रत्ययेनाऽपि सैवाभिधीयते इत्यर्थः। तथाचोक्तस्थलेषु भावप्रत्ययान्तात् सम्बन्धाभानादुक्तवाक्ये, अन्यत्रेत्युपात्तमिति भावः।

ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ सतोऽपि शौक्ल्यादिसम्बन्धस्य भावप्रत्ययेनाऽनभिधानवद् राजपुरुष इत्यत्रापि तदनभिधानं स्यात्। तत्रापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थे स्वत्वादिसम्बन्धेन प्रकारतेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह *दिगिति*॥ तदर्थस्तु निर्वक्ष्यमाणभावे, "तस्य भावः" (पा० सू० ५। १। ११।) इति सूत्रेण त्वतलादयो विधीयन्ते॥ ४९॥

ननु जातित्वादिना जातावेव सम्बन्ध एवेति नियमः। तथाच यत्प्रकृतेर्यद्धर्मप्रकारकबोधः शास्त्रकृत्सम्मतः स एव धर्मस्त्वाद्यभिधेय इति रुढ्यादिभिन्नप्रकृतेः कृतेत्यादितः सम्बन्धप्रकारकबोधस्य भाष्यसम्मतत्वात् तस्यैव भावप्रत्ययेनाऽभिधानमुचितमिति नोक्तेषु भावप्रत्ययस्य जात्याद्यभिधायकत्वमिति। 'प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवचन' इति पाठः। मात्रपदेन सम्बन्धव्यवच्छेदः॥ *तद्धितस्ये-

---

(१) ननु वर्णरूपगुणगुणिनोः सर्वत्र अभेदप्रत्ययत्वे मतुपो लुग्विधानं व्यर्थमेव। अभेदे मतुपोऽप्राप्तेरितिचेत् कुम्भस्य कृष्ण इत्यादिषु गुणगुणिनोर्भेदे व्यवहारस्यापि सत्वात् शुक्लवानित्यनिष्टप्रयोगवारणाय तस्य वचनस्यावश्यकत्वात्।

वदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह—

अत्रार्द्धजरतीयं स्याद्द दर्शनान्तरगामिनाम् ॥

सिद्धान्ते तु स्थिते पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु॥ ५० ॥

अत्र=भावप्रत्ययविषये। तथाहि। दामोदरत्वं, घटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य सम्बन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां दण्डित्वमित्यादिष्वपि तदभिधानं न स्यात्। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते। अन्यथा, घटत्वमित्यत्र(१)द्रव्यत्वादेर्दण्डित्वमित्यादौ दण्डादेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः।

ति* ॥ इन्यादेरित्यर्थः ॥ *सम्बन्धानभिधायकत्वेनेति* ॥ प्रकृतिजन्यबोधे तस्याप्रकारत्वादिति भावः ॥ तद्-अभिधानम् ॥ सम्बन्धाभिधानम् ॥ *न स्यादिति* ॥ किन्तु दण्डस्यैवाऽभिधानं स्यान्न च तदभिधानमिष्टमिति भावः।

ननु प्रकृतिजन्यबोधाविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थवृत्तित्वं भावत्वम्। तच्च दण्डसम्बन्धस्याऽक्षतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह-*प्रकृतिजन्यबोध इति* ॥ उक्तार्थस्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसम्बन्धस्याऽपि भावाऽर्थता प्रसज्ज्येतेति भावः। क्रमेण दलद्वयव्यावर्त्यमाह-*अन्यथेति* ॥ एकतरदलमात्रोपादाने इत्यर्थः ॥ *तदुत्तरेति* ॥ घटदण्डिपदोत्तरेत्यर्थः। तथाच घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्यव त्वन्मते दण्डीत्यादौ दण्डसम्बन्धस्याप्यपदार्थतयाऽप्रकारत्वादभावत्वेन तस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भव इति भावः।

वस्तुतस्त्वन्त्यदलोपादानं व्यर्थम्। मतुबादीनां सम्बन्धयर्थकतया दण्डीत्यादिवाक्यजन्यबोध सम्बन्धस्यैव प्रकारत्वेन दण्डादी-

---

(१) द्रव्यत्वादेरिति। तस्यापि घटसमवेतत्वात्। घटपदजन्यबोधे प्रकारत्वे तु नेति न घटपदोत्तरत्वादिना तदभिधानमिति।

न च तन्मते दण्डीत्यादिबोधे सम्बन्धः प्रकारः । यत्तु—

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।
तदा गत्यन्तराभावात् सम्बन्धो वाच्य आश्रितः ॥ इति (१) ।

तन्न । इनादेः सम्बन्धिवाचकत्वेनोपपत्तौ गत्यभावाभावात् । प्रपञ्चितं चैतदादावेव वैयाकरणभूषणे ।

ननु तवापीदं वैषम्यं कथमित्यत आह—सिद्धान्ते त्विति ॥ (२)जायन्त इति वक्ष्यमाणविशेषणेऽन्वितम् । सिद्धान्ते प्रकृति-

---

नां प्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेवानातिप्रसङ्गात् । मीमांसकैकदेशिमते मत्वर्थीयानां सम्बन्धावाचकत्वेऽपि तदाक्षिप्ताश्रयविशेष्यकबोधस्यैव तैरभ्युपगमेन तन्मतेऽपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यांशे दण्डादीनामप्रकारत्वेन प्रयोजनविरहादिति विभावनीयम् ॥ *सम्बन्धः प्रकार इति* ॥ अस्य, येन तस्य त्वादिप्रत्ययवाच्यता स्यादिति शेषः । मीमांसकमतमुपन्यस्यति—*यत्त्विति* ॥ अत्र दण्डित्वमित्यादौ ॥ स्वसमवेतः—त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः॥ नीलत्वमित्यादौ नीलादिगुणवन्न सम्भवति यतोऽतः सम्बन्धस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमित्यर्थः । दण्डादेः प्रकृत्यार्थांशे प्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थाऽसमवेतत्वेनाभावत्वादिति भावः ॥

सम्बन्धिवाचकत्वेनेति ॥ "तदस्यास्त्यस्मिन्" (पा० सू० ५ । २ । ९४) इति मतुपः सम्बन्धे विधानेऽपि, "दण्डी पुरुष' इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिवाचकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ *गत्यभावाभावादिति* ॥ सम्बन्धस्यैव भावत्वसम्भवादिति भावः ॥ *आदावेवेति* ॥ एवं वैश्वदेवीत्यादिसामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्यैवोपपत्तेरित्यन्तग्रन्थेन भूषणे इत्यर्थः । *तवापी-

---

(१) श्लोकार्थस्तु—यत्र प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यसमवेतः,प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः अपरो गुणो नास्ति तत्र उपपत्त्यन्तराभावात् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारोपि स्वसमवेतः सम्बन्धस्त्वादिवाच्य आश्रित इति ।

(२) क्वचित् "जायन्ते इत्यादि—योजनेत्यन्तः" पाठो नास्ति ।

जन्यबोधे प्रकारे त्वादयो जायन्त इत्यर्थः। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार इत्यत्र पक्षद्वयं स्थितमिति योजना ॥ ५० ॥

तौ पक्षावाह—

प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारताम् ॥
धर्म्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा अमी ॥ ५१ ॥
जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते ॥

प्रयोगे उपाधिर्निमित्तं, प्रकृत्यर्थप्रकारतां=प्रकारतयाभासमानं धर्म्मं वाच्यतया आश्रित्य त्वादयो जायन्ते। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारस्त्वाद्यर्थ इति यावत्।

ति*। वैयाकरणस्याऽपीत्यर्थः ॥ इदम्-क्वचिज्जात्यादिवाचकत्वं, क्वचित् सम्बन्धवाचकत्वमित्येवंरूपं वैषम्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

प्रयोग इति ॥ शब्दप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ *निमित्तमिति* ॥ यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञातेऽर्थे यश्शब्दः प्रयुज्यते स धर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः ॥ स दामोदरत्वमित्यादौ जातिः, शुक्लत्वमित्यादौ गुण एवेति। ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारकत्वेनैवोपाधेः संग्रह तस्य पृथगुपादानं व्यर्थमत आह-*प्रकृतिजन्येति* ॥ स च प्रकृत्यर्थवृत्तिरसाधारणो धर्मस्तस्मिन्नसाधारणत्वं तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वम्। सत्यन्तोपादाने द्रव्यत्वादेर्घटासाधारण्यं, विशेष्योपादानाच्च तद्व्यक्तित्वादिनिरासः। तेन रूपेण धर्मो भावप्रत्ययवाच्यः। तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्त्वादिप्रकृत्यैव लाभादनन्यलभ्य इतरावृत्तित्वादौ भावप्रत्ययस्य शक्तिः। तत्रापीतरवृत्तित्वमभावः। साकल्यं वृत्तिमच्च विशकलितमर्थः।

इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वाद् घटत्वादौ बाधाच्च विशिष्टस्य शक्यत्वासम्भवात्। अत्र च प्रकृतिजन्यबोधे येन सम्बन्धेन प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मस्य प्रकारता तेन सम्बन्धेनेतरावृत्ति-

ननु घटत्वमित्यत्र प्रकारत्वात् तदुत्तरभावप्रत्ययेन घटत्वत्वस्यापि वाच्यता स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह–धर्ममात्रमिति(१)॥ न त्वत्र लघुगुरुविचार इत्यभिप्रायः॥ (२)तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव घटत्वघटत्वत्वादिरूपत्वात्।

त्वं वृत्तिमत्वं च बोध्यम्। नाऽतः कालादौ कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वस्य वृत्तावपि क्षतिः। न वा घटत्वमित्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्वस्य भानम्। प्रमेयत्वमित्यादौ त्वितरावृत्तित्वांऽशो न भासते अप्रसिद्धत्वात्, किन्तु सकलं प्रमेयवृत्तित्वमात्रम्।

नच विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वमते गुणाऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वमित्यादौ विशिष्टसत्वे विशिष्टसदितरावृत्तित्वस्य महत्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्तित्वस्य महत्परिमाणादावसम्भव इति वाच्यम्। तदितरत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्वृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे दलद्वयतात्पर्य्यात्। तत्राद्यदलं घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारण्यवारणायेति भावः॥ *प्रकारत्वादिति*॥ *घटत्वादिति*। घटत्वासाधारणधर्मत्वादित्यर्थः॥ *लघुगुर्विति*॥

अयं भावः॥ धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्येकत्वमित्यादौ परिमाणादौ नानापत्तिः। उक्तासाधारण्यस्य परिमाणे सत्वात्। नच प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन तदितरावृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं च विवक्षितम्। न च तेन सम्बन्धेन परिमाणं तत्र वृत्तीति नोक्तदोष इति वाच्यम्। तथा सत्यनन्तशक्तिकल्पनावश्यकत्वे तत्तद्धर्मत्वेनैव धर्मे शक्तिरस्तु, किमितरावृतित्वादिगौरवसहिष्णुतया।

तदुक्तं गुणदीधितौ पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणान् भावप्रत्ययः प्रतिपादयति। प्रतीतिस्तु ताद्रूप्येण धर्मत्वेन वेत्यन्यदिति। एतेन भावशक्तत्वादिप्रत्ययेन कम्बुग्रीवादिमत्वमित्यादौ

---

(१) धर्मत्वेन वाच्यता नतु तत्तद्रूपेण,शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गादिति।

(२) वस्तुतस्तु गौरवं नास्त्येवेत्याह तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मेति।

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

इति वाक्यपदीयात् । उक्तञ्च "तस्य भावस्त्वतलौ" (पा० सू० ५ । १ । ११९) इति सूत्रे वार्त्तिककारैः—"यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ" इति ।

यस्य गुणस्य=विशेषणतया भासमानस्य, भावाद्=आश्रयत्वाद्, द्रव्ये=विशेष्ये, शब्दनिवेशः=शब्दप्रवृत्तिः, तस्मिन् वा-

---

गुरोरपि धर्मस्य कम्बुग्रीवादिमत्वस्य बोधनेन तद्वद्घटत्वमित्यादावपि गुरोर्धर्मस्य त्वप्रत्ययेन बोधनसम्भवादाशङ्का निःसारेत्यपास्तम् । धर्मस्य भावप्रत्ययवाच्यत्वे सम्मतिमाह—*सम्बन्धिभेदादिति* ॥ जातिः पदार्थ इति कल्पे साधकमिदम् । सम्बन्धिभेदाद्—अनुयोगिभेदाद्, भिद्यमाना=गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वादिना तद्व्यक्त्युपरागेण वा पार्थक्येन प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा ब्रह्मसत्तैव जातिरित्युच्यते । तस्यां सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यर्थः । तदेव व्यक्तीकरोति—*तामिति* ॥ तां तत्तद्व्यक्त्युपरक्तां सत्तामित्यर्थः ॥

धात्वर्थमिति ॥ आकृत्यधिकारणन्यायेन, "जातिमन्ये क्रियामाहुः" इति पक्षाभिप्रायेण वा । महानित्यात्मविशेषणम् । क्वचिज्जात्यादिः, क्वचित् सम्बन्धार्थ इत्युक्तार्ऽर्थे वार्त्तिकं प्रमाणयति—*उक्तञ्चेति* ॥ गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां रूपादिष्वेव प्रसिद्धेः । प्रकृतोपयुक्तार्थपरतामाह—*विशेषणतयेति*(१) । तथाच प्रकृते गु-

---

(१) उक्तं च कैयटेन 'गुणशब्देन यावान् कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिः सर्व इह गृह्यते इति ।

त्यये त्वतलाविसर्थः। तथाच रूपादिशब्देभ्यो जातौ, शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे,(१)पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां, घटादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्ययः।

रूपादिशब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात्। पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वे तस्यां प्रत्ययः। संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमिति मते च संसर्ग इति व्यवस्था सूपपादेति भावः। तत्र जातिवाचकानां व्यक्तय एव शक्यतावच्छेदिकाः। तथाच घटत्वमित्यत्र घटवृत्तिरसाधारणो धर्म्म इति बोध इत्यादि द्रष्टव्यम्।

पक्षान्तरमाह–यद्वेति॥ "यद्वा, सर्व्वे भावाः स्वेनाऽर्थेन

णपदमुपसर्ज्जनीभूतार्थपरमिति भावः। पर्य्यवसितमाह–*तथाचेति*॥ रूपादीत्यादिना रसादेर्गुणपरशुक्लादेश्च सङ्ग्रहः॥ *बोधजनकत्व इति*॥ बोधजनकत्वमत इत्यर्थः। व्यपेक्षावादे क्रियाकारकभावसम्बन्धेन कृदर्थकर्त्रादौ धात्वर्थस्यैव प्रकारतया भानोपगमादिति भावः। स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह–*संसर्गप्रकारकेति*॥ *सूपपादेति*॥ भावप्रत्ययो जातावेवेन्त्याद्यनियमादिति भावः॥ *तत्रेति*॥ जात्यादिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः॥ *जातिवाचकानामिति*॥ अर्थनिष्ठशक्तेरिति शेषः।

गुणाद्यात्मकभाववचनानां अक्ष्ण्वादिशब्दानां जातेः शक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवादाह–*जातिवाचकानादिति*॥ भावप्रत्ययानामिति शेषः॥ *अवच्छेदिका इति*॥ उपस्थितत्वाद् घटत्वादिजातिनिष्ठशक्तेः स्वेतरावृत्तित्वावच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तिरूपाधेयत्वादिसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका इत्यर्थः। तेन न द्रव्यत्वादिनिष्ठशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम्। अवच्छेदकानुगमकं च गोत्वादिकमेवेति भावः। पर्य्यवसितबोधमाह–*घटवृत्तिरिति*॥ *पक्षान्तरमिति*॥ तच्छब्द

---

(१) गुण इति। गुणिपरशुक्लादिभ्यो गुण। गुणपरेभ्यस्तु तेभ्यस्तद्वृत्तिजाताविति। अण्वादिशब्दा नित्यं गुणिपरा इति तेभ्यः परिमाणरूपे गुण एव प्रत्यय इति बोध्यम्।

भवन्ति, स तेषां भाव" इति वार्त्तिकोक्ते यद्वाशब्दस्तत्सूचनप्रयोजनकोऽपि। भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्ते इति भावाः=शब्दाः। स्वेन=स्वरूपेण=अर्थेन भवन्ति=प्रवर्त्तन्ते। अतः स तेषां भावः=प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः।

अयं भावः। अर्थवच्छब्दोऽपि द्रव्ये प्रकारः। हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवसिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदिति शब्दप्रकारकबोधस्य सर्वसिद्धत्वात्। अन्यथा वर्नौषधिवर्गादेर्ना-

---

एव भावप्रत्ययवाच्य इति मतान्तरमित्यर्थः। "अथ कस्माद्गौरित्युच्यते गौरित्येव हि गौर्गवि वर्त्तते इत्यौपकिथका" इति निरुक्तमप्येतत्कल्पे उपष्टम्भकं बोध्यम्। *तत्सूचनप्रयोजनकोऽपीति* ॥ यद्वाशब्दघटितोक्तवार्त्तिकसूचनप्रयोजनकोऽपीत्यर्थः ॥ अपिना पक्षान्तरसङ्ग्रहः। वार्त्तिके "स्वेनाऽर्थेन भवन्तीत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयाऽर्थेन जात्यादिना प्रवर्त्तत इत्यर्थात् कथं पक्षान्तरपरता कथं वार्थावृत्तेर्धर्मस्य शब्दस्य भावत्वं चेत्यत आशयं प्रकाशयति- *अयं भाव इति* ॥

जात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशे विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात्तद्दृष्टान्तेन शब्दस्यापि तां साधयति *अर्थवदिति* ॥ जात्यादिवदित्यर्थः ॥ शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधारणस्थलमाह-*हरिहरेति* ॥ कश्चिदासीदित्यनेन जात्यादिप्रकारकबोधासम्भवो ध्वन्यते। हर्य्यादौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितहरित्वाद्यवच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधासम्भवादुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शाब्दबोध (१)उपपादनीयः। यथाच वृत्त्यादुपस्थितिस्तथोपपादितं नामार्थनिरूपण इति भावः ॥

अन्यथेति ॥ अर्थांशे शब्दस्य प्रकारत्वानभ्युपगम इत्यर्थः।

---

(१) शाब्दबोध इति। सामान्यरूपेणेति शेषः। विशेषरूपेण शक्तिग्रहासम्भवात्—'इदं पदं क्वचिच्छक्तं पदत्वात् साधुपदवत्' इति सामान्यतोऽनुमित्यात्मकशक्तिग्रहसत्त्वात् सामान्यरूपेणैव बोधः।

गरिकान् (१)प्रत्यबोधकत्वापत्तेश्च । एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्व्वसिद्धो, न तु घटादिपदेष्विव तत्तज्जात्यादिरूपेण । तथाचोभयमवच्छेदकम् । यस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः ।

पदप्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्य नापेक्षितः । किन्तु इदं

आरण्यकानां सन्निकर्षेण जातिप्रकारकशक्तिग्रहसम्भवादुक्तम्—*नागरिकानिति* ॥ *एवमेवेति* ॥ पदप्रकारेणैवेत्यर्थः ॥ *अप्रसिद्धेति* । अगृहीतजातित्वादिविशिष्टशक्तिकपदेष्वित्यर्थः ॥ *जात्याभेदेनेति* ॥ तद्विशेषेणेत्यर्थः ॥ क्वचित्तु जात्यादिरूपेणैवेत्येव पाठः ॥ *उभयमिति* ॥ जात्यादिरूपं पदं चेत्यर्थः ॥ *अवच्छेदकमिति* ॥ शक्त्यवच्छेदकमित्यर्थः ।

ननु जात्याद्यनुपस्थितिदशायामयमर्थ एतत्पदवानिति शक्तिग्रहोऽप्यसम्भवदुक्तिकोऽत आह-*पदप्रकारक इति* ॥ *विशिष्येति* । घटपदत्वादिरूपेणेत्यर्थः । यद्यपि सर्वे भावा इति सर्वशब्दोपादानादेतत्कल्पे शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमगम्यते, तथापि घटत्वादिना गृहीतशक्तिकघटादिपदाद् घटत्वप्रकारकबोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्थले शब्दाप्रकारकबोधस्याननुभवेन चैतत्कल्पेऽपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकरणीयमेव ।

वार्त्तिकं तु भावशब्दस्याप्रसिद्धार्थकशब्दपरतया योज्यम् । तत्र निमित्तान्तराभावेन वार्त्तिकबलाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात् । यथा कादिपञ्चकशक्तकुपदे । अत एव "अनुदात्तङ्कित" (पा० सू० १ । ३ । १२ ।) इति सूत्रेऽनुदात्तङितौ द्वावात्मनेपदमित्यस्य "तङानौ द्वावर्थ" इति तत्र "सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति" इति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्यकृदुक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा नवानां तङर्थत्वेनात्मनेपदवत्त्वेन बोधे सर्वेषामेकत्वेन तत्र च द्वावित्यस्यानुपप-

---

(१) नागरिकपदम् विशेषरूपेणानभिज्ञपरम् तेन कस्यचिन्नागरिकस्य विशेषरूपेण बोधेऽपि नासङ्गतिः ।

पदं कचिच्छक्तं, साधुपदत्वादित्यादिरूप एवापेक्ष्यते इति विशिष्याग्रहीतशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः। तथाच शब्दोऽपि(१)त्वप्रत्ययार्थ इति प्रपञ्चितं भूषणे॥ ५१॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः॥ ९॥

—<>•<>—

त्तिः स्पष्टैव। अत एव सारकृताऽप्युभयमवच्छेदकमित्युपसंहृतम्—कचिच्छब्दोऽपीति, तदाशय इति। कथं तर्हि तत्र शक्तिग्रहोऽत आह—*किन्त्विति*॥

कचिच्छक्तमिति॥ किञ्चिन्निष्ठशक्तिनिरूपकमित्यर्थः। तथाच नृपादिवर्णनप्रस्तावे नृपत्वादिनोपस्थितनलादीनां शक्त्यंशे भान उपस्थितत्वान्नलादिपदानामपि तदर्थे भानमविरुद्धमिदमेतच्छक्यमित्याकारकोऽर्थशक्तिग्रह एव विशेषरूपेणोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः। *तथैव बोध इति*॥ पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः(२)। एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधव्यवच्छेदः। इदञ्च कश्चिदर्थो नलादिपदशक्योऽर्थत्वादित्यानुमानिकशक्तिग्रहाभिप्रायेण। उक्तोपनीतपदशक्तिग्रहे त्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव। शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयम्॥

नैयायिकास्तु—नलादिपदानामपि विशिष्य शक्तिग्रहो नानुपपन्नः। यत्र नलत्वादिसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतया भाने बाधकाभावात्। यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्याकारा नलत्वादिविशिष्टबुद्धिः, ततश्च प्रमेयत्वांशे मोषदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बाधकाऽभावात्तद्विषयनलत्वादिना विशिष्य नलादौ नलादिपदशक्तिग्रहेण तद्रूपेण नलादिपदान्नलादिबोधस्य सुलभत्वात्।

न च प्रमेयत्वांशे मोषकल्पने मानाभावः। अनुभूयमानतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेरेव मानत्वात्। कथमन्यथानुभवात्म-

(१) शब्दोऽपि। अपिशब्दो जात्यादिसमुच्चायकः।

(२) शक्तिग्रहवैलक्षण्याद्बोधवैलक्षण्यमिति भावः।

॥ अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

(१)"सास्य देवता" (पा० सू० ४ । २ । २४) इत्यत्र देवताविशिष्टं(२)देयं प्रत्ययार्थः । ऐन्द्री, वैश्वदेवीत्यादौ इन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकान्तराभावात् तेन रूपेणोपस्थितये शक्ति-

---

कसमूहालम्बनादेकपदार्थोद्‌बोधकाऽसमवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः । अक्लृप्तस्यार्थांऽशे पदविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृशस्मृतौ प्रमेयत्वांऽशे मोपकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् । पदस्यार्थधर्मत्वाभावेन तस्य पदांशे विशेषणत्वासम्भवाच्च । तस्य पदस्य तस्मिन् पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासम्भवाच्चेत्याहुः ॥ ५१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ ९ ॥

ननु देवताया इन्द्रादिपदाल्लाभेन तदन्तर्भावेण तद्धितशक्तिकल्पनमनर्थकमत आह-*देवतात्वोपस्थापकेति* ॥ इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः । *तेन रूपेणेति* ॥ देवतात्वेन रूपेणेन्द्रोपस्थितये इत्यर्थः । अन्यथा

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः ।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं च परं परम् ॥

इति मीमांसकसिद्धान्तासङ्गतिरिति भावः । द्रव्यस्य देवतासम्बन्धित्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वं त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदबोधिताबाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वम् । तदेव च देवतात्वम् । नाऽतो घृतादिसम्प्रदानब्राह्मणस्य त्यागोद्देश्यत्वेऽपि देवतात्वम् ।

---

(१) ननु प्रथमोपस्थितापत्यार्थकतद्धितार्थकथनमुचितमितिचेत् प्रत्ययार्थस्यापत्यरूपस्यैक्यात्, तत्र च प्रकृत्यर्थस्य जन्यजनकभावसम्बन्धादिरूपभेदसम्बन्धेन प्रकारतायाः सुगमत्वेन देवतार्थकतद्धितेषु नानापक्षसम्भवेन दुरूहत्वेन तदर्थनिर्णयावश्यकर्तव्यतयाऽपत्यार्थकतद्धितस्यौचित्येऽपि त्याग इति बोध्यम् ।

(२) देवताविशिष्टमिति । स्वस्वामिभावसम्बन्धेन स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन वा देवताविशिष्टं देयमित्यर्थः ।

कल्पनावश्यकत्वात्। अत एव—

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः।
आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम्॥ इति।
केवलादेवतावाची तद्धितोऽग्नेः समुच्चरन्।
नान्ययुक्ताऽग्निदैवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः॥

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम्॥ ५२॥

तस्य तत्स्वामित्वाबाधात् 'ऐन्द्रो मन्त्र' इत्यादौ मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं च न तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वम्। विनाऽपि मन्त्रमिच्छाविशेषात्मकत्यागोत्पत्त्याऽव्यभिचारात्। किन्तु त्यागाङ्गोच्चारणकत्वम्। एवञ्च देवतासम्बन्धी प्रत्ययार्थः।

ननु तद्देवताकत्वे 'ऐन्द्रं हविः' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। सं चामिक्षादिपदसमभिव्याहारे तत्तद्द्रव्येण प्रतीयते। देयं प्रत्ययार्थ इति तु तस्यामिक्षादिपदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनापि प्रतीतेरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः। उक्तेऽर्थे सम्मतिमाह—*अत एवेति*॥ देवतासम्बन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः॥ *सान्निध्यादिति*॥ स=आमिक्षा वैश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्याहारादित्यर्थः॥ *विषयार्पणमिति*॥ आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः॥

केवलादिति॥ सोमादिपदासमभिव्याहृतात्॥ अग्नेः—अग्निशब्दात्, समुच्चरन्=प्रत्ययत्वात्पुरः प्रादुर्भवन्। आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायाम्" इत्यादौ॥ *नान्येति*॥ सोमादिसाहित्यापन्नाऽग्निदेवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्ट, किन्तु तद्देवताकमेवेति तद्भावः। तथाच देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि सम्मतमिति भावः॥

प्रकृत्यर्थेति॥ 'पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति' इति व्युत्पत्तेरितिभावः॥ अस्मिन् कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्धि-

अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादाविथं स्थितिः ॥
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥ ५३ ॥

एकदेशे=देवतारूपे । तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह—अभेदश्चेति ॥ ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वान्न प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनाप्यन्वय(१)इत्याशयेनाह=देवतायामिति ॥ तथाच पदार्थैकदेशतैव नास्तीति भावः ॥ ५३ ॥

नन्वग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या । न च देवतात्वेन रूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते । प्रकृतेर्लक्षणयैव(२)तथोपस्थितिसम्भवात् । उपसर्गाणां द्योतकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजयप्रत्ययवदित्याभिप्रेत्याह—

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेर्वास्तु लक्षणा ॥
देवतायां निरूढेति(३)सर्वे पक्षा अमी स्थिताः ॥५४॥

तार्थेऽन्वयः । तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्धिताऽपरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

द्योतकत्वनय इति ॥ वाचकत्वनये प्रकर्षस्योपसर्गाऽर्थत्वेन तद्विशिष्टे धातौ लक्षणाया अकल्पनेन दृष्टान्तत्वासम्भवादिति भावः ॥ *प्रकृष्टजयवदिति* ॥ प्रकृत्यंशमात्रमादाय दृष्टान्तत्वं बो-

---

(१) अभेदेनाप्यन्वय इति । भेदसम्बन्धेनान्वयो न सम्भवति तस्य बाधितत्वादिति सूचनायापिशब्दः । अथवा स्ववृत्तिदेवतात्वरूपधर्मत्वसम्बन्धेनान्वयनिरासाय 'अपि' उपात्तः ।

(२) लक्षणयैवेति । अग्न्यादिशब्दोऽग्न्यादिदेवतायां लाक्षणिक इत्यर्थः ।

(३) निरूढेति । अनादितात्पर्यवती निरूढलक्षणेत्यर्थः ।

न च 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराल्लाभात् कुतः पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम् । पदान्तराश्रवणेऽपि तत्प्रतीतेः । ऐन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्याच्च ।

अन्यथाऽऽख्यातस्यापि कर्त्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् । मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थोऽस्तु । द्रव्यं पदान्तराल्लभ्यत एवेति आख्यातस्य कर्त्तृवद्वाच्यत्वं मास्त्विति कुतो न

ध्यम ॥ *लाभादिति* ॥ समभिव्याहृतदध्यादिपदेन देवतारूपसम्बन्धिभानादित्यर्थः ॥*कुतः पुनरिति* ॥ "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ" इति न्यायात् । किन्तु सम्बन्ध्यर्थकत्वमेवोचितमिति भावः ॥ *तत्प्रतीतेरिति* ॥ देवतासम्बन्धिप्रतीतेरित्यर्थः ॥ तथाच तदनुपपत्त्या तद्धितस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भावः ।

पदान्तराश्रवणे सम्बन्धिप्रतीतेरप्यर्थनिर्णयत्वादाह—*ऐन्द्रं दधीति* ॥ सम्बन्धमात्रार्थकत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ *अन्यथेति* ॥ उक्तानुपपत्तेस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः । 'पचति देवदत्तः' 'पच्यते तण्डुल' इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्हि कर्त्रादिवाचित्वसाधिकेति भावः । वैयाकरणान् प्रतीयमापत्तिः । मीमांसकान् कटाक्षीकृत्याह—*मीमांसकानामिति* ॥ तन्मते तत्तद्देवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्मिण आक्षेपाल्लाभेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः । पदान्तरादित्याक्षेपस्याप्युपलक्षणम् ॥ *वाच्यं मास्त्विति* ॥ आख्यातस्य कर्त्तेव तद्धितस्य द्रव्यं वाच्यम् मास्त्वित्यर्थः । इष्टापत्तौ 'आमिक्षां देवतायुक्ताम्' इति त्वत्सिद्धान्तभङ्ग इति भावः(१)।

---

(१) इदमाकूतम् । मीमांसकैः आख्यातस्य कर्ता न वाच्यः किन्तु भावना, कर्तुस्त्वाक्षेपाल्लाभसम्भवात्, 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् पदान्तरेण समभिव्याहृतेनोक्तत्वाच्चेति यथा स्वीक्रियते, तथाऽत्रापि प्रदेयस्य पदान्तरलभ्यत्वात् केवलदेवतात्वमेव प्रत्ययार्थोऽस्तु तस्य च पदान्तरलब्धप्रदेयेऽन्वयेन विशिष्टलाभसम्भवात् । एवञ्च प्रत्ययस्य प्रदेये शक्तिर्न सिध्येत् । नचेष्टापत्तिः "आमिक्षां देवतायुक्ताम्" इति वार्तिकविरोधादिति ।

शक्यत वक्तुमिति दिक्। देवतायां देवतात्वेन रूपेण निरूढेति

ननु तेषां कर्तुरनन्यलभ्यत्वान्न प्रत्ययाऽवाच्यत्वं, किन्तु प्राधान्यापत्तेरेव तत्रमत आह-*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु "प्रकृतिप्रत्यययार्थयोः" इति न्यायस्य सङ्ख्यादौ व्यभिचारेण तेन प्राधान्यापत्त्यभावात्। "भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तात्तस्याख्यातार्थाऽतिरिक्तप्रत्ययाऽर्थविषयकत्वोपगमाच्चेति।

अत्रेदं बोध्यम्। तद्धितस्य देवतात्वाघटितार्थकत्वे, "तद्धितेन चतुर्थ्या वा" इति न्यायस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः। नच तद्धितस्य तदर्थकत्वेऽपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्या जघन्यत्वत्यागोद्देश्यकरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यम्। न हि देवतासम्बन्धिदेयमात्रं तद्धितार्थः, किन्तु वेदबोध्यदेवतात्वघटितः। एवञ्च तद्धिताऽर्थेन यागस्य देवतात्वांऽशे वेदबोध्यत्वाऽवगाहित्वेन तदंशे अप्रामाण्यशङ्काया अनुदयात्तदिति विनियोजकतया बलवत्वं, चतुर्थ्या तु तदंशे वेदबोध्यत्वानवगाहिबोधस्यैव जननेन तत्र प्रामाण्यशङ्कानिरासार्थमुपायान्तरस्यापेक्षणाज्जघन्यत्वम्।

यद्वा तद्धितेन देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे, "साऽस्य देवता" (पा० सू० ४। २। २४) इति स्मरणमस्ति। चतुर्थ्यास्तु देवतात्वे न स्मरणम्। "चतुर्थीसम्प्रदाने" इति (पा० सू० २। ३। १३) इति सम्प्रदान एव तत्स्मरणात्। सम्प्रदानत्वं च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वम्। एवञ्च ततः सम्प्रदानत्वघटकतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्धितादिव मुख्यतया देवतात्वानधिगमात् तस्यास्तद्धिताऽपेक्षया जघन्यत्वम्। एवं मन्त्रवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षादप्रतीतेर्मन्त्रवर्णस्य चतुर्थ्यपेक्षया जघन्यत्वं बोध्यम्। तद्धितस्य देवतार्थकत्वाऽनभ्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति।

नन्विन्द्रादिपदाच्छक्त्यैव देवतालाभे तत्र लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थोऽतआह-*देवतात्वेन रूपेणेति* ॥ तथाच, "शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा" इतिवृद्धोक्तेर्देवताया इन्द्रस्वरूपायाः शक्यत्वेऽपीन्द्राभिन्नदेवतात्वेन तद्भानाऽर्थं सोचितैवेति भावः। अनुपपत्तिज्ञानपूर्विकायामपि तीरनिष्ठगङ्गापदलक्षणायां निरूढत्वव्यव-

=अनुपपत्तिज्ञानापूर्व्वकत्वमनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं(१)वा तत्त्व-मिति भावः ॥ ५४ ॥

अनयैव रीत्यान्यत्राप्यवधेयमित्याह—

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेषैव दिक् स्मृता ॥
वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयस्यते ॥ ५५ ॥

"तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः" (पा० सू० ४ । २ । ५७) इत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणक्रीडे क्रीडामात्रं वार्थः। आदिना, "सोऽस्य निवासः"(पा० सू० ४ । ३ । ८९) "सास्मिन् पौर्णमासीति" (४ । २ । २१) "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" (पा० सू० ५ । २ । १४) इत्यादिकं संगृह्यते ।

हारादाह-*अनादीति* ॥ एतत्तत्वमभिहितं प्राक् ॥ ५४ ॥

एकदेशान्वयप्रसङ्गमाह-*प्रहरणक्रीडेति* ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपस्थितयोरपि तयोः परस्परमन्वय इति भावः ॥ प्रहरणस्यापि प्रकृत्यैव लाभमभिप्रेत्याह-*क्रीडामात्रञ्चेति* ॥ क्रीडारूपसम्बन्धे वेत्यर्थः ॥ मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्धितार्थत्वव्यवच्छेदः ॥ तथाच दण्डाभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टा क्रीडेति बोधः ॥ *सोऽस्येति* ॥ एतत्सूत्रविहितप्रत्ययस्य निवासः सम्बन्धी चार्थः । अत्र निवासशब्दोऽधिकरणघञन्तः-निशब्देन च वासे नैरन्तर्य्यरूपातिशयः प्रत्याय्यते । स च प्रकरणादिना तत्तत्कालघटितो ग्राह्यः । तथाच स्रुघ्नाभिन्नवासाऽधिकरणसम्बन्धीति बोधः । निवासश्च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययार्थसम्बन्धिकर्त्तृक एव । अत एव कादाचित्कस्रुघ्नावासकर्तरि न तथा प्रयोगः ॥

सास्मिन्निति ॥ सूत्रविहिततद्धितस्य तु पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नोऽर्थः । नक्षत्रयुक्तकालविहिताऽणाद्यन्तपौषादिशब्दानां

---

(१) अनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वमिति । लक्ष्ये योऽनादिप्रयोगस्तदवच्छिन्नमित्यर्थः । प्रयोगस्यावच्छेदकत्वं च कर्मतासम्बन्धेन ।

पुष्याभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालाभिन्नपौर्णमासीघटितो मास इत्यादिबोधः। पौषादिपदं च न केवलयौगिकम्। 'पौषः पक्ष' इति व्यवहारात्। किन्तु रूढमपि। एतद्बोधनायैव सूत्रे संज्ञाग्रहणम्। रूढिनिरूपकतावच्छेदकं च त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वरूपमासत्वमात्रम्। यत्किञ्चित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासादिव्यवहारेऽपि चान्द्रसौरपौषादिबहिर्भूतपौषादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात्, किन्तु शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वमतो नोक्तदोष इत्याद्यन्यत्र विस्तरः।

"तदस्यास्त्यस्मिन्" (पा० सू० ५।२।९४) इति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्यर्थोपाधिकात् सम्बन्धिन्यधिकरणे च मत्वर्थीयो विधीयते। यद्यप्यस्येत्युक्तेः षष्ठ्यर्थसम्बन्ध एव मतुबादिविधानमाभाति, तथापि गोमाँश्चैत्र इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिवाचकनैवेत्युक्तं प्राक्। एवञ्च गोमानित्यादौ गोनिरूपितस्वामित्वसम्बन्धवानित्याद्यन्वयबोधः। नच,

> भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने॥
> सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥

इति सम्बन्धसमकक्षतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानात् तेषामपि मतुबादिशक्यत्वमिति शङ्क्यम्। स्यादेवं यदि तेष्वर्थेषु मतुबादीनां विधायकं सूत्रादिकमुपलभ्यते, किन्तु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषाम्। अस्त्यर्थवद् गवादिपदानां बहुत्वादिविशिष्टलाक्षणिकतयैव भूमादिप्रतीतिसौलभ्याच्च। अन्ये त्वस्तिशब्दान्मतुबर्थे तद्ग्रहणमित्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः॥

इत्यादिकमित्यादिपदात्, "तस्यापत्यम्" (पा०सू० ४।१।९२) "तेन रक्तं रागात्" (पा० सू० ४।२।१।) "संस्कृतं भक्षाः" (पा० सू० ४।२।१६) इत्यादिसङ्ग्रहः। तत्र 'गार्गि'रित्यादौ ताद्धितार्थापत्यस्य प्रत्ययपुरुषरूपस्यैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थगर्गादेर्निरूपकतया प्रत्ययाद्गर्गनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानित्यादिबोधः। 'गार्ग्य' इत्यादौ तु जन्यपुरुषजनकपुरुषाद्यात्मकगोत्रापत्यार्थैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थान्वयः। 'गार्ग्यायण' इत्यादौ तद्धितार्थयुवापत्यैकदेशे गोत्रप्रत्ययान्तार्थस्य निरूपकतयाऽन्वयः। परन्तु "जीवति तु वंश्ये युवा" (पा० सू० ४।१।१६३) इति परिभाषणाद् गर्गजीवनसमानका-

वृत्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तेः, "समर्थः पदविधिः" (पा० सू० २। १। १) इति(१)सूत्राल्लाभादुक्तो विचारः शास्त्रान्तरीयैः सह तद्रीत्यैवोक्तः। आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा। वस्तुतो

लिकत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थे विशेषणम्। तस्याऽपि प्रत्ययशक्यत्वात्। एवञ्च, गर्गजीवनसमानकालिको गर्गगोत्राऽपत्यनिरूपितजन्यतावानयं पुमानिति बोधः।

"तेन रक्तम्" (पा० सू० ४। २। १) इति विहितप्रत्ययस्य तत्संबन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयोऽर्थः। तादृशारोपविषयत्वमेव तेन रक्तत्वम्। 'शङ्खः पीत' इत्यारोपमादाय शङ्खादेरारोप्यपीतिमाश्रयहरितालादिना रक्तत्ववारणायाधीनान्तमारोपविशेषणम्। माञ्जिष्ठपटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्ववारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम्। अत्र च रागकरणस्य माञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थस्यैकदेशसम्बन्धे प्रतियोगितया रूपे चाधेयतयान्वयः। तथाच मञ्जिष्ठासंबन्धाधीनो यो मञ्जिष्ठानिष्ठरूपारोपस्तद्विषयताश्रय इति माञ्जिष्ठ इत्यतो बोधः। "शूल्यम्," "उख्यम्"इत्यादौ, "संस्कृतं भक्षाः" (पा० सू० ४। २। १९) इति सूत्रविहिततद्धितार्थैकदेशे पाकादिसंस्कारे शूलोखादेः प्रकृत्यर्थस्याऽधिकरणत्वेनाऽन्वयः॥ अनयैव रीत्या तद्धितान्तराद् बोध ऊहनीयः।

तद्धितानां क्वचित्प्रकृत्यऽर्थे स्वार्थैकदेशस्य, क्वचित् स्वार्थस्यैवान्वयबोधकत्वादिति जहत्स्वाऽर्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति *वृत्तिमात्र इति* ॥ तथाच तत्पक्षे पदानामानर्थक्यात् तदर्थनिरूपणे सिद्धान्तप्रच्युतिरिति भावः॥ *तद्रीत्यैवेति* ॥ शास्त्रान्तरीयरीत्यैवेत्यर्थः। ननु वैयाकरणमते जहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे, "न पूजनात्" (पा० सू० ५। ४। ६९) "तेन रक्तं रागात्" (पा० सू० ४। २। १) इत्यादिसूत्राणां का गतिरत आह *आरोपितेति* ॥

---

(१) सूत्राल्लाभादिति। तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इति तस्यापत्यमित्यादेरर्थात् 'वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य' इत्यर्थविवक्षायामुपगुशब्दात् प्रत्ययाप्राप्तावपि 'ऋद्धस्यौपगवः' इत्यादिप्रयोगवारणाय समर्थपरिभाषोपस्थितिस्तद्धितेऽप्यावश्यकीति भावः।

विशिष्टशक्त्यैवार्थोपस्थितिरित्याह—वस्तुत इति ॥ ५९ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥ १० ॥

॥ अथाऽभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ॥

वृत्तिप्रसङ्गात् तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयत इति सिद्धान्तं, दृष्टान्तेनोपपादयति—

अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः ॥
कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद् यथोच्यते ॥५६॥

सङ्ख्याविशेषाणामविभागेन सत्त्वम् अभेदैकत्वसङ्ख्या । उक्तश्च वाक्यपदीये—

---

* विशिष्टशक्त्यैवेति * ॥ विशिष्टार्थस्येति शेषः ॥ वृत्तौ पक्षद्वयाभ्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदाऽर्थनिरूपणस्यानुपयोगेऽप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिग्रहस्य प्रत्येकपदशक्त्यधीनतया तदर्थस्यापि निरूपणमुचितमेव । एतत्सूचनायैव मूलेऽपीवेत्युपात्तमिति रहस्यम् ॥ ५९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १० ॥

ननु प्रक्रान्ते प्रातिपदिकघटकप्रत्ययार्थनिरूपणेऽभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणमसङ्गमत आह—*वृत्तिप्रसङ्गादिति* ॥ तथाच वृत्तिनिरूपणे क्रियमाणे स्मृतिपथप्राप्ततद्धर्मोपेक्षाऽनुचितेति प्रसङ्गसङ्गतिसत्त्वान्नोक्तदोष इति भावः । यद्यपि वक्ष्यमाणत्वाद्यन्तेऽपि कृद्वृत्तिसत्त्वात्तदनन्तरमेव सङ्ख्यानिरूपयितुमुचिता, तथापि तत्प्रकृत्यर्थे सङ्ख्याया अभानादाकाङ्क्षाविच्छेदः स्यादित्यत्रैव तन्निरूपितमिति बोध्यम् । अभेदैकत्वसङ्ख्यापदार्थः मतभेदेन द्विधा निर्वक्ति *सङ्ख्याविशेषाणामिति* ॥ एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नानामित्यर्थः ॥ अभेदेन-अविरोधेनेति यावत् । उक्ताऽर्थे हरिवाक्यं प्रमाणयति-*उक्तश्चेति* ॥ आहितशक्तयः आहिता समर्पिता तत्तद्दोषाविभेदानिबन्धनाविरोधरूपा शक्तिर्यैरित्यर्थः । त्यक्तविरोधो इति यावत् । अत एव, अविभागेन=

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्त्तन्ते सङ्ख्यां तां तादृशीं विदुः ॥ इति ॥

परित्यक्तविशेषं वा सङ्ख्यासामान्यं तत्(१) । उक्तञ्च—

भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ॥

अविरोधेनेत्यर्थः(२) । ताम=अभेदैकत्वसङ्ख्यां, तादृशीं=मधुनिष्ठरसस्थितितुल्यामित्यर्थः ।

नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नम् । न हि द्वावेकत्वेन व्यवह्रियेते, नाऽप्येको द्वाविति । "न हि द्विपुत्र" इति भाष्यात् ॥ किञ्च दृष्टान्तोऽपि न समञ्जसः । तत्तद्रसवदारब्धेऽवयविनि माक्षिकेऽवयवसजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादत आह-*परित्यक्तेति* ॥ वाशब्दः पक्षान्तरे । अगृहीतविशेषधर्मकं संख्यामात्रमित्यर्थः । पूर्वकल्पे उक्ताऽस्वरसाभिसन्धिकं वाक्यपदीयं तत्पक्षेऽपि प्रप्रमाणत्वेनोपन्यस्यति-*भेदानामिति* ॥ भेदानाम्=एकत्वत्वद्वित्वत्वादिविशेषधर्माणां । परित्यागाद्=अग्रहात् । इदञ्च व्यापारपदार्थे अभेदेनाऽन्वयि ॥ संख्यात्मा-संख्यास्वरूपः ॥ सः=एकत्वादिः ॥ तथाविधः=अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः ॥ तदेव विशदयति=*जातिभागस्येति* ॥ एकत्वत्वादेरित्यर्थः ।

भेदापोहेनेति ॥ भेदस्य विशेषणस्य योऽपोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः ॥ यद्वा भेदापोहेनेत्यस्य व्यापारादित्यनेनाऽन्वयः । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । तथाचैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषणाऽऽत्मा ततो वर्त्तत इत्यर्थः ॥ "भेदाऽपोहो न वर्त्तते" इति वा पाठ तु भेदरूपो योऽपोहोऽतद्व्यावृत्तं स न वर्त्तते=न भासत इत्यर्थोऽवसेयः । पद्यान्तरावलोकनेनैतत्पाठस्यैव हरिसम्मतत्वमध्यवसीयते । द्वित्वत्वाद्यग्रहकालिकसङ्ख्यापदार्थत्वप्रकारक

---

(१) अस्मिन्पक्षे संख्यात्वेन संख्यासामान्यस्यैव भानं न विशेषत्वनेति पूर्वस्माद्विशेषः ।

(२) संख्यात्वेन रूपेण सर्वसंख्याभानमित्यर्थः ।

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्।
प्रख्यायते न शुक्लादिर्भेदापोहस्तु गम्यते। इति॥

अस्या वृत्तौ=समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः। इति मतस्थितिर्वैयाकरणानाम्।

अयं भावः। राजपुरुष इत्यादौ, राज्ञो, राज्ञोः, राज्ञां वाऽयं पुरुष इति जिज्ञासा जायते। विशेषजिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादावश्यकी। अतस्त-

---

प्रतीतिगोचरः सङ्ख्यापदार्थोऽभेदैकत्वपदव्यपदेश्यो भवतीतिसमुदितार्थः तत्र दृष्टान्तान्तरमाह। *अगृहीतविशेषेणेति*॥ शुक्लादिनैव यथा घटादौ रूपवानिति प्रतीयते। शुक्लादेर्योभेदरूपोऽपोहः शुक्लत्वादिरतद्व्यावृत्तिरूपः स तु न प्रतीयते। तद्वद्राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदार्थः सङ्ख्यावानिति प्रतियते, न तत्र सङ्ख्यांऽशे एकत्ववादिनां मत इत्यर्थः।

तादृशसङ्ख्याभानस्य परानभ्युपेतत्वात् कथमियं स्थितिरित्यन्तरा शेषपूरणेन व्याचष्टे *वैयाकरणानामिति*॥ ननु तादृशसङ्ख्याया वृत्तौ भाने किं प्रमाणमतआह *अयं भाव इति*।*समान्यज्ञानपूर्वकेति*॥ तद्धेतुकेत्यर्थः। *आवश्यकीति*॥ तां विनोक्तजिज्ञासाया अभावाहिति भावः। सा च संख्यापूर्वोत्तरपदार्थयोः सम्बन्धवद् वृत्तिशक्यैव। अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वे गमकाभावे, तेन, 'द्विपुत्रो', 'मौद्गिको', 'मासजातः' 'तावकीनाः' 'भवद्गिरामवसर' इत्यादौ वृत्तावऽभेदैकत्वसंख्याया अभानेऽपि न क्षतिः।

आद्ये संख्याविशेषस्यैव पूर्वपदार्थत्वात्। द्वितीये, एकमुद्गस्य क्रयकरणायोग्यत्वाद् बहुत्वाऽवगातेः। तृतीये विशिष्टकालावगमाय मासपदयोग्यसंख्याध्यवसायः। चतुर्थे तवकाद्यादेकत्वागातिः। पञ्चमे प्रकरणाद् द्वित्वावगतिः। एवं, कारकमध्य इत्यादावप्यूह्यम्। एकस्य मध्यासम्भवात्। सति प्रकरणे राजपुरुष इत्यादावपि संख्याविशेषप्रकरणैव भानम्। तदा तत्रापि न तस्य वृत्त्यर्थत्वमिति भेदो

स्यां शक्तिरिति । तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह–कपिञ्ज-लेति ॥ बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवद् एकत्वस्य सर्व्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः ।

भेदसहिता द्वित्वादिसंख्या, तदभावसहितमेकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्त्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थे भासते । तथा "एकवच-नमुत्सर्गतः करिष्यते" इति वचनाद्राजन् अस्–पुरुष–सु–इत्यलौकिक-विग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते । यत्र तु प्रकरणादिना संख्याविशेषभानं तत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरित्यादौ चित्रा–अस्–गो–अस्–इत्य-भिप्रेत्योत्तरग्रन्थमवतारयति–*तस्या इति* ॥ वृत्तिघटकपदार्थोपस-र्जनव्यक्तेरित्यर्थः ॥

प्रतीताविति ॥ संख्यात्वावच्छिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितवि-शेष्यत्वेन बोध इत्यर्थः । उपसर्जनपदार्थे संख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते, न द्वित्वादीत्यत्र दृष्टान्तमाहेति यावत् ॥ *गणनायामिति* ॥ बहु-त्वविशिष्टानेकसंख्यानेकसंख्याने इत्यर्थः । "कपिञ्जलानालभेत" इति वाक्येन बहुत्वव्याप्यसंख्याविशिष्टकपिञ्जलालम्भनं विधीयते । तत्र त्रयाणां चतुरादीनां वालम्भनमिति संशये बहुत्वव्याप्यत्वस्य त्रित्वादिषु सर्वेष्वविशिष्टत्वाद्यथाप्राप्तमेवालब्धव्यमिति पूर्वस्य च-तुरादीनामालम्भनं, "मा हिंस्यात्" इति सामान्यशास्त्रविहितनिषे-धस्यालभ्यतावद्व्यक्तीतरपरत्वरूपतात्पर्य्यसंकोचकल्पने गौरवाद् गणनायां प्रथमोपस्थितत्रित्वपरतयाऽपि वचनस्य चारितार्थ्याल्लाघ-वाच्च बहुत्वेन त्रित्वमेव बहुवचनाऽर्थ इति सिद्धान्तितम् । तन्न्या-यादत्रापि संख्यात्वेनैकत्वस्यैव वृत्त्यर्थत्वं, न तु द्वित्वादीनामप्रतीय-मानविशेषधर्मकैकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति भावः । "निजां त्रयाणाम्" (पा० सू० ७ । ४ ७५) इत्यादिनिर्देशोऽस्मिन् व्याकरणे व्याप्तिन्यायस्यैवाश्रयणेन प्रकृते संख्यात्वेनैकत्वप्रतीतिर्हि सुपपादे-त्यपि केचित् ।

ननु जिज्ञासायां शाब्दमेव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानदर्शनमपे-क्षितमिति न नियमः । आम्रफलदर्शनेनाऽपि तद्रसास्वादनेच्छायां तदपेक्षाविरहात् । नचैवं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वं वि-

वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम् ॥ ५६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

लीयतेति वाच्यम । आम्रदर्शनस्योद्बोधकतया तद्रसस्मरणेन तदुपपत्तेः । प्रकृते तस्या अशक्यत्वेऽपि तदव्यभिचारितद्व्यत्वेनाऽनुमानिकतद्बोधसम्भवात् तादृशजिज्ञासाया अननुभवाच्च नोक्तयुक्तिर्वृत्तेर्भेदैकत्वसंख्यार्थत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह–*वस्तुत इति* ॥ *अनुभवसिद्धेति* ॥ अस्य, येन तदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यकता स्यादिति शेषः । अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति मूलं तु प्राचीनग्रन्थानुवाद एवेति भावः ।

अनुभवसिद्धत्वस्य शब्दानिर्णेयत्वं मत्वाह–*तथात्वे वेति* ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् । अनुभवसिद्धत्वे चेत्यर्थः ॥ *समानप्रकारकत्वेनैवेति* ॥ एवकारेण विभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेदः । तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीच्छास्थले क्लृप्तत्वात् । प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सविषयविषकत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यताऽवच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ॥

तत्तद्रूपेणेति ॥ एकत्वत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः । एवकारेण संख्यासामान्यधर्म्मव्यवच्छेदः । इष्टापत्तिस्तु न । तथा सति शब्दादेव विशेषधर्मावगतौ जिज्ञासाया असम्भवादिति भावः ।

अत्र वदन्ति । तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ स्वातन्त्र्येण तद्धर्मप्रकारकत्वं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वानुरोधान्निवेशनीयम । अन्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योक्तजिज्ञासां प्रति हेतुत्वं विलीयेत ।

न च तत्र मानाभावः । "जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वा"। इति दीधितिकृद्वाक्यस्यैव मानत्वात् । प्रकृते विशेषधर्मस्य पारतन्त्र्येणैवेच्छांशे प्रकारत्वात्तद्धर्मप्रकारक-

॥ अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति—

लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्त्राऽतन्त्रे मते यतः ॥
पश्वैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५७ ॥

(१)"ग्रहं संमार्ष्टि" इत्यत्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमितिवन्नास्माकमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः। धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्।

ज्ञानं विनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानात् तादृशजिज्ञासायाः सूपपादत्वात्। सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं तु विशेषधर्मप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वमिति न गुणत्वसामान्यज्ञानात् सुखादीच्छाप्रसक्तिरधिकमन्यत्रानुसन्धेयम्। तथाचात्र जिज्ञासायाः सर्वसिद्धत्वे तदुपपत्तयेऽभेदैकत्वे वृत्तेर्वृत्तिरावश्यिका। एवञ्च, "अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ" इति मूलस्य सङ्गतिः। एतेन भेदस्य तत्सहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य च या प्रतीतिस्तदभाव इत्यर्थपरतया व्याख्यानं परास्तमिति ॥ ५७ ॥

इति भूषणसारदर्पणे अभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

सङ्ख्याविवक्षाऽविवक्षानिरूपणे सङ्गतिं दर्शयति ॥ *प्रसङ्गादिति*॥ अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणे कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र विधेयविशेषणतया त्रित्वसङ्ख्याविवक्षायाः स्मृतत्वाद् उपेक्षानर्हत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ॥*अविवक्षितमितीति*॥ तद्विवक्षणे यज्ञीययावत्पात्राणां मार्जनाऽलाभ इति भावः ॥*धातोरितीति*॥ प्रत्ययविधौ "धातोः" (पा० सू० ३। १। ९१) इतिसूत्रस्य धातुपदार्थविशेषणीभूतैकत्वादे-

---

(१) ग्रहं समार्ष्टीति। 'ग्रहं समार्ष्टि' इत्यादौ ग्रहान् वाक्यान्तरविहितानुद्दिश्य संमार्गो विधीयते। तत्रोद्देश्यगतं विशेषणमविवक्षितमिति सर्वग्रहसंमार्गसिद्धिरिति मीमांसकसिद्धान्तः। अत्र ग्रहं यज्ञीयपात्रम्।

उत्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि।
तदा सर्वैर्विशिष्येत (१)द्वन्द्वोत्पन्नसुबर्थवत् ॥

इति शब्दान्तराधिकरणे भट्टपादैरभिधानाच्च। "आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः" (पा० सू० ७।२।३५) इत्यत्रानुवाद्यार्द्धधातुकविशेषणस्य वलादित्वस्य विवक्षितत्वाच्च।

एवं "पशुना यजेत" इतिवद् विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि नियमो न। "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" (पा० सू० ८। २। ४२) इत्यत्र नकारद्वयविधानानापत्तेः।

एतच्छास्त्रे अविवक्षणादित्यर्थः। अस्मच्छास्त्रे तु उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षा मीमांसकानामपि सम्मतेत्याह *उत्पद्येतेति॥* ॥*विशेष्येतेति*॥ तदा स प्रत्ययार्थः सर्वैर्धात्वर्थैर्विशिष्येतेत्यर्थः।

ननु नेयं युक्तिर्विवक्षासाधिका, तादृशसमुदायस्य क्रियावचनत्वाभावेन ततः प्रत्ययोत्पत्तेर्गगनकुसुमायमानत्वेन स्वत एव विवक्षासत्त्वादत आह *आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीति*॥ ॥*विवक्षितत्वाच्चेति*॥ अन्यथा तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। ॥*एवमिति*॥ अनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमेव। नियमाऽनाश्रयणवदित्यर्थः। 'पशुनायजेत' इत्यत्र यज्यर्थयागस्य करणाकाङ्क्षायां साधनत्वेन पशुर्विधीयते एवञ्च पशुशब्दस्य विधेयसमर्पकतया तदुपस्थितानां केषाञ्चिद् ग्रहणे केषाञ्चित् परित्यागे मानाभावेन पशुत्वपुंस्त्वादिवदेकत्वमपि यागसाधनत्वेन विवक्षितम्। तेन नानेकपशुकरणतया तदिष्टसिद्धिः। एवमन्यत्रापि विधेयविशेषणं विवक्षितम्। अत्र विवक्षाकारणविरहादिति मीमांसकपरिशीलिता सरणिस्तदनुसरणनियमो नाऽस्माकमित्यर्थः।

एतच्छास्त्रे तदाश्रयणेऽनिष्टं प्रदर्शयति। ॥*रदाभ्यामिति*॥ ॥*विधानानापत्तेरिति*॥ 'न' इत्येकवचनोपस्थितैकत्वस्यापि वि-

---

(१) द्वन्द्वोत्पन्नसुबर्थवदिति। द्वन्द्वसमासादुत्पन्नसुबर्थसंख्यादिना यथा सर्वे द्वन्द्वघटकपदार्था विशिष्यन्ते एवं धातुसमुदायाद्यदि प्र-

तथाच, भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यात् । "आद् गुण" (पा० सू० ६ । १ ८७) इत्यादावेकत्वविवक्षयैवोपपत्तौ, "एकः पूर्वपरयोः" (पा० सू० ६ । १ ८४) इत्येकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति(१) भावः । शब्दार्थस्तु सङ्ख्याया लक्ष्याऽनुरोधात्तन्त्राऽतन्त्रे(२) यतो मते अतः पश्वैकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामाश्रयणं नास्मत्सिद्धान्तसिद्धमिति । आदिना ग्रहैकत्वसंग्रहः ॥५७॥

ननु विधेयविशेषणविवक्षा आवश्यकी । अन्यथा 'सुदृश्युपास्य' इत्यादावनन्तयकाराद्यापत्तेः । 'भिन्न' इत्यत्र नकारद्वय-

---

धेयविशेषणतया तद्विवक्षायां नकारद्वयविधानं न स्यादित्यर्थः । ननु मास्तु न द्वयविधानमत आह ॥*तथाचेति*॥ इदञ्चैकवाक्यतया विधानमभिप्रेत्य, वाक्यभेदेन विधानपक्षे त्वाह *आद् गुण इत्यादाविति*॥ ॥*एकत्वविवक्षयैवेति*॥ विधेयगुणगतैकत्वविवक्षयैवेत्यर्थः । तथाचैकग्रहणमेवोक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः ।

ननु पश्वेकत्वादिविवक्षाहेतूनां जैमिनिसम्मतत्वान्न तदाश्रयणस्यानाकरत्वमित्याशङ्कामपाकरिष्यन् योजनाप्रदर्शनमिषेणाऽऽकरपदार्थं व्याचष्टे *शब्दार्थस्त्वित्यादि*॥ ॥*पश्वेकत्वाऽधिकरणोक्तहेतूनामिति*॥ 'पशुना यजेत' इत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षणे पश्वन्तरालम्भे प्रयोगप्रशुभावबाधेन यागवैगुण्यापत्तिः । गुणानुरोधेन यागाऽऽवृत्तौ प्रधानत्वभङ्गापत्तिर्यावत्पशुकरणकयागालम्भवश्चेत्येवमादयो दोषा हेतवस्तेषामित्यर्थः ॥*सिद्धान्तसिद्धमिति*॥ सिद्धान्तार्थप्रतिपादकमहाभाष्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

त्यय उत्पद्येत तदा तावन्तो धात्वर्थाः प्रत्ययार्थेन सम्बन्ध्येरन्नित्यर्थः ।

(१) वैयर्थ्यापत्तेरिति । यदि विधेयविशेषणं नियमेन विवक्षितं स्यात् तदा पूर्वपरयोः स्थानिनोरेकस्यैव गुणाद्यादेशस्य सिद्ध्या एकग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टम् ।

(२) तन्त्रातन्त्रे =विवक्षाविवक्षे ।

वदन्येषामप्यापत्तेः । "एकः पूर्वपरयोः" इत्यत्रैकग्रहणञ्च स्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह—

त्रिधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो न हि ॥

ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५८ ॥

भेदकं विशेषणम् ॥ तन्त्रं विवक्षितम् । विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यस्तु तथाऽप्यन्यतः–अनुवाद्यस्य नियमो न हि । क्वचित् तन्त्रं क्वचिन्नेत्यर्थः ।

ग्रहैकत्वादौ यो हेतुर्वाक्यभेदादिस्तस्यात्राश्रयणमनाकरम् । एकत्वविशिष्टं धातुं वलादित्वविशिष्टमार्द्धधातुकञ्चोद्दिश्य प्रत्ययेडागमादेर्विधिसम्भवादिति भावः(१) ॥ ५८ ॥

॥*आदेशभेदवारणायेति*॥ वस्तुतस्तु नैकग्रहणं विधेयगतविशेषणाविवक्षायां तन्त्रम् "अनयोः पूलयोः कटं कुरु" इत्यादाविव "आद् गुण" इत्यादावपि "पूर्वपरयोः" इति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसम्भवात् स्थानिभेदान्नानेको गुण इत्येकग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति रहस्यम् । ॥*वाक्यभेदादेरिति*॥ "प्राजापत्या नव ग्रहा" इति वाक्यविहितग्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते, "ग्रहं सम्मार्ष्टि" इत्यनेन । तत्रानुवाद्यग्रहैकत्वविवक्षायामुत्पत्तिवाक्यगतसङ्ख्याया विरोधाद् वाक्यस्य यो भेदो विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वं तदापत्त्यादीत्यर्थः ॥ अन्येतु–"ग्रहं समार्ष्टि" न चैकमित्याकारकवाक्यभेदापत्तिमाहुः ।

आदिपदेनोत्पत्तिवाक्यगतनवत्वसङ्ख्यया ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वादुत्पत्त्यविच्छेदकाङ्क्षाभावस्य ग्रहमिति द्वितीयया संस्कार्य्यत्वलक्षणप्राधान्यबोधनात् "प्रतिप्रधानं गुणाऽऽवृत्तिः" इति न्याया

---

(१) नन्वेकत्वविवक्षायामेकस्मादेव धातोः प्रत्ययः स्यान्न तु धात्वन्तरादितिचेन्न सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहेण व्यक्त्यन्तरेभ्योऽपि प्रत्ययोत्पत्तिसिद्धिसम्भव इत्याशयः ।

नन्वेवं भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यादित्यत आह—

रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ॥

क्षतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु ॥५९॥

चकारसूचितं–'निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य दकारस्य च नः' इति वाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥ १२ ॥

—**—

॥ अथ क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥

(१)क्त्वाप्रत्ययादेरर्थं निरूपयति ।

द्विनिगमनाविरहात् सम्भावनैकमिरा सफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहैरपेक्षणाद्विधेयपश्वादिविशेषणवत् क्रियाङ्गत्वाभावेन तद्वैकल्यप्रयुक्ताक्रियावैकल्याप्रसक्तेश्च तद्विवक्षाविरहबीजस्य च संग्रहः । अनाकरमिति पूर्ववत् । इडागमादेरित्यादिना, "उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" (पा० सू० ७ । ३ । ४६) इति विहितेत्वसंग्रहः । तत्राऽऽकारस्थानिकाऽतमुद्दिश्येत्वविधानात् । अत एवेण्निषेधविधायक "एकाच्" (पा० सू० ७ । २ । १०) इति सूत्रेऽच इत्येकत्वविवक्षादरेणानेकाच्त्वोपदेशव्यावृत्तिर्ग्रन्थकृद्भिर्व्याख्याता ।

वस्तुतस्तु ग्रहैकत्वदृष्टान्तेनात्राप्यनुवादविशेषणानां क्वचिदविवक्षाऽस्तु, तदितरविशेषणानां विवक्षायां तु न किञ्चिद् बाधकम् । मीमांसायामनुवाद्यांशे जातिलिङ्गसङ्ख्याऽतिरिक्तविशेषणास्यादर्शनात् । एषाञ्चोत्पत्तिवाक्यादेवावगमेनाऽऽनुषङ्गिकत्वादविवक्षा युज्यते । प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः १२ ॥

अवसरसङ्गतिं क्त्वाद्यर्थनिरूपणे दर्शयति *क्त्वाप्रत्यया-

---

(१) यद्यपि कारिकायां तुमादय इत्युक्त्यतुमादेरिति कथनं यु-

अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ॥
समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिः ॥६०॥

तुमादयः—तुमुन्नादयः। प्रकृत्यर्थे भावे। आदिना क्त्वादेः संग्रहः। भावे इत्यत्र मानमाह—अव्ययकृत इति॥ "अव्ययकृतो भाव" इति वार्त्तिकादित्यर्थः।

ननु, "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यादिसूत्राणां का गतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वादीति॥ अयं भावः। भोक्तुं पचति, भुक्त्वा व्रजतीत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययो-

---

देरिति* प्रकृत्यर्थस्य फलेऽपि सत्त्वादाह *भाव इति* तत्राऽपि सत्त्वभूते व्यापार एव, न तु पूर्वकालादावित्यर्थः। पाक इत्यादाविव, पक्तुं, पक्त्वेत्यादिजन्यबोधे भावांशे वैलक्षण्यस्याननुभवादिति भावः।

वस्तुतस्तु पक्त्वेत्यादिजन्यबोधे भावे लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वात् तदनुभूयत एव। एवं पक्तुमित्यादौ फलार्थकतुमुना साध्यत्वेन तद्बोधाच्चेत्युक्तप्रायमिति ॥ *का गतिरिति* ॥ तत्र पूर्वकाल इत्याद्युपादानात् पूर्वकालादीनां वाच्यता प्रतीयते। भावमात्रार्थकत्वे तु तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ *समानकर्तृकत्वादीति* ॥ तथाच समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालसम्बन्धी योऽर्थस्तद्वाचकात् क्त्वेत्यर्थेऽर्थाकाङ्क्षायां कर्तरीत्यस्य प्रसक्त्या तद्बोधनाऽर्थं वार्त्तिकाऽऽरम्भेण भावस्यैव वाच्यता निर्धार्यते। कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्त्तरीत्येव ब्रूयात्। सूत्रोपात्तानां तु द्योत्यत्वमेव. वर्त्तमानत्वादिवदिति भावः।

वस्तुतस्तु न द्योत्यतायामपि निर्भरः संसर्गमर्यादयैव तद्भानसम्भवादित्याह-*अयं भाव इति* ॥ *एकवाक्यतेति* ॥ "समानकर्त्तृकयोः" (पा० सू० ३। ४। २१) इत्यादिसूत्राणां धातुसम्बन्धा-

---

क्तं तथापि क्त्वाप्रत्यये बहुवक्तव्यातया प्राधान्यद्योतनाय क्त्वाप्रत्ययादेरित्युक्तमिति।

र्विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना । अन्यथा, (१)भुङ्क्ते व्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः । तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो, जन्यत्वं, सामानाधिकरण्यं, पूर्वोत्तरभावो, व्याप्यत्वञ्चेत्यादिरनेकविधः । तथाच, भोक्तुं पचति भुक्त्वा तृप्त इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया, भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः । अत एव जलपानानन्तर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि, पीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः । सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात् समानकर्त्तृकत्वमपि लब्धम् । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः

धिकारीयत्वादिति भावः ॥ *अनुपपन्नेति* ॥ विशेष्यविशेषणत्वयोः संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन सम्बन्धं विना विशिष्टबुद्धेरेवासम्भवात् सम्बन्धभानं तद्वाच्यता विनाऽप्युपपन्नमिति भावः ॥ *अन्यथेति* ॥ विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणाऽप्येकवाक्यताभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ *सामानाधिकरण्यमिति* ॥ एकाश्रयवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरभावः=स्वोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वम् । स्वपूर्वसमयवृत्तित्वं वा ॥ व्याप्यत्वम्=अविनाभावित्वम् ॥

तुमुनाद्यन्ते शाब्दबोधदिशमाह—*तथाचेति* ॥ *भोजनजनिकेति* ॥ जनकत्वस्यात्र संसर्गतेति स्फुटीकर्त्तुमियमुक्तिः । बोधाकारस्तु, भोजनविशिष्टेत्येव जनकत्वस्यापदार्थतया अप्रकारत्वात् । क्रिययोर्जन्यजनकभावस्यापि सम्बन्धत्वे युक्तिमाह—*अत एवेति* ॥ जन्यत्वस्य संसर्गत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः ॥ जलपानाऽऽनन्तर्य्यस्येत्यनेन पूर्वापरीभावापन्नभोजनतृप्त्योर्वैयाधिकरण्ये तत्र भुक्त्वा तृप्यतीतिप्रयोगवारणायाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्वकालवृत्तिसमानाधिकरणभोजनादिक्रियामादाय क्त्वावारणाय । व्यवधान-

---

(१) भुङ्क्ते व्रजतीति । एककर्तृका वर्तमानकालिकी भुजिक्रिया, एककर्तृका वर्तमानकालिका व्रजनाक्रियेति क्रियाद्वयमुख्यविशेष्यताको बोधोऽनुभवसिद्धो न तु तत्रैकमुख्यविशेष्यताशालित्वरूपमेकवाक्यत्वमनुभवसिद्धमिति भावः ।

समानाधिकरण्यश्च संसर्ग इति भोजनसमानाधिकरणा, तदुत्तरकालिका व्रजनक्रियेति बोधः।

अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादावध्ययनव्यादानयोरभावकाले अप्रयोगात् यदा यदाऽस्य स्थितिः स्वापश्च तदा तदाऽध्ययनं मुखव्यादानञ्चेतिकालविशेषाऽवच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद् व्याप्यत्वं, सामानाधिकरण्यश्च संसर्गः। एवञ्चा-

---

ञ्च तात्पर्य्यवशाद्दण्डमुहूर्त्तादिना ग्राह्यम्। अतो भोजनानान्तरं दण्डादिव्यवधानेऽपि न तादृशप्रयोगाऽनुपपत्तिरिति बोध्यम्।

ननु पूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धताभ्युपगमेऽध्ययनकाले 'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रयोगाऽपत्तिः। स्थितावध्ययनानन्तर्य्याभावात्। एवं 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इति न स्यात्। ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानकाल एव स्वापादिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेन व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाभावादत आह-*अधीत्यतिष्ठतीत्यादि* ॥ *कालविशेषेति* ॥ विभिन्नकालिकयोः कालिकसम्बन्धघटितव्याप्यव्यापकभावाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि संसर्गतोपगन्तव्या।

न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्गता, किन्तु सामानाधिकरण्यस्यापीत्याह-*सामानाधिकरण्यश्चेति* ॥ नातो विभिन्नकर्त्तृकैककालिकाऽध्ययनादिकमादायोक्तप्रयोगापत्तिः। इत्थञ्च "समानकर्त्तृकयोः" (पा० सू० ३।४।२१।) इति सूत्रविहितक्त्वान्तस्थले समानकर्त्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयता सार्वत्रिकी। जन्यत्वादीनां तु तात्पर्य्यवशात् क्वाचित्की सेति भावः॥

अन्येतु-सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्यापि क्त्वान्तजबोधविषयता सार्वत्रिकी। मुखं व्यादायेत्यादौ "सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते" इत्यत्रेव व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्तेस्तथा पौर्वापर्य्यमादाय प्रयोगोपपत्तिः॥ एवञ्च पूर्वोत्तरसम्बन्धव्यातिरिक्तसम्बन्धभानस्यैव क्वाचित्कत्वमित्याहुः। न च।

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा॥

न्यलभ्यत्वान्न सूत्रात्तेषां वाच्यत्वलाभ इति युक्तमव्ययकृतो भाव इति।

एवञ्च प्रकृत्यर्थक्रिययोः(१) संसर्गे तात्पर्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वं क्त्वादीनाम्। अत एव, समानकर्त्तृकयोरिति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्यकाले द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते, न तु विषय इति भाव इति कैयटः।

इत्यत्र मत्प्रसूतिमनाराध्य ते प्रजा न भविष्यतीत्यर्थाद्विभिन्नकर्तृकादपि क्त्वादर्शनात् समानकर्त्तृकत्वस्यापि क्त्वान्तजन्यबोधविषयता न सार्वत्रिकीति वाच्यम्। सूत्रस्वरस्वात् तादृशस्थले स्थित्यादिक्रियामध्याहृत्याऽनाराध्य स्थितस्येति बोधस्याऽभ्युपगमेन सार्वत्रिकत्वाऽक्षतेरिति॥

अन्यलभ्यत्वादिति॥ आकाङ्क्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिलभ्यत्वाद्वेत्यर्थः॥ *क्रिययोः संसर्ग इति*॥ प्रकृत्यर्थविशेषत्वरूपस्य तस्यासम्भवेऽपि निरुक्तं यत्तादिह बोध्यमित्यर्थः॥ *अत एवेति*॥ क्त्वः समानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः॥ *भाष्यप्रतीकमिति*॥ "इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति? स्वशब्देनोपात्तत्वात्" इति भाष्यम्। तत्र समानकर्त्तृकत्वेन पूर्वकालत्वेन च क्त्व आपादनम्॥ *न तु विषय इति*॥ न तु प्रयोगघटयत्किञ्चित्पदबोध्य इत्यर्थः। उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादिति भावः॥ तथा च "समानकर्त्तृकयोः" इति निर्द्धारेण षष्ठी। "पूर्वकाल" इति च षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति कैयटाशयः। वाक्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः।

न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाऽभिधाने क्त्वोऽसाधुत्वे पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद् व्रजतीत्यत्र क्त्वाऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। भाष्यकृतैव तत्समाधानात्। तथाच भाष्यं-"नैतत् क्रियापौर्वकाल्यं, किं तर्हि कर्तृपौर्वकाल्यमेतत्। पूर्वमसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो व्राजतृभ्यः

---

(१) प्रकृत्यर्थक्रिययोरिति। प्रकृत्यर्थश्च क्रिया चेति द्वन्द्वः। अथवा क्त्वाप्रत्ययस्य समभिव्याहृतप्रत्ययस्य च प्रकृतिर्ग्राह्यतेति नासङ्गतिः।

यत्तु "समानकर्तृकयोः" (पा० सू० ३।४।२१) इति सूत्रात् समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यम्। अन्यथौदनं पक्त्वाऽहं भोक्ष्ये इत्यत्र

पश्चाद् व्रजति" इति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वाऽपरेभ्यो गन्तृभ्यः पश्चाद् व्रजतीत्यर्थे साधनाऽन्तरक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमादाय "विभाषाग्रह" (पा० सू० ३ । १ । १४३) इति क्त्वः सम्भव इति तदाशयः॥

नव्यास्तु–'पूर्वकाल' इति कर्मधारयः। 'भूत' इति तु नोक्तम्। पर्यायशब्दत्वात्, तेन रूपेण बोधनाननुभवाच्च। तथाच समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः। तथाच पूर्वकालः क्त्वार्थो धात्वर्थप्रकार एव। अत एव समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये। पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोऽर्थो, न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थो, न तूक्तार्थानामप्रयोग इति। अत एव "इह कस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुम्" इत्यग्रिमशङ्कासङ्गतिः। अन्यथा फलार्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्यासिक्रियायां द्योतनात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव। पूर्वकालत्वस्य ततोऽप्रतीतौ तु कथं क्त आपादनं वासरूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत्॥ एवञ्च षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्ववदमीषामपि सम्बन्धवाचकत्वं सुवचमित्याहुः।

अत्रेदं चिन्त्यम्। ननु धातोस्तत्र वृत्तिरित्यर्थे, आस्यते भोक्तुमित्यग्रिमशङ्कानुपपत्तेरुपष्टम्भकत्वेनोपन्यसनं शिथिलम्। यतः कैयटमतेऽप्यास्यर्थे पूर्वकालसम्बन्धित्वस्य केनाचिदनभिधाने "उक्तार्थानामप्रयोग" इति न्यायानवतारादाशङ्कोत्थानसम्भवात्। प्रत्ययशब्दस्य कृत्प्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेष्यताया नव्यानामपि सम्मतत्वेन पूर्वकालः क्त्वाऽर्थो धात्वर्थप्रकार एवेति पूर्वग्रन्थविरोधश्च। न च द्योतकत्वाऽभ्युपगमादुक्तसङ्गतिः। षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्ववदमीषामपि सम्बन्धवाचकत्वमित्युत्तरग्रन्थविरोधात्। न च तदपि सुवचम्। समानकर्तृकत्वादीनां वाच्यतायाः सूत्रादलाभात्। तस्मात् कर्मप्रवचनीयत्वात् क्रियासम्बन्धविशेषकत्वमेव क्त्वादीनामिति कैयटोक्तमेव सम्यगिति।

मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—*यत्त्विति*॥ *क्त्वावाच्यमि-

मयेति तृतीयाप्रसङ्गश्च । नचाख्यातेन कर्तुरभिधानान्न सेति वाच्यम् । भोजनक्रियाकर्त्तुरभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्त्तुस्तदभावात् । अनभिहिते भवतीति पर्युदासाश्रयणात्(१) ।

अत एव प्रासादे आस्ते इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यस्तिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । तस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति । तन्न । सूत्रात्तस्य वाच्यत्वालाभात् । समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले

ति* ॥ "समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले" (पा० सू० ३।४।८१।) इत्युभयोः पदयोर्बहुव्रीहित्वाविशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमितरार्थस्य द्योत्यत्वमिति वैषम्ये बीजाभावादिति । वैषम्ये बाधकमाह-*अन्यथेति* ॥ तस्य क्त्वाप्रत्ययावाच्यत्वे इत्यर्थः ॥ तृतीयाप्रसङ्गश्चेति ॥ क्त्वाप्रत्ययेन कर्त्तुरनभिधानादिति भावः ॥

ननु "अनभिहित" इति सूत्रे नञः प्रसज्यप्रतिषेधाऽर्थकतया प्रकृते कर्तुराख्यातेनाभिधानान्न तृतीयापत्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे-*न चेति* ॥ न चानुपपत्त्या तत्स्वीकारः । वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात् । तथाचैकेनाभिधानेऽप्यन्येनानभिधानात तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह-*पाकक्रियाकर्तुरित्यादि* ॥ *तदभावादिति* ॥ अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ *अनभिहित इति* ॥ न प्रसज्यप्रतिषेधो, वाक्यभेदादिदोषात् ॥ *अत एवेति* तत्सूत्रस्थनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः ॥ भाष्ये इत्यस्यानभिहितसूत्रस्थ इति शेषः ॥ *तस्येति* ॥ समानकर्त्तृकत्वस्येत्यर्थः । द्विवचनप्रकृतिबहुव्रीहिणा समानकर्त्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतैव प्रतीयते, न तु विधीयमानक्त इति भावः ।

---

(१) पर्युदासाश्रयणादिति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु अभिहिते न भवतीत्यर्थात् तिङा कर्तृत्वशक्तेरभिधानान्न मयेति तृतीयापत्तिः। पर्युदासाश्रयणे तु अभिहितभिन्ने भवतीत्यर्थादनभिहितभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वशक्तिमादाय तृतीयापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः ।

क्त्वा इत्येव तदर्थात् । अन्यथा समानकर्त्तरीत्येव सूत्रन्यासः स्यात् । तृतीयापादानं तु आख्याताऽर्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्राधानानुरोधेन गुणे कार्य्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

(१)प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥

तदेव विशदयति-*अन्यथेति* ॥ एतत्सूत्रस्य कर्त्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः ॥ *समानेति* ॥ तदुपादानाच्च कर्त्तृद्वयस्यैव लाभः॥ *न्यासः स्यादिति*॥"कर्त्तरि कृत्" इतिवत् । वस्तुतस्तु न तथा सम्भवति "कर्त्तरि कृत्" (पा० सू० ३ । ४ । ६७) इति सूत्रेणैव गतार्थत्वाद्, "अव्ययकृतो भावे" इति वार्त्तिकविरोधाच्चेति भावः । उक्तापत्तिं निरस्यति ॥ *तृतीयापादनं त्विति* ॥ *आख्यातार्थक्रियायाः इति* ॥ क्रियाद्वयनिरूपितकर्त्तृशक्त्योरनेकत्वेऽपि प्रधानातिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्त्तृशक्तेराख्यातेनाभिधाने तत्र कृदन्तार्थक्रियानिरूपिततच्छक्तेरनभिहिताया अप्यभिहितत्वातिदेशस्य अनभिधाने त्वनभिहितत्वातिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनाऽभ्युपगमान्न तृतीयापत्तिः प्रकृते इति भावः ॥

प्राधानेतरयोरिति ॥ गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयं यत्रैकस्मिन् द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिधर्ममनुरुणद्धीत्यर्थः । उक्तातिदेशेऽपि तत्सम्मतिमाह–*प्रधानविषयेति* ॥ प्रधानं विषयो निरूपकं यस्याः सा शक्तिर्यदा प्रत्ययेन तिङाऽभिधीयते तदा गुणक्रियावाचकधातूत्तरप्रत्ययेनाऽनभिहितवत् प्रतीयत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अभिहिताया अपि अनभिहितत्वप्रतीतेः तत्र, 'प्रासादे आस्त' इत्युदाहार्य्यम् । अवश्यं चे-

---

(१) इमे च हरिकारिके 'स्वादुमि णमुल्' इति सूत्रस्य भाष्यार्थानुवादिन्याविति बोध्यम् ।

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥ इति ॥

किञ्चान्यथा कर्म्मणोऽपि क्त्वार्थतापत्तिः । पक्त्वौदनो मया भुज्यत इत्यत्र द्वितीयायाः प्रकारान्तरेणावारणादित्यास्तां विस्तरः ॥ ६० ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥ १२ ॥

त्थमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कर्त्तुः क्त्वार्थत्वाभ्युपगमेनोक्तस्थले तृतीयापत्तिवारणेऽपि, 'पक्त्वौदनो मया भुज्यते' इत्यत्रौदनपदोत्तरद्वितीयापत्तिः स्यादेव । तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तेः कृतानभिधानादुक्तरीतेरसम्भवादित्याह— *किञ्चेति* ॥

तत्रेदं बोध्यम् ॥ यदौदने पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वमेव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं, न तु प्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यापि तदौदनं पक्त्वा भुज्यते इत्यपि साधु । ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थिकत्वात् । यदा तूभयकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं, तदौदनपदाद् द्वितीया असाध्वेव । उक्तव्यवस्थितेः । परन्त्वाख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यतां प्रत्येव क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वाः क्रिया गुणीभवन्ति, न तु तासां परस्परविशेष्यविशेषणभावः । "गुणानां च परार्थत्वात्" इतिन्यायात् । एवञ्च 'स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजति' 'भुक्त्वा स्नात्वा पीत्वा व्रजति' इत्यविशेषेण प्रयोगाः ।

तुमुनस्तादर्थ्यरूपमुद्देश्यत्वमपि द्योत्यम् । "क्रियार्थायां क्रियायाम्" इत्युक्तेः । तन्निष्कर्षश्च पूर्ववदेव तुम्प्रकृत्यर्थोपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत् समानकर्त्तृकत्वादिकमपि सम्बन्धः । तथाच, "हरिं द्रष्टुं याति' इत्यतो हरिकर्मकभविष्यद्दर्शनोद्देश्यकं दर्शनकर्त्तृकं यानमिति शाब्दधीः । अनयैव दिशैधानाहारको व्रजतीति बोध ऊहनीयः ॥६०॥

इति भूषणसारदर्पणे क्त्वाद्यर्थनिरूपणम् ॥ १२ ॥

इत्थं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिकपदसमुदायादनासन्नादऽगृहीतार्थतात्पर्य्यकादयोग्यादनाकाङ्क्षाच्च शाब्दबोधादर्शनादासत्त्यादिकमपि शक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्या बोधजननीये सहकारि। आसत्तिश्च प्रकृतबोधानुकूलपदाव्यवधानम्। अस्ति च, "पर्वतो वह्निमान्" इत्यत्र तादृशपदाव्यवधानं, न तु "गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदत्तेन" इति, न ततो बोधः। अत एव, "स्थाल्यां तण्डुलं पचति" इत्यत्र तण्डुलकर्मकस्थाल्यधिकरणकक्रियेति बोधे नाऽनासन्नता। तद्घटकसर्वेषां पदानां तादृशबोधानुकूलत्वात् स्थाल्यां पचतीत्येतावन्मात्रबोधे तु तदनासत्तमेव। श्लोकादौ तु योजनावाक्यादेव बोधः। तद्भ्रमेणाऽनासन्नाद् बोधदर्शनात्तज्ज्ञानमेव हेतुरिति सम्प्रदायः।

नव्यास्तु–मौनिश्लोकादन्वयबोधानुदयप्रसङ्गान्नोक्ताव्यवधानमासत्तिः। आकाङ्क्षादिसत्त्वे तात्पर्य्यज्ञाने च सति व्यवहितादव्यवहिताच्च बोधदर्शनात्तज्ज्ञानविलम्बेन शाब्दाविलम्बाच्च, किन्त्विदं पदमेतत्पदेन सम्भूयाऽन्वयबोधं जनयत्वित्याकारकपदतात्पर्य्यरूपाभिसन्धापयित्रिच्छा सा, न तु वक्त्रिच्छा। मौनिश्लोकादौ दोषतादवस्थ्यात्। शुकवाक्ये तु भगवत्तात्पर्य्यमादायैव गतिरित्याहुः।

वस्तुतस्तु सत्यऽर्थतात्पर्य्यज्ञाने पदतात्पर्य्यज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधाविलम्बाद् वृत्त्या पदजन्यपदार्थानामव्यवधानेनोपस्थितिरेवासत्तिः स्वरूपसत्यन्वयबोधे हेतुः। न हि पदार्थानामनुपस्थितान्वयधीः केनाप्यनुभूयते इति। अर्थतात्पर्य्यं त्विदं पदमेतस्मिन्नर्थेऽपदार्थान्वयं बोधयत्वित्यभिसन्धापयित्रिच्छा विसंवादिशुकवाक्ये तु भगवत एव सा। विसंवादिनि तु शिक्षयितुरेव। अस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयाबोधात्तद्भ्रमेणान्वयबोधदर्शनाच्च तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधे हेतुः। अधिकमग्रे वक्ष्यते।

शाब्दबोधे योग्यताया ज्ञानं कारणमिति बहवः। सा चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृशसंसर्गवत्त्वं तादृशसंसर्गवत्त्वैव प्रकृतशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत्। अस्ति च 'पयसा सिञ्चति' इत्यत्र सेके पयःकरणकत्वस्य संसर्गः। अत एव करकाऽभिप्रायप्रयुक्तपयसा सिञ्चतीति वाक्यं न योग्यम्। पयःपदाऽर्थकरकायां सेककरणत्वाभावात्। यादृशेति विशेषणाच्च 'आकाशं शब्द'इति वा-

क्यं समवायसंसर्गमादाय नाभेदाऽन्वये योग्यम्। अयोग्येऽप्येतद्भ्रमेणान्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्यापि हेतुता ॥

ननु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन तद्बाधात् प्रागनुपस्थित्या कथं तद्बोधस्य तत्र सत्त्वमिति चेन्न हि योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे निश्चयत्वेन हेतुता ब्रूमो, येनोक्तदोषोऽवकाशमासादयेत्। किन्तु संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन। तस्य च न दौर्लभ्यम्। पयसा सिञ्चतीत्यादौ सेकः पयः करणको न वेति संशयात्मकस्य भूतले घटोऽस्तीत्यादौ च प्रात्यक्षिकनिश्चयरूपस्याऽपि तत्प्राक्सौलभ्यात्। स्वजन्यशाब्दबोधस्यैवान्वयबोधप्रतिबन्धकतयोक्तबाधात्तत्सम्भवात्।

केचित्तु लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया शाब्दबोधस्यापि तत्कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अयोग्यताज्ञानसत्त्वे तदभावादेव शाब्दबोधकरणे कृतं योग्यताज्ञानस्य तद्धेतुतया। कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षान्यत्वानिवेशेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेऽपि घटाद्युपनीतभानसंग्रहाय तद्विहायाजन्यान्तद्वयनिवेशः।

नच बाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम्। स्यादेवं यदि बाधाभावस्य शाब्दत्वं कार्य्यतावच्छेदकं कल्प्येत, किन्तु शाब्दबोधस्य बाधाबावकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तद्दशायां प्रतिषेधामः। अत एव घटोऽभिधेय इत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारकताद्विशेष्यकतद्वृत्तित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात्। घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमदशामादाय तदभावस्यापि प्रसिद्धेश्चेत्याहुः।

अत्र वदन्ति। न हि तद्विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावः कारणं, किन्तु बाधवतार इच्छासत्त्व आहार्य्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वावश्यकतयोपनीतभानसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधेऽसम्भवात्। न च तथाप्यनुमितिसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधसाधारण्यं शङ्क्यम्। तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानेकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तेः। प्रतिबध्यतावच्छेदकगौरवापत्ते-

श्चानुमितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् । अतो बाधाभावस्य स्वातन्त्र्येणैव शाब्दबोधं प्रति हेतुता वाच्या । तत्र चोक्तगौरवेण संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् ।

अपि च शाब्दबोधे तद्वदन्योन्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनाऽपेक्षया लाघवाद् योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् । किञ्च, पयसा सिञ्चतीतिशाब्दसामग्रीकाले सेकः पयःकरणकत्वाभाववानिति मानसवारणाय तत्र शाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् । मन्मते यत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव तद्वारणात् । विशेषदर्शनसत्त्वे तु तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकत्वेन शाब्दसामग्र्या एवाभावेन तथा मानसे इष्टापत्तेः । मा

नच निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणत्वाऽभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनया तेनैव संशयवरणे तत्संशये प्रतिबन्धकत्वान्तराऽकल्पनात् ।

न च विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धावेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । गुरुभूतशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनाया एवोचितत्वादनयैव दिशेष्टसाधनत्वादिज्ञानानां प्रवृत्तौ हेतुतासिद्धिरित्यलंपरमतानुवर्णनेन ।

घटः कर्मत्वमित्याधाराधेयभावेनान्वये निराकाङ्क्षवाक्याद् घटीया कर्मतेति बोधानुदयादाकाङ्क्षापि सहकारकारिणी । सा च यत्पदे यत्पदसमभिव्याहारप्रयुक्तं यद्विशेष्यकयत्संसर्गकयत्प्रकारकबोधजनकत्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताकाङ्क्षा । यथा घटमानयतीत्यत्र घटपदं कर्मताविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटीया कर्मतेति बोधोपयिका तत्पदनिरूपिताकाङ्क्षा । तां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन तादृशबोधाजननात् । एवं धातुपदेऽप्याख्यातनिरूपिताकाङ्क्षोह्या । अत एवानयनं कृतिरित्यत्र नानयनानुकूला कृतिरिति बोधः । धाताख्यातासमभिव्याहारात् । इयमेवाकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रतिपाद्यते ।

॥ अथ स्फोटनिरूपणम् ॥

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह–

तथाच तत्तत्पदे तत्तत्पदपूर्वापरीभावरूपसमभिव्याहारः सेति फलति। तां विना यद्यप्युक्तानाकाङ्क्षे कर्मत्वपदेऽम्पदत्वभ्रमदशायां घटिया कर्मतेति बोधोदयेन तज्ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपसती सा।

नच जनितान्वबोधाद्वैक्यात् पुनरपि तादृशबोधापत्तिरुक्ताकाङ्क्षायास्तदानीमप्यविकलत्वादिति वाच्यम्। प्रकृतान्वयबोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यापि स्वरूपसत आकाङ्क्षत्वेन जनितान्वयबोधस्थले तदभावानापत्त्यसम्भवात्। तात्पर्य्यविषयत्वरूपप्रकृतत्वेन बोधविशेषणाच्च। बोधद्वयं जायतामिति तात्पर्य्यसत्त्वेन जनितान्वये बोधस्य द्वितीयबोधे निराकाङ्क्षत्वं स्वसमानेत्युक्तेश्च न जनितावान्तरबोधस्य महावाक्यार्थबोधे तत्त्वम्। अत एव

“अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यताम्”

इत्यादौ राज्ञः पुरुषेण सहान्वयबोधजनने सर्वदा निराकाङ्क्षत्वम्।

नव्यास्तु—यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्य्यविषयीभूतान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा। ‘अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुष’ इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषेण साकाङ्क्षत्ववारणायान्वयबोधे तात्पर्य्यविशेषणम्। पुरुषेणान्वये तात्पर्यसत्वे तु साकांक्षत्वमप्येवञ्च न तात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पृथग्धेतुता। अगृहीताऽर्थतात्पर्य्यके निरुक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानाभावादेवान्वयबोधापत्त्यभावादित्याहुः।

एवञ्च शाब्दबोधात् प्रागवश्यक्लृप्ततत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्वयरूपवाक्यार्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति।

मीमांसकादयस्तु वाक्यस्य तत्र लक्षणैव, न तु तत्र शक्तिरिति तन्मतं खण्डयितुं स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति– *सिद्धान्तेति*। यद्वा ननूक्तव्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थबोधकत्वशक्तिप्रतिपादकत्वमनुपपन्नम्। प्रकृतिप्रत्ययानां क्रमिका-

वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥

साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तत्स्मृताः ॥६१॥

यद्यपि वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, अखण्डपदवाक्यस्फोटौ, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकञ्च, तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम् । एतदेव ध्वनयति—अतिनिष्कर्ष इति ॥ इति मतस्थितिर्वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनाम् ।

तत्र क्रमेण सर्वान् तान् निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह—साधुशब्द इति । साधुशब्दान्तर्गता वाचका न वेति विप्रतिप-

---

शुविनाशिनानावर्णाऽऽत्मकतयाऽस्थिरत्वेन प्रत्यक्षतया तत्र शक्तिग्रहस्य कथमप्यसम्भवेन तत्प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणाय स्फोटनिरूपणमित्याह—

सिद्धान्तनिष्कर्षमिति । तथाचोपोद्घातसङ्गतिरत्रेत्यवधेयम् । तत्तन्मतनिराकरणं तु मूल एव सुव्यक्तम् । अष्टानां स्फोटानामाकरसिद्धतया तद्व्यावृत्त्यालाभ इत्याशयेनाह-*अनर्थकमिति* । निष्प्रयोजनकमित्यर्थः-*दुरर्थकमिति* । तदुपादाने वाक्यातिरिक्तानामसंग्रहापत्तेरिति भावः । समाधत्ते—*तथापीति* । अन्येषां वर्णादिपञ्चस्फोटानामित्यर्थः ।

तत्र स्फोटत्वं स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्यार्थप्रकाशकत्वं, प्रकाश्च ज्ञानम् । तथाचार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वं पर्यवस्यति वर्णस्यैव तत्त्वाभ्युपगमे वर्णस्फोटः । पदादीनां तत्त्वाभ्युपगमे तु पदादिस्फोट इति व्यवहारः—*अवास्तवत्वेति* । वर्णस्फोटादीनामाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वाभावादवास्तवत्वं शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय परं सिद्धान्ते तत्स्वीकारः । पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति भावः—*विप्रतिपत्तिरिति* । संशयीययावत्कोट्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः । न तु संशयजनकं वाक्यमेव सा । परोक्षं

त्तिः । विधिकोटिरन्येषां, नेति वैयाकरणानाम् । साधुशब्दे 'पचति' 'राम' इत्यादि प्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्तिब्विसर्गादय एव, बोधकाःवाचकाः । तेषामेव शक्तत्वस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात् । नतु तैः स्मृताः लादयः स्वादयश्चेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ये तु प्रयोगान्तर्गतास्तिब्विसर्गादयो न वाचकाः । तेषां बहुत्वेन शक्त्यानन्त्यापत्तेः एधाश्चक्रे ब्रह्मेत्यादावादेशलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । किन्तु तैः स्मृता लकाराः स्वादयश्च वाचकाः । लत्वस्य जातिरूपतया शक्तताव्च्छेदक-

---

ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवादेन संशयजनकत्वस्य वाक्ये असम्भवात् ।

वस्तुतस्तु संशयजनकवाक्यत्वमेव विप्रतिपत्तित्वम् । तत्तद्भावसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैव समानाऽनेकेतिसूत्रेण विप्रतिपत्तेरप्याहत्यैव संशयहेतुत्वोत्कीर्त्तनादित्यवधेयम् । मूले असाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रस्तुतत्वं मत्वाह—*साध्विति* । अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येन वाचकत्वादिसाधने तद्वाक्यस्य विप्रतिपत्तित्वाऽसम्भवः । नैयायिकैरपि साध्वऽन्तर्गतानां केषाञ्चिद् वाचकत्वाभ्युपगमात् । तादृशवर्णत्वव्यवच्छेदेन वाचकत्वादिसाधने तु वैयाकरणानां परेषां विकरणेषु बाधश्चेति आह—*तत्स्मृता इति* ।

ननु यथाश्रुते साधुशब्दान्तर्गता वाचकास्तदन्तर्गतवर्णस्मारिता नेत्यर्थलाभादेतद्वाक्यस्य विभिन्नधर्मिबोधकत्वाद्विप्रतिपत्तित्वस्यैवासम्भवः । एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसंशयजनकस्यैव तत्त्वादतो व्याचष्टे सारे—*साधुशब्दानन्तर्गता इति* । साध्वन्तर्गतवर्णस्मारिता इत्यर्थः । यथाश्रुते साध्वनन्तर्गतविपरीतानुपूर्वीकवर्णानां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमाद् बाधसिद्धसाधनयोरापत्तेः । तत्स्मारितत्वं च शास्त्रबोधितादेशादेशिभावनिमित्तनिमित्तिभावान्यतरसम्बन्धेन । तेन 'अस्यापत्यम्' 'इरियान्' त्यादीनां सग्रहः ।

विधि कोटिरिति । समुच्चयव्यावृत्ता कोटिताख्या विषय-

तासंशये आवश्यकीति सूचनायोक्तं-कोटिरिति । अन्येषाम्—नैयायिकानाम् । तैः "लः कर्मणि" (पा० सू० ३ । ४ । ६९) "स्वौजसमौट्" (पा० सू० ४ । १ । २) इत्यादिविहितप्रत्ययानामेव वाचकत्वम् । तिब्विसर्गादीनां त्वादेशिस्मृतिद्वारा बोधकत्वमेव लिपिवदित्यभ्युपगमात् । तथाच साध्वन्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन मतभेदेनोभयसाधनान्नोक्तदोष इति भावः । यथाश्रुतमूलोक्तविप्रतिपत्तिमनुसृत्याह-*साधुशब्द इत्यादि* । ननु साध्वन्तर्गतवर्णानां बोधकत्वसाधनेऽपि न वाचकत्वसिद्धिरत आह—*बोधका वाचका इति* । *तेषामेवेति* । बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः । *प्रागिति* । शक्तिनिरूपणावसर इत्यर्थः । बोधकत्वसिद्धौ च तदन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तररूपा शक्तिरपि सिद्ध्येत्, तदभावे तु साऽपि नेति वाचकत्वसामान्याभावसिद्धिरिति भावः ॥ ६१ ॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति-*ये त्विति* । वाचकत्वाभावे प्रयोजकमाह-*तेषामिति* । बहुत्वेनेत्युपलक्षणमनुगमकधर्माभावस्यापि तिङ्त्वसुप्त्वादीनामेकवचनत्वादिवदनुगमकत्वासम्भवात्तिङ्त्वाद्युपस्थितिं विनापि कृत्याद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचारेण शक्तानवच्छेदकत्वाच्चेति बोध्यम् ।

ननु तिबाद्यादेशिनामपि तत्तदनुबन्धभेदेन नानात्वान्नोक्तरीत्या तेषां वाचकत्वमत आह-*एधामिति* । अनुप्रयुज्यमानधातूत्तरैधादिनाऽपि तदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषोऽत आह-*ब्रह्मेति* । आदिना 'अद्य तिष्यो, लिड्, धुक्' इत्यादिसंग्रहः । लुगादेरित्यादिना, लुब्लोपयोः सः । *तैरिति* आदेशैरित्यर्थः । उक्तदोषमाशङ्कयाह-*लत्वस्येति* । *जातिरूपतयेति* । लडादिषु ल-इत्यनुगतप्रतीत्या तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः ।

नव्यास्तु—शक्ततावच्छेदकतया न तत्सिद्धिः । सर्वलकारसाधारणत्वस्यातिप्रसक्तत्वाद्दशलकारमात्रवृत्तेस्तु शक्तिग्रहात् पूर्वमनुपस्थितेः पचन्नित्यादौ कृतिबोधापत्त्या तस्य शक्तत्वाऽवच्छेदकत्वासम्भवाच्च तिप्त्वतस्त्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याहुः । तथाचोक्तविप्रतिपत्तौ प्राचीनैः सह विवाद एवेति बोध्यम् ।

त्वौचित्यात् । अव्यभिचाराच्च । आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचरित्वात् । लः कर्मणीत्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च । न ह्यादेशेष्वर्थवत्ताबोधकमनुशासनमुपलभामहे इत्याहुः । तान् स्वसाधकयुक्तिभिर्निराचष्टे—

व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा ॥
किञ्चाख्यातेन शत्राद्यैर्लडेव स्मार्यते यदि ॥ ६२ ॥
कथं कर्तुरवाच्यत्ववाच्यत्वे तद्विभावय ॥

व्यवस्थानुरोधात् प्रयोगान्तर्गता एव वाचका, न तु तैः स्मृता इत्यर्थः । तथाहि पचतीत्यादौ लकारमविदुषो बोधान्न तस्य वाचकत्वम् । न च तेषां तिङ्क्षु शक्तिभ्रमाद् बोधः । तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् । आदेशिनामपि तत्तद्वैयाकरणैः स्वे-

---

अव्यभिचाराच्चेति ॥ लत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य कृतिबोधात् पूर्वं नियमेन सत्त्वात् तिबादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनाऽपि तसादिशक्तिग्रहवत् कृतिबोधेनाऽऽदेशवाचकतावादिमते व्यभिचारो दुर्वार इति भावः ।

ननु कार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नेयमापत्तिरत आह-*लः कर्मणीतीति* ॥ *इत्याहुरिति* ॥ तथाचादेशिनामेव वाचकत्वं सप्रमाणमिति तद्भावः ॥ *स्वसाधकेति* ॥ स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः ॥ व्यवस्थितेरित्यादिपञ्चम्यन्तत्रयस्य पूर्वकारिकास्थबोधकपदार्थेऽन्वयं प्रदर्शयन्नादौ व्यवस्थितेरित्येतद्विवृणोति—*व्यवस्थानुरोधादिति* ॥ प्रमाणेन पदार्थनिर्द्धारणं व्यवस्था, तदन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ *शक्तिभ्रमादिति* ॥ लत्वावच्छिन्ननिष्ठवाचकत्वस्य तत्रारोपादित्यर्थः॥ *मानाभावादिति* ॥ विषयबाधस्यैव भ्रमत्वे तन्त्रतया प्रकृते बोधकत्वशक्तेस्तत्राबाधादिति भावः।

नन्वादेशानां बहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे बाधकमत आह—*आदेशिनामपीति* । वैयाकरणैः–शाकटायनप्रभृतिभिः—*व्यव-

च्छया भिन्नानामभ्युपगमात्, कः शक्तः को नेति व्यवस्थानापत्तेश्च।

सर्वेषां शक्तत्वे गौरवं, व्यभिचारश्चास्त्येव। आदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वाद् युक्तं तेषां शक्तत्वम्। तथाचादेशिस्मरणकल्पना नेति लाघवम्। साधकान्तरमाह—व्यवहृतेरिति॥ व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः। स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति त एव वाचका इत्यर्थः।

स्थेति*। इदमेवे वाचकमिति निर्द्धारणाऽनुपपत्तेरित्यर्थः। अनुशासनस्य पूर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः। सर्वेषामित्यस्य विनिगमकाभावादित्यादिः। ननु तथाप्यादेशापेक्षयाऽऽदेशिनामल्पत्वेन तत्प्रयुक्तलाघवादादेशिष्वेव वाचकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—*व्यभिचारश्चेति*॥ ननु विनिगमनाविरहादेवादेशिनां वाचकतासिद्धिरत आह—*आदेशानामिति*॥ तथाच गौरवादिदोषस्य तत्परिहारस्य चोभयोः साम्येऽप्यादेशिस्मरणकल्पनाविरहप्रयुक्तलाघवसहकृतप्रयोगनैयत्यमेवादेशानां वाचकत्वे विनिगमकमित्याखण्डलार्थः।

ननु बोधकतायाः शक्तित्व एव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः। न च बोधकत्वस्य शक्तित्वं तन्मतसिद्धं, किन्तु सङ्केतस्य पदार्थान्तरस्य वा तत्त्वम्। तथाचानुशासनेन यत्र सा प्रतिपाद्यते तत्रैव तदङ्गीकारेण कथं तिबादिषु तत्सिद्धिः। स्मरणकल्पनागौरवं तु प्रामाणिकत्वादपि न दुष्टमित्यस्वरसात् प्रयोगे श्रूयमाणानां तिबादीनां वाचकत्वं साधकान्तरमुपन्यस्यतीत्याह—*साधकान्तरमिति*॥ *मुख्य इति*॥ मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकान्तरनिरपेक्षत्वम्। व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमेन तद्ग्राहकान्तरापेक्षणात्॥ *स चेति*॥ व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः॥ *तिङादिष्वेवेति*॥ व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्ग्रहेऽप्यावापोद्वापाभ्यां पश्चात्तद्घटकतिङादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णेषु सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्याद्यन्तर्गतशत्रादीनामपि वाचकत्वापत्तिः। न च सेष्टा। विकर-

किञ्च, तद्धेतुन्यायत इति ॥ लकारस्य बोधकत्वे, 'भू-ल' इत्यतोऽपि बोधापत्तिः स्यात् । तादृशबोधे भवतीति समभिव्याहारोऽपि कारणमिति चेत् तर्ह्यावश्यकत्वादस्तु तादृशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः । अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभिव्याहारस्य कारणत्वञ्चेत्युभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात् ।

तथाच तादृशसमभिव्याहारः, समभिव्याहृता वर्णा वेत्यत्र

णानां नैरर्थक्यमिति सिद्धान्तव्याकोपात् । किञ्चाऽऽनयनादिव्यवहारस्य लोडाद्यन्तप्रयोगं विनाऽसम्भवेन तादृशप्रयोगान्तर्गतवर्णानां तेन तत्त्वासिद्धावपि तद्राहितवाक्यान्तर्गतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासनेनैवेष्टव्यम् । तथाच तत्रादेशिनां वाचकत्वसिद्धावन्यत्राप्यादेशिषु सा कल्प्येत्यस्वरसादाह-*किञ्चेति* ॥ *तद्धेत्विति* ॥ "तद्धेतोरेव तत्त्वे किं तेन" इति न्यायाकारः । लाघवमूलकश्चायं न्यायः । उभयोर्हेतुत्वे गौरवात्तं सङ्गमयति-*लकारस्येति* ॥ *बोधापत्तिरिति* ॥ भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः । न केवलेति न्यायात् केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वाद् 'भू' इत्युक्तम् । लकारदशायां शपोऽसम्भवान्न भवतीत्युपात्तम् । तथाच भवतीत्यत्रानुसहिताल्लकाराद्यथा कर्तृबोधस्तथा प्रत्यक्षश्रुतलकारादपि कर्तृबोधापत्तिरिति भावः ॥

न चासाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम् । शक्तत्वरूपसाधुताया अपि सत्त्वादपभ्रंशादपि बोधोदयेन तदीयज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः ॥ *तादृशेति* ॥ आपादितकर्तृबोधे इत्यर्थः ॥ *समभिव्याहार इति* ॥ पूर्वापरीभावापन्नवर्णसमुदाय इत्यर्थः । आवश्यकत्वात्तं विना लकारेणाऽपि बोधाजननेनोक्तसमभिव्याहारस्यापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ *वाचकत्वशक्तिरिति* ॥ अर्थबोधकत्वरूपा शक्तिरित्यर्थः । तथाचाप्राप्तकालता वर्णस्फोटोपयोगित्वान्न स्यादिति भावः । वाचकत्वानभ्युपगमे आदेशिशक्तिवादिमते गौरवं प्रदर्शयति *अन्यथेति* । उक्तसमभिव्याहारस्य वाचकतानभ्युपगमे इत्यर्थः ।

नन्वेतावता समभिव्याहारस्य वाचकत्वमायातं, न प्रयोगान्तर्गतधातुप्रत्ययघटकानां वर्णानामत आह-*तथाचेति* ॥ *विनिगम-

विनिगमनाविरहात् प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचका इति सिध्यतीति(१) भावः।

अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृ(२)भावनावाचकत्वव्यवस्था त्वत्सिद्धान्तसिद्धा न स्यादित्याह—किञ्चेति॥ आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां, शानचादिना कर्त्तरि शक्तिरित्युपपद्यते विभाग इति भावः।

न च शानजादौ कृतिर्लकारार्थः, आश्रयः शानजर्थ इत्य-

नाविरहादिति* । न च वर्णानां बाहुल्यमेव विनिगमकम् । उक्तानुपूर्व्यास्तदनुगमकत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु समभिव्याहारस्य वाचकत्वे तद्घटकनानावर्णानामवच्छेदकतायां गौरवम्। वर्णानां वाचकत्वे तूक्तानुपूर्व्या एकस्या एव तत्त्वमिति लाघवस्यैव विनिगमकत्वमिति बोध्यम्।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वसिद्धौ प्रकृतायां वाचकत्वाभावसाधनाय भू+ल् इत्यतो भवनक्रियाकर्त्तृबोधापादनमनुचितम् । तादृशलकारस्य प्रयोगान्तर्गतवर्णास्मारितत्वात् । तथाच नोक्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाकत्वसाधिका । नाप्यत्र तद्धेतुन्यायावकाशः । समभिव्याहारस्य लवाचकताग्रहोपयोगितया शाब्दबोधे हेतुत्वेऽपि तद्वाचकतायां मानाभावेन तेन तदन्यथासिद्ध्यसम्भवात् । लकारस्य वाचकत्वे त्वनुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषान्मूलमवतारयति—*अपिचेति* ॥ *न स्यादिति* ॥ स्थानिनो लकारस्योभयत्रैक्यादिति भावः।

नव्यनैयायिकनये तु नेयमापत्तिः । तैः प्रयोगान्तर्गततिबादीनामेव वाचकताया अभ्युपगमात् । धातुप्रत्ययलोपस्थले तत्तदर्थबोधोपपादनं तूभयोः समप्रयत्नकमित्यवधेयम् । *इत्यस्त्विति* ॥ तथा-

---

(१) अत्र समभिव्याहृततावद्वर्णवृत्तिर्वाचकतेत्यभ्युपगमान्न तद्घटकैकादिवर्णात्तत्तदर्थबोधापत्तिरिति बोध्यम्।

(२) कर्तृभावनेति । कृतः कर्तृवाचकत्वं तिङो भावनावाचकत्वमिति विभागो न स्यादित्यर्थः।

स्तु, "कर्त्तरि कृत्" (पा० सू० ३ । ४ । ६७) इत्यनुशासनादिति शङ्क्यम् । स्थान्यर्थेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा घञादावपि प्रवर्त्तेत ॥ ६२ ॥

देवदत्तः पचमान इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानचः कर्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

तरबाद्यन्ततिङन्तेऽस्ति नामता कृत्स्वत्र स्फुटा ॥६३॥
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽत्रधार्य्यताम् ॥

पचतितरां मैत्रः, पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिषु नामार्थत्वाभेदाऽन्वययोः सम्भव एवेति कर्तृवाचकता स्यादिति भावः । न च पचतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्याऽनुरोधात् कर्त्तरि लक्षणा, पचमान इत्यत्राप्यापत्तेरिति(१) । लः कर्म्मणीत्यनुशा-

---

च तदुभयशक्त्यैव कर्तृलाभः । कृत्याश्रयस्यैव कर्तृत्वादिति भावः ॥ *अन्यथेति* ॥ अनाकाङ्क्षेऽपि शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः । शक्ततावच्छेदकभेदस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति ॥ शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबाधानुपपत्तेरित्यर्थः । लडादेशत्वबोधनफलं धात्वर्थे वर्त्तमानत्वप्रतीतिरेवेति बोध्यम् ॥ *पचतिकल्पमिति* इदञ्च स्वाद्यन्तं नामेति मतमनुसृत्य ॥ 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इतिनिरुक्ताद् द्रव्यविशेष्यकबोधजनकत्वं नामत्वम् । तदेव च नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिघटकम् । अत एव निपातार्थस्य भेदाऽन्वय इति मतेनेदं दूषणमिति तु परे । लक्षणेत्यस्य लस्येति शेषः ।

आपत्तेरिति ॥ नच सा तवेष्टेति भावः । नन्वादेशानां वाच-

---

(१) आपत्तेरिति । नच शानचोऽन्यत्र शक्त्यनिर्णयेन शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न सम्भवतीति शङ्क्यम । प्रथमान्तपदासमभिव्याहृताख्यातवदितरासमभिव्याहृतपचमान इति प्रयोगे शानचोऽपि भावनायां शक्तिनिर्णयसम्भवादिति ।

सनश्च लाघवात् कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वं कल्पितमादायेत्युक्तम् ॥ ६३ ॥

इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥

अथादेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥६४॥

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोऽपि सिद्ध एवेत्याह—अथेत्यादि ॥ आदेशास्तिङ्विसर्गादयः । अयं भावः । समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता सिद्ध्यति । प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वापत्तौ "नलोपः

कत्वे आदेशिशक्तिप्रतिपादकलःकर्मणीत्यादिसूत्राणां वैयर्थ्यमत आह *लः कर्मणीति* ॥ *उक्तमिति*॥ आख्यातशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्रत्ययघटकवर्णेषु शक्तिर्वर्णस्फोटमिति पर्य्यवसन्नम् ॥ ६३ ॥

इति भूषणसारदर्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥ १३ ॥

पदस्फोटनिरूपण उपजीव्योपजीवकभावस्याऽपि सङ्गतित्वं सूचयन् मूलमवतारयति—*एवमिति* ॥ उक्तरीत्येत्यर्थः । आदेशानामपि केषाञ्चित् प्रयोगान्तर्गतत्वादाह—*तिङ्विसर्गादय इति* ॥ प्रयोगान्तर्गतवर्णा इति यावत् । ननु तादृशयावद्वर्णानां वाचकत्वे, कथं पदस्फोटसिद्धिरतो भावार्थमाह—*अयमिति* ॥ समभिव्याहृतं तूक्तार्थम् ॥ *सिद्ध इति* ॥ आनुपूर्वीविशिष्टतावतां वर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्व्वीरूपपदस्य वाचकत्वाशा दुराशेति भावः ।

ननु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन वाचकतायाः प्रत्येकवर्णे विश्रामो वाच्यस्तथाच कथं समुदिततादृशवर्णरूपपदस्य वाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतां निरस्यति—*प्रतिवर्णमिति* ॥ *अनुभवविरुद्धत्वादिति* ॥ घटशब्दादमुमर्थं प्रत्येमीत्येव प्रतीतेरित्यर्थः । साधकान्तरमप्याह—*प्रत्येकमिति* ॥ *अर्थवत्त्व इति* ॥ तद-

प्रातिपदिकान्तस्य" (पा० सू० ७। २। ७) इत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तेश्च(१)।

एतच्च, चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्तिः। शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावात्। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्काराश्चरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिनां मतान्तरस्य दूषणायोक्तम्।

भ्युपगम इत्यर्थः। नलोपादीत्यादिना जश्त्वादिपरिग्रहः। तथाच समुदितानामेव तेषां वाचकत्वमभ्युपेयम्। तत्र चोक्तयुक्त्या तत्समुदायस्य वाचकत्वं निराबाधम्। स एव चाऽस्माकं पदशब्दव्यपदेश्य इति भावः।

ननु प्रत्येकवर्णानां वाचकत्वस्य गौरवपराहतत्वादेवासम्भवत्समुदायस्यैव तत् सेत्स्यतीत्यादेशा वाचकाश्चेति समभिव्याहृतवर्णानां वाचकताया हेतुत्वोपन्यासो विफलः। उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्काया अवसरेणैव निरासादित्यत आह-*एतच्चेति* ॥ समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वोपन्यसनं चेत्यर्थः ॥ *चरमवर्ण एवेति* ॥ पदान्ते श्रूयमाणवर्ण एवेत्यर्थः। एवकारेण पदघटकतत्प्राक्तनवर्णव्युदासः। तत्र हेतुमाह—*शक्तेरिति* ॥ स्वरूपसम्बन्धात्मिकायां बोधकारणतायां पर्य्याप्तत्वासम्भवाच्चरमवर्णादेव बोधोदयेनान्यत्र तत्सत्त्वे मानाभावादिति वाऽर्थः।

ननु तस्यैव वाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरत आह-*पूर्वपूर्ववर्णेति* ॥ तत्पदघटकपूर्वपूर्ववर्णेत्यर्थः ॥ *मतान्तरे-

---

(१) नलोपाद्यापत्तेश्च। सुपः श्रवणं तु नापादितम्। समुदायात्मकप्रातिपदिकावयवत्वेन "सुपो धातु" इति लुक्सम्भवात्। न च समासग्रहणस्य नियमार्थतया सुबन्तसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽभावे सुबो लुक् न स्यादिति वाच्यम्। यस्य समुदायस्य पूर्वोभागः अर्थवत् पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव इत्याकारकनियमाश्रयणेन पूर्वभागस्य सुबन्तत्वेऽपि अर्थवत्त्वाभावेन नियमानाक्रान्ततयाऽदोषात्।

रामोऽस्तीति वक्तव्ये, राम इत्यनन्तरं घटिकोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधापत्त्या तादृशानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ ६४ ॥

सुप्तिङन्तं पदमिति पारिभाषिकपदस्य वाचकत्वस्वीकर्त्तॄणां मतमाह—

घटेनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ॥

ति* ॥ समभिव्याहृतवर्णानामवाचकत्वे तत्समुदायरूपपदस्य सुतरामवाचकत्वमिति यन्मतान्तरं तत्खण्डनायेत्यर्थः । उक्तमित्यस्य, मूल इति शेषः । *अर्थबोधापत्त्येति* ॥

वस्तुतस्तु नेयमापत्तिः ॥ उद्बोधकतत्कल्पे दूषणान्तरमप्याह—*रामोऽस्तीत्यादि* ॥ समाधानस्य फलानुमेयत्वेन तादृशस्थले फलाभावेनोद्बुद्धसंस्काराभावादिति बोध्यम् ।

ननु समभिव्याहारो न समूहः । वर्णानां क्रमिकाणामाशुविनाशिनां च तदसम्भवादत एवाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन न, पूर्वपूर्ववर्णस्यैवाभावात् । नाऽपि वर्णसमवेतं पदार्थान्तरं, मानाभावात् । अन्यथा तादृशधर्मानुगतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोपपत्तौ पदस्फोटस्य निरालम्बनतापत्तेः । पदप्रयुक्तकार्य्याणां वर्णेष्वेव दर्शनाच्चेति कथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत आह—*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु वर्णसमुदायः पदं, न वर्ण इति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्तपूर्वापरीभूततत्समुदायात्मकपदस्वीकार आवश्यकः ॥ अत एव पदे वर्ण इति व्यवहारोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते । नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्य्यञ्च पूर्वपूर्ववर्णानुसन्धानस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरवर्णानुसन्धाने वाक्यस्फोटवक्ष्यमाणरीत्या सत्त्वात्तेन विषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति नानुपपत्तिरिति । यथा चैतत् तथा वाक्यस्फोटनिरूपणे वक्ष्यत इति । तथाच वर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपक्षे पर्य्यवस्यति ॥ ६४ ॥

पारिभाषिकेति ॥ शास्त्रकारसङ्केतितेत्यर्थः । पूर्वं तु प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्य च तस्य वा-

वस्नसादाविवेहापि सम्प्रमोहो हि दृश्यते ॥ ६५ ॥

घटेनेत्यादौ 'घट' इति प्रकृतिः 'न' इति प्रत्ययः, 'घट्' इति प्रकृतिः 'एन' इति प्रत्यय इति विभागस्य, "सर्वे सर्वपदादेशा" इति स्वीकारे विशिष्य(१) प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासम्भवान्न वाचकत्वमित्यर्थः। वैयाकरणैर्विभागः सुज्ञेय इत्यतो दृष्टान्तव्याजेनाह—वस्नसादाविति ॥ "बहुवचनस्य वस्नसौ" (पा० सू० ८।१।२१) इति समुदायस्याऽऽदेशविधानान्नात्र तद्विभागः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

चकतोक्ता। इदानीन्तूभयसमुदायस्यैव सेति भेदः। घट् इति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्य ज्ञानासम्भवादिति योजनीयम् ॥ *सर्वे सर्वपदेति* ॥ वर्णनित्यताप्रतिपादकं भाष्यमेतत्। वस्नसादेरपि पक्षत्वादाह—*व्याजेनेति* ॥ तथाच निश्चितसाध्यवत्वस्यैव दृष्टान्तत्वे तन्त्रत्वेन तस्य पक्षभिन्नत्वाभावेऽपि न दृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ तत्र=वस्नसादिस्थले ॥ विभागः=तन्निर्णयः। अस्य वैयाकरणानामपीति शेषः ॥

परे तु आमादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वामित्यादावामो व इत्यादेर्वसादेः प्रत्ययत्वमितरांशस्य प्रकृतित्वमनुमातुमशक्यमित्युक्तरीत्या न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वसिद्धिः। घटेनेत्यत्र तु नशब्दस्य टादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति न तत्र विभागासिद्धिः। 'अजर्घा, अचकात्' इत्यादौ त्वगत्या "शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि" इति न्यायात् प्रकृतेरेव वाचकता। अस्तु वा तत्रापि लुप्तप्रत्ययानुसन्धानाद् बोधः। प्रकृतेः स्वार्थविशिष्टप्रत्ययार्थे लक्षणा वा। 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्यपि वर्णानित्यत्ववादिनां मते दूरापास्तमित्याहुः ॥ ६५ ॥

---

(१) विशिष्येत्यादि। वर्णयोरादेश इति पक्षे एकाररूप आदेशः। स च पूर्वावयवो वा परावयवो वेति संशयाहितस्तत्संशयः सम्भवति। "सर्वे सर्वपदादेशा" इति पक्षे तु वस्नसादाविव सम्प्रमोहाद्विभागज्ञानमेव न सम्भवतीति भावः।

सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह—

हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ॥
अर्थे विशिष्यसम्बन्धाग्रहणं चेत् समं पदे ॥ ६६ ॥
लक्षणादधुना चेत्तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत् तथा ॥

हरेऽव विष्णोऽवेत्यादौ पदयोः, "एङः पदान्तादति" (पा० सू० ६ । १ । १०९) इत्येकादेशे सति न तद्विभागः सुज्ञानः । तथाच प्रत्येकं पदाज्ञानेऽपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात् समुदायेऽप्यावश्यकी शक्तिः ।

एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याज्ञायमानेष्वपि समुदायव्युत्पत्त्या बोधात् तत्राप्यावश्यिकैव शक्तिरिति भावः ।

वस्तुतः पदैः पदार्थबोधवद्वाक्येन वाक्यार्थबोध इति पदा-

युक्तेरैक्यात् क्रमप्राप्तं वाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति-*सुप्तिङन्तेति* ॥ तत्=वाचकत्वम् ॥ *समुदाय इति* ॥ पदसमुदायरूपे वाक्य इत्यर्थः ॥ *एवमिति* ॥ वाक्यशक्तिवदित्यर्थः ॥ विशिष्य=सूत्रोपात्तरूपेण । अज्ञायमानेष्वित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानासम्भवः सूच्यते ॥ *समुदायव्युत्पत्त्येति* ॥ समुदायस्य वाचकत्वग्रहेणेत्यर्थः ॥ बोधात्=प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः ॥ तत्रापि=सुप्तिङन्तरूपपदेऽपि ॥ *शक्तिरिति* ॥ तत्कल्पनेत्यर्थः ॥

ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिकस्फोटद्वयोपादानात् कथं पदस्फोटे साध्ये वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् । किञ्च प्रथमं पदस्फोटासिद्धौ तदर्थसम्बन्धरूपवाक्यार्थाप्रसिद्ध्या वाक्यशक्तिकल्पनावसर इत्याद्यपरितोषात् पदस्फोटमेव दृष्टान्तीकृत्य वाक्यशक्तिं साधयति । *वस्तुत इति* ॥ तथाच यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिग्रहसम्भवस्तत्र पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधः । यत्र तदसम्भवो हरेऽवेत्यादौ, तत्रानापत्त्या वाक्यशक्त्यैतद्बोध इति । यद्यपि व्यवस्थितावेति

र्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ। अन्यथा घटः कर्म्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः। घटमानयेत्यत्रैव पदार्थानामुपस्थितौ, सत्यपि तात्पर्य्यज्ञाने बोधाभावाच्च। तत्रैव घटकर्म्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरकर्म्मत्ववाचकविभक्तेस्ततो धातोस्तत आख्यातस्य समभिव्याहारः कारणमिति कार्य्यकारणभावज्ञानवतो बोधात्तज्ज्ञानमपि हेतुरिति चेत्तर्हि सिद्धो वाक्यस्फोटः।

घटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्य्यकारणभावस्यैव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठ-

---

पदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते, तथापि आवश्यकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति सिद्धान्ते वाक्यस्फोट एव पर्य्यवस्यतीति बोध्यम्। वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव दर्शयति—*अन्यथेति*॥ वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः॥ *तादृशेति*॥ वाक्यार्थबोधजनकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः। तत्सत्त्वे तु तत्राऽपि बोध इष्ट एवेति भावः॥ बोधप्रसङ्गः= घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः। पदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः॥ *घटमानयेत्यत्रेवेति*॥ अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुषज्यते।

ननु शाब्दबोधकारणार्थतात्पर्य्यज्ञानरूपसहकार्य्यन्तराभावादेव न बोधोऽत आह—*सत्यपीति*॥ *बोधाभावादिति*॥ तादृशबोधाभावादित्यर्थः। तथाच पदाभावात् कार्याभावस्तस्य तद्धेतुतया वाक्यशक्तिरावश्यिकेति भावः। एतेन व्यतिरेकसहचारकारणताग्राहकः प्रदर्शितः। अन्वयं प्रदर्शयन् वाक्यशक्तिं व्यवस्थापयति-*तत्रैवेति*॥ घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः॥ बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदः। तादृशसाकाङ्क्षनिष्ठबोधहेतुत्वस्यैवास्मन्मते वाक्यशक्तित्वेनाकाङ्क्षाशक्तिरिति परिभाषाभेदेऽपि वाक्यस्फोटसि-

बोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात् । अर्थोपस्थापकज्ञानाविषयशब्दवृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् । युक्तं चैतत् । विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघवेन

द्धिर्निराबाधेत्याशयेनाह—*तथेति* ॥

ननु शाब्दबोधे हेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वम् । तत्तु पद एव, न वाक्ये । तन्निष्ठबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वादत आह—*अर्थोपस्थापकेति* ॥ *शब्दवृत्तीति* ॥ शब्दनिष्ठं यद्बोधकारणत्वमित्यर्थः । तथाचोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेशे एतत्कल्पे प्रयोजनाभावेन तज्ज्ञानस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेऽपि शक्तिताऽक्षतेः । बोधकशब्दस्य शब्दत्वेन निवेशाच्चाऽपभ्रंशस्यापि संग्रह इति भावः ।

ननु वाक्यशक्तिवादिमते संसर्गरूपवाक्यार्थस्य नानात्वात्तद्भेदेन शक्त्यानन्त्यम् ॥ किञ्च पदवृत्त्या वाक्यशक्तिं विनाऽपि वाक्याऽर्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिग्रहस्य तद्धेतुतायां व्यभिचारः । अखण्डवाक्यपक्षस्तु नेदानीं प्रक्रान्तः । कार्य्यतावच्छेदकेऽव्यवहितोत्तरत्वानिवेशेन तद्वारणेऽप्यनुपस्थितसंसर्गे वाक्यशक्तिग्रहः शाब्दबोधात् प्रागसम्भवीति कथं तस्य कारणतेति चेत् सत्यम् । संसर्गस्य विशिष्यानुपस्थितावपि तदादिवत कारकविभक्तिविशिष्टधातुपदं कारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यतस्तद्ग्रहात् । तात्पर्य्यग्रहस्य त्वयाऽप्येवमेव वाच्यत्वात् । अनन्तरं पदविशेषसमभिव्याहारेण तात्पर्य्यवशात् संसर्गविशेषेण तत्कारकविशिष्टतत्क्रियाभानम । नापि संसर्गाऽऽनन्त्यप्रयुक्तशक्त्यानन्त्यम । सम्बन्धत्वस्यानुगमकस्य नियामकताप्युभयोः समैवेति तन्मतनिष्कर्षः ।

ननु स्यादेवोक्तप्रकारो यदि वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्यात्, तदेव तु नेत्यत आह—*युक्तं चैतदिति* ॥ एतद्= वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वम । युक्तिमेवाह—*विषयतेति* । शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्य इत्यर्थः ॥ *वृत्तिज्ञानस्येति* ॥ वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिरित्यर्थः । विषयतासम्बन्धेनेत्यनुषज्यते॥ *लाघवेनेति* ॥ अन्यथा घटपदशक्तिमविदुषस्तत्पदज्ञानवतो यत्किञ्चिद्वृ-

हेतुत्वासिद्धेः। विवेचितश्चैतद् भूषणे।

त्तिज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद् बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येत्यर्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवम्। अस्मन्मते तु विषयतासम्बन्धेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरसत्त्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति लाघवेनेत्यर्थः॥

ननु घटघटत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावं विपरीतव्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधवारणाय घटत्वविशिष्टबोधोपस्थितेर्घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया अवश्यवाच्यतया तत एवानतिप्रसङ्गे उक्तकार्यकारणभावे मानाभावोऽत आह—*विवेचितं चैतदिति*॥ पदपदार्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावे प्रवृत्तिप्रवेशमपेक्ष्य उपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनैव शाब्दसामग्रीकुक्षौ प्रवेश उचितः। तथा सति समवायेनाकाशस्य जनकतयोपस्थितस्य देवदत्तादेश्च शाब्दे भानवारणाय विषयतया शाब्दसामान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वं वाच्यम्। एवञ्च संसर्गस्य शाब्दे भानानुरोधेन संसर्गेऽपि वृत्तिकल्पनमावश्यकम्। तथाच पदैः पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य बोध इति न विशेष्यविशेषणव्यत्यासेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानम्। पदोपस्थितानामेव संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बोधादितिवृत्तिज्ञानस्येति यथाश्रुतार्थकमेव तत्र विवेचितम्।

वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानपदं यथाश्रुतार्थकमेव वृत्तिज्ञानस्येत्यनन्तरम्, अनुषक्तविषयतासम्बन्धेनस्य वृत्तिज्ञानविषयबोधकत्वघटकबोधीयविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः। अन्यथा वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधत्वेन तस्मिँस्तेन सम्बन्धेन तद्धेतुत्वासम्भवेन वाक्यशक्तेर्गर्भस्रावादिति बोध्यम्।

अत्र वदन्ति। पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शाब्दबोधानुदयात्तादृशपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुतेति तावन्निर्विवादम्। पदस्य च प्रकृत्याद्यात्मकस्याऽर्थे सम्बन्धं विना तदुपस्थापकत्वासम्भवात्तस्मिन् वृत्त्यात्मकसम्बन्धोऽप्यावश्यक एव, न तु तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य तत्समूहरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थे सः। तं वि-

नाऽपि तेभ्य आकाङ्क्षादिरूपकारणसमवधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः। एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थशाब्दत्वस्यैव तत्कार्य्यतावच्छेदकत्वात्।

यत्तु लाघवाद् वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विषयतासम्बन्धेन हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ प्रमाणमिति। तन्न। स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वस्यैवासिद्धेः। तथाहि। तादृशकार्य्यकारणभावे वृत्तित्वेन पदवृत्तेर्निवेशः किं वाक्यवृत्तेः, किं वा वृत्तिसामान्यस्य?। न तावदाद्यः। पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात्। न द्वितीयः। वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसिद्धेः। अत एव न तृतीयः। किञ्च तव मते वाक्यशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेन तस्मिंस्तद्विषयत्वासम्भवादपि नोक्तरीतिः साधीयसी। अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं यदा कदाचिद्विवरणादिना घटादिपदशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिदशायां घटमानयेति वाक्यशक्तिमविदुष आकाङ्क्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात्।

यदपि समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षैव वाक्यमिति। तदपि न। तथा सति घटीया कर्मतेत्यादिबोधे घटमानयेति वाक्यं साकाङ्क्षं, निराकाङ्क्षं च घटः कर्मत्वमिति सर्वसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः। पदयोः समभिव्याहार इतिवत् पदयोर्वाक्यमिति व्यवहारप्रसङ्गश्चेति समभिव्याहृतपदानामेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम्। तथाच समभिव्याहारस्य शाब्दबोधहेतुत्वेऽपि वाक्यस्य तत्त्वं दुरुपपादमेवेति क्व वाक्यशक्तिसिद्धिः। समभिव्याहारनिष्ठबोधजनकत्वग्रहवतो बोधे तज्ज्ञानं हेतुरित्यपि रिक्तं वचः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वेन तन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुताया एवाभावात्। न च तदपि सम्भवति। शाब्दबोधात् प्राक् संसर्गस्यैवानुपस्थितेः। सामान्यतस्तदुपस्थितावपि विशेषरूपेण भानाऽर्थं तात्पर्य्यज्ञानाद्यपेक्षणे च मूलशैथिल्यात् तव वाक्यशक्तेरेवासिद्ध्यापत्तिः। वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधात् प्राक् तदुपस्थित्यभ्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनन्तरं शाब्दबोधाभ्युपगमे वा शाब्दप्रामाण्यभङ्गापत्तिः। अनधिगतार्थग्रहकारणस्यैव प्रमाणत्वात्। अत एव सूत्रकृता "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणं कृतम्। वाक्यशक्तौ तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। "सामयिकः

ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्याह—अर्थ इति ॥ वाक्यस्येति शेषः। वाक्यस्य वाक्यार्थे विशिष्य शक्त्यग्रहणश्चेत्तर्हि पदेऽपि समम्। पदे एवान्वयांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहासम्भवस्तुल्य इत्यर्थः।

यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञाता अन्वयांशे वाऽज्ञातोपयुज्यत इति कुब्जशक्तिवादस्तदा ममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञातै-

---

शब्दादर्थप्रत्ययः" इति कणादोक्तेर्वाक्यशक्तिग्राहकानुशासनादेरभावेन तद्ग्रहाऽसम्भवाच्चेति वाक्यस्फोट आपातरमणीय एवेति ॥ पूर्वोक्तशक्तिग्रहप्रकारस्य शैथिल्यं मनसि निधाय तस्मिन् प्रकारान्तरं वक्तुमाग्रिमग्रन्थ इत्याशयेनाह—*नन्विति* ॥ अपूर्वत्वात्—शाब्दबोधात् प्रागनुपस्थितत्वात् (१)।

ननु शाब्दबोधात् पूर्वं पदे प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तग्रहः सुलभ एवेति, पदे सममिति मूलमनुपपन्नमत आशयं प्रकाशयति—*पद एवेति* ॥ पदानामेवान्वितपदार्थे शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञात अत एव घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थितौ नियमेन तत्प्रतियोग्याकाङ्क्षा भवति—किमन्वितो घटः, किमन्वितं कर्मत्वमित्याद्याकारा। सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात्। विशेषरूपेण भाने त्वमादिपदसमभिव्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्दे भानम्। पदवृत्तिविषयत्वात्। अशक्यस्यापि भानातिप्रसङ्गात्। न चैवं घटमानयेत्यत्रेतरान्वितं कर्मत्वमिति रीत्यानेकधा संसर्गस्य भानापत्तिस्तत्तत्पदेभ्यस्तथार्थोपस्थितावप्याकाङ्क्षावशादेकधैव तद्भानप्रसङ्गात्।

नचाकाङ्क्षायास्तद्भाननियामकत्वावश्यकत्वेन तत्र वृत्तिकल्पनाऽपार्थेति वाच्यम्,। अशक्यभानाभियैव तदभ्युपगमात्। तथाच पदशक्त्यैव संसर्गभानोपपत्तौ तत्र न वाक्यशक्तिः। पदत्वापेक्षया वाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतम्। तथाचान्वितताभिधानमतेऽपि पदे

---

(१) तेन क्वचिदिन्द्रियेण तज्ज्ञानसम्भवेऽपि न क्षतिः।

वोपयुज्यत इति वादाभ्युपगमस्तुल्य इति भावः ।

ननु वृद्धव्यवहारं पश्यतो मनसा पदार्थवद्वाक्यार्थेऽपि तद्ग्रह इति चेत् तुल्यमित्याह—लक्षणादिति ॥ लक्ष्यते तर्क्यतेऽनेनेति लक्षणं मनस्तस्मात् । अपिपदं पदपदोत्तरं बोध्यम् । पदेऽपि लक्षणात्तद्ग्रहश्चेत्तर्ह्यस्तु वाक्येऽपीति शेषः ।

वस्तुतस्तु समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं तद्ग्रहः ।

वाक्यार्थशक्तिग्रहासम्भवः समान इत्यर्थः ॥ *ज्ञातेति* ॥ पदार्थानां प्रागुपस्थित्या तत्र पदार्थशक्तिग्रहसम्भवादिति भावः । *अज्ञातैवेति* । वृत्त्यभ्युपगमस्तु शाब्दे भानापत्त्यैवेति भावः ॥ पदाऽर्थवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । उपमेये सप्तमीदर्शनात् ॥ वाक्यार्थेऽपि-संसर्गेऽपीत्यर्थः । इदं च बोध्यत्वे शक्तिरित्यभिप्रेत्य ॥ तद्ग्रहः=शक्तिग्रहः । लक्षणशब्दस्य चिह्नादौ प्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यर्थपरतया तं व्याचष्टे—*लक्ष्यत इति* ॥ मूले, *अर्थे इति* ॥ निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तच्छब्दाऽर्थेशक्तिज्ञानेऽन्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*पदेऽपीत्यादि* ॥ *तद्ग्रह इति* वाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः ॥

अयं भावः । घटमानयेत्यादिवृद्धव्यवहाराद्यस्य पदे पदार्थशक्तिनिर्णयस्तस्य तद्वाक्यश्रवणे पदैः पदार्थोपस्थित्यादिसमवधाने मनसा तत्संसर्गोपस्थितिर्नानुपपन्ना । परन्तु मानसस्य प्रायः संशयात्मकस्यापि सम्भवात्तन्निश्चयार्थं शब्दाऽऽदरः । तत्र शक्तिग्रहहेतुलिङ्गादेर्निर्णायकस्य सत्त्वेन संशयकत्वासम्भवादिति ।

ननु शब्दनिष्ठशक्तिनिर्णयस्यैव शाब्दबोधे हेतुतावधारणे तस्य शाब्दबोधात् प्रागुक्तरीत्याऽसम्भवेन वाक्यशक्तेः शाब्दबोधहेतुत्वं दुर्घटमेवेत्यत आह—*वस्तुतस्त्विति* ॥ तद्ग्रहः=विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः । तथाच शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण पूर्वं वाक्य एव शक्तिग्रहेण तस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वाऽवधारणात्तादृशवृत्तेश्च स्वाश्रयविषयकत्वस्वविषयोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्येदानीन्तनवाक्यज्ञानेऽप्यक्षतत्वान्न वृत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुतायां व्यभिचारः । मध्ये वाक्यार्थोपस्थितेरनपेक्षणाच्च नोक्तदोषावसर इति भावः ।

आवापोद्वापाभ्यां परं प्रत्येकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

इयमेव मीमांसकानां वेदान्तैकदेशिनां च गतिरित्याह—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ॥ ६७ ॥

भाट्टास्तेऽपीत्थमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ॥

भाट्टा इति तदनुयायिनां वाचस्पतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम् ।

ननूक्तपक्षद्वयमनुपपन्नम् उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वैकदाऽसम्भवेन उत्पन्नानामभिव्यक्तानां वर्णसमूहरूपपदज्ञानासम्भवात् । तथाच

ननु तर्हि पदस्फोटस्य निरालम्बनतापत्तिरत आह-*आवापोद्वापाभ्यामिति* ॥ आनयनाऽपसारणाभ्यामेकपदोपदानापरापदानुपादानाभ्यामित्यर्थः । तद्ग्रहः=प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः । तथाच प्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनाऽऽकाङ्क्षादिवशात् पदाद्वाक्यार्थशाब्दबोधस्तदा पदस्फोटो, यदा तु तन्निरपेक्ष्यैव सा बोधं जनयति तदा वाक्यस्फोट इति मतद्वयं पर्यवस्यतीति भावः ।

केचित्तु–उपस्थितपदार्थस्तदुपस्थितिर्वा शाब्दबोधहेतुर्न तु पदज्ञानमपि । तद्विनाऽपि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् । तदुक्तं

पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ इति ॥

तन्न । शब्दं विना जायमानस्य घटादिचाक्षुषस्यापि शाब्दापत्तेः । तत्र पश्यामि, न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्न शाब्दत्वं यदि, तदा प्रकृतेऽपि समम् । उक्तप्रतीतेरनुमानेनैव निर्वाहात् तत्र शाब्दप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेत्यादि स्वयमूह्यम् ॥ ६६ ॥

उपलक्षणमिति ॥ त्वन्मते, गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ प्रत्येकपदशक्त्या स्वशक्यसम्बन्धरूपलक्षणयोक्तदिशाऽभीप्सितार्थान्वये बाधाऽसम्भवात् स्वबोध्यसम्बन्धस्य लक्षणत्वाभ्युपगमेन वाक्यार्थमात्रे वाक्यलक्षणाङ्गीकारादिति भावः ॥ *पक्षद्वयमिति* ॥ पदवाक्यभेदेन व्यवस्थितं स्फोटद्वयमित्यर्थः । अनुपपत्तिमेवाह-*उ-

सुतरां तत्समूहरूपवाक्यज्ञानासम्भव इति चेन्न ।

उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितपूर्ववर्णवत्त्वं, तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं(१)तस्मिन् सुग्रहमिति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्येव वाक्यत्वस्यापि सुग्रहत्वात् ॥ ६७ ॥

त्पन्नानामिति* ॥ वर्णानित्यतावादिमते वर्णानां योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादेकदाऽवस्थानासम्भवः । तन्नित्यतावादिमते त्वाह—*अभिव्यक्तानामिति* ॥ वर्णा नित्याः, किन्तु तदभिव्यक्तिरेवानित्या । वर्णोत्पादकत्वेनान्याभिमतानामेव कण्ठाद्यभिघातादीनां तदभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् । तथाभिव्यक्तेरपि योग्यविभुविशेषगुणतया स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वाविशेषात् । क्षणिकत्वात्तद्विशिष्टवर्णानामपि युगपदवस्थानासम्भव एवेत्यर्थः ।

नन्वस्तु वर्णानां युगपदनवस्थानं, किमस्माकमनिष्टमत आह-*वर्णसमूहेति* ॥ वाक्यस्फोटकल्पेऽपि तदाह-*तथाचेति* ॥ *ज्ञानासम्भव इतीति* ॥ आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाऽसम्भवादन्तिमवर्णोत्पत्तिकाले, तदभिव्यक्तिकाले वा पूर्वपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तानां वाऽवस्थानासम्भवेन तत्समूहरूपपदस्य वाक्यस्य वा तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणस्याभावात् । प्रत्यक्षस्यैवाऽसम्भवेन तत्रोक्तशक्तिग्रहस्य गगनकुसुमायमानत्वादित्यखण्डलार्थः ।

अभिव्यक्तिपक्षमादाय समाधत्ते *उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति* ॥ *अव्यवहितोत्तरेति* ॥ एतन्मध्ये वर्णानां नित्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरकालवृत्तित्वादव्यवस्थापत्त्या स्वस्वाभिव्यक्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तदारोपादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः । अत एव तत्रोपस्थितेर्विशेषणतया निवेशः । तच्चाव्यवहितत्वे सत्युत्तरत्वम् । अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसानाधिकरणक्षणसम्बन्धित्वम् । तेन 'घटित, घट' इत्यादौ

---

(१) उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्वमिति । उपस्थितो यः प्रथमवर्णविशिष्टो द्वितीयो वर्ण इत्यर्थ एवमन्यत्र ।

इदानीमखण्डपक्षमाह—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥ ६८ ॥
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

पदे पचतीत्यादौ न वर्णाः। नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः। दृष्टान्तव्याजेनाह—वर्णेष्विति ॥ एकारौकारऌकारऋकारादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना(२)अपि यथा नेत्यर्थः। क्वचिदिवेत्येव पा-

---

नाऽतिप्रसङ्गः। उत्तरत्वं तु स्वाऽधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम्। तेन, 'पिब,मधु, शीघ्रम्' इत्यादौ न शीधुभागस्य पदत्वम्। अन्यानिरूपिताऽव्यवधानादेरन्यसम्बन्धत्वाभावेन स्वत्वस्य परिचायकतया प्रवेशान्नाऽनुगमशङ्कापि। उत्तरवर्णोपस्थितेः पूर्ववर्णोपस्थितिध्वंसानधिकरणसम्बन्धित्वात्तदधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वाच्च निरुक्तसम्बन्धेन तद्वत्त्वमविकलम्। इत्थञ्च पूर्वपूर्ववर्णांऽशे ऽलौकिकस्य चरमवर्णांऽशे लौकिकप्रत्यक्षस्य सम्भवात्तत्राऽर्थबोधकत्वरूपशक्तेः सुग्रहत्वादुक्तपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेति भावः ॥ ६७ ॥

इति भूषणसारदर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥ १४ ॥

—:*:—

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह—*इदानीमिति* ॥ सखण्डस्फोटनिरूपणानन्तरमित्यर्थः ॥ *अखण्डेति* ॥ पदवाक्ययोरखण्डत्वं चाविद्यमानावयवकत्वम्। वर्णानामवयवाघटितत्वस्यापि सिषाधयिषितत्वादाह—*दृष्टान्तेति* ॥ दृष्टान्तवाक्यस्येवादिघटितत्वनियमेन तदभावात् कथं वर्णेष्वित्यादेस्तत्त्वमित्याशङ्क्य यथाशब्दान्तर्भावेण मूलं व्याचष्टे—*यथेति* ॥ *इवे-

---

(२) प्रतीयमानेत्यादि। सा प्रतीतिस्तु तत्तदुच्चारणविशेषव्यङ्ग्यतत्तद्वर्णसमानाकारकध्वनिविशेषोपरागौपाधिका भ्रान्तिरेवातो नार्थसाधिका। एकारादाववयवकल्पने गौरवापत्तेः।

तः । एवं वाक्येऽप्याह—वाक्यादिति ॥ पदानामपि वाक्याद्विवेको=भेदो नास्तीत्यर्थः ।

अयं भावः । वाक्यं पदं चाखण्डमेव, न तु वर्णसमूहः । अनन्तवर्णकल्पने मानाभावात् । तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तत्तद्वर्णजनकताया व्यञ्जकताया वाऽवच्छेदकं वैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात् । स्पष्टं हि भामत्याम्—"तारत्वादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यते" इत्यु-

---

तीति* ॥ अवयवा इवेत्यर्थः । तथाच यथाश्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति । 'विचिर् पृथग्भावे' इति प्रव्युपसृष्टघञन्तभावसाधनप्रविवेकशब्दार्थः पृथग्भावो भेदे पर्य्यवस्यतीत्याशयेनाह—*भेद इति* ॥

ननु पदादिप्रतीतौ तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात् कथं तदसत्त्वमत आह—*अयम्भाव इति* ॥ *अखण्डमेवेति* ॥ व्याख्यातार्थम् । एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—*न त्विति* ॥ *अनन्तेति* ॥ अनेकेत्यर्थः ॥ ननु 'ककारो, गकार' इति प्रतीतिरेव वर्णकल्पने मानम् । यदि च वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वेन वाऽभिमतवायुसंयोगविशेषाऽभिव्यक्तस्फोट एव कत्वादिना तादृशप्रतीतिविषय इति विभाव्यते, तदापि 'उत्पन्नः, ककारो, नष्टः ककारः' इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः । स्फोटाऽतिरिक्तककारादीनां त्वयाऽनभ्युपगमात् । तस्य च नित्यत्वात् । व्यञ्जकनिष्ठाया उत्पत्तेस्तद्विषयत्वे सुखादीनामपि नित्यतापत्तिरत आह—*तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनेति* ॥ वैजात्ये प्रमाणं दर्शयति—*वर्णजनकताया इत्यादि* ॥ तथाच तादृशवैजात्यं समवायेन स्फोटांऽशे आदायारोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिरतिरिक्तककारादिवर्णसाधिका । नाऽप्युत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिस्तथा । 'सोऽयं क' इत्यभेदतत्प्रत्यभिज्ञारूपबाधकसत्त्वेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वात् । नाऽपि सुखादीनां नित्यतापत्तिः । तन्नाशकस्य स्वोत्तरवर्त्तियोग्यात्मकाविशेषगुणस्य जागरूकत्वादिति भावः ॥ भामत्याम्=तन्नामकवाचस्पतिग्रन्थे ॥ *आरोप्यत इती-

क्तं देवताधिकरणे।

नचैवं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न स्यादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। तथाच वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकार इति प्रतीत्या च स्फोटोऽखण्डः सिद्ध्यति।

ति* ॥ एतदनुरोधेनैवादायेति पदमारोपपरतया व्याख्यातम्। मतान्तरन्तु वक्ष्यते ॥

वायुसंयोगोऽपीत्यपिरेवाऽर्थे। कण्ठताल्वाद्यभिघातजवायुसंयोग एवेत्यर्थः। समवायस्यानारोपितस्य वा जकतावच्छेदकत्वे लाघवात्। तथाहि संयोगस्यैव काद्यात्मकत्वमस्त्वित्यर्थः॥ समाधत्ते-*प्रत्यक्षेति* ॥ अयमाशयः। कादिवर्णानामुक्तसंयोगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापत्तिः। न च सेष्टाऽनुभवविरोधात्। नचोक्तकत्वस्यातीन्द्रियधर्मत्वेन कथं साक्षात्कारविषयत्वमिति वाच्यम। सुरभिचन्दनमिति प्रतीतौ चक्षुरयोग्यस्यापि सौरभादेश्चाक्षुषविषयत्ववत्तस्यापि श्रोत्रग्राह्यत्वसम्भवात। विषयबाधेन परं स्फोटांऽशे कत्वप्रतीतिभ्रान्तित्वमिति।

अन्ये तु-कादिप्रतीतिर्यदि स्फोटांशे कत्वादिकं समवायेनावगाहेत तदा तस्याऽभ्रान्तत्वसम्भावना, किन्तु स्वाश्रयाऽभिव्यङ्ग्यत्वसम्बन्धेनैव तदंशे वैजात्यम्। न च स्वाश्रयाऽभिव्यङ्ग्यत्वस्य सम्बन्धत्वे प्रमाणाभावः। कादिप्रतीतेरेव मानत्वात्। विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषो हि सम्बन्धः। अत एव, 'लोहितः स्फटिक' इति बुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्य सम्बन्धतामामनन्ति। न च समवायविषयैव सा भ्रान्तिः। यथाकथञ्चित् प्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौ भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् अधिकमग्रे वक्ष्यत इत्याहुः।

उपसंहरति-*तथाचेति* ॥ *वाचकत्वाऽनुपपत्त्येति* ॥ पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरूपत्वे उक्तरीत्या वर्णानां युगपदवस्थानासम्भवेन वाचकत्वग्रहाऽनुपपत्त्येत्यर्थः। वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः साऽप्यस्मन्नये नाऽस्तीत्याह-*तदेवेदमित्यादि* ॥ तत्व्यक्त्यभे-

एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवाच्छ्रूयमाणवर्णानामेव(१)वाचकत्वमस्तीत्यपास्तम् । तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् ।

यत्तु वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः । समुदायस्य तु क्रमवतामाशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वा ज्ञानमसम्भाव्यमेव । पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारेणैकदा समूहालम्बनरूपसकलज्ञानसम्भवस्तु सरोरसः राजजरा नदीदी-

---

दावगाहिपदाविशेष्यकप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या चेत्यर्थः ॥ उक्तरीत्या कथञ्चिच्छक्तिग्रहोपपादनेऽप्यनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरप्यनित्यतया प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति भावः ।

एतेनेति ॥ प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः ॥ *अननुभवादिति* ॥ तथाच तत्रैव प्रमाणाभावेन वाचकत्वं दुरपराहतमिति भावः ॥ *तेषाम्*–गकारादिवर्णानाम ॥ *स्फोटातिरिक्तेति* ॥ गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगादिस्फोटस्यैवाऽस्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भावः । क्रमिकाणामपि स्थायिनां सहावस्थानादुक्तम्–*आशुतरेति* ॥ तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः । आशुतरविनाशिनां सहोत्पन्नानां समुदायसम्भवादुक्तं–*क्रमवतामिति* ॥ *असम्भाव्यमिति* ॥ प्रत्यक्षे तादात्म्येन विषयस्य हेतुतया समूहरूपविषयस्यैवाऽभावादिति भावः ॥

पूर्वपूर्वेति ॥ ननु वर्णानित्यतावादिमते तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनां तेषां प्रत्यक्षस्यैवासम्भवात् कथं तज्जन्यसंस्कारस्य सहकारितासम्भवः । तथाहि । कादिप्रतीतिः ककारादौ विशेषणतया कादित्वमवगाहते । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया ककाराद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे निर्विकल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टज्ञानवाच्यम् । तत्र न सम्भवति ।

---

(१) स्फोटातिरिक्तत्वाभावादिति । व्यञ्जकवायुसंयोगगतगत्वादिना स्फोटस्यैव भावादिति भावः ।

नादिसाधारण इत्यतिप्रसङ्ग इति स्फोट एवाखण्डो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचक इति कैयटः। तत्तुच्छम्। पदज्ञानसम्भवस्योपपा-

---

सम्बन्धवति मानं च दृश्यते चक्षुरादिना।

इति वृद्धोक्तेः। प्रत्यक्षे विषयस्य कार्य्यसहभावेन हेतुतया तृतीयक्षणे तद्वर्णरूपविषयस्याभावात्। न च ककाराद्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नकत्वादिस्मृत्यैव द्वितीयक्षणे एव स विकल्पसम्भव इति वाच्यम्। एवमपि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेर्दुरुपपादत्वादिति चेत्।

अत्र वदन्ति। संसारस्यानादितया बालस्य स्तनपानप्रवृत्तिहेत्विष्टसाधनत्वस्मृतेरिव प्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतेः सम्भवान्न तदनुपपत्तिः। ककाराद्युत्पत्त्यनन्तरं ककारो गकार इतिविशिष्टबुद्धेरेव च तादृशकल्पने मानमिति।

अन्ये तु प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सामान्यतस्तादृशविशेषगुणस्य कारणता स्यात्तदा ककारादिप्रत्यक्षाऽनुपपत्तिः प्रसज्ज्येताऽपि। सैव न। अन्तिमशब्दनाशे सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानादिनाशे च व्यभिचारात्। किन्तु विजातीयगुणनाशे वैजात्यं चरमशब्दादिव्यावृत्तमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्तमपि। न च तादृशवैजात्ये मानाऽभावः। नाश्यताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव तत्सिद्धेः। तथाचान्तिमशब्दनाशेन द्वितीयक्षणस्यैव तादृशवर्णनाशेऽपि न तृतीयक्षणस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनान्न तृतीयक्षणस्थायिनस्तस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरुक्तहेतुहेतुमद्भावस्वीकारेऽपीत्याहुः।

अतिप्रसङ्ग इति। सरसशब्दघटकसकाराकाररेफविसर्गानुभवजन्यसंस्कारे रसबोधापत्तिरित्यर्थः। *नादाभिव्यङ्ग्य इति*। ध्वन्यन्तर्गतवर्णाभिव्यङ्ग्य इत्यर्थः। अखण्डवर्णाघटितः। उपपादितत्वादित्यस्य सखण्डस्फोटनिरूपणावसर इति शेषः। तादृशप्रत्यक्षस्यान्तिमवर्णांशे लौकिकस्याऽतीतवर्णांशेऽलौकिकस्य सरोरस इत्याद्यनतिप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः। अतिरिक्तस्य वाचकत्वे

द्वित्वात् । वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुदितानां वेत्यादिविकल्पग्रासाच्च ।

ननु त्वन्मतेऽप्येष दोषः । तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुदितानां वेति विकल्पस्य सद्भावादिति चेत् । उच्यते । प्रत्येकमेव संयोगा अभिव्यञ्जकाः,

---

दूषणमाह-*वर्णानामिति* । *विकल्पग्रासादिति* । प्रत्येकव्यञ्जकत्वे आद्यवर्णादेव तदभिव्यक्तिसम्भवे इतरोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेरतिप्रसङ्गाच्च । समुदायस्य तूक्तरीत्या दुरुपपादकत्वेन तद्व्यञ्जकत्वस्याप्यसम्भवदुक्तिकत्वादित्यर्थः (१) ।

कैयटाऽनुयायिनस्तु-पूर्वपूर्ववर्णकाले चेद् द्वितीयादिवर्णोत्पत्तिः सम्भवेत् तदा स्यादपि कथञ्चिद्भवदुक्तरीत्या पदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाहः । सैष न, किन्तु "यावद्धकारे यत्नं तेन तावदौकारे तेनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते । तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन् वर्णे उपसंहृत्य तं यत्नमन्यमुत्पाद्य द्वितीयः प्रवर्त्तते" इति, "परः सन्निकर्षः" (पा० सू०१।४।१०४) इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् पूर्ववर्णविनाशानन्तरं यत्नान्तरेण द्वितीयवर्णाऽभ्युपगमात् ।

किञ्च भवन्मते वर्णप्रत्यक्षस्यैवाऽनुपपत्तिः । तेषामुच्चरितप्रध्वंसित्वेन तदुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणिकत्वेनातीन्द्रियक्षणावच्छिन्नत्वात् । तथा "इको यणचि" (पा० सू० ६।१।७७) इत्यादिसूत्रोपयोगिनोऽयं पूर्वोऽयं पर इति प्रत्यक्षविषयार्थकदशब्दाभिव्यज्यमानपौर्वापर्यव्यवहारस्यासम्भवः । एवं नष्टविद्यमानयोः सम्बन्धिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्य सम्बन्धतायां वक्तुमशक्यतयाऽपि पूर्वोक्तरीत्या पदप्रत्यक्षानुपपत्तिः । अपिच गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वमितिनियमेनोच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिग्रहासम्भवः । आनुपूर्व्यास्तत्तत्का-

---

(१) यदि चरमवर्णस्यैव व्यञ्जकत्वमिति चेत्-तर्हि इतरवर्णवैयर्थ्यरूपदोषोऽस्त्येव । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवस्य व्यञ्जकत्वे तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तु किमतिरिक्तस्फोटाङ्गीकारेणेति भावः ।

परन्तु केचिद् गत्वेन, केचिदौत्वेन, केचिद्विसर्गत्वेनेत्यनेकैः प्रकारैः। अत एव वर्णानां तदतिरेकास्वीकारोऽप्युपपद्यते।

एवञ्चाऽव्यवहितोत्तरसम्बन्धेन घवत्त्वं टकारे गृह्यते। एतादृशपदज्ञानकारणताया अविवादात्। परं त्वव्यवहितोत्तरत्वं

लघटिताव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनाऽननुगमकत्वाच्छक्ततावच्छेदकत्वासम्भवात्। अखण्डस्फोटाऽङ्गीकारे तु तत्तद्वर्णोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् पौर्वापर्य्यादिव्यवहाराविषयत्वस्य सुपपादत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिः। तस्य चाऽनुपूर्व्यन्तर्गतसमस्तवर्णा एव यद्यप्यभिव्यञ्जकास्तथापि चरमवर्णाभिव्यक्त एव स बोधहेतुरिति नोक्तविकल्पस्याऽप्यवसर इत्याहुः।

ननु वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमेऽपि गौरित्यत्र घटेन घटत्वेन च स्फोटोऽभिव्यज्येतेत्यत आह–*परन्त्विति*। तथाच विलक्षणवायुसंयोगस्य गत्वप्रकारकस्फोटाभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः। *अत एवेति*। विलक्षणवायुसंयोगस्य तत्तद्रूपेण स्फोटाभिव्यञ्जकत्वाऽभ्युपगमादेवेत्यर्थः। *तदतिरेकास्वीकार इति*। तत्तत्संयोगादेव कत्वादिप्रकारककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्ततत्कल्पने मानाभावादिति भावः।

ननु सरो रस इत्यादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव सत्वादिरूपेणाभिव्यञ्जकवायुसंयोगानामुभयत्र तौल्यादत आह–*एवञ्चेति*। *घवत्त्वमिति*। तथा चौपाधिकभेदमादाय तस्मिन्नेव टकारात्मके घटत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषयो यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा रात्मके स्फोटे सत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहे सरपदव्यवहाराविषयतेति न सरात्मकस्फोटस्य रसरूपतेति भावः।

ननु तव मते गकारादिवर्णस्य नित्यस्फोटरूपतया नित्यत्वेन तद्ध्वंसाऽधिकरणक्षणाऽनुत्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपाऽव्यवहितोत्तरत्वासम्भवात् कथमुक्तप्रकारसम्भवोऽत आह–*परं त्विति*। तथाच वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्यक्तेरनित्यत्वस्य सांख्यानामपि सम्मतत्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वस्य वर्णान्त-

स्वज्ञानाधिकरणक्षणोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्यम्। अत एव घज्ञानानन्तरटज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्व्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहारः। एवञ्च न कश्चिद्दोषः।

एतेन पर्य्यायस्थलेष्वेके एव स्फोटो नाना वा? नाद्यः। घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेर्बोधप्रसङ्गात्। नच तत्पर्य्यायाभिव्यक्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्य्यायश्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम्। एवं सति प्रतिपर्य्यायं शक्तिग्रहावश्यम्भावेन तत्तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहहेतुताया उचितत्वात्। तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे

गाभिव्यक्तावबाधेन तदादाय घटादिपदप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः। *अत एवेति*। अभिव्यक्तिनिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वीव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः।

नवीनैस्तथानभ्युपगदामाह—*वृद्धेति*। *एतेनेति*। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः। अपास्तमित्यनेनाऽन्वयि। *स्फोट इति*। वाचकत्वेनाऽभिमताऽखण्डपदार्थ इत्यर्थः। *नाद्य इति*। नैक इत्यर्थः। तत्पक्षे दूषणमाह—*घटपद इति*। घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः। कलशपदादित्यस्यागृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः। *बोधप्रसङ्गादिति*। घटबोधक्लृप्तकारणताककलश इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानीं सत्त्वान्नित्यैकरूपत्वात् तस्य वर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तदोष इति भावः॥ *अर्थधीहेतुरिति*॥ उक्तस्थले वाऽस्य स्फोटस्य कलशरूपपर्य्यायताभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावान्न अर्थबोधप्रसङ्ग इति। *एवमिति*॥ तत्पर्य्यायजन्यबोधे तत्पर्य्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः॥ *शक्तिग्रहावश्यम्भावेनेति*॥ नागृहीतविशेषणन्यायेन तत्पर्य्यायशक्तिग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः॥ *उचितत्वादिति*॥ औचित्यमेवाह—*तथा सतीति*॥ *शक्तिग्रहत्वेनेति*॥ तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः॥ *लाघवा-

लाघवात् । अन्यथा तत्पर्य्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात् । न द्वितीयः । अनन्तपदानां तेषां शक्तिं चापेक्ष्य क्लृप्तवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परिमलोक्त(१)मपास्तम् । पर्य्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादनादिति दिक् ।

दिति* ॥ उक्तरूपाऽपेक्षयैतस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ॥ चो हेतौ । पूर्वकल्पे गौरवं प्रकाशयति—*अन्यथेति* ॥ उक्तिवैचित्र्यमेतत् ॥ *न द्वितीय इति* ॥ पर्य्यायस्थले स्फोटनानात्वमित्यपि पक्षो नेत्यर्थः ॥ *अनन्तेति* ॥ प्रतिपर्य्यायभिन्नानां स्फोटानां कल्पनमित्यर्थः ॥ *शक्तिमिति* ॥ तत्तद्भेदभिन्नानन्तशक्तिकल्पनां चापेक्ष्येत्यर्थः ॥ *लघुत्वादिति* ॥ तथाच वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽपार्थेति तद्भावः ॥ *पर्य्यायेष्विति* ॥ एकधर्मावच्छिन्नबोधकनानापदेष्वित्यर्थः ॥ *अनेकेति* ॥ पर्य्यायभेदभिन्नेत्यर्थः ॥ *सर्वसिद्धत्वादिति* ॥ तथाच पर्य्यायेषु नानाशक्तिकल्पनाऽऽनुपूर्व्येति न दोषः ।

अयमाशयः । वर्णाः स्फोटाऽभिव्यञ्जका इति स्वीकारे भवदुक्तदूषणस्यावसरो न तु स्फोटस्य वर्णानतिरेकपक्षे, तत्र, पृथक्शक्तिकल्पनाऽपार्थाभावेन गौरवासम्भवात् । पर्य्यायशक्तिग्रहकार्य्यताऽवच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन व्यभिचारवारणे तूभयोः सममिति ।

ननु त्वन्मते स्फोटानतिरेकेण वर्णानां नित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरवर्णेषु पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वरूपशक्तावच्छेदकानुपूर्व्यसम्भवोऽत आह *तदवच्छेदकेति* । शक्तावच्छेदकेत्यर्थः ।*प्रागिति* । स्वाऽभिव्यक्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकाऽभिव्यक्तिविषयत्वमिति ग्रन्थेनेति शेषः । ननु वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे

---

(१) आदिपदाध्याहारेण न्यायरक्षामणिग्रन्थस्यापि सङ्ग्रहः । तत्रापि एतदेवोपपादितम् ।

शब्दकौस्तुभे तु वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त

नित्यवर्णैरेव स्फोटकार्योत्पत्तौ स्फोटस्यैवाऽसिद्धिः । तथाहि । आनुपूर्व्या भवद्भिरेवोपपादितत्वात्तद्विशिष्टानां तेषां पदत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य सौलभ्येन शक्तिग्रहस्य सूपपादत्वात्तदेवेदं पदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञोपपत्तेश्चेत्यत आह *दिगिति* । तदर्थस्तु यदि स्वतन्त्रा नित्या वर्णाः स्युस्तदा स्यादेव तैः स्फोटाऽन्यथासिद्धिः । किन्तु कत्वादिना प्रतीयमानः स्फोट एव ककारादिवर्ण इत्यभ्युपगमेनोक्तान्यथासिद्धयऽसम्भवादत एव नानावर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरवशङ्कापि नेति ।

ननु कोऽसौ स्फोटो यदनतिरिक्ता वर्णा इति चेदत्राहुः । ईश्वरसिसृक्षा मायाबिम्बपरपर्य्यायत्रिगुणात्मकाव्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्मापरनामा चेतनाधिष्ठितोऽनभिव्यक्तवर्णविशेषो रवः परादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते । स च सर्वगतोऽपि पुरुषस्य ज्ञातार्थविवक्षाधीनप्रयत्नाधिष्ठितमूलाधारस्थपवनेनाऽभिव्यक्तः परेति व्यवह्रियते । नाभिपर्य्यन्तमागच्छता तेनाऽभिव्यक्तः पश्यन्तीति । पुनर्हृदयमागच्छता तेनैवाऽभिव्यक्तस्तत्तदर्थोल्लेखिज्ञानविषयः परश्रोत्राग्राह्यत्वात् सूक्ष्मो मध्यमा वागिति । वक्त्रा तु कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेनोपांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयते । स एव चाऽऽस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशे गत्वा मूर्द्धानमाहत्य परावृत्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्तः परश्रोत्रेणाऽपि ग्रहीतुं शक्यो वैखरीति व्यह्रियते । उक्ताऽर्थे प्रमाणं च—

"चत्वारि वाक् परिमिता पदानि । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति" इति श्रुतिः ।

> बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवाऽव्यक्तात्मकोऽभवेत् ।
> स एव श्रुतिसम्पन्नः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥

इति पुराणवाक्यं च । भागवतेऽप्येकादशस्कन्धादौ स्फुटोऽयमर्थः । शिक्षायामपि—

> आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।

एव स्फोटः। अन्यथा कपालातिरिक्तघटाद्यसिद्धिप्रसङ्गश्चेति प्रतिपादितम् ॥ ६८ ॥

मनः कायाऽग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः।

वर्णान् जनयते—

इत्यनेन हृदयावच्छिन्नमध्यमायां यो नादांश आन्तरप्रणवरूपः स एव वाचकः। "ओंकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवति" इति श्रुतेः। सर्वप्राणिहृद्देशस्थत्वाच्च ब्रह्मपदव्यवहार्य्योऽपीत्यन्यत्र विस्तरः॥

इति प्रतीतेरिति ॥ अन्यथा वर्णपरम्परारूपमालायास्तत्समूहरूपपदानतिरिक्ततयाऽऽधाराधेयभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ *अन्यथेति* ॥ प्रतीतेः पदार्थासाधकत्व इत्यर्थः। *कपाले घट इति* ॥ प्रतीत्याभेदावगाहिन्या तत्सिद्धिप्रतीतेस्तदसाधकत्वे तु घटाद्यासिद्धिः स्पष्टैव। कपालतत्संयोगानादायैव तादृशप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः॥ कौस्तुभे त्विति तुशब्देनाऽरुचिः सूचिता। तद्बीजं तु वर्णातिरिक्तस्फोटानङ्गीकारेऽपि नोक्तप्रतीत्यनुपपत्तिः। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधाराधेयमात्रसम्भवात्। घटकपालादीनां विजातीयकारणजन्यत्वेन तद्भेदस्यापलपितुमशक्यत्वेनोक्तातिप्रसङ्गाभावाच्चेति।

अन्ये तु—न वर्णानां स्फोटात्मकत्वम्। किन्तु स्फोटस्य वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वमेव। न च प्रत्येकव्यञ्जकत्वपक्षोक्तदोषः। प्रयोगान्तर्गतसकलवर्णानां तद्व्यञ्जकत्वेऽपि चरमवर्णाभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमादत एव नाद्यवर्णजाऽभिव्यक्त्युत्तरमर्थबोधः। तस्यैकत्वेऽपि तत्र व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बजन्यतद्रूपनिरूपितस्यैव प्रतीत्या नानात्वेन प्रतीतिरौपाधिकी! एकस्यैव मुखस्य कृपाणदर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशाद्दैर्घ्यवर्त्तुलत्वादिप्रतीतिवत्। अत एवाऽभ्युपगमार्थं न तत्र जातिकल्पनापि। वर्णाभिन्नव्यञ्जकाऽभावाच्च न कदाचिदपि वर्णराहित्येन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिम्बसमर्पकाश्च संस्कारा एव। ते च येन

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः । पदस्याखण्डत्वात् । शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते—

पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता ॥ ६९ ॥

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ॥

उपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्यन्तेनान्वयः । अयं भावः(१) । यथा

क्रमेण चित्तस्थास्तेनैव व्यञ्जकरूपितता तस्येत्यभ्युपगमाच्च, न, सरो रस इत्यनयोराविशेषः । व्यञ्जकरूपरूपितस्यैव तस्याऽर्थे शक्तिग्रहाच्च, न घटादिपर्य्यायाभिव्यक्तस्फोटे गृहीतशक्तिकस्याप्रसिद्धपदश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवेदमेकं पदमेकं वाक्यमिति व्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः । अप्रामाण्यप्रसङ्गमेवोपपादयति—*पदस्येति* ॥ वाक्यस्याऽप्युपलक्षणमिदम् ॥ *अखण्डत्वादिति* ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यत्वादित्यर्थः । तथाभूतस्यैव वाचकता भवद्भिरुपपादितत्वादिति भावः ॥ शास्त्रस्य=व्याकरणात्मकस्य ॥ *प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति* ॥ ताभ्यां यद् व्युत्पादनं=शक्तिबोधनं, तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः ॥ तथाच प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याऽखण्डत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः ॥ *उपेयप्रतिपत्त्यर्थेति* ॥ वचनविपरिणामेन उत्तरत्राऽप्यन्वेति । उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्तये एषा कल्पना श्रिता स्वीकृता मुनिनेति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—*पञ्चकोशादिवदिति* ॥ दृष्टान्तमेव स्फुटयति—*अयम्भाव इति* ॥ तत्र हि, "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाचान्नं ब्रह्म" इति तस्योत्पत्त्यादि बुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्टः "प्राणो ब्रह्म" इति

---

(१) "अयंभावः । यथा भृगुवल्यामन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दात्मककोशपञ्चकव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधाय याथावाऽऽनन्दवल्याम्" अयं पाठः दृश्यते क्वचित् ।

भृगुवल्यां "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान्। स उवाच अन्नम्" इति। तस्योत्पत्त्यादिकं बुध्वा पृष्टे प्राणमनोविज्ञानाऽऽनन्दात्मकपञ्चकोशोत्तरं "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति ज्ञेयं ब्रह्म प्रतिपादितम्। तत्र कोशपञ्चकव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय।

यथा वा आनन्दवल्लीस्थपञ्चकोशव्युत्पादनं वास्तवशुद्धब्रह्मबोधनाय। एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पादनायैवेति।

ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवान्न शास्त्रं तदुपाय इत्यत आह--उपाया इति॥ उपायस्योपायान्तरादू-

---

तस्याऽपि तथात्वं बुद्ध्वा पृष्टो, "मनो ब्रह्म" इति। तस्याऽप्याशितमन्नं त्रेधा भवति-"यस्थूलं तत्पुरीषं, यन्मध्यमं तन्मांसं यदणीयस्तन्मन" इति श्रवणादनित्यत्वमवधार्य पुनः पृष्टो, "विज्ञानं ब्रह्म" इति। तस्याऽपि वृत्त्युपहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टेनोपदिष्टम्-"आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्"। ततो वस्तुतत्त्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितम्।

ननु न ज्ञेयवल्ली पञ्चकोशप्रतिपादिका। पञ्चमस्यानुपपाद्यत्वादकोशत्वाच्च तस्यैव तत्र ब्रह्मबोधनत्वात्, किन्तु इत्याशंक्यानन्दवलिस्थपञ्चकोशोदाहरणमाह-*यथावेति*॥ तत्रत्या हि पञ्चकोशा उपाय एव उपदिष्टपञ्चमानन्दकोषस्यापि वैशयिकतयानित्यत्वेनाब्रह्मत्वात् "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यतः श्रूयमाणब्रह्मपदस्यैव मुख्यब्रह्मपरत्वम्। अत एवाऽऽधारार्थकः पुच्छशब्दोऽप्युपपद्यते। तस्य लाङ्गूलरूपमुख्यार्थस्य बाधात्। एवञ्चानन्दवल्ल्यां यथा पञ्चकोशाः सर्वाधारब्रह्मबोधनायोपायतयोपात्ता, न तु तेषां वास्तवब्रह्मत्वं तथेहाऽप्यवास्तवप्रकृतिप्रत्ययवाचकत्वव्युत्पादनं वास्तवस्फोटनिष्ठवाचकत्वबोधनायेत्याखण्डलार्थः॥ *श्रवणादित इति*॥ आदिना मननादिपरिग्रहः॥ *न शास्त्रमिति*॥ एतच्छास्त्रं विनापि श्रवणादिना तद्बोधेन व्यभिचारादिति भावः॥ उपायस्योपायान्तरादूषकत्वे

षकत्वात् । तथाच व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते । मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे । वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने । तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वञ्च । तदुक्तं वाक्यपदीये—

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।

सदृष्टान्तां युक्तिमाह-*तथाचेति* ॥ व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानत्वे न कार्यतावच्छेदकं, किन्तु तादृशज्ञानगतवैजात्यम् । तदवच्छिन्नं च नोपायान्तरगादिति न व्यभिचारः । वैजात्यस्य प्रागनुपस्थितावपि कारणताग्रहो विधिवादोक्तदिशाऽवसेय इति भावः ॥ *मन्त्रजन्यमिवेति* ॥ मन्त्रजन्यतावच्छेदकमिवेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

ननु पुरुषार्थसाधकस्य तस्य सम्पादनवैयर्थ्यमत आह-*तस्य चेति* ॥ स्फोटज्ञानस्य चेत्यर्थः ॥ *यज्ञादीनामिति* ॥ कामनापरित्यागेन विधीयमानानां तेषामित्यर्थः । यज्ञादीत्यादिना "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति श्रुत्युक्तदानादिपरिग्रहः । शरीरादीत्यादिना वागिन्द्रियपरिग्रहः ।

ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिर्दुर्घटेत्यत आह-*साक्षादिति* ॥ स्वर्गादीत्यादिनाऽपवर्गपरिग्रहः । साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं, परम्परयाऽपवर्गहेतुत्वं चेत्यर्थः । स्वर्गहेतुत्वे "एकः शब्दः" इति भाष्यपठितश्रुतिः परम्परया मोक्षहेतुत्वे च, "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इति स्मृतिः प्रमाणम् । परम्पराघटकं चात्मतत्त्वज्ञानम् । "तमेव विदित्वा" इति श्रुत्या तदतिरिक्तस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वव्यवच्छेदबोधनादिति बोध्यम् । उक्तार्थे हरिसम्मतिमाह-*तदुक्तमिति* । तत्—नादात्मकस्फोटप्रतिपादकं शास्त्रम् । *अपवर्गस्येति* ॥ मोक्षस्येत्यर्थः । *द्वारमिति* ॥ तदुपयोगीत्यर्थः । हेतुगर्भविशेषणमाह-*वाङ्मलानामिति* । *चिकित्सितमिति* । अपनयनार्थकसन्नन्तात् कितः क्तप्रत्यये वाङ्मलकर्मकापनयनसाधनं यतस्ततो मोक्षद्वारमित्यर्थः । मनः शुद्धौ यज्ञादीनामिव वाक्शुद्धावेव तस्योप-

पवित्रं सर्व्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ।
अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ॥ इति ।

न चालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः । तस्या अलीकत्वासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । एवं रेखागवयन्याय आदिपदेन गृह्यते ॥ ६९ ॥

योगादिति भावः । यतः सर्वविद्यानां मध्ये पवित्रमतोऽधिविद्यं विद्यासु प्रकर्षेण दीप्यत इत्यर्थः । तथाचोक्तम्—"तेषां च सामर्थ्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं गिराहुः" इति ॥ *इदमिति* ॥ सिद्धिसोपानपर्वणां मध्ये इदं प्रथमं पदस्थित्याधिकरणमित्यर्थः । अत्र स्फोटे अतीतविपर्य्यासो भ्रान्तिशून्य एतत्तत्त्वज्ञानवानिति यावत् । कैवल्यं पराख्यम् । *अनुपश्यतीति* योगजधर्मेण प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः । तथाच योगित्वासिद्धौ न किंचिदवशिष्यते तत्त्वज्ञानमित्यर्थः तदुक्तं भागवते द्वादशे नादनिरूपणान्तरं—

यदुपासनया ब्रह्म योगिनो मलमात्मनः ।
द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम् ।

इति भावः ॥ *अलीकत्वासिद्धेरिति* ॥ पञ्चकोशादिवत् प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यापि मायिकत्वेन नात्यन्तासच्छशशृङ्गादिवदलीकत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः । अवास्तवत्वेऽपि मणिप्रभाप्रतिबिम्बस्थ मणिप्रात्याविवैतस्याऽपि परमात्मदर्शने उपयोगसम्भवादिति भावः ॥ *आदिपदेनेति* ॥ पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेनादिशब्देनेत्यर्थः । न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चितः ॥ ६९ ॥

उत्पत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णात्मकस्फोटाभ्युपगमे तस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कासमाधानपरतया

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनाञ्च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात्। वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटे भाने कादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिश्चेत्यत आह—

कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ॥ ७० ॥

स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्योऽन्यस्य मन्वते ॥

स्वीकारस्थलमाह—स्वरदैर्घ्याद्यपीति ॥ आदिनोत्पत्तिविनाशसंग्रहः। उदात्तत्वादि न वर्णनिष्ठम्। तस्यैकत्वाद् नित्य-

---

मूलमवतारयति—*नन्विति* ॥ *वर्णजातीनामिति* ॥ वर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः ॥ *न स्यादिति* ॥ अयं भावः। उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीतिः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिर्वोत्पत्त्यादिमत्त्वे विषयो वाच्यः। तथाच न सम्भवति। द्वयोरेव नित्यत्वाज्जायमानायास्तस्या विषयबाधेन भ्रमत्वापत्तेरिति तादृशप्रतीतिभ्रान्तत्व इष्टापत्तावाह—*वायुसंयोगेति* कादिप्रतीतीनां=ककारो गकार इत्यादिबुद्धीनाम्॥ *भ्रमत्वापत्तेरिति*॥ यथाश्रुताऽभिप्रायेणेदं पूर्वोक्ताऽन्तिमकल्पे भ्रमत्वाप्रसङ्गात्॥

न च त्वन्मतेऽपि कत्वादीनां लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः। तद्व्यञ्जकश्रोत्रसमवेतसमवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्याभावादिति वाच्यम्। तन्मते कत्वादीनां वायुसंयोगवृत्तिधर्मत्वेन कत्वं साक्षात्करोमीति प्रतीत्या स्वसमवेतव्यञ्जकसमवायस्यैव संसर्गतोपगमेन लौकिकविषयत्वाऽनपायात्। तादृशानेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनाया एवौचित्यात्। आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात्। मूलं तु इत्थमवतारणीयम्॥

ननु स्वसमवेताभिव्यञ्जकगतसमवायस्य सम्बन्धता न केनाप्याद्रियतेत्यत आह—*कल्पितानामिति* ॥ कल्पितानां वायुसंयोगगतधर्मविशेषणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः। अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते। दृष्टान्तस्फुटीकरणाय मीमांसकमतमाह—*उदात्तत्वादीति* ॥ आदिनाऽनुदात्तत्वपरिग्रहः। उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरोधाद्वर्णभेदेन तत्सत्ता वाच्या। व-

त्वाच्च । तच्च, स एवायमितिप्रत्यभिज्ञानात् । न च गत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः । व्यक्त्यंशाभेदस्यापि भासमानस्य विना बाधकं त्यागायोगात् ।

नचोत्पत्तिप्रतीतिर्बाधिका । प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उ-त्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् । अत एव वर्णमुच्चारयतीति प्र-त्ययो, नतूत्पादयतीति व्यवहारश्च । उच्चरितत्वञ्च ताल्वोष्ठसं-योगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम् ।

किञ्च । व्यञ्जकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परम्परया वर्णनिष्ठ-

र्णभेदश्च तदनित्यत्वेऽनेकत्वे वा स्यात्, तदेव तु न सम्भवतीत्या-ह—*तस्यैकत्वादित्यादि* । नित्यत्वे प्रमाणमाह—*तच्चेति* ॥ नित्यत्वमेकत्वं चेत्यर्थः । *त्यागायोगादिति* ॥ अविषयत्वायोगा-दित्यर्थः ॥ *बाधिकेति* ॥ व्यक्त्यभेदे प्रतीतिर्बाधिकेत्यर्थः । प्राग-सत्त्वे सतीत्यादि, स्वाऽधिकरणसमयध्वंसवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्र-तियोगिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नकालिकविशेषणतासम्बन्धरूपाया इ-त्यर्थः । द्वितीयादिक्षणसम्बन्धस्य निरुक्तसम्बन्धेन स्ववत्त्वान्न तत्रा-तिप्रसङ्गः ॥ *अत एवेति* ॥ अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः ॥ प्रत्ययो=ज्ञानम् ॥ व्यवहारः=शब्दप्रयोगः ॥

ननूच्चारणमपि तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापार एव । तथाच सैव प्र-तीतिर्वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यत आह—*उच्चरितत्वञ्चेति* ॥ अभि-व्यक्तिविशिष्टत्वं तद्विषयत्वम् । तथाच तादृशप्रत्ययाभिव्यक्तिनिष्ठं व-र्णनिरूपितविषयित्वमेव विषयीक्रियते । ननूत्पत्तिनिष्ठं वर्णवृत्तित्व-मिति न साऽनित्यत्वसाधिकेति भावः । ननु वर्णाऽभिव्यक्तिजनकः कण्ठताल्वाद्यभिघात एवोच्चारणपदार्थो, न वर्णोत्पत्तिजनक इत्यत्र किं प्रमाणम् । किञ्च वर्णाऽनित्यत्ववादिनामुत्पद्यते वर्णो वर्णमुत्पा-दयतीत्यादिप्रयोगा इष्टा एवेति नाऽनुभवविरोधोऽपीत्यत आह—*किञ्चेति* ॥ उत्पत्त्यादेरित्यादिरित्यादिना विनष्टो वर्ण इति प्रतीति-प्रतिपादितविनाशः परिगृह्यते । परम्परया स्वाश्रयध्वनिव्यङ्ग्यत्व

त्वविषयत्वेनाऽप्युपपत्तेर्न साऽतिरिक्तवर्णसाधिका। परम्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च न भ्रमत्वम्।

साक्षात्सम्बन्धांशे भ्रम इत्यवशिष्यते। तदपि, सोऽयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशे(१) तव भ्रमत्ववत्तुल्यम्। परन्तु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पना नेति लाघवमतिरिच्यते।

न च वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः। तदुत्पादकशङ्खाद्यभावेन तदसम्भवश्चेति वाच्यम्। ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्स्थानस्य जिह्वाया ईषदन्तरपाते वर्णानुत्पत्तेर्ध्वन्युत्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायुकण्ठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्व(२)कल्पनात्।

रूपया नाऽतिरिक्तेति वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यर्थः। न तु स्फोटोऽतिरिक्तेति तदर्थः। तैः स्फोटाऽनङ्गीकारात्।

नन्वेवं ध्वंसोत्पत्त्यादेस्तादृशप्रतीत्या वर्णेष्ववगाहने भ्रान्तत्वापत्तिरत आह—*परम्परया वर्णेति*॥ स्वाश्रयसंयोगाऽवगाहिन्या लोहितः स्फटिक इति प्रतीतेर्यथा न भ्रमत्वं, तथाऽस्या अपीति भावः। अवशिष्यत इत्यस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रतीतेरिति शेषः। ननु तादृशप्रतीतेर्नियमेन परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरवमत आह-*परन्त्विति*-*अतिरिक्तेति*॥ अधिकेत्यर्थः। तथाचाऽनेकवर्णतद्ध्वंसादिकल्पनाऽपेक्षया तत्प्रतीतेर्नियमतस्तादृशसम्बन्धाऽवगाहित्वकल्पनैव लघीयसीति भावः। यदि वर्णस्थले ध्वनिर्नियतः स्यात् स्यादेवतदोत्पत्तेस्तद्घटितपरम्परासम्बन्धेन वर्णनिष्ठता। तत्रैव च मानाभाव इत्याशङ्क्य निराचष्ट-*नचेति*॥ वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति भावः। हेत्वसमवधानादपि तत्सत्त्वं न घटत इत्याहुः॥ *तदुत्पादकेति*॥ शङ्खाद्यभिघातजवायुसंयोगादेरित्यर्थः॥ *वर्णानुत्पत्तेरिति*॥ वर्णानभिव्यक्तेरित्यर्थः॥ *दर्शनादिति*॥

(१) व्यक्त्यभेदांश इति। व्यक्त्यभेदावगाहिनी या 'स एवायं गकार' इति प्रतीतिस्तस्या अभेदांश इत्यर्थः।

(२) ध्वनिजनकत्वेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्ताभिघवायुतत्स्थानसंयोगादेर्ध्वजिनकत्वकल्पनादित्यर्थः।

तस्य च वर्णोत्पत्तिस्थलेऽपि सत्त्वात्तत्रैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धक-भावकल्पना निष्प्रमाणिका स्यादिति विपरीतगौरवं।

एवं परस्परविरोधादुदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिक-मपि न वर्णनिष्ठं युक्तमिति तेषामभिप्रायः। एवञ्चोत्पत्त्यादिप्र-तीतीनां तत्प्रमात्वस्य च निर्वाहः परेषामपि समान इति प्रतिबन्द्यै-वोत्तरमिति भावः ॥ ७० ॥

तथाच पार्थक्येनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातजकण्ठवायुसं-योगादेर्हेतोश्च सत्त्वान्न वर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वन्यनैयत्यमित्युक्तस-म्बन्धविषयकप्रतीतिर्निराबाधेति भावः॥ *तत्रैवेति* ॥ वर्णस्थले ध्वन्यसत्त्ववादिन एवेत्यर्थः॥ *विपरीतगौरवमिति*॥ स्वकारण-बलाज्जायमाने ध्वनौ वर्णोत्पादकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पना ध्वन्यकल्पनाप्रयुक्तलाघवापेक्षया विपरीतगौरवग्रस्तेति यावत् ॥ वर्णनित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः। *एवञ्चेति*॥ उत्पत्त्या-दीनां वर्णाऽवृत्तित्व इत्यर्थः॥ *प्रतिबन्द्यैवेति*॥ पराऽभिमतसमा-धेयमुत्तरं प्रतिबन्दिस्तयेत्यर्थः। तथाच तत्र मीमांसकैरुत्पत्त्यादिप्र-तीतेः प्रमात्वे यः समाधिराश्रितः स एवास्माभिरप्यनुसर्त्तव्य इति भावः। तथा चाऽखण्डवाक्यस्फोटस्वीकारे न किञ्चिद् बाधकमि-ति फलितम्।

नन्वेतत्कल्पे पदानामसत्त्वेन मीमांसकसिद्धान्तविरोधः। तथा-हि। 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यत्र यागेन द्रव्यमात्राक्षेपे व्रीहिश्रुतिर्नियमा-र्था व्रीहिभिरेव नान्यैरिति। तत्र व्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धका-म्यकर्मणश्च लोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरुपादीयते। व्रिहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि श्रौतत्वात्। भवन्मते तत्र प्रतिनि-ध्युपादाने तद्वाक्याखण्डार्थाऽननुष्ठानान्नित्यादेर्विलोपापत्तिः। नी-वारकरणकक्रियाया अन्यत्वात्। 'क्रिया न प्रतिनिधीयते, द्रव्यं तु प्र-तिनिधीयते एव' इति परिभाषाया उच्छेदश्च। एवं "श्वेतं छागमाल-भेत" इत्यत्र क्रियायाश्छागद्रव्येण सम्बन्धः श्रौतो, द्वितीयाश्रुत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात्। श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः। तत्सा-

मानाधिकरण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निराधिकरणस्य गुणस्य वाऽसम्भवात् । श्वेतगुणस्य छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धाच्छ्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धाद् वाक्यप्रतिपत्तिपुरः स्थितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात्, श्वेतच्छागाभावेऽन्यगुणकश्छाग आलभ्यते, न तु श्वेतगुणयुक्तो मेषः । श्रुतिबाधापत्तेः । तस्य चाखण्डपक्षे असम्भवात् । एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसाबाधम्भवोऽपि । अखण्डस्फोटस्यैव भवन्मते अखण्डार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत् । अत्राहुः । अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदर्थाच्च रेखागवयन्यायेन पदपदार्थावापोद्वापाभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिध्युपादनस्योपपत्तिः । ऋषीणां तत्त्वार्थावबोधेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहाराऽसम्भवाद् व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्तैर्नानाप्रकारैः पदतदर्थानां व्यवह्रियमाणत्वान्न तद्वचोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्यत्वम् । वाक्यार्थस्यापि तदापेक्षिकमेव । परमार्थदशायां सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्यासत्यत्वादिति ।

नैयायिकास्तु—सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत । तत्रैव तु प्रमाणाभावः । शब्दमात्रस्याकाशसमवायिकारणकत्वात् । भेरीदण्डसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्दं प्रतीव कण्ठादिस्थानवाय्वभिघातस्याऽपि वर्णात्मकशब्दं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वाऽवधारणाच्च । एवञ्च तादात्म्यसम्बन्धेन ध्वंसत्वाऽवच्छिन्नं प्रति हेतुतयोच्चरितवर्णस्य क्षणाऽन्तरितस्याऽप्रतीतेर्नष्टो वर्ण इत्येव प्रतीतेश्च । स्वाव्यवहितोत्तरवर्णस्यैव नाशकल्पने प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणस्य हेतुताया ज्ञानादिस्थले क्लृप्तत्वाच्च । कण्ठताल्वाद्यभिघातस्य च कत्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदकं, न तु तत्तद्वर्णाऽभिव्यक्तित्वं गौरवात् । न च लौकिकविषयितया कत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् । तथा सति कोलाहलाऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न हि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकं, येन तल्लौकिकविषयितायाः कार्य्यतावच्छेदकघटकता सम्भाव्येत । किञ्च घटाद्युत्पादकदण्डादेरपि तदभिव्यक्तित्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वापत्तौ घटादीनामपि नित्यत्वापत्तिरिति बहुव्याकोपः ॥

न च सत एवाभिव्यक्तिरिति साङ्ख्यमताश्रयणादुक्तापत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् । तन्मतस्याऽप्यापातमनोरमत्वात् । तथाहि अभिव्यक्तिः

इत्थं च पञ्चधा व्यक्तिस्फोटाः । जातिस्फोटमाह--

सत्यसती वा। नाद्यः। घटानुत्पत्तिदशायां घटस्येव तस्या अपि सत्त्वाद् घट इति प्रतीत्यापत्तेः। अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽपि तस्या अपि कार्य्यत्वेन सत्त्वादुक्तदोषो दुरुद्धर एव। अन्त्ये स्वसिद्धान्तव्याघातः। युक्तितौल्येन पदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरिति। किञ्चोत्पन्नो घटो नष्टो घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारो नष्टः, सेत्यविलक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्य्यते। कत्वादीनां संयोगधर्मत्वं तु दुरुपपादमेव। वर्णासमवेतत्वेन श्रोत्राऽग्राह्यत्वप्रसङ्गात्। न चोक्तसन्निकर्षादेव तत्प्रत्यक्षोपपत्तिस्तथा सति शब्दत्वादिप्रत्यक्षाऽनापत्तेः। न च तत्सम्बन्धस्य ककारं शृणोमीति प्रतीतौ भानं प्रमाणमपि शब्दं शृणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपि तद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च। समवायांशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि न। वर्णसमवेतत्वस्य तत्राभ्युपगमेन विषयाऽबाधात्। एवञ्च वर्णानामनेकत्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः सङ्गच्छेत इति दृष्टान्तदौर्भिक्ष्यमेव।

एवञ्च वर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वान्न तत्कल्पनागौरवमपि। नच वर्णानित्यतावादिमते सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयत्वविषयत्वेनोपपादने तु तज्जातीयोऽयमित्येवाकारः स्यादिति वाच्यम्॥ यत्र प्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भानं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोऽयमित्याकारो, यत्र तु स्वरूपेण तत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमात्। तज्जातीयाभेदावगाहिन्यास्तदेवौषधमित्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च। तस्माद् वर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वमसम्भवदुक्तिकमेव। स्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशास्त्रादौ तस्य निरूपणं तूपासनार्थमेवेति प्रागुक्तप्रायम्। सखण्डस्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां वाचकत्वमूह्यमिति वदन्ति॥ *इत्थमिति*॥ पूर्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः॥ *पञ्चधेति*॥ वर्णपदवाक्याऽखण्डपदाऽखण्डवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः॥ ७०॥

इति भूषणसारदर्पणे व्यक्तिस्फोटनिरूपणम्॥

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ॥
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ॥७१॥

अयं भावः ॥ वर्णास्तावदावश्यकाः । उक्तरीत्या(१) च सोऽयं गकार इतिवद्, योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार इत्यपि स्यात् । स्फोटस्यैकत्वात् । गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च ।

किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं, न वा ?। आद्ये तदेव गकारोऽस्तु । वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात् । तथाचा-

---

क्रमप्राप्तं जातिस्फोटं निरूपयति, मूले-*शक्यत्व इवेति* ॥ ननूक्तरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वात्तद्गतजातेर्वाचकत्वाविचारः काकदन्तपरीक्षासमोऽत आह सारे-*अयम्भाव इति* ॥ हकारगकारयोरभेदे साधकमाह-*स्फोटस्यैकत्वादिति* ॥ तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वानियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तदभेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः ॥ *अनापत्तेश्चेति* ॥ अभेदादेव च तादृशभेदाऽवगाहिबुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु वर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वादिविरुद्धधर्माध्यासमूलकभेदप्रतीतेर्नाऽनुपपत्तिः । प्रामाण्यं तु तस्या वर्णैक्यवादिमते दूरापास्तमेवेत्यत आह-*किञ्चेति* ॥ उपाधित्वाभिमतगत्वादीत्यर्थः । आद्ये स्फोटे गत्वाऽभ्युपगमपक्षे ॥ तदेव-गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आह-*वर्णनित्यतावादिभिरिति* ॥ मीमांसकादिभिरित्यर्थः ॥ *अतिरिक्तेति* ॥ धर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमादित्यर्थः(२) ॥ *गौरवमिति* ॥ गकारादिप्र-

---

(१) उक्तरीत्येति । वर्णानङ्गीकारसहितस्फोटाङ्गीकाररूपोक्तरीत्येत्यर्थः ।

(२) वस्तुतस्तु अनेकव्यक्तिनिष्ठानुगतप्रतीत्यैवातिरिक्तजात्यभ्युपगमः । वर्णानां नित्यत्वमते तु गकारादिव्यक्तेरैक्येन अनुगमाप्रसक्त्या गकाराद्व्यतिरिक्तगत्वाङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्वेन धर्मस्यैवाऽस्वीकारेण धर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमो व्यर्थ इति ।

तिरिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम् । अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः ।

वायुसंयोगवृत्ति, ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न । प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वायोगात् । अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि । तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन ।

तीतीनां गत्वादिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसम्भवादिति भावः । अन्त्ये स्फोटे गत्वाद्यनभ्युपगमकल्पे इत्यर्थः । *विरोध इति* । गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । गत्वस्यान्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ *वायुसंयोगवृत्तीति* ॥ स्वमते ध्वनिवृत्तीति, मतान्तरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशवैजात्यारोपेण प्रतीतेः सूपपादत्वादाह–*आरोप्येति* ॥ *भ्रमत्वायोगादिति* ॥ साक्षात्सम्बन्धेन प्रमात्वोपपत्तावारोपितसम्बन्धे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।

नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यमत आह–*अस्तु वेति* ॥ तथाच तावतैव प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहेऽलं स्फोटकल्पनयेति भावः तस्य=संयोगस्य । *अतीन्द्रियत्वमिति* । लौकिकविषयताशून्यमित्यर्थः । दोषः=बाधकमित्यर्थः । प्रतिबन्द्योत्तरयति–*धर्मवदिति* ॥ यथा अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्वस्य साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते, तथाऽतीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्य मयाऽपीत्यर्थः । यद्यतीन्द्रियस्यैवैन्द्रियकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिकं, तदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मवत्त्वमपि । तथैव प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः । ननु कत्वादिधर्माणामतीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीतौ तद्भाने बाधकाभाव इति चेन्न । ककार इति प्रत्यये, कत्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायेन लौकिकविषयत्वावगाहेन नोक्तप्रकारोऽसम्भवात् । शङ्खः पीत इति ज्ञानानन्त-

तस्मात् सन्त्येव वर्णाः । परन्तु न वाचकाः । गौरवात् । आकृत्यधिकरणन्यायने जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकस्यापि युक्तत्वाच्च । इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकल्प्यत्वात् ।

न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः । घटघटत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्याप-

---

रोत्पन्नः, पीतत्वं पश्यामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव । दोषविशेषस्य तादृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौरवादिति विभावनीयम् । उपसंहरति-*तस्मादिति* ॥ कत्वादिविशिष्टविषयकसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः ॥ *सन्त्येवेति* ॥ त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ता वर्णाः सन्त्येवेत्यर्थः ॥ *परमिति* ॥ किन्त्वित्यर्थः ॥ *गौरवादिति* ॥ तत्तद्वर्णभेदभिन्नाऽनन्तशक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः ।

ननु तावद्वर्णगतपदत्वादिजात्यनुगतीकृते चैकस्या एव शक्तेरभ्युपगमान्न नानाविप्रयुक्तगौरवमत आह—*आकृत्यधिकरणेति* । न्यायस्तु नामाऽर्थनिरूपणे प्रपञ्चितः । ननु तादृशजातौ मानाऽभावोऽत आह—*हरिपदमिति* ॥ अनुगतधर्मं विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । नन्वनुगतप्रतीतिमात्रजातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः करणतावच्छेदकत्वादिनैव तत्सिद्धिर्वाच्या तदभावात् प्रकृते कथं तस्य जातित्वमत आह-*हर्युपस्थितित्वावच्छेदेनेति* ॥ कार्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् ॥ *अवश्येति* ॥ अन्यथा तावत्पदानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतया व्यभिचारेणासम्भवादिति भावः ॥ *प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति* ॥ अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः ॥ *वर्णानुपूर्व्येति* ॥ तादृशजात्यभिव्यञ्जकत्वेनावश्यकल्प्यया तयेत्यर्थः ॥ *निर्वाह इति* ॥ तथावश्यकल्पतनियतपूर्ववृत्तिताऽवच्छेदकतानुपूर्व्यैवानुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः सम्भवेन तद्रूपविशिष्टपदोप

त्तेः(१)। तस्मात् सा जातिरेव वाचिका, तादात्म्येनावच्छेदिका चेति।

ननु सरो रस इत्यादौ तयोर्जात्योः सत्वादर्थबोधभेदो न स्यादित्यत आह–औपाधिको वेति॥ वा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्व्वी, सैव जातिविशेषाभिव्याञ्जिकेति भेदः करणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः। उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह–वर्णानामिति ॥ ७१ ॥

स्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धिरिति भावः॥ *अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति* ॥ न च सेष्टा, प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणविरोधादिति भावः।

ननु जातेः शक्यत्वे जातित्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। तस्य च तदितरावृत्तित्वविशिष्टसकलतद्वृत्तित्वरूपतया तत्त्वाऽऽसम्भवो गौरवादत आह–*तादात्म्येनेति* ॥ अभेदेनेत्यर्थः। तथाच नोक्तदोष इति भावः। एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक्॥ *जात्योरिति* ॥ तयोः पदयो रेफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशेषाद्रसत्वाविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसरस्त्वाविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजात्योरेकतरस्या एव सत्ताया विनिगमकाभावात्ततो विलक्षणार्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। वाशब्दस्य पक्षान्तरपरत्वभ्रमं निराकारोति–*वा त्वर्थ इति* ॥ अवधारणे इत्यर्थः॥ *भेद इति* ॥ तथाच तत्र वर्णतौल्येऽप्यानुपूर्वीवैलक्षण्येन रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजातेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन र–विशिष्टसत्त्वादिरूपानुपूर्व्या एव व्यञ्जकतया तदभावेन न सरः–पदाद्रसत्वविशिष्टबोधापत्तिरेवमन्यत्रापीति भावः। मूले तारमन्दवदित्यत्र तारमन्दशब्दौ धर्मपरौ। तथा

---

(१) अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति। संयोगविशेषविशिष्टमृदादिभिरेव 'घट' इत्याद्यनुगतप्रतीतेर्दण्डादिकार्यतावच्छेदकत्वस्य च निर्वाहाद् घटत्वादिजातिरपि न सिध्येत्। एवं घटादिरवयव्यपि न सिध्येत्। संयोगविशेषविशिष्टमृदादिभिरेव 'घट' इत्यादिप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः।

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः स्यादित्यत आह—

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ॥७२॥
कैश्चित् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकाशिताः ॥

अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिराभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता । योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम् ।

अयं भावः । यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे उक्तदोषोऽस्ति । तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न(१), तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मि-

---

च यथा वर्णानां नित्यैकत्वमते विजातीयवायुताल्वाद्यभिघातसत्त्वे ताल्वादिना भेदप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः ॥ ७१ ॥

वर्णजातिस्फोटमभिप्रेत्य शङ्कते, सारे—*नन्विति* ॥ *जातेरिति* ॥ अर्थबोधकजातेरित्यर्थः ॥ *प्रत्येकेति* ॥ पदान्तर्गततत्तद्वर्णेष्वित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ *अर्थबोधापत्तिरिति* ॥ तदभिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भावः ॥ *योगार्थतयेति* ॥ स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति वक्ष्यमाणावयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥ सर्वदा=पदाश्रवणेऽपि ॥ *अपास्तमिति* ॥ जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्थले व्यञ्जकासमवधानात्तदभिव्यक्त्यभावेन बोधस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः ।

ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघटकयावद्वर्णगतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपगन्तव्यम् ॥ तत्र चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानाभिव्यङ्ग्यत्वात्तत्तद्वर्ण एवाभिव्यञ्जको वाच्यः । तथा चोक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह—*अयम्भाव इति* ॥ *उक्तदोष इति* ॥ तथाच दुष्टत्वात् स पक्षो नाश्रयणीय इति भावः ॥ *तत्रेति* ॥ पदे वाक्ये च ॥ तस्याः=पदत्वादिजातेः ॥ *व्यासज्यवृत्तित्वस्येति* ॥ पर्या-

---

(१) कथितदोष इत्यनुकृष्यते । तत्र व्यासज्यवृत्तित्वस्य पदादिघटकयावद्वर्णसमुदायवृत्तित्वस्य वर्णस्फोटपक्षे तु नैवं वक्तुं शक्यम् । प्रत्येकावृत्तेस्तदनतिरिक्तयावद्वर्णसमुदायवृत्तित्वस्यासम्भवादिति ।

ग्राहकमानसिद्धत्वादिति केश्चिद् व्यक्तयो ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयन्ते इति शेषार्थः।

उक्तं हि काव्यप्रकाशे। "बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोट-

प्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धेन वृत्तित्वस्येत्यर्थः।

ननु जातेः समवेतत्वस्यैव सार्वत्रिकतया कथमेतस्याः पर्य्याप्तत्वमत आह-*धर्मिग्राहकेति* ॥ धर्मवती जातिस्तद्ग्राहकं मानं पदत्वस्य वा वाक्यत्वस्य वाचकत्वाऽनुपपत्तिस्तत्सिद्धत्वादित्यर्थः। प्रत्येकवर्णविश्रान्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकवलितत्वेनासम्भवाद्वाचकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमाना पदत्वादिजातिर्यदि पुनः प्रत्येकं विश्रान्ता स्यात् तदा तत्सिद्धिरेव न स्यात् वाचकत्वाऽनुपपत्तेरपरिहारादतस्तत्साधकमेवं तत्पर्य्याप्तत्वसाधकमेवं चानेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्य्याप्तेत्यर्थ इति भावः।

वस्तुतस्तु घटादिप्रत्येकव्यक्त्यैक्ये घट इति सर्वसिद्धप्रतीत्या व्यवहारेण च सिद्ध्यतु घटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वम्। न ह्येकवर्णे घटपदादिव्यवहारो, येन पदत्वादेः प्रत्येकवृत्तिता स्यात् किन्तु पदशब्दः पदं न प्रकार इति वैपरीत्यमिति तादृशजातेः पर्य्याप्तत्वमावश्यकम्। पदत्वं न पर्य्याप्तं जातित्वादित्यनुमानं त्वप्रयोजकमनुकूलतर्काभावादिति विभावनीयम्।

इदं पुनरिहावधेयम्। अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येत्यस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णाभिव्यङ्ग्येत्यर्थः। नाऽतः सरो रसं इत्यादौ अर्थभेदबोधाऽनुपपत्तिः। एवञ्च पूर्वोक्तार्थस्यैवाऽयं प्रपञ्चः। आनुपूर्वीवर्णयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः परं व्यतिरिच्यते। अत एवाऽग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति। व्यज्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या व्यक्तिपदार्थे वर्ण इत्यभिप्रेत्याह *ध्वनिवर्णयोरिति*। वर्णानां ध्वनिनैयत्यादभेदोपचारोऽत एव पस्पशायां "अथ गौरित्यत्र कः शब्द" इति प्रश्ने "लोकेऽर्थबोधकत्वेन गृहीतो ध्वनिवर्णात्मकः समूह" इत्यर्थकम्। "अथवा प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्द" इत्युक्तमिति भावः। *शेषार्थ इति*। प्रकृतकारिकोत्तरार्द्धार्थ इत्यर्थः। वर्णेषु ध्वनिव्यवहारे सम्मतिमाह *उक्तं हीति*। *काव्यप्रकाश इति*।

रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः” इति ॥ ७२ ॥

ननु का सा जातिस्तत्राह—

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥७३॥
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥

प्रतिभावं प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः, असत्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव(१) जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन “असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्वं द्रव्यशब्दवाच्यमि-

---

“इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः”। इति वृत्तिव्याख्यावसर इति शेषः । *स्फोटव्यङ्ग्येति* । स्फोटरूपं यद् व्यङ्ग्यं, तद्व्यञ्जकवर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः ॥ ७२ ॥

नन्वेतावता प्रबन्धेन पदत्वादेर्जातित्वस्य तद्वाचकत्वस्य च व्यवस्थापनमफलं, पुरुषार्थाऽनुयोगित्वादित्याशङ्क्य समाधानपरतया मूलमवतारयति *ननु का सेति* । सा वाचकत्वेनाभिमता जातिः केति योजना । *सत्यांश इति* । सत्यत्वं कालत्रयाबाध्यत्वं, तद्विपरीतमसत्यत्वम् । पर्य्यवसितार्थमाह *तद्व्यक्तीति* । तद्व्यक्त्युपलक्षितमित्यर्थः । परमार्थब्रह्मणा व्यक्तीनां वैशिष्ट्यासम्भवात् । अत एव जगत्कर्त्तृत्वादीनां तदुपलक्षणत्वमामनन्तीति बोध्यम् । *जातिरिति* । तद्व्यवहारविषय इत्यर्थः । *असत्योपाधीति* । व्यक्तीनामुपाधित्वं च, वस्तुत एकस्या अपि नानाप्रतीतिजनकत्वं तदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः । *द्रव्यशब्देति* । गवादिशब्देत्यर्थः । गुणगतजातेरनङ्गीकारादथवा द्रव्यात्मको यश्शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । मीमांसकैः शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात् ।

---

(१) आधेयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्त्युपहितं ब्रह्मैकजातिरूपमिति तस्यानित्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः ।

त्यर्थः"(१) इति । "ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भाति"(२) इति च ।

कथं तर्हि, ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम् । "आत्मैवेदं सर्वम्" इति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् । अविद्या आविद्यको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥

शब्दस्वरूपतयेति । श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः । "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इति श्रुतेः ।

अयमाशयः । "तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादितैत्तिरीयकश्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणादुपादेयस्य चोपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वान्नामार्थयोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वे सुस्थे पृथक्प्रतीयमानजगतो, "नेह नानास्ति" इति श्रुत्या बाधे दृढे, बाधितार्थप्रतीतेरधिष्ठानसत्तैकनियामकत्वेनावशिष्यमाणब्रह्मणः सद्रूपस्य साक्षाज्ज्ञातुमशक्यतयोपलक्षणीभूतरूपनामनिरूपणद्वारा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति । *कथमिति* । सङ्गच्छतामित्यनेनान्वितम् । पूर्वापरविरोधादिति भावः । मिथ्याज्ञानरूपायास्तज्जन्यसंस्काररूपाया जातित्वासम्भवादाह *आविद्यक इति* । अविद्याकल्पित इत्यर्थः । *धर्मविशेष इति* । अत्र वृत्तिवारणाय, *धर्मेति* । तद्व्यक्तित्वादिवारणाय, *विशेषेति* । तथाच मतभेदेनाऽर्थद्वयस्याऽप्याकरस्थितत्वान्न पूर्वापरविरोध इति भावः ।

वस्तुतस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्तात्वमेव गोत्वादिव्यवहारनियामकमद्वैतदर्शने च गवादेरवच्छेदकस्याभावान्न सत्ताया विशिष्टसत्तात्वं, तदानीं निर्द्धर्मत्वेनैवावस्थानादित्यर्थपरतयाऽपि विरोधः सुपरिहर इति बोध्यम् ॥ ७३ ॥

---

(१) असत्येति । अयं कैयटग्रन्थः" द्रव्यं नित्यम्" इति पस्पशाह्निकस्थभाष्यव्याख्यानरूपः ।

(२) अयं च "चन्द्रतारकावत् प्रतिमण्डितो वेदराशि" इति प्रत्याहाराह्निकभाष्यव्याख्यानरूपः ।

तमेव सत्रांशं स्पष्टयति—

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ॥
ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

अयं भावः । "नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतिसिद्धा द्वयी सृष्टिः । तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम् । प्रक्रियां-

---

यद्यप्यविशेषेण वाक्यविषयेऽखण्डवाच्यतज्जातिरूपस्फोटद्वय-मुक्तं, तथापि नादात्मकस्फोटकल्पे शास्त्रस्य पुरुषार्थे परम्परयो-पयोगित्वमन्तिमकल्पे तु साक्षादेवेति तस्यैव मुख्यत्वमित्याशयेन मूलमवतारयति *तमेवेति* । "अयमात्मा" "तत्सत्यम्" इत्यादि-श्रुतिसिद्धं यत्सत्यं तत्र सा जातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः । मूले, *इत्थमिति* । पूर्वोक्तप्रकारेण अध्यस्तवाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणम् । अत एव निरञ्जनम्=उपाधिविनिर्मुक्तम् । अत एवाक्षरमविनाशि ।

"यस्तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।"

इति स्मृतेः । सोपाधिकस्यैव विनाशप्रतियोगित्वात् । शब्दतत्त्वं, शब्दपदं रूपस्याप्युपलक्षणम् । तेन, नामरूपोपादानं यत्तद् ब्रह्मैवेति विशेषणसङ्गतैवकारेण ब्रह्मतादात्म्याऽभावरूपे विशेषणाऽयोगव्यव-च्छेदे शब्दतत्त्वरूपान्वयितावच्छेदकव्यापकत्वं बोध्यते ॥ प्राहुः=प्र-कर्षेण कथयन्ति । ब्रह्माऽभेदेन जानन्तीति यावदिति तदर्थः । तत्र शब्दोपादानत्वस्य तन्त्रान्तरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्तदुपा-दानत्वमित्याशङ्कायामाह—*अयम्भाव इत्यादि* ॥ *नामरूपेति* ॥ "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति सिद्धेत्यर्थः ॥ *द्वयीति* ॥ नामरूपात्मकद्व्यवयवसमूहरूपेत्यर्थः ॥ *तत्रेति* ॥ सृ-ष्टिद्वयमध्ये ॥ *रूपस्येवेति* । आकाशाद्यात्मकार्थस्येवेत्यर्थः ॥ *ना-म्न इति* ॥ तद्वाचकशब्दस्यापीत्यर्थः ॥ तदेव=ब्रह्मैव ॥ तत्त्वमुपा-दानमित्यर्थः । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इत्यादिश्रुतेः । शब्दतन्मा-त्राकाशोपादानत्वे पर्यवसानाद्द्वयोरप्युपादानं ब्रह्मैव । अत एव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः । स्वोपादानब्रह्माभिन्नत्वात् । न च ब्रह्म-

शस्त्वऽविद्याविजृम्भमणमात्रम् ।

उक्तश्च वाक्यपदीये—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।
समारम्भस्तु(१)भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति ॥

णो जगदुपादानत्वे विकारित्वाऽऽपत्तिः । 'जगदेतद्विवर्त्तते' इति वदता मूलकृतैव समाहितत्वात् । तथाच व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थनिरासेन श्रुत्या ब्रह्मैव परिशेषीक्रियते इति प्रागुक्त एवाऽर्थः ।

ननु नानात्वस्य सर्वथैव मिथ्यात्वे कथं स प्रत्ययो लोकानामत आह-*प्रक्रियांशस्त्विति* ॥ प्रकृतिप्रत्ययपञ्चकोशादिव्यवहारांशस्त्वित्यर्थः ॥ *अविद्येति* ॥ मलिनसत्त्वाज्ञानविलास एवेत्यर्थः । तथाच ब्रह्माऽतिरिक्तत्वेनाऽसतानामपि तेषां पार्थक्येन प्रतीतिरधिष्ठानाऽज्ञानकृतैवेति, न यावदधिष्ठानाऽज्ञानं तावत् तन्निवृत्तिरिति भावः । ननु तादृशब्रह्मज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगोऽत आह—*प्रक्रियांश इति* ॥ प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं त्वित्यर्थः ॥ *अविद्येति* ॥ तथाच पञ्चकोशादिन्यायेन शास्त्राणामुपयोगो, न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः ॥ *अविद्यैवोपवर्ण्यते इति* ॥ वाक्यपदीयाऽनन्तरम्—

उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालामुपलालनाः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥

इति श्लोकः । "समारम्भस्तु भावानामित्यस्य" पूर्वार्द्धन्तु—

घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसीयते ॥ इति ॥

तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विश्वप्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चिन्निष्ठकारणतानिरूपककार्यतावत्त्वेनाऽनुमीयते, एवं भावानामाकाशादीनां, समारम्भादिति=सम्यगारम्भो जननं यस्मात् । भावप्रधानश्च निर्देशः तदुत्पत्तिहेतुत्वादित्यर्थः । भावोपादानत्वादिति यावत् । तादात्म्येन वा हेतुः ॥ *समारम्भादिति* ॥ शाश्वतं नित्यम·

---

(१) भावानां=दृश्यमानघटादिपदार्थानाम् । समारम्भः=उत्पत्तिरित्यर्थः ।

ब्रह्मैवेत्यनेन, "अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिः," "तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वम्" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतिसिद्धस्वपरप्रकाशत्वं सूचयन् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट इति यौगिकस्फोटशब्दाभिधेयत्वं सूचयति। निर्विघ्नप्रचारायान्ते मङ्गलं स्तुतिनतिरूपमाह–पूर्णात्मने इत्यादिना ॥ ७४ ॥

पि ब्रह्म आदिमत्सकारणकमिवाऽवसीयत इत्यनुषज्यते। परिणाम्युपादानत्वे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसङ्गशङ्का। वस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विवर्त्तोपादानतया तदेवाङ्गीकाराद्रज्ज्वादौ प्रातिभासिकभुजङ्गस्येवेति भावः। "अनादि ब्रह्म शाश्वतम्" इति पाठस्त्वन्यतरविशेषणोपादनवैयर्थ्यापत्त्या नादरणीयः।

ननु नादेऽपि ब्रह्मव्यपदेशस्य प्रायशो दर्शनात् पुरुषार्थानुपयोगितद्भेदज्ञानसम्पादनवैयर्थ्यमत आह–*ब्रह्मैवेति* ॥ तथाच प्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशरूपब्रह्मपरत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः। "तमेव भान्तम्" इत्यस्य—

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि" इति पूर्वार्द्धम्। श्रुतीत्युपलक्षणं—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।

इत्यादिस्मृतेरपि॥ *स्वपरप्रकाशकत्वमिति*॥ तत्र परप्रकाशकत्वे मानमुक्तम्। स्वप्रकाशकत्वं च स्वभिन्नाप्रकाश्यत्वे सति प्रकाश्यत्वम् स्वात्मकनित्यज्ञानविषत्वमिति यावत्। "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वप्रतिपादनात् प्रकृतश्रुतिः।

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्सि त्वं पुरुषोत्तम।

इति स्मृतिश्च। स्वप्रकाशत्वे च "न तद्भासयते सूर्य्य" इत्यादि स्मृतिश्च मानकथितमन्यत्राऽनुसन्धेयम् ॥ *सूचयतीति* ॥ स्फोटस्वप्रकाशपदयोः पर्य्यायत्वं बोधयतीत्यर्थः। तथाच जातिस्फोटवादिमते उपाधिनिरासद्वारा शब्दब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वरूपेण पुरुषार्थोपयोगिनि ज्ञाने व्याकरणस्योपयोग इति सिद्धम्। नादस्फोटवादिमते यथोपयोगस्तथोपपादितं प्राक् ॥ *निर्विघ्नेति* ॥ अप्रतिबद्धस्वग्रन्थप्रचारार्थमित्यर्थः ॥ अन्ते=

अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ॥
श्रीमद्भूषणसारेण भूषये शेषभूषणम् ॥ १ ॥
भट्टोजिदीक्षितैः श्रेष्ठैर्निर्म्मिताः कारिकाः शुभाः ॥
कौण्डभट्टेन व्याख्याताः कारिकास्ताः सुविस्तरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणरङ्गोजिभट्टाऽऽत्मजकौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च ॥

ग्रन्थावसाने॥ *मङ्गलमिति* ॥ नत्यात्मकं तदित्यर्थः । "मङ्गलादीनि मङ्गलान्तानि मङ्गलमध्यानि च शास्त्राणि प्रथन्ते" इति भाष्यकारोक्तश्रुतेरिति भावः । पूर्णत्वमखण्डानन्दत्वमप्रतिहतेच्छत्वं वा तेन रूपेण तन्नतिश्च स्वीयग्रन्थप्रचारेच्छाविषयसिद्धय इति बोध्यम् । ॥ ७४ ॥

ज्ञात्वा श्रीफणिवाक्यजालमतुलं नैयायिकोक्तीरपि
मीमांसानयमाकलय्य च मया सम्यक्कृते दर्प्पणे ॥
अस्मिन् भूषणसारतां बुधजनः सोत्कण्ठमालोकतां
यन्निश्वासमलीमसो न मुकुरस्तत्त्वार्थबोधक्षमः ॥ १ ॥
आसीत् कूर्मगिरौ धरासुरवरः श्रीवल्लभः कोविदो
वेदान्तेषु विनोद(१)भृत्तरिति ख्याताऽस्ति यन्निर्मितिः ॥
तत्सूनुर्हरिवल्लभः समकरोत्सद्युतिमप्युज्ज्वलं
श्रीमद्भूषणसारदर्प्पणमिमम्मोदाय विद्यावताम् ॥ २ ॥
उत्प्रेक्षितार्थो हि न मोदहेतवेऽभ्यस्तो भृशं सोऽपि बुधां तथैव॥
इत्याकलय्योभयमत्र युक्तिप्रमाणसिद्धं समुदाहृतं मया ॥ ३ ॥
सर्वोऽप्यर्थो बुधैः स्पृष्टो यद्यपीह तथापि मे ॥
सत्सन्दर्भांशवितता ममता केन वार्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कूर्माचलाभिजनोत्प्रभातीयोपनामकश्रीवल्लभाऽऽत्मजहरिवल्लभविरचिते भूषणसारदर्प्पणे स्फोटवादः समाप्तः ॥

---

(१) विनोदमञ्जरीरिति पाठः ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
त्ययुप	त्यभ्युप	३	२९
कज्ञान	कज्ञान	५	१७
त्यर्थ	त्यर्थः	६	७
दार्नी	दार्नीं	६	२६
विशेष्यं	विशेष्यं	९	३
वैशिष्ठ्य	वैशिष्ट्य	९	२४
रूपिज	रूपितज	१४	२५
रतातापा	रतापा	१४	२८
र्थदिति	र्थमिति	१६	६
निङर्थ	तिङर्थ	१६	११
करिप्यन्	करिष्यन्	१६	१७
हतथमा	हतप्रथमा	१७	१६
कर्मणि	कर्मणि	१९	५
पचर्ति	पचति	१९	११
मप्यदार्थ	मध्यपदार्थ	२१	२५
सेमस्य	सोमस्य	२३	५
क्यमेद	क्यभेद	२३	१४
कारैण	कारेण	२४	१२
पूर्वपपक्ष	पूर्वपक्षे	२४	२१
वैश्यदेव्या	वैश्वदेव्या	२५	६
घटकत्रेमे	घटकत्वमे	२७	११
अन्यय	अन्वय	२७	२१
विाच्छन्न	विच्छिन्न	२८	१८
मान्यघ	मान्यध	२८	२६
ज्ञासज्ञा	ज्ञासाज्ञा	२८	२९
कोरकबा	कारकबो	२९	२०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
प्रथयान्ते	प्रथमान्ते	३०	२०
ष्ठांशस्यपि	ष्ठांशस्यापि	३१	१३
त्पर्योऽवि	त्पर्याऽवि	३१	२५
स्थमत्य	स्थपत्य	३२	७
करणान्या	करणन्या	३२	८
मोपास्थित	मोपस्थित	३२	२३
अत्रहुवैं	अत्राहुवैं	३२	२६
लब्धम् !	लब्धम्	३३	३
विाभन्न	विभिन्न	३४	२३
पारम्य	पारस्य	३५	४
दुःस	दुःस	३५	१
जडक्ि	जडीकृ	३५	१६
त्सगिकै	त्सर्गिकै	३७	१९
निरुपित	निरूपित	३८	५
नि० अ० १ ख० १	(नि० अ० १ ख० १)	३९	१
कारान्तअ	कारान्तोऽपि	४०	३
कश्चिदूप	कश्चिदु	४०	४
ख्यातर्थ	ख्यातार्थ	४३	१०
भावनौप	भावनोप	४४	४
नकियाथाया	नक्रियाया	४५	१०
मुपपपदि	मुपपादि	४६	२२
कृतिव	कृतिर्व	४९	१७
कधा बोधेनभिभि	कबोधेनभि	५०	२
तिङ्तं	तिङन्तं	५२	७
पदयि	पदीय	५२	२५
त्यधिकं	त्यधिकं	५३	८
इच्छादीति	इच्छतीत्यादाविति	५३	२८
तात्पर्य	तात्पर्य	५४	२६
दर्शनान्नं 'स'	दर्शनान्न 'स'	५७	१९
दकत्वपक्ष्यता	दकत्वलक्ष्यता	५९	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
ज्ञाने	ज्ञाते	६०	२७
त्पत्तिरूफ	त्पत्तिरूपफ	६१	२७
सम्भवतीति	सम्भवीति	६२	२७
शुप्तादना	शुत्पादना	६६	१८
र्थोषष्टम्भक	र्थोपष्टम्भक	६८	२१
बोधनं त्या	बोधनं त्वा	६८	११
सन्भवतीति	सम्भवतीति	७०	१३
संयोगऽनुकूला	संयोगनाशकविभागानुकूला	७२	१७
लम्भावस्त	लम्भाभावस्त	७३	२२
पर्याता	पर्यायता	७४	२९
एकवच	एकवचन	७७	१४
पक्कवान्	पक्ववान्	७८	३
विक्लित्ते	विक्लित्ते	७८	१७
दूषयिष्यग्रा	दूषयिष्यमा	७९	२१
न्यायसमुच्चयाः	न्यायसमुच्चयः	७९	२१
त्वर्यमथः	त्वयमर्थः	७९	२४
सिद्धिकार्य	सिद्धकार्य	८०	१७
विशेप्यता	विशेष्यता	८०	१९
न्यायवि	न्यायवि	८०	२६
र्थवत्वं	र्थवत्वं	८१	१९
प्रत्ययर्योः	प्रत्यययोः	८४	२३
क्रियायोग	क्रियायोग	८७	१
वन्सान्पा	व्रत्सान्पा	८७	२५
सामर्थ्य	सामर्थ्य	८८	४
ज्ञेतपौ	ज्ञत्पौ	९५	४
फलाशा	फलांशा	९५	७
भित्व	भिन्नत्व	९५	१६
तादेर्थ्ये	तादर्थ्ये	९८	१४
तस्यष्टत्वे	तस्येष्टत्वे	९९	१
सर्कमकत्व	सकर्मकत्व	१००	११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
भवादतो	भावादतो	१००	१४
इत्यदा	इत्यादा	१०४	२२
मारब्धे	मारब्धं	१०५	११
दकरूप	दकरूपव	१०५	१७
घञ्यपि	घञ्यपि	१०६	२७
रेवत्यत्रा	रवेत्यत्रा	१०६	२८
पदस्याभावद्देत	पदस्याभावादेत	१०९	२०
भेदान्तरेण	भेदमन्तरेण	११२	३
क्लृत्पत्वां	क्लृप्तत्वा	११३	१०
गेषुदु	गोषुदु	११४	६
ज्ञाप्यभापक	ज्ञाप्यज्ञापक	११४	२५
एवमादिप्वनु	एवमादिष्वनु	११७	६
भूतलं	भूतले	११७	१५
विवृणीति	विवृणोति	११७	२१
र्लक्षणाश्च	र्लक्षणायाश्च	१२०	२३
नत्पा	नप्ता	१२०	२७
धातुपस्था	धातूपस्था	१२१	२७
शतिग्र	शक्तिग्रह	१२३	७
भिघाना	भिधाना	१२३	२५
असाधुतास्या	असाधुता भावनायां स्या	१२४	१६
विशैप्य	विशेष्य	१२४	२०
बोधनक	बोधक	१२५	१२
लवनस्य	लवनेऽस्य	१२६	१५
पूष्णां	पूष्णो	१५६	१७
दधिरसित्यन्न	दधिरसीत्यत्र	१२६	२८
प्रक्रान्त	प्रक्रान्तव्या	१२७	२८
परिह्रत्वात्	परिह्रतत्वात्	१२८	१
त् न्नतु	त् नतु	१२८	२८
यज्ञमानेन	यजमानेन	१२९	१०
पुरूष	पुरुष	१२९	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
पुरूष	पुरुष	१२९	१६
कल्पनौगा	कल्पदागौ	१३०	१५
प्रतिप्रक्रत	प्रतियोगिप्रक्रत	१३२	९
असीदित्या	आसींदित्या	१३३	२२
प्रत्ययनां	प्रत्यानां	१३४	४
किञ्चैव	किञ्चैवं	१३४	२१
पराक्षत्वञ्च	परोक्षत्वञ्च	१३५	१०
वर्तमाका	पर्तमानका	१३६	२०
इत्यत्रधात्वर्थकाद्ध	इत्यत्र धात्वर्थसत्तायां वर्तमानप्रांगभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्वस्य बाधात्तदर्थकाद्ध	१३९	२१
तत्वञ्चोति	तत्वञ्चेति	१४०	११
अतिवाप्ति	अतिव्याप्ति	१४२	२६
व्यापारः	व्यापारः। संप्रश्नः संप्रधारणम्	१४३	२
क्लृत्प	क्लृप्त	१५०	६
पूर्वणा	पूर्वेणा	१५०	१९
विशष्येक	विशेष्यक	१५१	२३
प्रवृति	प्रवृत्ति	१५२	२६
ज्ञानानि	ज्ञाननि	१५३	१२
निरूपता	निरूपिता	१५६	२४
द्वगेदे	द्धेदे	१५७	१२
एवात	एव। त	१५९	८
इरियान्	इः, इयान्	१६२	२१
षङ्केणान्वयः	षङ्गेणान्वयः	१६६	२६
यस्मिऽस्त	यस्मिस्त	१६७	१२
प्रतियोगीता	प्रतियोगिता	१७१	१५
प्रतियोगि	प्रतियोगिता	१७१	१७
द्वितीयापपत्ति	द्वितीयोपपत्ति	१७२	२४

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
लन्बन	लम्बन	१७९	३
विशर्षाणां	विशेषाणां	१८१	१
नाश्रयत्यस्य	नाश्रयत्वस्य	१८१	१५
यद्यदि	यद्यपि	१८२	१४
धात्र्वथ	धात्वर्थ	१८६	१४
ह्रिपाद्यक्ष	हरिपद्याक्ष	१८६	२७
कारित्व	कारित्वं	१८८	३१
कृतिविषिय	कृतिविषय	१९०	२७
श्रुतरेध्यस्तं	श्रुतेरध्यस्तं	१९६	६
क्षणात्पन्न	क्षणोत्पन्न	१०१	२७
इत्यथः।	इत्यर्थः।	२१०	२४
न्यदीयत्यगा	न्यदीयत्यागा	२१२	१४
तयेक्छा	तयेच्छा	२१२	२८
राकराण्य	राकरणा	२१३	६
न्त्वाश्रय	किनवाश्रय	२१७	१
नेदं चेत्र	नेदं चैत्र	२१८	९
वार्तिकख	वार्तिकस्यख	२१९	१८
कारकभ	कारकम	२१९	२०
ध्रीहिरि	व्रीहिरि	२२१	७
सिद्धत्यस्य	सिद्धेत्यस्य	२२४	८
विधिनिषधौ	विधिनिषेधौ	२२६	१५
वच्छेदकत्वाप	वच्छेदकत्वोप	२३१	१०
त्वादे इति	त्वादेरिति	२३१	२२
धर्मिता	धर्मिता	२३२	५
कुटीर!	कुटीर	२३८	१७
वेदभष्येऽपी	वेदभाष्येऽपी	२४०	१५
देव्यमि	देव्यं मि	२४०	२२
थागमिति	याग इति	२४१	९
तदवाच्यं	तदवाच्यत्वं	२४२	३
लिङ्डानु	लिङ्ङानु	२४३	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
वैशिष्ट्य	वैशिष्ट्यं	२४५	६
निवेश्यं	निवेश्य	२४७	७
क्षक्याग्रहेण	शक्याग्रहेण	२८८	१
असम्भवंऽथवि	असम्भवेऽर्थवि	२५०	१५
कुर्वीत	कुर्विति	२५०	२७
तस्मात् । क	तस्मात्क	२५२	७
तदपेक्षाऽभेद	तदपेक्षयाऽभेद	२५२	२३
पृथगवस्थिते ॥ इति ॥	पृथगवस्थिते ॥ इति ॥	१२५३	२
सिद्धिरिति (१) ।	सिद्धिरिति ।	२५३	१९
प्रयञ्जति	प्रयञ्जीत	२५५	३
दीतशेषः ।	दितिशेषः ।	२५५	२४
घटादि बोद्ध	घटादिर्बोद्ध	२५६	२७
पूर्वे	पूर्वं	२५८	२२
प्राधान्यद्	प्राधान्याद्	२६१	११
व्ययभिावा	अव्ययीभावा	२६२	८
विषेशव	विषेशणे व	२६३	२२
वृषादसे	वृषादिस	२६४	२
सामाधानात्	समाधानात्	२६४	२६
कदेशेत्वा	कदेशत्वा	२६५	१४
सूपपदेति	सूपपादेति	२६६	७
॥ ३२ ॥	॥ ३१ ॥	२६८	४
॥ ३१ ॥	॥ ३२ ॥	२६८	६
योगोनेति	योगेनेति	२७०	२४
त्तुबोंधा	र्त्तुर्बोधा	२७१	१६
दनापत्त्या	दनायत्त्या	२७१	२२
॥ ३१ ॥	॥ ३२ ॥	२७३	९
प्रातषेधः	प्रतिषेधः	२७३	२२
॥ ३१ ॥	॥ ३२ ॥	२७३	२३
॥ ३२ ॥	॥ ३३ ॥	२७४	५
सत्सम्बन्धि	तत्सम्बन्धि	२७५	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
यापत्तश्चेति	यापत्तेश्चेति	२७५	२३
॥ ३२ ॥	॥ ३३ ॥	२७६	५
॥ ३३ ॥	॥ ३४ ॥	२७६	८
॥ ३२ ॥	॥ ३३ ॥	२७६	१९
शक्तिामात्यर्थः ।	शक्तिमित्यर्थः ।	२७६	२१
पस्थितेतर	पस्थितेर	२७९	१८
परस्वर	परस्पर	२८०	३
क्रियायाऽन्व	क्रियाऽन्व	२८०	१५
तत्पार्य्य	तात्पर्य्य	२८४	१०
पारिगणनस्य	परिगणनस्य	२८५	३
उपस्थितेयो	उपस्थितेर्यो	२८५	२८
वर्णाऽर्थ	वर्णादर्थ	२८६	१९
शक्तिग्रहणा	शक्तिग्रहेणा	२९७	२१
इत्याधिकारात्	इत्यधिकारात्	३०२	१५
तिशब्दः	तिशब्दे	३०३	२१
वाऽनका	वाऽनवका	३०४	१२
समत	सम्मत	३०५	१६
आधुदिक	आधुनिक	३०८	१५
गाहेनेनेति	गाहनेनेति	३११	१७
मानाभवा	मानाभावा	३१२	७
बाधो	बोधे	३१२	११
ग्राह्या	गाह्या	३१२	१३
जन्यबेध	जन्यबोध	३१२	१९
र्थोपथि	र्थोपथि	३१६	२३
कारणत्व,	कारणत्वं,	३१६	२५
सिति	मिति	३२०	१३
पपात्तरि	पपत्तिरि	३२१	३
नैतबा	नैतब्दा	३२१	५
यवपदस्यदी	यवपदस्य म्लेच्छानां कंगौदी	३२१	६
विशिष्टे	विशिष्टे च	३२१	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
इत्यादो	इत्यादौ	३२१	२७
त्तदाका	त्तत्तदा	३२१	२६
वादि	वः	३२२	१३
व्यवाहृय	व्यवह्रिय	३२३	९
सामना	सामाना	३२३	५
शत्त्यतियौागकरूाढः	शत्त्येतियौगिकरूढिः	३२३	१४
विाशष्ट	विशिष्ट	३२३	१८
पद्मबाधा	पद्मबोधा	३२३	१९
क्वाचत्त	क्वचित्त	३२४	३
क्याऽथबोधः 'द्विरेफा	क्यार्थबोधः 'द्विरेफो	३२४	१७
सा ललित	सा लक्षित	३२४	१८
यन्ति	यान्ति	३२५	९
सम्बान्ध	सम्बन्धि	३२५	१४
शब्दे	शाब्दे	३२६	४
बोधकत्यादी	बोधकत्वादी	३२६	२७
प्रसज्ज्यते	प्रसज्ज्येते	३२९	१६
त्तषां	त्तेषां	३२९	२३
आत्पावा	आत्मवा	३२९	२६
तीयेत्याह	तीये त्वाह	३३०	१०
वच्छदक	वच्छेदक	३३०	१९
पादनात्	पादानात्	३३१	१७
दर्शनां	दर्शिनां	३३१	२५
निणयः	निर्णयः	३३५	४
द्धव्यवहारा	द्धव्यवहार	३३५	१५
नया	नञा	३३६	२६
नान्त्रिका	तान्त्रिको	३३९	१०
भेंदवस्वा	भेंदत्वस्या	३३९	२१
भेदबोधनं	भेदबोधने	३३९	२८
वाद्रक	वद्रिक	३४०	२६
गृण्हाात	गृण्हाति	३४०	२७

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
ह्त	हित	३४०	२९
कावष	कविष	३४१	९
दद्दष्टं	दृदृष्टं	३४२	३०
भद	भेद	३४३	११
सवना	सर्वना	३४३	१५
पसजना	पसर्जना	३४३	१६
पपादस्य	पपादनस्य	३४३	२६
तिज्ञायकात्	इति ज्ञापकात्	३४४	८
भदस्य	भेदस्य	३४४	१४
तह्यु	तर्ह्यु	३४४	२०
भावोऽन्य	भावोऽत्य	३४७	२
तदा	तादात्म्य	३४७	२४
रेणात्कम्	रेणोक्तम्	३४७	२६
गुणा	गुणौ	३४७	२६
बुद्ध	बुद्धे	३४८	९
नुरा	नुरो	३४८	२०
यच्चैत्र	यत्र चै	३५०	७
तुल्गम्	तुल्यम्	३५३	२
साक्षाद्भ्रे	साक्षाद्भे	३५८	२१
स्तच्छ्व	स्तरुछ्व	३५९	२१
मास्साधि	मानाधि	३६०	८
धात्वार्थो	धात्वर्थो	३६२	९
वाच्छन्नः	वच्छिन्नः	३६२	२२
स्यदिति	स्यादिति	३६६	३
पातनां	पोतानां	३६७	१०
माण	माणं	३७४	१७
निर्वक्ष्यभा	निर्वक्ष्यमा	३७५	१६
बोध	बोधे	३७६	२४
पोधे	बोधे	३७६	२६
योगिभदाद	योगिभेदाद्	३८०	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
अक्लत्वादि	शुक्लत्वादि	३८१	१९
संग्रच्छते	संगच्छते	३८३	२५
तद्रूत्तपेण	तत्तद्रूपेण	३८४	२३
रणकत्वम्	रणकर्मत्वम्	३८६	१०
'पेन्द्र दधि'	'एन्द्रं दधि'	३८८	१
'एन्द्र दधि'	'एन्द्रं दधि'	३८८	३
इति (पा० सू० २।३।१३) इति।	इति (पा० सू ०२।३।१३)	३८९	१८
इत्र्थ	इत्यर्थ	३९२	२७
दोषविभेद	दोषविशेष	३९३	२५
लोकेनेनै	लोकनेनै	३९४	२४
काद्यादेक	काद्यादेशत्वादेक	३९५	२५
त्वागतिः।	त्वावगतिः।	३९५	२५
प्रकरेणैव	प्रकारेणैव	३९५	२८
"समार्ष्टि"	सम्मार्ष्टि"	३९८	५
समार्ष्टीति	सम्मार्ष्टीति	३९८	२३
"समार्ष्टि"	'सम्मार्ष्टि'	३९९	२३
गर्गन	गगन	३९९	१३
गप्रशु	गप्राशु	४००	१८
वैर्य	वैय	४००	२४
स्यष्टम्	स्पष्टम्	४००	२६
ग्रदैक	ग्रहैक	४०१	४
भेदाद	भेदादि	४०१	१५
समार्ष्टि	सम्मार्ष्टि	४०१	१९
मकस्मादव	मेकस्मादेव	४०१	२४
क्त्यतु	क्त्यातु	४०२	२४
सान	मान	४०३	१८
वक्तव्या	वक्तव्य	४०३	२६
प्यत्वन	प्यत्वेन	४०४	१०
वाच्यता	वाच्यतां	४०१	११
विशषण	विशेषण	४०४	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
समानाधिकरन्य	सामानाधिकरण्य	४०५	१
नानान्तर	नानन्तर	४०५	७
घटयत्कि	घटकयत्कि	४०६	१८
द्धारेण	द्धारणे	४०६	२०
ल्येमतत्	ल्यमेतत्	४०६	२६
त्वान्नति	त्वान्नेति	४०७	१२
त्वमित	त्वमिति	४०८	१०
द्वैवति	द्वैवेति	४०८	२०
प्राधा	प्रधा	४०९	३
प्राधा	प्रधा	४०९	११
रत्यत्र	इत्यत्र	४११	९
तेद्बाधात्	तद्बोधात्	४१२	३
काशसा	काशमासा	४१२	५
बोधकरणे	बोधवारणे	४१२	१३
धवतार	धावतार	४१२	२५
सानसे	मानसे	४१३	११
कल्प्यनया	कल्प्यतया	४१३	१७
वरणे	वारणे	४१३	१७
बाधः	बोधः	४१३	३०
स्फोटा	स्फोटो	४१५	३१
क्यामि	क्यमि	४१५	२७
मवे	मेव	४१९	८
गर्त	र्गत	४१९	२७
णमति	णमिति	४२०	३
देवाक्त	देवोक्त	४२९	२४
न्यत्वनै	न्यत्वेनै	४३०	१२
णने	णेन	४३३	२१
पदा	पादा	४३४	१०
तीात	तीति	४३४	१४
ग्यत्म	ग्यात्म	४३७	२७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
वस्या	वस्था	४३९	१२
ष्वेके	ष्वेक	४४३	४
स्फोटं	स्फोटे	४४३	१६
द्रवा	द्रवो	४४५	२५
याथा	यथा	४४७	२६
पुर्नभ	पुनर्भ	४५०	१७
शेषणा	शेषाणा	४५१	२५
भदांश	भेदांश	४५३	२५
सन्भव	सम्भव	४५८	२२
कस्मा	कत्वस्या	४५९	२
मप्यत्र	मन्यत्र	४६०	२१
वाच्यत	वाक्यत	४६५	६
बालामु	बालानामु	४६६	१८
मानकधित	मानमधिक	४६७	२५

इति शुद्धिपत्रम् ।

छपकर तैय्यार है

संक्षेपशारीरकम् श्रीमन्मधुसूदनसरस्वती
कृत टीका भाग १ मूल्य [illegible])

वैयाकरण भूषण सार दर्पण टीका
मूल्य ४)

हमारे यहां हर प्रकार की
छपाई तथा जिल्दसाजी इत्यादि का कार्य भी होता

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्ताः—
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन
बनारस सिटी।